

NÉMETH GYULA

TÖRÖKÖK ÉS MAGYAROK

II.

BUDAPEST • 1990

TÖRÖKÖK ÉS MAGYAROK

II.

BUDAPEST ORIENTAL REPRINTS

SERIES

A 5

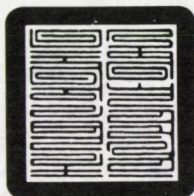
EDITORS: E. SCHÜTZ - É. APOR

NÉMETH GYULA

TÖRÖKÖK ÉS MAGYAROK

II.

OSZMÁN TÖRÖKÖK

BUDAPEST • 1990

Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Kőrösi Csoma Society – Library of the Hungarian Academy of Sciences

Szerkesztette: Kakuk Zsuzsa

ISSN 0139-4614

ISBN 963 7302 75 1

Összkiadás: ISBN 963 7302 76 X

TARTALOM

Oszmán-török nyelvtörténet

Balassa Bálint és a török költészet: <i>Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez</i> (Budapest, 1948), 80–100.	3
A kevert nyelvrendszer kérdéséhez: <i>MTA I. Oszt. Közl. II</i> (1952), 313–332.	24
Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához: <i>MTA I. Oszt. Közl. X</i> (1956), 1–60.	44
A magyarországi oszmán-török nyelv. Illésházy Miklós török nyelv-könyve 1668-ból: <i>Nyelvtudományi Közlemények LXIX</i> (1967), 57–109.	104
Két oszmánli eredetű indulatszó a magyarban: <i>Magyar Nyelv XXII</i> (1926), 284	157
Keleti eredetű magyar ruhanévek: <i>Nyelvtudományi Közlemények L</i> (1936), 321–328.	158
Két török szó a Szabács Viadalában: <i>Magyar Nyelv LII</i> (1956), 307–310.	166
Feriz bég: <i>MTA I. Oszt. Közl. XIII</i> (1958), 89–94.	170
Az új török írás: <i>Nyelvtudományi Közlemények LXVIII</i> (1931), 160–161.	176
Az újjászületett Törökország: <i>Magyar Szemle XIX</i> (1933), 328–333.	178
A mohamedán vallásgyakorlat népi formáinak ismeretéhez (A tevhit szertartása Vidinben): <i>Ethnographia LIX</i> (1948), 1–4.	184
Az "életvessző" egy vidini török mesében: <i>Ethnographia LXXVII</i> (1966), 337–341.	188

Tudománytörténet

Akadémiánk és a keleti filológia: <i>Budapesti Szemle CCXI</i> (1928), 80–95.	195
Thúry József I. tag emlékezete: <i>A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XXII</i> , 6, 1934, 1–25.	211
Kőrösi Csoma Sándor célja: <i>Előadások Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére</i> 10. Budapest, 1935, 3–20.....	236
Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése: <i>Erdélyi Tudományos Füzetek</i> 149. Kolozsvár, 1943, 3–15.	254
Gróf Teleki Pál: <i>Kőrösi Csoma Archivum III</i> (1940), I–VIII.	267
A szovjet turkológia: <i>MTA I. Oszt. Közl. IV</i> (1953), 105–116.	275
Németh Gyula műveinek bibliográfiája. Összeállította Berta Árpád	287

OSZMÁN-TÖRÖK NYELVTÖRTÉNET

BALASSA BÁLINT ÉS A TÖRÖK KÜLTÉSZET.

Varjas Béla kiadványa, a Balassa-Kódex (Budapest, 1944, M. T. Akadémia), új korszakot nyit a Balassa-kutatás történetében. Hasonmásban kezünkbe adja Balassa szerelmi verseinek egyetlen régi kéziratát s egészen rendkívüli szerencse kellene ahhoz, hogy valami még különb alapot kapjunk a költő szövegeinek vizsgálatára. Itt tehát az ideje, hogy Balassa török feljegyzéseit is újból tárgyaljuk.

Melyek ezek a török feljegyzések? Két énekcím, illetőleg énekkezdő sor és kilenc rövid, egymással össze nem függő török vers, nagyobb része két, egyik-másika négysoros, melyeket Balassa egy-séges formában lefordított. E török eredetiben feljegyzett és magyarra fordított feljegyzések mellett van még egy költemény, mely-nél török feljegyzés nincsen, de Balassa azt mondja róla, hogy törökből fordította.

E török feljegyzések, illetve törökből való fordítások filológiai vonatkozásainak tisztázása Balassa egyéniségének képe szempontjából nem lényegtelen feladat. Megoldásával megpróbálkozott már Balassa első kiadója, Szilády Áron (1879), kinek a török nyelvben is meglehetősen ismeretei voltak. Átírta a szövegeket arab írással (333—335. l.). Ez igen kezdetleges eljárás, mely a nehezebb problémák megoldását nem viszi előre semmivel, inkább csak a kritikátlan ember kedélyére hat megnyugtatólag, — nem is szólva arról, hogy Balassa pontos latinbetűs feljegyzései minden tekintetben tökéletesebb képet adnak a XVI. századi szövegről, mint az arab átírás, melynek rendszere a törökben a XVI. század óta — a nyelv meglehetősen változása mellett — nem igen módosult. De ne legyünk igazságtalanok Sziládyval szemben. 1879-ben még nem várhatunk különb eljárást egy régi török szöveg kiadójától s el kell ismerni, hogy Szilády a szövegeket általában — ahol nehézség nem volt — helyesen értelmezte.

Eckhardt Sándort is erősen foglalkoztatták e török versek „Balassi Bálint irodalmi mintái“ c. értekezésében (1913; különlenyomat az Irod. Közl.-ből). Részint egy az Eötvös-Collegiumban tanuló török ifjú, Refiq 'Atā, részint az én segítségemmel adja két hely új magyarázatát.

Dézsai Lajos Balassa-kiadásában (1923) új, latinbetűs átírással, magyar fordítással jelentek meg e török feljegyzések (703—706. l.). Dézsai Lajos török szakértője kitűnő török barátunk, Hamit Zübeyr Koşay volt, az első török tájszótár egyik szerzője, aki akkoriban, mint fiatal diák, Magyarországon tanult. Több helyen jó új magyarázatot adott, de megoldatlan kérdés még utána is maradt.

Balassa török feljegyzéseiről ír Gragger Róbert is, abban a tárgyunk szempontjából igen fontos könyvben, melyet ő „Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit“ címen Babinger, Mittwoch és J. H. Mordtmann-nal együtt 1927-ben kiadott. (Berlin und Leipzig, Ung. Bibliothek, Erste Reihe, 14.) A mi problémáinkat azonban Gragger dolgozata nem igen vitte előre.

Szükséges tehát, hogy török filológiai szempontból újabb részletes tárgyalás alá vegyük az ide tartozó kérdéseket és különösen, hogy a török szövegeket a magyar irodalomtörténet kutatói számára lehetőleg híven lefordítsuk. (Szilády különösképpen nem is adja a török szövegek fordítását — úgylátszik, Balassa fordítására utalja az olvasót —, s a Dézsinél található fordítás szintén nem elégíthet ki bennünket.)

Mindezeket az egyes feljegyzések részletes tárgyalása fogja világossá tenni. Most térjünk át egy másik kérdésre.

Mit ismerhetett Balassa a török költészetből?

A XVI. századi török költészetben három réteget különböztethetünk meg.

Az első a népköltészet, melyről XVI. századi emlékeink, sőt feljegyzéseink is alig vannak, de mai formáiból következtethetünk XVI. századi virágzására. Műfajban, tárgyban és stílusban rendkívül fejlett, színes, gazdag ez a népköltészet, — bőséges kárpótlás a nép számára az érthetetlen nyelvű és sokszor érthetetlen tárgyú műköltészetért. Balassa ebből feltétlenül ismerte a négysoros népdalt, mely, mai formájában, mindig szerelmes tárgyú — néha kissé érzéki módon —, jellemző vonása a kezdőkép, rimképlete rendszeren $a a x a$, egy sora hét szótag (4—3, 3—4, 2—3—2). Ez a műfaj azonban írásban sohasem élt, és sem ennek, sem a török népköltészet más műfajainak nincs semmi nyoma Balassánál. Biztosra veszem, hogy Balassa maga is énekelt török népdalokat, de ahogyan a népdal a törököknél írásban nem élt és nem tartozott az irodalomhoz, Balassa sem tartotta irodalmi műfajnak, — aminthogy az irodalom szó pontosabb értelmezése szerint nem is az.

Ismerte azután Balassa a XVI. századi török költészet második rétegét, a lantos költészetet.² Ez elsősorban szóban élő, zeneszerszám kíséretével előadott költeményeket termelt, de ezek a költemények írásban is éltek, ránk is maradtak. A török irodalomtörténeti kutatás a legújabb időkig teljesen elhanyagolta ezeket, míg Mehmed Fuád Köprülü, a török irodalom kiváló kutatója, 1910 körül hozzá nem fogott a lantos költészetre vonatkozó adatok és anyag összegyűjtéséhez és kiadásához. Számos idetartozó cikket és művet adott ki, ezek közül megemlítem „Türk Sazsairleri“ (A török lantos költők) c. háromkötetes munkáját (1940—) melynek — tudomásom szerint — eddig II. és III. kötete jelent meg; a második kötet a XVI., XVII. és XVIII. század, a harmadik kötet a XIX. és XX. század lantos költőinek műveiből ad szemelvényeket, rövid irodalomtörténeti bevezetésekkel. Az első kötet a török lantos költészet eredetéről és fejlődéséről fog szólni. (Ha ugyan időközben meg nem jelent.)

Legyen szabad a török lantos költészetet bővebben ismertetni. Nem lényegtelen ez magyar szempontból; mint látni fogjuk, a régi magyar irodalomnak van egy verse, mely a török lantos költészet legkedveltebb formájában van írva, sőt erre a versre vonatkozólag felmerült az a vélemény is, hogy Balassa írta. De ha nem is így volna a dolog, akkor is különösen fontos ez a költészet Balassa török irodalmi kapcsolatainak megértése szempontjából is. Balassa feltétlenül ismert török lantosokat, sőt feltehetjük, hogy ezek segítségével ismerkedett meg a török irodalommal. Ezekről eddig alig történt említés tudományos irodalmunkban. Nem ír a török lantos költőkről természetesen Takáts Sándor sem, Rajzok a török világból c. művében. Ha tud róluk, még elevenebb és színesebb képet ad „A török-magyar énekesek és muzsikások” c. fejezetében (i. m. I, 1915), amelyhez különben a turkológus egyébként is tudna egyet-mást megjegyezni és hozzátenni.

A lantos költő régi török neve 'āšiq (ásik) 'szerelmes, aki elmerült az Isten iránti misztikus szerelemben'. Az ásik a régi török világ közismert alakja; ott van mindenütt, ahol közönséget talál magának, az utcán, különféle összejöveteleken, katonák között, főleg a „végeken”, hadihajókon, ünnepi alkalmakon, sétáló- és kirándulóhelyeken, mulatóhelyeken, kávéházakban, bozaházakban, derviskolostorokban, — ott énekel mindenütt és énekét egy gitárforma hangszeren (*tambura*) vagy hegedűn (*kāmānā, cöjür*) kíséri. Vagy a saját énekét adja elő, vagy más szerzeményét.

Az ásik-költészet egyik tárgya a szerelem, itt-ott misztikus vonásokkal, azután a hadi élet — szárazföldön vagy tengeren —, hősök és a hadi élet dicsérete, egy szultán, egy kiváló vezér, egy hadjárat, egy ország vagy város helyei, egy hadi esemény, egy harc között eltöltött élet emlékei és egyebek. A szerelmi és hadi élet leírásával vegyül a természet szépségeinek leírása (tavasz, virágok stb.). Vannak vallásos tárgyokról éneklő ásíkok is. Gyakori tárgy az iszlám dicsősége, gyakori a harci és a vallásos gondolatok összefűzése, a világ mulandóságának emlegetése.

A török lantos költészet emlékei a XVI. századdal kezdődnek, de ebben a században még nem nagy számúak és az egyes emlékekhez problémák fűződnek. Bőven vannak emlékek a XVII. századból.

E költészet nyelve a népnyelv és az irodalmi nyelv között van, némely ásik nyelve egészen közel van a népnyelvhez, sőt — különösen kezdetben — tisztán a nép nyelvén író ásíkokkal is találkozunk.

Versmértékük is népies, tehát szótagos, különösen a XVI. század közepéig (a török „ősi nyolcas”); később a lantos költészetbe is behatolnak a műköltészet időmértékes formái.

Az ásíkok nagyon népszerűek a török területen kívül is ismeretesek voltak. Az ásik-költészet művelői között akadt egy krimi kán is. Az örmények is átvették e török népénekesei költészetét — mint Köprülü kimutatta —, sőt átvették nevüket is (*aşug*); az

aşug szó megvan a grúzban is.³ Az azerbajdzsáni tatároknál az ásik-költészet éppúgy el van terjedve, mint az oszmán-törököknél.

Az ásik-költészetnek sok magyar vonatkozása van. A török hódítással hazánkba került törököknél, akiknek száma nem volt kevés, ugyanolyan szerepet játszottak az ásikok, mint a török birodalom más hasonló területein. Magyarország egy részének meghódítása, Buda birtokba vétele nagy esemény volt, erről a birodalom ázsiai és afrikai részeiben is énekelt egy-egy vándor lantos, aki esetleg az egyik évben Budán, a másik évben Tuniszban szórakoztatta török közönségét.

A török lantos költészetnek egyik becses, egyik legrégibb, hitelesen a XVI. századból való emléke éppen Magyarországon íródott, magyarországi eseményekre, tatai harcokra vonatkozik. A Deli Bajazid elestéről írt ének ez, szerzője Kul Pirí. Abban a jól ismert, 1590 tájáról való, bécsi gyűjtélékes kéziratban maradt fenn, amelyben „Divínyi Mehmed” magyar dala is található. Mordtmann adta ki a Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit 135. lapján, — elég gyenge fordítással, melynek több helyét a Kőrösi Csoma-Archivum II. kötetében (376—77. l.) javítottam. A régi 8 szótagos versben van írva, tizenkét verspár, rímképlet $x a x a, b b b a, c c c a$ és így tovább. (E formáról még lesz szó.)

A XVII. századból maradt fenn olyan ásik emléke is, aki Magyarországon élt. (Ilyen természetesen több volt.) Ez Temesvarli Gázi Ásik Haszán (Köprülü, Türk Sazairleri II, 75). Versei és hírneve még a XVIII. század végén is éltek a végeken; dervis, harcos és költő volt egyszerre. Buda elestére írt költeményét szerte a birodalomban, a szultáni ház köreiben is, énekelték. Megénekelte Belgrád elestét és Temesvárról is írt egy szép verset („Temesvár éneke”). II. Musztafa szultán 1695-ben, lugosi győzelme után, maga elé hívatta a táborban tartózkodó Haszánt, előadatta vele verseit, melyeket a költő lanton kísért s a szultánnak annyira tetszetek a versek, hogy megjutalmazta és napi járandóságot adatott neki. A karlócai béke (1699) után az akkor már valószínűleg öreg költő visszavonult a harcotól, meghúzta magát egy Temesvár-környéki faluban, ahol dinnyetermesztéssel foglalkozott. Haláláig minden második évben elment zarándokútra Mekkába. A janicsárokkal szoros kapcsolatban levő bektasi dervisekhez tartozott, a bektasi hagyomány szentjei közé sorozta és csodás történeteket beszélt róla.

„Budın türküsü” (Buda éneke) c., öt versszakból álló verse (Köprülü, i. m. 127) időmértékes, a remel-mérték legkedveltebb alakjában van írva:

— ı — — | — ı — — | — ı — — | — ı —

Első sora:

Gäldi düşman bağladı häp dzümlä rahım der Budın

Az első versszak magyarul így hangzik:

Jött az ellenség s megszállta minden utamat, — szól Buda,
Aki nem jön segítségemre, rajta száradjon ez a bűn, — szól Buda.

A hitetlenek kezére jutottam, egyedül, nyomorultan és elgyengülve.
Áradva emelkedik sóhajom a vároromról és a sáncokról, — szólí Buda

Mellékesen megjegyzem, hogy Budáról, Buda elvesztéséről nem ez az egyetlen ránk maradt török ének.

Temesvár énekét így kezdi: „Hogy mit szenvednek szolgálid a végeken, — Nem tudod, fejedelmem, ha nem látod.“ Panaszkodik, hogy a birodalom olyan nagy részét elfoglalták a hitetlenek, említi Esztergomot, Budát és Ujvárt s így végzi a verset:

Haszán így szól: az égig szállt a sóhajom,
Isten bocsássa meg, sok a vétkem.
Tudd meg szultánom, hogy Temesvár várát
Nem engedjük át a hitetleneknek, míg össze nem törünk.

Gevheri, a XVII. század egyik legkiválóbb ásíkjá, szintén járt Magyarországon. Itt, Egerben, írta nagyapjáról szóló elégiáját, aki Egerben teljesített katonai szolgálatot s aki itt esett el.

Magyarországi tárgyú török lantos ének ezeken kívül is több maradt ránk. (De még fognak ilyenek előkerülni s mindaz, amit ismerünk és ismerni fogunk, csak csekély töredéke a magyarországi török lantos költészetnek.)

Az egyik a Dunát énekli meg. „A paradicsom-kerthez hasonló az ő tavasza, — Nyílik a Duna piros rózsája“ — kezdi a magát meg nem nevező költő, aki a következő versszakokban különösen a Duna melletti véres harcokról szól, megemlíti Magyarországot, Budát és Esztergomot. A verset Köprülü a XVI. századi Ökszüz ásíknak tulajdonítja. (I. m. 10, 30.)

Egy Üszküdari nevű ásik ünnepi éneket ír abból az alkalomból, hogy Köprülüzáde Fázil Ahmed Pasa elfoglalta Érsek-Ujvárt (1663; Köprülü, i. m. 73, 119).

A XVII. század egyik nagyíró török lantos költője, Ásik Ömer, elmondja, hogy sokat járt Ruméliában s egészen Temesvárig feljött. (Köprülü, i. m. 199.)

Harmadik rétege a XVI. századi török költészetnek a perzsa hatás alatt fejlődött, rendkívüli terjedelmű műköltészet, számos műfajjal, gazdagon fejlődött, mesterkelt formai és stílus elemekkel, sajátosságos, a nép számára érthetetlen nyelvvel, mely az arab és perzsa szókincs jórésztét magában foglalta. Ez a műköltészet — a népköltészettel és a lantos költészettel ellentétben — mindig időmértékes.

Főtárgya a szerelem és a vallás, az előbbi — szinte játékszerűen — misztikus, vallásos magyarázati lehetőségekkel. A szerkezet szétesik, az egység nem követelmény, a költemény egyes versszakai gyakran felcserélhetők, a nélkül, hogy ez az értelem vagy a hatás rovására menne, a fődolog az egyes versek művészi kidolgozása, mind formai, mind tartalmi tekintetben; jellemző, hogy egy versnek gyakran van két, sőt több értelme is.

A XVI. század a régi török műköltészet nagy százada, ekkor él Báki (1526/27—1600) és Fuzúli (meghalt 1560 körül), a török iro-

dalom két legnagyobb művésze. De mellettük számtalan török költő él e korban, részint jelentősek, részint feledésbe merült kisebbek nagy táborra.

Jellemző a török műköltészetre, hogy képviselői lenézik, gúnyolják a népi irodalmat és a lantos költészetet.

Ez az az irodalom, a műköltészet, melyhez Balassa mint költő hozzákapcsolódott, de hogy név szerint kiket ismert a régi török költők közül, kiknek a verseit fordította vagy utánozta, azt egyelőre nem tudjuk. A kérdés érdekes, de nem lényeges: egy közkézen forgó, számtalan változatban élő közös anyaggal és kifejezési készlettel dolgozó költészetről van itt szó.

Tudott-e Balassa törökül? Valamennyire feltétlenül tudott, de a feljegyzések — mint látni fogjuk — tulajdonképpen arról tanúskodnak, hogy vagy kitűnően ismerte a török nyelvet,⁵ vagy ritka filológiai érzékkel magyaráztatta meg magának valamely törökül jól tudó diákkal a feljegyzett és lefordított török verseket. Mert ezek a török versek — kevésszámú, természetesen előforduló hibás helyektől eltekintve — nemcsak tökéletesek, hanem oly alapos-sággal vannak feljegyezve, hogy a régi oszmán-török nyelv legbecsesebb nyelvemlékei közé tartoznak.⁶ Az is természetes, hogy fordításai itt-ott problémát adnak, hiszen maga mondja, hogy nem szóról-szóra fordít, hanem az eredetit „hertelen jobbitja“, „cum ornatu“, kicsinosítva fordítja. Látni fogjuk, hogy valóban jobbitja.

De most menjünk bele a részletek vizsgálatába.⁷

I.

Az eredeti kézirat XXVIII. versének felirata a következő: „Huszon njolc zadi Egj török Enek Be szegrane gjderüken a' notajais az“. A vers kezdete: „Minap mulatnj mentében“.

Már Szilády rájött, hogy a „Be szegrane gjderüken“ török feljegyzés, olvasata *bän säjränä gidär-ikän* s jelentése 'én mulatni men-vén'. A *säjränä git-* kifejezés hiven van fordítva, vö. Redh. (Redhouse: a régi török nyelv nagy török-angol szótárának szerzője): *säjräna* *äiq*-to go out and walk or ride for recreation'. A 'mentemben' is pontos megfelelője a török *gidär-ikän*-nek (tkp. 'menő léven'). Hogy a *Be* alakon a tilde elmaradt, az közönséges íráshiba. Nehezebben magyarázható a *säjränä* alak *g*-vel való írása. Lehet egyszerű későbbi íráshiba, de lehet az is, hogy az eredeti feljegyzésbe tudákosan vagy tévedésből csúszott be a *j* helyére a *g*, mivel a feljegyző esetleg ismert a törökben *öjrän* ~ *ögrän*-féle alakpárokat s ezek mintájára írta be az arab *säjrän* szóba a *g*-t, melyben *g* sohasem volt. Ez esetben ez a furcsa *g* a feljegyzőnek a török nyelvben való jártas-ságáról tanúskodnék. A *gjderüken ü*-je a szabályos *i* helyén alig-hanem íráshiba.

Hasonló módon kezdődik egy török dal három versszaka Kúnos Oszmán-török Népköltési Gyűjteményében (II, 319): *Monastire gide-riken* 'Monasztirbe amint mentem'. Úgy látszik, egy régi török dal-

kezdet van itt előttünk. (Vö. még Balassánál az Aenigma-ban: „Minap én úton jártomban“.)

A versben két szép leány kéri a költőt, mondja meg, melyikük szebb s ő a kisebbiket választja. A vers egyes sorai azt mutatják, hogy nemcsak a kezdő sor fordítás törökből, hanem az egész vers. Ilyen sorok: „Két-két narancs kebletekbe, — Mellyinkért [melyikünkért] adnád több pénzed?, — Szemölcsöt visel mellén az: Aki legszebb, kisebbik az“. A versmérték is — mint az első sor világosan mutatja — török mérték, a fent említett nyolcas utánzása. Mindezek alapján úgy látom, hogy ez a vers egy török lantos költő versének fordítása.

II.

Hasonló doigokat mondhatunk a XXXIX. versről. Felírása: „Hogý Iuliára talala igj kôlzene nekj: A; Têorôk Güreckmez de waj zenzur Notajara“. Az első két sor: „Ez világ sem köll már nekem — Nálád nélkül szép szerelmem“.

Hogy a török feljegyzés itt is az első magyar sor eredetije, nem olyan világos, mint az előző esetben. Itt erős szövegromlást kell felténnünk. Mégis azt hiszem, hogy régi feltevés⁸, mely szerint a török *güreckmez de waj zenzur: gäräkmäz dünja sänsüz* 'nem kell a világ tenélküled' formában értelmezendő, nem helytelen.

Szilády (64., 289. l.) szerint a török feljegyzés *güreckmez dewaj-szenz ur*-nak olvasandó és értelme 'szívünk erős vágyódása'. Az első szónál tehát a *jürägümüz* 'szívünk' szóra gondol, de hogy a *dewaj-szenz ur* hogyan jelenti azt, hogy 'erős vágyódása', az egészen homályos előttem és Szilády erre vonatkozólag semmiféle felvilágosítást nem ad.

Hogy hogyan jött létre ez a hibás feljegyzés, mely semmiképpen sem egyeztethető össze a lefordított versek (I. itt, IV. rész) pontos feljegyzési módjával, azt nem tudom. Régebben arra gondoltam, hogy egy arab írással írt török szöveg hibás átírásával van dolgunk. A *zenzur*, olv. *sänsüz* alak különösen e mellett szólna; ha a török *سوز* *sänsüz* szó utolsó (jobbról balra!) betűjéről elhagyjuk a pontot, *sänsur*, *sänsür* alakot kapunk (az arab írásban: ز = z, ر = r). Nehezebb a *de waj* = *dünjā* 'ez a világ' esete. Ezt a szót az arab írás *دنیا* *dnjā*-nak írja, de kevésbé iskolázott emberek írták *دونا* *dü(v)njā*-nak is. Az utóbbi arabbetűs szóalak két első betűje olvasható *dār*-nek s így a *waj w*-je meg volna magyarázva, de a *-njā*-nak *aj*-jal való átírása akkor is homályos.

Azt a gondolatot, melyet a vers első sora tartalmaz, megtaláljuk természetesen máshol is a török irodalomban, így a XIV—XV. századi Neszímínél:

*Iki âlem bana sensiz
Gerekmez ol bana hergiz*

'a két világ nekem tenélküled — nem kell az nekem soha'; a különbség csak az, hogy Neszímí erről és a másvilágról, míg Balassa

törökje csak erről a világról beszél. (Köprülüzáde, Eski şairlerimiz divan edebiyati antolojisi, 40.)

Törökből fordította-e Balassa e verset? Nem tudom, de azt hiszem. Ellene mond ennek az, hogy a vers nagyon szép és sokkal több kedves közvetlenség van benne, mint átlagos török versekben lenni szokott. Mellette szól a törökből fordított kezdősor s a negyedik versszak antitézise, a török irodalom kedvelt figurája:

„Feltámad a napom fínye,
Szemöldek fekete színye
Két szemem világos fínye,
Élj, élj, életem remínye.”

A versszak első sora, a „Feltámad a napom fínye” is törökös, a török irodalom egyik legkedveltebb metaforáját adja ez a sor.

Ami pedig a tartalmat illeti, a török lantos költészetben sok a közvetlen vonás és Balassa erősen át is alakíthatta a török verset. Így talán a tartalom sem mond ellent annak a feltevésnek, hogy az egész költemény törökből van fordítva.

III.

A harmadik török eredetű költeménynél (LVI) nincs török felírás, csak annyit mond a költő az utolsó versszakban, hogy „török szép versekből — szerelmese felől — csak nem régen fordítá”. Itt tehát bizonyos az egésznek törökből való fordítása.

Valóban — a költemény több helyéhez lehetne török párhuzamokat összekeresni; ilyen helyek például:

„Kegyes vídám szemű — piros rózsza színű — én édes fejem hölgyem.

Ne felejts engemet, — ne veszed lelkedet, — hitetlen, félj Istentől.

Az szelíd daruhoz — szintén hasonlatos — te kegyes tekinteted, — Rózsát jegyez orcád, — kaláris kis szép szád, — mézet ereszt beszéded.

Hangos fülemile — gyönyörű szép kertbe — zöld ágak között csattog.”

Törökös a hetedik versszak képe: magamba fojtom a tüzet, mert különben nagy kárt tennék, de így meg magamat emészt a tűz.

A török versben a költő az utolsó párversben magáról beszél és megnevezi magát. A török versnek az utolsó szakaszát Balassa nem vehette át, itt a török költő magáról írt. Úgyesen átalakította hát ezt a — különben ismeretlen — török strófát:

„Török szép versekből — szerelmese felől — csak nem régen fordítá,
Ígérül ígére — nem szinte leheté — de hértelen jobbítá,
Régi szörnyű kárán — így veszett bánkódván — Júliának ajánlá.”

A versben magáról első személyben beszél, — itt áttér a harmadik személyre, ahogyan a török költők — némi változatokkal — tenni szokták.

Világos, hogy ez az utolsó strófa is török mintára készült, ha nem is különbözik feltűnően más Balassa-versek záradékától.¹⁰

IV.

De a legfontosabb Balassa török feljegyzései és törökből való fordításai közül az, amit a Balassa-Kódex 122—125. lapjain találunk. Kilenc különféle rövid török verset közöl itt a költő, török szöveggel és magyar fordításban.

A sorozat felírása: „Valahanj Török Beëyth, kit Magyar Nyelure forditotak“. A *bäjt* értelme 'két soros vers', — lehet önálló, vagy egy hosszabb vers része. De Balassa — mint látni fogjuk — nemcsak bejteket fordít.

Sem a török versek, sem a fordítás nem alkotnak egységet, erre a költő nem is törekedett, a fordítás minden egyes török vers után külön-külön következik. Meg kell azonban jegyezni, hogy bár a török versek a legvegyesebb versformákban vannak írva, Balassa egy formában fordítja mind s ha tekintetbe vesszük, amit a török versek egységéről fent mondtam, Balassa fordítás-sorozatát mint egységes költeményt is végigolvashatjuk.

E török versek lehetnek töredékek, lehetnek önálló egészek. Amennyiben töredékek is, itt mint önálló egészek szerepelnek és joggal, mert a török lírai költemény egy-egy verse, verspára önálló értelmű és írásban is, szóban is szerepel, mint önálló egység.

E versek a műköltészethez tartoznak, időmértékesek. Nem kifogástalan alkotások, de nem tartoznak a legrosszabbak közé.

Vegyük sorra e verseket.

1. „Alem chiczhegi dererifzeng bir g'üle degmez
Sohbbedte gyözel olmajtien bir pula degmez

Interpretatio quā in Iuliā retorfit.

Ez fzeles vilagon mennj uirag uagion mindaz fem ér egi rofat
Az olli vendegsegis kiben egi kegies fžint [sincs] mind az fem er egi bakpat
Enis minden fžügnél ki ez vilagon él feleb Tartom Iuliat.“

A török vers rekonstrukciója:

‘Ālām čičägi derärisän bir g’ülä dāgmāz,
Sohbättä g’özäl olmazik’än bir pula dāgmāz.

‘Ha a világ virágát összegyűjtöd, egy rózsát nem ér, — Ha a vendégségben nincs egy szép, egy fillért nem ér’. A versmérték hezedz:
- - - | - - - | - - - | - - -

A török rövid szótagok a versben sokszor megnyújtandók, viszont egy-egy hosszú szótag rövidnek veendő, vagy valóban megrövidül (perzsa *džān* 'lélek' > *džan*).

Balassa — mint látjuk — híven lefordítja a török verseket, de a verspárhoz hozzáfűz még egy sort (in Iuliam retorsit). Az ember

a török irodalom egy gyakori jelenségére gondol: szokás itt más költők verseihez — bizonyos szabályok szerint — újakat fűzni. De itt aligha erről van szó; — a Balassa-strófa egyszerűen megkövetelt még egy sort. A 3. és 9. vers négy-négysoros, Balassa ezeket is három sorban fordítja. Hasonló toldások a többi versszakokban is vannak, így a 7.-ben és 8.-ban.

Filológiai problémákat e vers nem ad. A török szöveg *şöhbedte* alakja esetleg eredeti *şöhbetde* írásra megy vissza, tehát pontos átírása volna az arab írásos szöveg *şohbüddä* formában transliterálható alakjának, melynek kiejtése *sohbüttä*. Az *olmajtien* alakból másolás közben kimaradt egy *z*; eredetileg ez volt írva: *olmazjtien* = *olmaz ik'ân*. A török *k'* hangnak *ti*-vel való írását a 3. darabban is látni fogjuk, a *tiemanj* = *k'âmânî* szóban. (Vö. Gombocz: MNy. V. 277.)

Dézi kiadásában (703) a második sor így van fordítva: „Aki szépen nem tud társalogni, az egy batkát sem ér”. Ezt az értelmezést sem a török eredeti, sem Balassa fordítása nem támogatja.

2. „Banga gida dyonler deuletij hanom yök midur
Iokfze ben adem degylmiom? Ia chsanom yök midur.

Inter cum ornatu.

Ti kik *İzegeniseget* én *İzememre* vettek én *hiİzem aİt Tugiatok?*
Hogi a *vidam İzemü s-vekonj İzemuldökö* *kegies rabia né* *vagiok?*
s-Hogi *Ember fem uagiok s-lelkemis egi İİal s-inch* *talam aİt alitjatok?*“

A török vers rekonstrukciója:

Baİa gädä deänlär, dâwlätli hanom joİ-mi-dur?
Joİsä bän adäm dâİil-mi-om? Jâ dİzanom joİ-mi-dur?

‘[Ti] engem koldusnak mondók, nincs-e [nekem] előkelő hölgyem?
— Vagy talán én nem vagyok ember? — vagy lelkem nincs?’

A versmérték — úgy látom — remel:

- - - - | - - - - | - - - - | - - - -

Itt elsősorban van valami megjegyezni való Balassa fordításának értelmezéséhez.

A kódex e versben feleslegesen alkalmaz kérdőjeleket. Az első sornál: „Ti kik *İzegeniseget* én *İzememre* vettek én *hiİzem aİt Tugiatok?*“ világosan nem kell a kérdőjel. De nem kell a következő sor végére sem, ahol a kódexet követve, Dézi meghagyja a kérdőjelet. (Szilády nem.) Nem tudom, hogy értelmezi ő a verset, de világos, hogy ennek helyes értelme csak a kérdőjel nélkül képzelhető. A török eredetiben kérdőmondat van ugyan, de éppen ennek az értelme magyarázza meg Balassa fordítását s e magyarázat alapján a kérdőjelet a második sor végéről törölnünk kell.

Megmaradhatna a kérdőjel abban az esetben, ha az „én hiszem” nem volna a szövegben. Világos ugyanis, hogy az „én hiszem”-től a „nem vagyok”-ig egy mondatból van dolgunk s e mondatnak az

„én hiszem“-en kívüli része ettől az „én hiszem“-től függ. Az „én hiszem“ kifejezés után pedig kérdőmondat rendes körülmények közt nem lehet.

Érdekes a Gragger Róbert esete, ki a *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit* c. műben (29. l.) németre fordítja a verset, mégpedig állító mondattal, de azért a kérdőjelet odateszi a végére. Szerinte a versnek ez az értelme: „Ihr, die ihr Armut mir vorwerft, ich glaube, ihr wollt auch wissen, — Dass ich nicht der frohäugigen Holden mit den schmalen Augenbrauen Gefangener bin?“.

Ebben a fordításban különben, úgy gondolom, még egy hiba van, az t. i., hogy az „azt tudjátok“ kifejezés így van fordítva: „ihr wollt auch wissen“. Nem tudom, hogy Szilády és Dézsi előtt világos volt-e az „azt tudjátok“ értelme. Azt hiszem, hogy nem, mert különben talán beszélne e kifejezés különleges érteiméről. A *tudni* ige ugyanis ebben a kifejezésben nem 'scire', hanem 'vélni, gondolni' értelemben szerepel, mint a régiségben és a nép nyelvében ma is igen gyakran. A hangsúly nem a „tudjátok“ szón, hanem az „azt“ névmáson van s az egésznek ez az értelme: Azt hiszem, úgy véletek, hogy nem vagyok a vidám szemű s vékony szemöldökű kegyes rabja. Ez felel meg a bevezető megszólításnak (Ti, kik szegénységet én szememre vettek) és ez felel meg a török eredeti értelmének.

A harmadik sor kérdőjele megmaradhat, ez jó értelmet ad akár kérdőjellel, akár kérdőjel nélkül, de mintha helyesebb volna, mintha az első mondattal való párhuzam azt kívánná, hogy a kérdőjelet itt is elhagyjuk. Az „én hiszem“-nek megfelel a „talám“, az „azt tudjátok“-nak pedig az „azt alítjátok“. Hogy az alárendelt rész az első mondatban hátul, a második mondatban elől van — így szebb a vers —, az nem rontja le a kifejezések párhuzamosságát. Megjegyzem még, hogy — mint a szószerinti fordításból látszik —, a török eredetiben sem az „én hiszem, azt tudjátok“, sem a „talám azt alítjátok“ nincs meg. Balassa valóban „jobbítja“ a verset.

Ez ellen az értelmezés ellen nem lehet felhozni azt, hogy e szerint Balassa szegénységét rabsága említésével cáfolja, ami nem logikus. De igenis éppen erről van szó: ő nem szegény, mert hiszen rabja egy előkelő szép asszonynak, — amint a dolog a török szöveg figyelembevételével minden további nélkül világos.

Dézsi kiadásában (703) a *baḡa gādā* (Dézsinél *kedā*) *deānlār* kifejezés így van fordítva: „Ti engem kedvesnek mondtok!“, de ez lapsus, vagy egyenesen sajtóhiba (*koldus* helyett *kedves*).

A *dāwlātli* szót Dézsi kiadása 'kegyes'-sel fordítja (nálam 'előkelő'). Ez jól illik ide, de a *dāwlātli* szónak ilyen jelentése nincsen. Én eleinte arra gondoltam, hogy a *dāwlātli*-t 'boldogító'-nak fordítom, de erről is le kellett mondanom. A *dāwlātli*, *dāwlātlu* jelentése Redhouse szerint '1. prosperous, fortunate; wealthy, successful; distinguished; — 2. (official title, *devletlü* only) illustrious, excellent (applied to officials of the first and highest class only)'; más szótárak sem adnak s magam sem tudok többet a szóról.

8. „İyne ebrulereng kurmis tiemanj Atar gazeng oki chsaé nifanÿ
Iolune kômisÿm ben chsismj chsani. szejuer dilber beni bé dahi annj

Ismet fel vetette [zemöldök yebe [jep [zemének idegeth
Kiból Tűzes Nyilat [ziuemre ö boczat lúvén mint tet fel [feltett] iegyet
De bar ve[zen feiem Tudom [zeret engem [zinten mint én [zemelyet.“

A rekonstruált török szöveg:

*Jinä äbrülärñ qurmış k'amānī,
Atar gamzñ oqī, džānīm nišanī.
Jolunā qomişim bān džism i džānī,
Sävār dilbār bāni, bān dahī anī.*

‘Újra megfeszítette szemöldökeinek íját,
Kilövi a szerelmi pillantás nyilát, lelkem a célpontja.
Testet és lelket feláldozok én érette,
Szeret a bájos engem, én is őt.’

A versmérték hezedž: - - - - | - - - - | - - - -

E versnek néhány kifejezését eddig másképpen magyarázták, a második sor első felét teljesen félreértették, helyesebben nem értették meg.

Szilády egészen helytelen átírást ad, melyet — török betűkkel — feleslegesnek tartok idézni, mert Dézsi kiadásában lényegében az ő átírását találjuk, Dézsi átírását pedig mindjárt tárgyalni fogom.

Eckhardt Sándor idézett értekezésében Refiq ‘Aṭā a következő fordítását adja az első két sornak: „A szemöldökök újra felajzatták ijaikat, szemének nyila lövi a feltett célt“, Dézsi kiadásában pedig a következő átírást és fordítást találjuk:

*Jine ebrulerim kormys hiāmani, atar giōzym oki dzanum nisani
Jolina kômeszini ben dzsiszmi iszem; szever dilber beni, ben dechi anī.*

‘A szemöldökének íjját újra kifeszítette, szemének a nyilát ellövi; lelkem az ő célpontja. — Mindent érte (áldozom), ha éppen én vagyok az ő tárgya (célpontja). A bájos teremtes szeret engem, én is őt.’

Ez értelmezéseknek az enyémtől eltérő részletei elfogadhatatlanok. Különösen figyelembe veendő, hogy azt az olvasatot, melyet adok, a hasonmás biztosítja.

A *gazeng* (= *gamzñ* ‘pillantásnak a’) semmiesetre sem magyarázható *göziñ* ‘szemed’-nek. Először is valószínűbb, hogy a tilde elmaradt az *a*-ról, mint az, hogy az *a*-t ö-nek kelljen olvasnunk. Másodszor a *gamzā oqī*, *gamz oqī* ‘a pillantás, kacsintás nyila’ a régi oszmánli költészet egyik legkedveltebb kifejezése, amelyet számtalan helyen megtalálunk, így pl. a már említett Nesziminél (Köprülüzáde, Eski şairlerimiz divan edebiyatı antolojisi, 45), Nagy Szolimán szultánnál (ed. Jacob, 24. szám, 4. vers, 39. sz., 5. v.), XVI. századi lantos költőknél (Köprülü, Türk Sazşairleri II, 15, 21, 28).

A harmadik sor második részének régi hibás olvasata: *jolina kômeszini ben dzsiszmi iszem* teljesen értelmetlen. A kézirat helyes

olvasása itt semmi akadályba nem ütközik; a Sziládytól isem 'ha volnék'-nak olvasott *džānī* 'lelket' szó *dž*-je éppúgy van írva, mint a második sor *džānīm* 'lelkem' szavának *dž*-je. Párhuzamos helyet idézhetünk Gevheri-ből (l. fent, megh. 1715 után): *Yoluna terkettim can ile başı* 'érted adtam lelket és fejet' (ed. Köprülüzáde, 26. l. 9. sz.), vagy Hüsrev Asikin makaróni gazeljéből (l. lent).

Az *i* 'és' kötőszó, amely itt a *džism i džān* 'test és lélek' kifejezésben előttünk van, eddig voltaképpen ismeretlen. Balassa megőrizte ezt a régi kötőszót, melyre több példát idézhetnék a török népnyelvből és különösen egy XV. századi török költőnek, Hüdájinak, eddig ismeretlen munkájából (M. T. Akadémia kéziratára). Szótárakban, az oszmánli nyelvről szóló leíró dolgozatokban nem szerepel ez a kötőszó. Ha fel is tűnt valakinek, nem vetett rá ügyet, gondolván, hogy ez az *i* a perzsa-török *u* 'és' kötőszó ritka mellékalakja, mely illeszkedés következtében állott elő. Valóban így van a dolog, ez az *i* az *u* 'és' kötőszóból¹¹ keletkezett illabiális illeszkedéssel, de a régi törökben — úgy látszik — annyira el volt terjedve, hogy külön kötőszóként való kezelése feltétlenül megokolt. Külön kötőszó, hiszen labiális magánhangzók után is szerepel (*dün i gün* 'éjjel és nappal'), amikor nem gondolhatunk illabiális hasonulásra és ezenkívül veláris alakja (*i*) is van. De főleg meglehetősen gyakori előfordulását kell meggondolnunk. A népnyelvi adatok és a Hüdájinnál való rendszeres előfordulása után íme felbukkan Balassánál is. Használata különleges, mint az *u* kötőszóé: a jelentés rokonsága vagy ellentéte következtében, vagy egyébként összetartozó szavakat kapcsol, főleg perzsa eredetű kifejezésekben. Így van Balassánál is.

E kötőszóval bővebben szándékozom foglalkozni Balassa török feljegyzéseinek nyelvtörténeti jelentőségéről szóló dolgozatomban.

Visszatérve a vers további tárgyalására, a *k'āmānī* és *oqī* alakok helyett ilyen helyzetben a későbbi nyelvben *k'āmānin(i)* és *oqīn(i)* alakokat találunk, de a *k'āmānī* (és közvetve az *oqī*) alakot biztosítja a rim és hogy ezek az alakok szabályosak, bizonyítja az 1. vers első sora is: *'ālām ʔitāgi derār isāy* 'ha a világ virágát összegyűjtöd'.

Ez a vers műfaj tekintetében — a kilencedikkel együtt — elüt a többi versektől, melyek egyszerű bejtek, párversek. Ez négysoros vers, mégpedig annak egy különleges, négyrímű faja; a rendes négysoros versben a harmadik sor nem rímel a többivel (l. a kilencedik verset).

Felhívom még a figyelmet arra, hogy ezen a versen különösen be tudom mutatni, mennyi a közhely a Balassa által feljegyzett török versekben. A negyedik sorhoz nem is kell párhuzamot keresni; a harmadik sorhoz fent idéztem egy párhuzamos helyet, az első két sor egyik kifejezéséről is volt szó ilyen vonatkozásban s ehhez a két sorhoz idézek még egy helyet, melyhez hasonlót számtalant lehetne összegyűjteni (Köprülü, Türk Sazşairleri, II, 117, egy Üszküdüari nevű XVII. századi lantos költő verséből):

*Kirpiğin okuna sinemdir nişan
Keman ebrûların kuraldanberi
'Szempillád nyílnak keblem a célja,
Mióta szemöldökeid íjját felajzottad.'*

4. „Nigiar a fzende hatmolmis gyözellwg tazelvgh Teerlög
Benj bugam buchsagonda koiafzen bu midur Eörlüg

Te benned Iulia mind világ chudaia épén meg teczik fzezség
Ekeleg edefeg efzeség fzelédseg uduarj gyönjorúfeg.

De hogi bumba igi hac3 s-chak meg ingien fem fzan3 aze a io Emberfeg?”

A török vers rekonstrukciója:

*Nig'ār-a sändä hatm olmiş g'özällüg, tázülüg, tärilüg,
Bäni bu gam budžagonda qojasın, bu-ri-dur ärlüg?*

'Ó szép kedvesem, benned tökéletességre jutott a szépség, az ifjúság, a finomság, — [És] engem e bú zugában hagysz, — ez-e az emberség?’

A versmérték hezedz: ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ ˘

Sziládi és Dézsi kiadásában az első három szó egybe van fogva; Sziládynál: نكارسند، Dézsinél nikiüreszende (folytatása: *chätm olmys*) és a következő fordítás: „Orcája tele van írva szépséggel, fiatalssággal... (szószzerint: orcájára tele van írva = szépség, fiatal-ság...)”. E fordítás nem vehető figyelembe; sem a szöveg, sem Balassa fordítása nem támogatja és egyáltalában nem világos, hogyan gondolja a fordító a török szöveget. Balassa török szövege: „Nigiar a fzende hatmolmis” kifogástalan és világos értelmű, fordítása — Júlia nevének beszúrásától eltekintve — egészen hű. A *nig'ār* szó fordí-tása e szó sajátságosan kitűnő ismeretéről tanúskodik; a *nig'ār* jelen-tése: 'kép, írás, szobor, egy szépség', *nig'ār-i* 'ülám, nig'ār-i rüzg'ar 'a világ szépe'.

Az utolsó szókat Dézsinél *bomidyr örlik* (Sziládynál: اورلك) for-mában, 'hát illik ez a nagyságnak?' fordítással találjuk. Itt sem vilá-gos, hogy mi az alapja ennek a fordításnak.

A *gam* szó a második sorban kétségtelenül nem olvasandó *γām*-nek. (Vö. Jacob. Sultan Soliman des Grossen Divan, 85.)

5. „Beni czewrile üldürsze demem ol iare kanli dur
Halal olfzun <h>anga kaanō gyözel kanli dūr.

Ha nagi haragiaban megölis Iulia megsem mondom gylkosnak
Azert mert chak ötet fenki nem egiebet vallok én Aőnyomnak
Mint örökös ur bir lel kemmel ha rz fir hogi veget nem vet bumnak.“

A török szöveg rekonstrukciója:

*Bäni dzavrijlä üldürsä demäm ol jārä qanlı-dur
Haläl olsun aña qanom g'özäl - - | ˘ qanlı-dur.*

'Ha kegyetlenségével megöl engem, nem mondom annak a ked-vesnek, hogy gyilkos, — Szabad legyen neki véremet ontani, a szép... gyilkos.'

A versmérték hezedž: ˘ - - - | ˘ - - - | ˘ - - - | ˘ - - -

A második sorban egy másoló kihagyott három szótagot, mint ezt a versmérték világosan mutatja. Egyébként ezt a verset már az előző magyarázók megértették. Szilády a *kaanö* alakot ګانم-nak írja át, ګم helyett; ez alighanem sajtóhiba. Dézsinél a második sor ki van egészítve: *Helāl olsun ona kanynn, ö giözel kánlydyr*; ezt — a *kanynn* alakot sajtóhibának fogva fel — így fordíthatjuk: 'szabad legyen neki véremet ontani, gyilkos az a szép'; ez a kiegészítés azonban nem fogadható el, mert nem egy, hanem három szótag maradt ki a versből. Dézsinél ez a fenti módon kiegészített sor — a kiegészített szöveggel nem egyezőleg — így van fordítva: „Szívesen áldozom érte véremet (mert) minden szép véres (t. i. kegyetlen) [vérengző].”

6. „Didom olsah giözele varmola bir mah bedelý?
Gyül gibj gyüldi didi kim? Iane fžandeg bedelj.

Egikor fžep Iuliat latuan hagi ö magat fžep tükörbe nézne
Kerđem e vilagra illj fžepseget masra İñ valljon adoté
s-Mosolga felele illj fžep ki lehetne (:mond:) meg bolondultalé.”

A török szöveg rekonstrukciója:

Dedöm ol šāh g'özälä: var-m'-ola bir mah bādli?
G'ül gibi g'üldi, dedi kim: jā nā sandır, bā dāli?

'Mondtam annak a királyi szépnek: van-e valaki, aki pótolja a holdat? — Nevetett, mint a rózsza [s] azt mondta, hogy hát mit gondoltál, te bolond?’

A versmérték remel: - ˘ - - | - ˘ - - | - ˘ - - | - ˘ - , mint ezt a második sor mutatja, de az első sor lábai ˘ ˘ - - mértéket mutatnak; ez a képlet a remel bizonyos fajtáiban használatos. De ezeknél a verseknél inkább hanyagságra gondolhatunk.

Dézsinél mindkét sor második fele másképp van magyarázva; nála a versnek következő fordítását találjuk: „A szépség királyának mondtam: Van-e még egy hozzá hasonló hold? — (Erre ő) rózsaként nevetett (és azt mondta): hát te engem (eddig) minek véltél, oh bolond?’”.

7. „Kimfzeler györmis degildwr tenden cheneng gyteğön
İllaben gyöğümle giördöm iste chsanomdur giden,

Mikoron ki repül lelek beteg testből soha senki nem látta
De az én fzerelmem ki olljan mint lelkem hagi feieimet el hadta
Moft fžemem iol lat'a de velnj fem Tudta hagi magat mafnak adta”

A török vers rekonstrukciója:

Kimsälär g'ormiş degil-dür tändän džānı gittğön,
İlla bän g'özümlä g'ördöm, istä džānom-dur gidän.

'Senki sem látta a lélek elmentét a testből. — De én szememmel láttam: íme lelkem (kedvesem) az, ami elmegy.'

A versmérték remel: - - - - | - - - - | - - - - | - - -

A verset már az előző magyarázók helyesen fogták fel. Megjegyzendő, hogy az első sorban, a *cheneng* 'léleknek a' alakban két íráshibát teszünk fel: az eredetiben bizonyára *chsaneng* alak szerepelt. A második sorban a *džanom* kétértelmű: 'lelkem' és 'kedvesem'; vö., amit fent a török műköltészet két- és többértelmű helyeiről mondtam.

Alaki tekintetben ez a vers is feltűnő, t. i. rímtelen bejt, míg a Balassa többi bejtjei rímeselek.

8. „Dilber demis ki mail olanlar belam *űže*

Laŷk mi dŷr kail ollaler chsefam *űže*?

Egikor [szép Iulia magába illj [így] [zola (:mond:) kik engem [szeretnek
Egilarant ualo jot méltóé hagi azok mind feienkint vegyennek?

Noo mert nem igazas, hanem aboldogsag adatek mar chak ennek.”

A török vers rekonstrukciója:

Dilbär demiš-ki: māl olanlar bālāmŷzā
Lāik-mi-dŷr-ki kail olalär džāfamŷzā?

'A szép lány így szólt: Méltányos-e, hogy azok, akik szeretnék a mi szerencsétlenségünket, — A mi kegyetlenségünkről beszéljenek?'

A versmérték *mutārī*: - - - | - - - | - - - | - - -

Itt több probléma van.

Az első Balassa verse harmadik sorának értelme. Noo olvasandó-e a szövegben vagy *nem*? Nem tudom eldönteni; úgy látom, mindkét eset lehetséges. De minket ez a kérdés tulajdonképpen nem is érdekel, mert ennek a sornak nincs török megfelelője, ezt Balassa szabadon fűzte az első két sorhoz.

Ami a török eredeti rekonstrukcióját illeti, azt hiszem, ez nem okoz különös fejtörést. A ki 'hogy' szócskát, melyet a második sorba betoldandónak gondolok, az értelem is, a metrum is kívánja. A két sor végén levő *űzā* nem lehet *űzrū* 'felé, szerint', amint Szilády gondolta. Ugyancsak tévesen javítja Szilády a második sor *ollaler* alakját *olanlar*-ra. Az *olaular* (olanlar helyett) és *hajil* (kail helyett) alakok Dézsi kiadásában, a rekonstruált szövegben (705. l.), hibás alakok. Dézsi kiadásában ebben az esetben hiányzik a fordítás. (Sziládynál máshol sincs.)

A vers valóban nem könnyen érthető.

Az első sort lefordította Balassa nagyjában, a sor második felét egészen szabadon. Megjegyzem, hogy e sor második felének talán egy másik fordítása is elképzelhető volna: akik szeretnék a mi bajunkat, akik a mi bajainkra hajlandók [ez a szóról-szóra való fordítás], akik vágyakoznak arra a bajra, melyet mi okozunk nekik'.

De egészen más azután Balassa második sora. A költő kiindulásul lefordította az első sort és azután önállóan költött hozzá kettőt. Nem hagyhatom azonban megemlítés nélkül, hogy ha a második sorban két betűt megváltoztatunk, a Balassánál levő értelmet kap-

juk. A sor ilyen formában: *lāik-mi-dür-ki nāil olalār sāfāmüzā* ezt jelenti: 'méltó-e, hogy elérjék azt az örömet, melyet mi adunk?'. A *qil* és *n il*, a *džāfāmüzā* és *sāfāmüzā* arab írással könnyen össze-tevésszethető: *قال qāil*, *نال nāil*, *جافامزہ džāfāmüzā*, *سافامزہ sāfāmüzā*; kurzív írással alig van különbség a két-két alak között.

Megjegyzem még, hogy ha az ember magában látná a *qāil olalar džāfāmüzā* kifejezést, így fordítaná: 'belenyugodjanak a mi kinzattatásunkba'.

Lehetne arra is gondolni, hogy Balassa forrása, talán egy török lantos — vagy maga Balassa? —, játékosan alakította a török szöveget, mely eredetileg is lehetett több értelmű.

Az első sor végén levő vessző, melyet az új kiadásban látunk, törlendő; ez nincs benne a kéziratban és értelemzavaró is.

9. „İbenöm gyŭl İwŭzıj İarō Dŭniemi zendam eyleme

Asıgı tepeleyŭp kaan ŭztŭne kan eyleme

Vaht olur Rakup gyelŭr duŭerszonoz ŭzohbettene

Szakŭn ki ŭzenszun ol olvahtj kulları dıvan eileme.

Rosa ŭzinŭ lelkem en edes ŭzerelmem ne kōsd meg vilagomat

Szanj engem rabodat ki Tŭrōm kinodat nēŭd kerlek njavalıjamat

Mas ōleben ne dŭlj, hanem inkab meg ōllj hogi ŭem ugi tōbity bŭnt.”

A török szöveg rekonstrukciója:

İ bānōm g'ŭl jŭzli jārom, dŭnjāmi zāndaŭn ŭjlāmā,

'Āsıgı tēpālājŭp qan ŭstŭnā qan ājlāmā.

Vaht olur rāqup g'ālŭr, dŭšārsōnōz sohbatmā,

Saqin-ki sān ol ol-vahtj kulları, dıvān ājlāmā.

'Ej, én rózsá-arcú kedvesem, világomat börtönné ne tedd, — A szerelmemt agyonŭtve, vérre vért ne halmozz [tkp. ne csinálj]. — Lesz idő, jön a vetélytárs és te az ő társaságába kerülsz, — Vigyázz, nehogy akkor rabszolgája légy, ne várd melleden keresztbe tett kézzel az ő parancsát.'

Ez tulajdonképpen „négy soros vers“, *rubā'ī*, de metrumba sajátos, nem a *rubā'ī* előírt metrumba. Az első és harmadik sor remel: - - - - | - - - - | - - - - | - - - -, a második sor gyenge remel, a negyedik metrikailag nekem nem világos, rossz vers, hezedznck indul. Megjegyzem, hogy a török költők ezt a két mértéket nagyon használták.

A török vers értelme nem kérdéses, csak a harmadik és negyedik sorban van némi megbeszélni való.

Először lássuk Balassa fordítását.

Az első sor elégé hiven fordítja, verse második sorának a török eredetiben semmi megfelelője sincs, ezt szabadon költötte, a harmadik sor első harmadában, pár szóra lerövidítve lefordítja a török eredeti harmadik és negyedik sorát s a harmadik sor többi részében visszatér a török vers második sorára, teljesen más értelmi, illetőleg összefüggésbeli beállításban. (A törökben: ne tedd tönkre a sze-

relmest, ne halmozz vért vérre; Balassánál: inkább ölj meg, sem-hogy más ölébe dülve halmozd a bünt.) Balassa mintha megértene a török költészet lényegét: játszik a motívumokkal.

Az én rekonstrukciómban feltűnik a *rāqub* alak. A 'vetélytárs' rendes neve a törökben *raqīb*, de előfordul a *rāqīb* alak is (így pl. Kúnosnál, Ada-kálei török népdalok, 62 : 9). Hogy valóban a *rāqīb* alak szerepel itt, bizonyítja a második szótag *u*-ja is (*raīqub*), amely a *fā'il*-alakokban a törökben gyakran jelentkezik (nevekben: *Rāqub* < *Rāqīb*, *Nāmuq* < *Nāmīq*, *g'āvur* < *k'āfir*, *nāzur* 'felügyelő, defterdár' < *nāzīr*, magyar emlékekben nagyon sokszor *Nazur bék*).

A *düşār/şonoş* alakot *düşärsönöz*-re javítom.

Komoly nehézségek merülnek fel a török vers negyedik sorának magyarozatánál. Aligha helyesen van hagyományozva, metrikai szempontból is bajok vannak vele; 17 szótag, holott legfeljebb 16-nak kellene lennie. Ki kell hagyni egy szótagot. Azt hiszem, a *şun* szótagot kell kihagyni, mint ezt már rekonstrukciómban bemutattam. Érdekes hiba ennek a *şun*-nek a betoldása, — már amennyiben rekonstrukcióm helyes. Hogyan keletkezett ez a hiba? Talán úgy, hogy a törökül tudó leíró — Balassa — emlékezetből írta le a verset és a szövegre nem emlékezett pontosan. Leírja: *saqin-ki sän-sün* 'óvakodj, hogy vagy'. Nem jó — gondolja, kijavítja: *saqin-ki sän ol* 'óvakodj, hogy légy', de a *sün*-t elfelejti kihúzni. Megjegyzem, hogy a török nyelvhasználat szerint az *olma* tiltó alakot kellett volna írnia: *saqin-ki olma* 'vigyázz, hogy ne légy', amint a *saqin*-tól függő másik állítmány, az *äjlämä*, illetőleg *dīvān äjlämä* 'szolgálatot ne tégy' szabályosan tiltó alakban van.

A legegyszerűbb volna arra gondolni, hogy a két *ol* közül az egyik dittográfia következménye, de ezzel a feltevéssel nem jutunk előbbre.

Szilády átírja a sort betű szerint, de értelem nélkül.

Dézsai kiadásában a sor a következőképp van javítva és értelmezve: *szakin ki szen ol vaht kollari dīvān ejleme* 'Te vigyázz, akkor már karjaidat kulcsolva ne állj előttem [így]'.

Az első sor *ī* indulatszavát l. pl. Dehháninál (Köprülüzáde, Eski şairlerimiz divan edebiyatı antolojisi, 22), vagy a magyar-török gazelben (Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit, 128—29).

Az *olvahtj* = *ol vahtı* 'az időben, akkor' hibátlan alak, igazolhatom Caferoğlu kisázsiai feljegyzéseiből: *o vahtı* 'akkor' (DIAT. I, 21 : 3, 20; 47 : 5).

V.

Van még egy költemény, amelyre vonatkozólag az a vélemény merült fel, hogy Balassa fordította törökből. Ez a „Divinyi Mehmed” verse.

Ez a török, illetőleg arab betűkkel írt magyar nyelvű költemény egy bécsi vegyes kéziratban van, több mint száz éve ismeretes, Gévay fedezte fel, és Gévay közlése alapján Luczenbacher adta ki a

Tudománytár V. kötetében (326. l., 1839). Újabban alapos tárgyalását kaptuk a hozzá fűződő problémáknak a „Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit“ c. műben (29—31, 73—76, átirás: 128, a szöveg hasonmása: 229—30).

Az említett kézirat minket érdeklő részének végén három török írású rövidebb vers van egymásután. Az első: *madžari türki*, egy magyar nyelvű szerelmes vers, melynek szerzője az utolsó versszakban Divinyinek nevezi magát. A második: *gazāl-i türki vā madžari* 'török-magyar gazel',¹² egy törökül és magyarul írott, időmértékes makaróni-vers, szerzője Hüsrev 'Ašiqin-nak nevezi magát. A harmadik egy horvát dal, szerzőjének neve a vers szerint Mehmed.

Gévay azt gondolta, hogy a magyar dal szerzője, Divinyi, azonos a horvát dal szerzőjével, Mehmed-del és hogy ez az ember magyar renegát volt. Ez a költött alak azután Toldy Ferenc óta Divinyi Mehmed néven szerepel a magyar irodalomban. 1909-ben Pintér Jenő „A magyar irodalom története“ II. kötetében (54. l.) „Dévényi Mechmed magyar renegát csinos kis daláról“ beszél, ugyanígy 1930-ban, a Tudományos rendszerezésben (II, 214).

Ezzel szemben Gragger Róbert a „Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit“ 29—31. lapjain azt bizonyítja, hogy a Madžari türki Balassa Bálint ifjúkori fordítása török nyelvből. „Ich bin ganz sicher, dass dieses Gedicht von Balassa ist... Dieses Gedicht zeigt ihn noch als Übersetzer... In diesem türkisch-ungarischen Ghasel sagt er, er ein Divinyi habe dies geschrieben. Das scheint auf ihn zu deuten, da doch Diviny die Burg seines Vaters war, in der er vielleicht geboren ist, jedenfalls aber einen Teil seiner Kindheit verbracht hat, und wo er mit den türkischen Gefangenen seines Vaters zusammen war und von diesen wohl türkisch lernte und türkische Gedichte hörte, von denen er dann dieses übersetzt hat“.

Eckhardt Sándor (Balassi Bálint, 120) óvatosan csak ennyit mond a versről: „egy magyar vitéz írta éppen Balassiék várában“.

Az én véleményem szerint először is megállapíthatjuk, hogy Divinyi Mehmed nem létezett. Az együtt levő három vers közül az első, a Madžari türki szerzőjének Divinyi a török divatú költői neve (erről még fogok szólni). A második versnek, a török-magyar gazelnek Hüsrev Ašikin, egy török ember a szerzője, aki magyar szövegben a tárgyas igeragozást is elvéti. A harmadik versnek, a horvát dalnak Mehmed a szerzője. Semmi okunk sincs arra, hogy ezt a Mehmedet, a horvát nyelvű harmadik vers szerzőjét, az első vers, a magyar nyelvű Madžari türki szerzőjével azonosítsuk.

Megállapíthatunk azután még valamit, mégpedig azt, hogy a Madžari türki vagy törökből való fordítás, vagy olyan ember műve, aki tökéletesen tudott magyarul — minden valószínűség szerint magyar ember volt — és járatos volt a török irodalmi formákban. Ennek a versnek a formája t. i. pontosan egyezik a török lantos költők egy általánosan használt formájával.

Lássuk a Madžarj türki első két és utolsó (hetedik) versszakát:

- „1. fekete semu semuduku
seretlek en teş megsereş
naranč čecu keşken dereku
seretlek en teş megsereş
2. ejjel napval esembe vagj
kerlek teged engem ne hagj
oh melj feneş ortsaju vagj
seretlek en teş megsereş
7. egj divin'i est megirta
meddig az esivel birta
az serelmet hogj forgatta
seretlek en teş megsereş“¹⁸

Fuád Köprülü „Türk Sazşairleri“ c. munkájának II. kötete a 15. laptól a 64. lapig adja a XVI. századi török lantos költészet emlékeit s ebben az eléggé terjedelmes anyagban kevés vers van, amelyik nem ebben a formában volna írva. Nagyon népszerű volt ez a versforma, a későbbi századokban is számtalan költemény mutatja. Nem csoda, ha nyoma maradt a magyar irodalomban is. Talán nem lesz felesleges ezekből a török versekből is bemutatni egyet, illetőleg egynek három (első két és utolsó) strófáját (i. m. 21. l.):

1. Her dem yüzüme gül gibi
Gülen dilberün kuluyum
Ben ağladukça yaşumu
Silen dilberün kuluyum
2. Naz ile salan başını
Oynadup göz-ü-kaşını
Rahmedüp ben yoldaşını
Anan dilberün kuluyum
5. Kul Mehemed eydür ferman
Hastasına ider derman
Benümle her gece mihman
Olan dilberün kuluyum

'1. Rabja vagyok annak a szép lánynak, aki folyton mint a rózsa nevet rám; rabja vagyok annak a szép lánynak, aki letörli könnyemet, ha sírok.

2. Rabja vagyok annak a szép lánynak, aki kacéran rázza a fejét, aki szemét és szemöldökét ide-oda mozgatja, aki jóságosan reám, társára gondol.

5. Rab Mehemed azt mondja: Parancsolj! Betegét meggyógyítja. Rabja vagyok annak a szép lánynak, aki minden éjjel az én vendégem.'

E költemények rendszeren 4—8 négysoros strófából állanak. Az első versszak második és negyedik sora és minden további versszak negyedik sora azonos, esetleg bizonyos variációval. A rímképlet: a b a b (vagy x b x b) — c c c b — d d d b — n n n b. Az utolsó versszakban, rendszeren az első sorban, a költő megnevezi magát, ami más versfajtnál is szokásos.

Mindkét idézett vers a régi 8 szótagos sorokból áll.

E versforma neve *müräbba'* 'négy soros', többféle változata van. (M. Nādzī, *İştilāhāt-i ādābījā*, 186; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 91.)

Nincs benne semmi kétség, hogy Divínyi verse alakilag e török költeményszeretét képviseli, esetleg egyenesen törökből való fordítás.

Vajjon valóban Balassa írta-e? Lehetséges. A Divínyi név nem beszél világosan, de megjegyezhetjük, hogy a török költő gyakran választ magának eredeti nevétől eltérő költői nevet s Balassa nagyon jól választhatta a Divínyi nevet. Hasonló költői neveket találunk a régi török lantos költőknél is, ilyenek pl. *İlşküdarī*, 'Szkutari' *Bağdādī* 'Bagdadi'. Egyébként a kérdést talán stíluskritikai alapon lehetne eldönteni. A vers egészében nem vall Balassára; ha az ő műve, mindenesetre fiatalkori alkotás.

¹ Vö. Fekete Lajos: Budapest a törökkorban, VIII. fejezet: Mohamedán vallási és szellemi élet, különösen 283—285. és 299. l.

² Nem tudom jobban fordítani a török *saz şairi* kifejezést, mint így: 'lantos költő', de a *saz* csak általában 'húros hangszert' jelent.

³ J. Deny, *Chansons des janissaires turcs d'Alger* (Mél. René Basset), 9, 143.

⁴ Meghagyom a szokásos átírást, bár ez nem a XVII. századi, hanem a modern kiejtést tükrözteti.

⁵ Az ellene emelt törökösség vádja e mellett szól. Vö. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint, 117—122.

⁶ Balassa török feljegyzéseit mint török nyelvmemlékeket, külön dolgozatban szándékozom tárgyalni.

⁷ A török szövegekben több átírási rendszert használok, de ez elkerülhetetlen. Balassa török szövegeit adom az ő átírásában, azután fonetikus rekonstrukcióban. Ahol szükséges, az arab betűkkel írt régi szöveget vagy szót betű szerint átírom. Újabb török művekből vett szövegeknél meg kellett hagynom a mai latinbetűs török írás átírási módját. Néhány helyen, egy-egy régebbi szerző (pl. Künos) művéből vett idézetnél, egyéni átírásmódot is látunk. A török neveket sokszor magyarosan írom.

⁸ L. Eckhardt Sándor, B. B. irodalmi mintái, 60. l.

⁹ Gragger Róbert (*Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, 27. l.) másképp értelmezi e versszakot: „Meines Tages [meiner Sonne!] Glanz ging auf, die schwarze Farbe der Augenbrauen [ist! — e helyett Graggernél vonás], meiner beiden Augen leuchtendes Licht, lebe, lebe, meines Lebens Hoffnung“.

¹⁰ Meg kell még jegyezni, hogy a hatodik versszak első szava: *érted* a. m. 'teérettet'. A vers első két sora így hangzik:

Érted, hogy elmentél — és elfelejtettél — engem szegény árvadat,
Ily reménytelenül — szép személyed nélkül — ne hagyj veszni szolgálodat.

Tehát: ne hagyj veszni szolgálodat éretted. Gragger Róbert (i. m. 28) így fordítja az első sort: „Wisse, dass du fortgehst und mich verlassen hast, mich deine arme Waise“. A sort nem lehet így értelmezni.

¹¹ Az u kötőszóról ír Deny: *Grammaire de la langue turque*, 959. §.

¹² Gragger tévesen nevezi az első költeményt, a *madżari türki*-t egyszer „Gasel“-nek, máskor „türkisch-ungarisches Gasel“-nek. (I. m. 29. l.)

¹³ Gragger átírásában (i. m. 128) a negyedik versszak második sora „vagj lejan vagj men'ecke led'en“; helyesen: „vagj ljan vagj men'ecke led'en“.

(Az oszmán-török nyelv kettős rendszere.)

I.

1. Az a dolgozat, melyet bemutatok, *Türkische Studien aus Vidin* című, készülő munkám bevezetésének egyik része. Annak a megokolását tartaimazza, hogy munkám hangtörténeti részében miért választottam el a jövevényszavak tárgyalását a török eredetű szavak tárgyalásától.

A jövevényszavak a hangképviselő szempontjából gyakran mutatnak olyan sajátságokat, amelyeket az eredeti szókincsben nem találunk. Olyan elemekről van itt szó elsősorban, amelyek a nyelvben még nem honosodtak meg, olyan szavakról, amelyekről Dmitrijev Варваризмы в башкирской речи (Zap. Koll. Vost. IV. [1930], 73) c. értekezésében beszél, amelyek mind a nyelvet beszélők előtt, mind pedig a kutató előtt idegenszerűnek tűnnek fel. Ezek minden nyelvben gyakran mutatnak rendkívüli hangképviselőket.

Ezekről az elemekről a következőket olvassuk Paulnál (Prinzipien⁵, 396): „Mikor a szónak az átvétele csupán a hallás alapján és az idegen nyelv tökéletlen ismeretével történik, akkor nagyon könnyen [a rendes változtatásokon túl] további elferdítések lépnek fel, amelyek a hangkép felfogásának tökéletlenségén és az emlékezés pontatlanságán alapszanak. Ennek következtében különösen szokatlan hangkapcsolatokat látunk szokottabbakkal felcserélődni és rövidülések mutatkoznak. Ilyen esetben gyakori a népetimológia is.”

2. Ezt minden nyelvben tapasztaljuk, de az oszmán-török nyelvben ez a sajátság fokozott mértékben van meg, itt ebben a tekintetben sajátságos körülményeket találunk, amelyek a nyelvrendszer kevert voltában gyökereznek.

A kevert nyelvrendszer kifejezést természetesen különleges értelemben használom. Lehet nyelvkeveredéstről beszélni — mégpedig joggal, mert minden ide vonatkozó jelenségnak ez az alapja — már abban az esetben is, ha egy egyénnek a nyelve egy másik egyén nyelvét befolyásolja. Rendesen nyelvkeveredéstről beszélnek akkor, amikor egy nyelvnek az elemei, főleg szavak, egyik nyelvből a másikba kerülnek. Vannak azután tulajdonképeni keveréknyelvek, amelyek különféle típusúak. Ezekben két vagy több nyelv anyaga valami különleges módon keveredik. A kérdésnek nagy irodalma van, amelynek az ismertetése nem tartozik ide. Én egy ilyen különleges típusú keveréknyelvet akarok itt most bemutatni, a régebbi oszmán-török nyelvet.

Ennek a nyelvnek jellegéről sem az orientálistáknak, sem az általános nyelvtudomány művelőinek nincs helyes fogalma; így pl. Jespersen (*Die Sprache*, 191. l.) a török nyelvet sok arab és perzsa jövevényszavával az angol mellé állítja, amelyben sok francia jövevényszó van. A török nyelv esetében — mint látni fogjuk — egészen másról van szó.

Hogy erről a nyelvről helyes fogalmat alkothassunk magunknak, elsősorban a török társadalmi viszonyokat kell szem előtt tartanunk. Ezeket ma még csak nagyjában ismerjük, rendszeres történeti kutatásuk a jövő feladata, fontosságukra itt inkább csak elvileg mutathatunk rá. Viszont a következőkben vázolt nyelvi fejlődés tanulságait a művelődéstörténet kutatója is felhasználhatja.

Kiinduláspontunk azok a gondolatok, amelyeket Sztálin „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései” című munkájában az arisztokrácia és a burzsoázia felső rétegeinek nyelvére vonatkozólag a következőképpen fejezett ki: „Mijük is van ezeknek a dialektusoknak és zsargonoknak? Van: az arisztokrácia vagy a burzsoázia felső rétegeinek sajátos ízlését tükröző, sajátos szavakból álló szógyűjteményük; néhány mesterkelt, gáláns kifejezésük és fordulatuk, amelyek mentesek a nemzeti nyelv „durva” kifejezéseitől és fordulataitól; végül bizonyos számú idegen szavuk.” (Szikra-kiadás, 14. l.)

Ezekkel a szavakkal Sztálin az ismert európai nyelvek normális viszonyait jellemzi. Az az eset, amelyet mi tárgyalni fogunk, nem tartozik a normális esetekhez, itt egy beteg társadalom nyelvének beteges jelenségeiről lesz szó. Azt fogjuk bemutatni, hogyan tengenek túl és hogyan okoznak rendkívüli jelenségeket ebben a nyelvben az idegen elemek. Ennek a beteg jelenségnek a szemlélete, úgy látom, adalékot szolgáltat a nyelvtudat alkatának ismeretéhez. Tovább menve, fejtegetéseink új bizonyítékot fognak adni Sztálinnak ahhoz a tételéhez, amely szerint a nyelv életében a nyelvtani rendszer és az alapszókincs a döntő jelentőségű. Erre a dolgozat végén még visszatérünk.

3. Próbáljuk meg először annak a történeti folyamatnak a vázolását, amely e keveréknyelv létrejöttének az alapja. Annak a történetéről van itt szó, hogy hogyan hatoltak be az arab és perzsa nyelvelemek az oszmán-törökbe, az oszmánlik őseinek, illetve ősi rokonainak, az oguzoknak a perzsákkal és arabokkal való legrégibb érintkezésétől kezdve az ezeréves szakadatlan kulturális közösség korán keresztül. Megemlítem, hogy ez érintkezések történetében, illetőleg a későbbi állapotok kialakításában különösen fontos szerepük volt az oguzok szeldzsuk ágának, főleg Togrul Beg és a kóniai szeldzsukok birodalmának.¹

A perzsa-török érintkezés kezdetben, a fejlődés legfontosabb korszakában, mikor az oguzok perzsák szomszédságában, majd perzsa területen elhelyez-

¹ Bittner — alább ismertetendő értekezésében (12. l.) — az oszmán birodalom, illetőleg az oszmán kalifátus fontosságát hangsúlyozza a szóban lévő nyelvi folyamat szempontjából.

kedtek, közvetlen volt és a perzsa elemek közvetlen érintkezés folytán kerültek az oguz nyelvbe. Az arab elemek főleg perzsa közvetítéssel kerültek a törökökbe, bár az Iránban élő araboknak és az arabul is beszélő perzsáknak és törököknek a hatása szintén érvényesült. Hogy ebben a nyelvtörténeti folyamatban milyen volt a szerepe azoknak a törököknek, akik már a VIII. század közepe óta a kalifák udvarában voltak, vagy arab szolgálatban állottak, esetleg nagyobb tömegben arab területen laktak, az egyelőre nekem nem világos.

E törökök eddigi történetében a legnagyobb társadalmi átalakulás korszaka ez: a nomád letelepül és átveszi az iráni életformát. Ezt a rendkívüli társadalmi átalakulást rendkívüli nyelvi átalakulás kísérte. Az arab és perzsa elemek, főleg jövevényszók roppant tömege jött át a nyelvbe, és pedig a legtöbb esetben nem szükségből, hanem az új társadalmi divat, a finomkodás szeszélyéből.

Mind a perzsa, mind pedig az arab elemek átvételénél különösen fontos szerepet játszott egy körülmény, amelyet jobb szó hiányában tudós befolyásnak nevezek. Ami az ilyen tudós, illetőleg irodalmi befolyás jelentőségét, intenzitását illeti, helyesen mondja Jespersen (*Die Sprache*, 192. l.) az angol nyelv esetére való hivatkozással: „A legnagyobb méretű nyelvkeveredések sokkal kevésbé alapszanak a népek tényleges összevegyülésén, mint állandó műveltségi, különösen irodalmi érintkezésen.”

A tudós befolyás nemcsak azt biztosította, hogy az oly magas nyelvi kultúrával kialakított perzsa és arab kifejezéseket a törökökben használják, hanem azt is törekedett elérni, hogy a népnyelvnek a befolyása ezekre az elemekre ne érvényesüljön, hogy ezek a török nyelvrendszerben is megtartsák idegen jellegüket és ez a befolyás még erősebb lett, amikor a perzsa és török néprészek közvetlen érintkezése megszűnt. Ez a törekvés — legalább is ami a köznyelvet illeti — csaknem teljes sikerrel járt.

Ugyanazokat az erőket látjuk itt, amelyek a régebbi oszmán-török irodalom megteremtésében közreműködtek, amelyek a török ember jellemében, az új vallás iránti fanatikus szeretetében és az iszlám kultúrájának tiszteletében gyökereznek.

A régi oszmán-török műveltség vallásos jellege volt e nyelvi fejlődés alapja; az iskolákban az olvasás tanítása a korán nyelve, az arab alapján történt és el volt terjedve az a szokás, hogy az emberek a koránt könyv nélkül megtanulták. A koránszöveg kiejtésének pedig megvoltak a pontos, hagyományos szabályai, amelyek a nyelvben használt arab szók kiejtésére is hatással voltak. E tényező mellett tekintetbe kell venni bizonyos körök két-, illetőleg többnyelvűségét is.

4. A fejlődés általános vonásait aligha lehet másképen elképzelni, de ami ennek a fejlődési folyamatnak a részletes, dokumentált leírását illeti, erre vonatkozólag még hiányoznak a szükséges kutatások. A nyelvtanok és szótárak regisztrálják az ide tartozó tényeket, Šemseddin Šamī szótárában pl. számos megjegyzést találunk arra vonatkozólag, hogy hogyan fejlődött egy-egy arab

vagy perzsa szó hangalakja vagy jelentése a törökben, egy bécsi tudós, Maximilian Bittner 1900-ban részletes leíró tanulmányt is közölt a török nyelv arab és perzsa elemeiről,² de a kérdés még nem volt rendszeres történeti vizsgálat tárgya.

Bittner dolgozata mint leírás nem teljes, de gondos és megbízható,³ jó képet ad az idetartozó anyagról, én is sokat tanultam belőle.

A jelenségek magyarázatában azonban Bittner felfogása alapjában elhibázott, nem történeti, ami elsősorban abban gyökerezik, hogy Bittner egy nyelvi kérdésről nyelvtudományi szempontok nélkül beszél. Másik hibája, hogy a régi mohamedán grammatikusok befolyása alatt áll, és pedig sokkal erősebben, mint ő maga gondolja. Hangtani kérdések tárgyalásánál pl. nem hangváltozásról, fejlődésről beszél, hanem a betűk kiejtéséről. Azt mondja (96. l.), hogy a török magánhangzóilleszkedés törvénye az arab-perzsa jövevényszókban nem érvényesülhetett, mert különben a törökök kénytelenek lettek volna az illető szavak helyesírását megváltoztatni, ami példátlan konfúziót okozott volna. Hogy az arab elemek a törökben és perzsában változatlanul megmaradtak, annak főokát abban látja (97. l.), hogy a három nyelv szókezdő és szóvégi hangjai, illetőleg hangcsoportjai annyiban egyeznek, „hogy a hangkészletnek, mint ilyennek, a megváltoztatására nincsen szükség.”⁴

Ezzel szemben a helyes szemlélethez csak a történeti felfogás és a sztálini elvek érvényesítése vezet, és az oszmán-török nyelv arab-perzsa elemeinek ezen az alapon való tanulmányozása még sok fontos és szép fejezettel fogja gazdagítani a török nyelvészetet. Külön kiemelem, hogy rendkívül fontosak itt a stílustörténeti kérdések.

5. Nincsen két egyén egy nyelvközösségben, akinek a nyelve teljesen egyenlő volna. Az egyéni nyelvszisztemeknek ezt a különbségét abnormis mértékben találjuk meg az oszmán-törökben és pedig éppen annak a perzsa-arab befolyásnak a következtében, amelyről fent beszéltem. Vannak stílusművészek, akik le tudnak írni török nyelven egész oldalakat, anélkül, hogy a segédigén kívül

² Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf des Türkische. Sb. Ak. Wien, Philhist. Cl. Bd. CXLII.

³ Sajátságos, hogy a közismert arab *zāt* 'személy' szót többször *zāt*-nak írja. A 11. lapon az ujjgur írást a mongolból származtatja és nem megfordítva. A 111. lapon az '*ain*-t magánhangzójelnek mondja olyan esetekben, amikor az laringális explozívát jelez. (És ha az '*ain* meg azt sem jelez, akkor sem magánhangzójel a törökben, hanem egy nem ejtett mássalhangzó jele, mely után egy nem jelölt rövid magánhangzó van.) A 91. lapon a török *-sal* képzővel alkotott *qumsal* 'homokos hely' mint perzsa képzés szerepel. - Mindezek ellenére Bittner dolgozata az anyag rendszeres ismeretéhez nélkülözhetetlen; en az idetartozó jelenségek között csak válogattam, hogy tétellemet bizonyíthassam.

⁴ „Der Hauptgrund, dass aber doch weitaus die meisten arabischen Elemente im Persischen und Türkischen bis auf die persisch-türkische Vocalfärbung und die veränderte ganz gesetzmässig durchgeführte Aussprache gewisser Consonaten wenigstens in ihrer heimischen Form sich rein erhalten haben, liegt wohl hauptsächlich darin, dass An- und Auslautgesetze der drei Sprachen soweit übereinstimmen, dass der Lautbestand als solche nicht alteriert werden muss.”

egyetlen török szót használnának — gondoljunk például *Sâqib Dede* XVIII. századi mevlevi életrajzaira — és ezekkel szemben áll a török paraszt, aki ebből a szövegből, a segédigétől és gyér grammatikai elemektől eltekintve, esetleg egyetlen szót sem ért. Mint mondtam, mindkettő ugyanannak a nyelvközösségnek a tagja. E két véglet között természetesen számtalan közbeső fokozat van és a különbség az írott és a beszélt nyelv között természetesen sokkal nagyobb mint nálunk. Az említett tudós és az említett paraszt természetesen kifogástalanul meg tudják érteni egymás nyelvét, ha a tudós akarja. A törökök — nem egészen alaptalanul — megkülönböztetik az előkelő török nyelvet, a középfokú török nyelvet, mely körülbelül azonos a köznyelvvvel, és a népnyelvet. A következőkben az iskola és a társadalmi hagyomány által főleg Isztambulban kialakított köznyelvet fogjuk szem előtt tartani. A mondottak után világos, hogy ez a köznyelv még kétesebb valami, mint másnyelvű területek köznyelve.⁵

Az oszmán-török köznyelv, melynek szerepe a nyelvi állapot kialakításában rendkívül fontos, annyira telítve volt és oly módon volt telítve arab és perzsa elemekkel, hogy az oszmán-törökben egy kettős nyelvrendszer, a nyelvtudat kettőssége fejlődött ki, amelyet az általam ismert nyelvekben nem találok.

Nagyjában — de csak nagyjában — ugyanarról a jelenségről van itt szó, mintha magyarul így beszélnénk: *rekomendálom magamat az excellenciád gráciájába*, vagy amit ilyenféle német kifejezésekben látunk mint: *von den Pronominibus, vor Christi Geburt*.

Az ilyen esetek azonban az általunk ismert nyelvekben nagyon ritkák, mesterkélt, gyakran furcsa jellegük van és az illető nyelvek életében kuriózumoknak kell őket tekinteni.

Egészen másként van azonban a dolog az oszmán-török nyelvben.

A következőkben megkísérlem, hogy az oszmán-török nyelvnek ezt a kevert jellegét bizonyos nyelvtények kiemelésével szemléltessem. Az a kép, melyet adni fogok, a körülbelül 50 évvel ezelőtti állapotokra vonatkozik; a török nyelvújítás lényegesen más állapotokat teremtett, bár ennek sem sikerült a nyelvrendszer kettősségének teljesen véget vetni. Természetes, hogy a tárgyalt nyelvi viszonyok a különféle nyelvtörténeti korszakokban is többé-kevésbé másként alakultak.

Ha a régebbi oszmán-török köznyelvet megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy nyelvtana és alapszókincse általában török. Általában mondom, nem teljesen, mert ebben a nyelvben idegen nyelvtani elemek is vannak és az alapszókincs

⁵ Kowalski, Osm.-türk. Dialekte (Enz. Isl. s. v. Türken), 996- 997.

arab és perzsa jövevéyszókat⁶ is tartalmaz, ami pedig a szótári szókészletet illeti, ebben tízezrekre menő arab és perzsa szó van. Ebben lényegében semmi különös nincsen. Amit hangsúlyozni és a következőkben bizonyítani akarok, az az, hogy az arab és perzsa elemek az oszmán-török nyelvtudatban — a köznyelvben — elkülönült réteget alkotnak.

6. Először az oszmán-török szókinésznek a magánhangzóilleszkedés szempontjából való két részre oszlását említem. Az egyik részben, a török szavaknál, a magánhangzóilleszkedés következetes és meglehetősen szigorú törvénye érvényesül, a másik részben, az arab és perzsa jövevéyszavakban, és természetesen egyéb idegen szókban, magánhangzóharmónia nincsen. A magánhangzóharmóniát bizonyos fokú mássalhangzóharmónia is kíséri.⁷

Hogy a magánhangzóilleszkedés törvénye, amely a török nyelvtan legfeltűnőbb és legfontosabb vonása, az arab és perzsa elemek átvételénél a török-perzsa érintkezések legrégebb korszakától kezdve nem érvényesült, ez kétségtelenül annak a sajátos és nagyhatású tudóshatásnak a következménye, amelyről fent szóltam.

Ilyen fonetikai típusok állanak tehát egymással szemben, mint a török *qulaq* 'fül', *qaşiq* 'kanál', *güverdzin* 'galamb', *gerek* 'szükséges' és például az arab *mâbed* 'templom', *merhamet* 'könyörületesség', *selâm*⁸ 'üdvözet', *mübârek* 'szent'.

Ez a jelenség magában véve nem volna különösebben feltűnő. El lehet képzelni olyan nyelvet, amelynek rendszerében magánhangzóharmóniás és magánhangzóharmónia nélküli szók vegyesen fordulnak elő. Sőt voltaképpen ez a tényleges állapot; azokban a nyelvekben, amelyekben magánhangzóharmónia van, nagyon gyakoriak az ez alól való kivételek. Így van ez magában az oszmán-török nyelv török elemeiben is, különösen a népnyelvben.

A magánhangzóharmónia a legfontosabb, de nem az egyetlen hangtani sajátosság, mely az idegen szókat a török szóktól elválasztja. Meg lehetne még említeni a hosszú magánhangzókat, melyek tiszta formában a török szókban nincsenek meg és bizonyos hangkapcsolatokat (*k'â*, *lâ*, *al* stb.). Az idegen szókezdőkről külön beszélek.^{8a}

* Rendszeresen nem beszélek jövevéyszavakról és idegen szavakról, mint pl. A. Fischer alább idézendő értekezésében. Ezek a műszavak a mi esetünkben nem használhatók, a törökben egészen másról van szó, mint amit ezek kifejeznek. Bittner (i. m. 23. l.) az idegenszerűség szempontjából próbálja osztályozni a szóban lévő elemeket s ezeket mondja: „von diesem Standpunkte aus lassen sich jedenfalls drei Gruppen unterscheiden, die wir Lehnwörter, Fremdwörter im engeren Sinne oder gewöhnliche Fremdwörter und Fremdwörter in weiterem Sinne oder aussergewöhnliche Fremdwörter nennen wollen”.

⁷ A *qa-*, *ke-*féle hangkapcsolatok az arab jövevéyszókban török hangtani jelenségekre emlékeztetnek, de az a hangtani harmónia, mely a török szón rendszeren végigvonul, az arab elemekben nincs meg. Egy olyan szó, mint *qa b* 'szív', *mahlûq* 'teremtett' (előbb képzett *l-lel*), a török fonetikai rendszerben még idegenebb, mint egy ilyen szó, mint *mütâkeke* 'fegyverszünet'.

⁸ Helyesen *selâm*. Az *l* hangot nem különböztetem meg.

^{8a}Vö. Ragıp Özdemir, Tarihîsel bakımdan öztürkçe ve yabancı sözlere fonetik ayraçları I. st. 1937, 1939. (Az eredeti török és az idegen szavak fonetikai ismérvei történeti szempontból.)

Hogy a szókincs két rétege, a török és az arab-perzsa, különválnak, ez meg látszik a ragozásnál fellépő fonétikai változásokban is. A szóvégi *-q* és *-k* többtagú török szavakban, magánhangzóval kezdődő vagy egyetlen magánhangzóból álló szuffixum előtt megváltozik, a *q* γ -vé lesz, amely azután az isztambuli nyelvjárásban eltűnik, a *k* pedig γ -vé válik, amely ma az isztambuli nyelvjárásban *i* alakban jelentkezik, például *qulaq* 'fül', *qulaım* 'fülem', *ördek* 'kacsa', *ördeje* 'kacsának'. Ezzel szemben arab és perzsa jövevényszóokban megmarad a szóvégi *-q* és *-k*. A *şerik* 'társ' szó accusativusa *şeriki*, a *sārik* 'tolvaj' szóé *sāriki*, a *sıddık* 'hüségese' szóé *sıddiki*. Ezeknek a szóknak a szóvégi *k*-ját ilyen arab származékok védik a törökben, mint *şirket* 'társaság', *sırqat* 'lopás', *sıddiqūn*, a *sıddık* arab többesszáma, de természetesen, ha az arab és perzsa jövevényszók beilleszkedtek volna a török ragozási rendszerbe, akkor hiába védenék. Igaz, hogy vannak ilyen formák, mint *mesleje*, a *meslek* 'pálya' szó dativusa, *sāddiin*, a *sādiq* 'hüségese' szó genitivusa (Fischer, Vokalharmonie, 12. l.), *ahmaın*, az *ahmaq* 'ostoba' szó genitivusa, *Tewfije*, a *Tewfik* név dativusa (ezek mind arab eredetű szók), de a szabály ezek ellenére is érvényesül: a *-q*, *-k* végű szók a ragozásban eredetük szerint két csoportra oszlanak.

Vannak más ide tartozó jelenségek is.

Az arab és perzsa jövevényszavak a szuffixumok illeszkedése szempontjából külön sajátosságokat mutatnak (l. A. Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen. Leipzig, 1920). Egy *-at* végű arab jövevényszónak, mint amilyen például a *sıhhat* 'egészség' a dativusa *sıhhate* és nem *sıhhata*. (Más kérdés azután ennek a jelenségnek a története s a magánhangzóharmonia és magánhangzóilleszkedés rendkívüli eseteinek a kérdése.)

Megemlítem még, hogy az idegen szóknál — és csak az idegen szóknál — gyakoriak az idegen többesjelek, mint az arab *-āt* és *-īn*, a perzsa *-ān*, meglehetősen számú példával van képviselve az arab kettősszám (*-eīn*). Az arab tört többesről más összefüggésben beszélek.

Az összetett igék is hozzájárulnak a szókészlet kettéosztódásához. Tudva-levő, hogy az oszmán-törökben az olyanféle összetett igék, mint *naql etmek* 'átszállítani' (arab *naql* 'átszállítás', török *etmek* 'csinálni'), *nādim olmaq* 'megbánni' (arab *nādim* 'megbánó', török *olmaq* 'lenni'), amelyeket a törökök perzsa mintára alkottak és fejlesztettek, rendkívül nagy számban fordulnak elő.⁹ Ezekben az összetételekben rendszeresen csak arab és perzsa névszók szerepelnek, mint az összetétel első része.

Különösen fontos a mi szempontunkból a perzsa ízfet-szerkezet. Az ízfet jele, az *i*, eredetileg vonatkozó névmás, amely melléknévi vagy birtokos jelzőket kapcsol össze egy jelzett szóval: *sullān-i azīm* 'a nagy szultán' (*azīm* 'nagy').

⁹ Érdemes volna ezeket az igei összetételeket történetileg vizsgálni: a perzsa igei összetételekkel, melyeknek kutatása a perzsa nyelv fejlődésének egyik legfontosabb kérdése, Telegdi Zsigmond foglalkozik.

sultān-i dżihān 'a világ szultánja' (*dżihān* 'világ'). Ezek a szerkezetek az írott nyelvben rendkívül gyakoriak, és pedig nemcsak hagyományos szólásokban. A beszédben azonban szabadon alkotott izáfetes szerkezetek nem igen fordulnak elő.

Nagyon gyakoriak az oszmán-török köznyelvben az olyan izáfetes szerkezetek, amelyeknek az első tagja nőnemű arab szó (vagy nőneműnek fel-fogott perzsa szó, — a perzsa t. i. nem ismeri a nemi megkülönböztetést) és amelyekben a (perzsa) izáfet jele után álló melléknév (arab módra) szintén nőnemű alakban van: *qāmūs-i türki* 'török szótár' (*qāmūs* hímnemű főnév, -i: a melléknév hímnemű végzete), de *dewlet-i osmānīje* 'az oszmán birodalom' (*dewlet*: nőnemű főnév, -ije: a melléknév nőnemű végzete), *düvel-i müttetifqa* 'a szövetséges hatalmak' (*düvel*: tört többes, tehát nőnemű, -a: a feminium végzete *q* után). Régebben különösen gyakoriak voltak az ilyen kifejezések a beszédben is, de még ma is előfordulnak.

Az izáfet-szerkezetben csak arab és perzsa szók szerepelhetnek, törökök nem. A szóképzületnek a tudathan való kettéválasztásánál talán éppen az izáfetnek volt a legfontosabb szerepe.

Külön csoportot alkotnak az arab és perzsa jövevényszók a szóképzésben is. Az ugyan meglehetősen gyakori, hogy jövevényszóból a törökök török képző hozzáfűzésével új szót alkotnak, mint pl. *mülāhaza* 'meggondolás' (arab szó) — *mülāhazasiz* 'meggondolatlan' — *mülāhazasizliq* 'meggondolatlanság', de a szóképzésben főleg török alapszók szerepelnek és az arab és perzsa szavaknak külön idegen képzőik vannak, amelyeket török szókhoz nem lehet hozzáfűzni, például *nāil* 'elérő' (arab szó) — *nāilījet* 'elérés'. Külön csoportot képeznek tehát a tudathan a török szók török képzőikkel és külön csoportot az arab és perzsa jövevényszók, amelyekhez török képzők járulhatnak ugyan, de megvannak a saját idegen képzőik.

Arról, hogy a törökök egy a nyelvükben számos példával képviselt arab vagy perzsa képzőt átvegyenek, azaz török szókhoz függessenek, mint ahogyan idegen képzők átvétele az általunk ismert nyelvekben éppenséggel nem ritkaság, a törökben szabály szerint szó sem lehet. Ha esetleg előfordul — ami különben ritka eset —, hogy török szóhoz arab képző járul (pl. *otlaqīje* [mai írással *otlakı(i)ye*] 'legeltetési díj' a török *otlaq* 'legelő' szóból) akkor ezt ízléstelen barhárságnak érzik.

Még kevésbé vett át a török nyelvanyag arab és perzsa szóragozási elemeket.

Ellenben számos példa van arra, hogy a török — mint a perzsában szokás — arab szokat arab módra tovább képez s ilyen módon arab alakok keletkeznek, melyek az arabban ismeretlenek. Ez is világos bizonyossága az idegen elemek önálló különletének.

7. Az arab és perzsa elemeknek ez az elkülönült rétege a tudatban természetesen számos alcsoportot alkot. Ezt néhány példával szemléltetni fogom.

Vegyük például az arab határozott névelőt az *al-t* (*al-l* stb., gyakran az *l* asszimilációjával). Ilyenféle kifejezésekben találjuk, mint *allah* 'az isten' (hogy ebben a szóban az arab névelő van előttünk, az meglehetősen elhomályosult, a szónak névelő nélküli alakjai, mint *ilāh* 'isten', *ilāhe* 'istennő' a köznyelvben nem igen használatosak), *elān* 'még most' (*ān* 'pillanat'), *elvedā* búcsú-formula (*vedā* 'elválás'), *elhaq* 'valóban' (*haq* 'igazság'), *elhamidülillah* 'hálaistennek' (*hamd* 'dicséret' *lillāh* 'istennek'), *eljewm* 'ma' (*jewm* 'nap'). Nagyon gyakori az arab névelő használata a birtokos jelzős arab konstrukciókban, mint *dār-ul-fünūn* (helyesen *dāru-l-fünūn*) 'egyetem' (*dār* 'ház', *fünūn* 'tudományok'). Ritkábban használják az arab névelőt címekben és aláírásokban, mint *el-hādždž* 'zarándok', *eš-šerik* 'társ'. Elég gyakori azonban ilyenféle fordulatokban, mint *al-el-husūs* 'különösen' (*al* = *alā* — arab prepozíció —, *husūs* 'ügy, vonatkozás'), *al-el-itlāq* 'általában' (*itlāq* 'általánosítás'), *al-el-āde* 'rendszerint' (*ādet* 'szokás') *al-el-adžele* 'sürgösen' (*adžele* 'sietség') stb., vagy az arab *fī* '-ban, -ben' prepozícióval alkotott kifejezésekben, mint *fi-l-haḡīqa* 'valóban' (*haḡīqat* 'igazság, valóság'), *fi-l-hāl* 'azonnal' (*hāl* 'állapot, jelen idő'), *fi-l-vāki* 'valóban' (*vāki* 'megtörténő') stb.

Jellegzetes csoportokat alkotnak az arab szóképzés sokféle és számos példával képviselt esetei, mint *k'ātib* 'írnok', *zālim* 'elnyomó', *ālim* 'tudós', *šāhid* 'tanu'. Ezekhez aztán hozzákapcsolódnak, illetve egy ilyenféle sorral kereszteződnek az ugyanazon tövekből más grammatikai szabály alapján alkotott származékok, mint *mektüb* 'levél', *mazlūm* 'elnyomott', *ma'lūm* 'ismert', *mešhūd* 'magalátta'.

Az arab melléknévek és főnevek sajátságos, ú. n. tört többesszámi alakjai nagyon gyakoriak a törökben és a tudatban számos csoportot alkotnak, pl. *mekteb* 'iskola' — *mek'ātib*, *medžlis* 'gyülekezet' — *medžālis*, *ma'rifet* 'ügyesség' — *ma'ārif* 'ismeretek', egy másik típus: *šekl* 'alak' — *ešk'āl*, *džins* 'fajta' — *edžnās*, *haber* 'hír' — *ahbār*.

Nem jelentéktelen szerepet játszanak itt a gyakran használt idegen kifejezések, amelyeknek idegen volta különösen érzik. Ezeknek a nyelvben használt idegen elemekkel nagyszámú asszociatív kapcsolatuk van. Egy ilyenféle kifejezésben pl. mint *neüzübillāh* 'istenhez menekülünk', a *billāh* 'istenhez' kifejezés asszociálódik más kifejezésekkel, amelyekben a *billāh* előfordul. Asszociálódik azután más olyan kifejezésekkel, amelyekben a *bi* előfordul, mint *bismillāh* 'isten nevében', a *billāh* asszociálódik az *allāh* 'isten' szóval. Ebben az összefüggésben az arab imák szerepét is megemlíthetjük.

Mindezek a jelenségek erősítik azokat az asszociatív kötelékeket, amelyek az arab és a perzsa elemeket a nyelv török elemeivel szemben egységbe foglalják. (Vizsgálni lehetne azt is, mennyiben különülnek el az arab-perzsa elemek keretén belül egymástól az arab és a perzsa elemek, de ez most a mi szempontunkból nem lényeges.)

8. Foglalkoznunk kell a szóhangsúly néhány kérdésével is.

A török szó hangsúlya szabály szerint a szó utolsó szótagján van, csak az igeragozásban látunk nagyobb számú kivételt. A hangsúly a perzsában is az utolsó szótagon van rendszeren, úgyhogy a perzsa jövevényszók ebben a tekintetben nehézség nélkül elhelyezkedhettek a török szókincsben. Anni pedig az arab jövevényszavakat illeti, ezek különleges arab hangsúlyukat már a perzsában elvesztették.¹⁰ („A hangsúly az arabban annyira megy előre, míg hosszú szótagot talál, s ha nincs ilyen, az első szótagra kerül; de a szóvégi egyszerű hosszúság nem vonja magára a hangsúlyt“. Socin-Brockelmann.)

Azok az esetek, amelyekről beszélni fogunk, bizonyos névszói formák, amelyeknek hangsúlya a törökben nem az utolsó szótagon van. Részint arab és perzsa, részint későbbi indoeurópai eredetű szók tartoznak ide. (Említhetjük még az arab üdvözlő formulákat és más arab kifejezéseket.)

Lássuk először az arab és perzsa eredetűeket. Idetartoznak bizonyos adverbiumok, amelyek tulajdonképpen arab accusativusi formák (-an, -en = ā végződéssel) és bizonyos kötőszók: *be'rren* 'szárazföldön' *ba'hren* 'tengeren' *gar'ben* 'nyugatra' *nā'diren* 'ritkán', *e'vvelā* 'először', *sū'rētā* 'látszólag' *me'selā* 'például', *kā'ffeten* 'összesen', *qarī'ben* 'hamarosan', *mahsū'san* 'szándékoosan', *umū'men* 'általában', *masla'haten* 'üzleti ügyben', *haqī'qaten* 'valóban', — *a'mmā* 'de', *ja'qat* 'de' (Jehliſchka, Türk. Konv.-Gramm. 231. l.: *jaqūt*, Weil, Gramm. d. osm.-türk. Spr. § 195: *jaqūt*, Beck, Neupers. Konv. - Gr. 179. l.: *jaqūt*), *lā'kin* 'de', *lā'ni* 'tudniillik', *ha'ttā* 'sőt', *gū'fā* 'mintha'.

Ezeknek az elemeknek, amelyek a *gū'fā* kivételével arab eredetűek, a hangsúlya bizonyára a perzsára megy vissza.

A mai perzsa köznyelv az arab accusativusi alakoknak kétféle hangsúlyozását ismeri. Az egyiket Wahrmund (Prakt. Gramm. der Neupers. Sprache², 1889) és Walther Hinz (Persisch I. Leitfaden der Umgangssprache, Berlin, 1942) nyelvkönyvei tükröztetik. Wahrmund például a következő alakokat adja: *hālān* (ā: a nunáció jele), *hālā* 'éppen most' (122. l.), *tāxmīnān*, *tāxmīnā* 'köriübelül', *tākrārān*, *tākrārā* 'újból', *xusūsān*, *xusūsā* 'különösen', *māsālān*, *māsālā* 'például' (127. l.); Hinznél: *qublān* 'előre' (58, 62), *fourān* 'azonnal' (59) *ābādān* 'örökre, soha' (59), *qarībān* 'hamarosan' (212), *machsūsān* 'különösen' (218). Ezzel szemben Beck (Neupers. Konv.-Gr. 400, 401. l.) ezeknek az alakoknak más hangsúlyozását adja. Nála a következőket látjuk: *bāgtātān* 'hirtelen', *mudžāddādān* 'újra', *mutāmādējān* 'folytonosan', *bārrān* 'szárazföldön', *xāredžān* 'kívül', *nesbātān* 'viszonylag' (Hinz 99 *nesbātān*), *kāmēlān* 'egészen' (Hinz 59 *kāmēlān*).

És ami a kötőszókat illeti, Salemann-Shukovski nyelvtanában (23. l.) például a következőket olvassuk: „Szabálytalan módon az első szótagon van

¹⁰ Az arab elemek szóvégi hangsúlya is tanúsítja, hogy az arab jövevényszók általában perzsa közvetítéssel kerültek a törökbe, mert máskülönben megőrizhették volna eredeti arab hangsúlyukat, mint ahogyan későbbi indoeurópai jövevényszavakban is megőrződött az eredeti hangsúly.

a hangsúlyuk a következőknek: arab *ammā* 'de', *līkin* (*valī-kin*, *valī-k*) 'azonban', *vālī* 'mégis', *ja'nī*, *a'nī* 'azaz' ..."

Feltűnő az arab accusativusok hangsúlyának az ingadozása: a perzsában *bāgtātān* és *bāgtātān*, a törökben *ba'γteten*.

Az ingadozások magyarázata, azt hiszem, nem nehéz. Az eredeti arab hangsúlyozás ezekben az alakokban a perzsában az átvétel idején megmaradt, majd bekövetkeztek a fent bemutatott változások (*bā'gtātān* > *bāgtātān* > *bāgtātān*). A török alakok valószínűleg nem közvetlen (tudós) arab hatás következményei, hanem a régebbi perzsa kiejtést mutatják, amely legalábbis a perzsa nyelvterület egy részén használatos volt. Hogy a török is hajlik a perzsa fejlődés felé, mutatja a *hitābe'n* 'valakinek mondva' szó Hony-nál (Chloros: *hitāben*), — ha ugyan valóban van ilyen alak.

Különféle indoeurópai nyelvekből származó későbbi jövevényszavak is gyakran megőrizték eredeti hangsúlyukat. Ime néhány példa: *doma'tes* 'paradicsom', *fasu'līa* 'bab' (a görögből), *fīrī'na*, *furtu'na* 'vihar', *sigor'ta* 'biztosítás', *bi'ra* 'sör' (az olaszból), *qulu'čqa* 'kotló', *qale'sqa* 'kis nyitott koci' (a szlávból).

Ezeket a jelenségeket látjuk a hangsúly területén. Ezek a szókészlet kettéosztása szempontjából csak bizonyos mértékig fontosak.

Tulajdonképpen úgy van a dolog, hogy idegen hangsúly átvétele olyan nyelvben, amelyben a hangsúly nem egészen vagy egyáltalában nem kötött, nem ütközik nehézségbe. A magyarban minden szó hangsúlya az első szótagon van, idegen hangsúly átvétele lehetetlen. Az oszmán-törökben a hangsúly rendszeren az utolsó szótagon van, de az igealakokban a hangsúlynak erős mozgását látjuk, (*sever* 'szeret', *sevi'for* 'szeret', *se'vmedi* 'nem szeretett'; a hangsúlynak értelem-megkülönböztető szerepe is van (*se'vme* 'ne szeress' — *sevme* 'szeretés') és bizonyos két részből álló kifejezések, amelyekben az első rész utolsó szótagján erős hangsúly van (*geli'ver* 'gyere gyorsan' *ağa-q-qabī* 'lábbeli', *geldi'-mi* 'jött-e' szintén hozzájárulnak ahhoz, hogy a hangsúly elveszti kötött jellegét. Nem kell elfelejtkezni azokról az esetekről sem, amikor egy török nominális alaknak a hangsúlya sem az utolsó szótagon van (*qī'šin* 'télén').

Amint tehát mondtam, az idegen szók hangsúlyozása nem súlyosan esik a latba, de mégis feltűnő, hogy bizonyos egyszerű idegen névszók és névszói alakoknak olyan hangsúlyuk van, amely török névszókban rendszeren nem fordul elő.

9. Azt a különben elég ritka jelenséget is mutatja a török, hogy — perzsa és arab hatás alatt — idegen szókezdő hangjai keletkeztek. A töröknek eredetileg kevés szókezdő mássalhangzója van, három exploziva (*b*, *t*, *k*) egy affrikáta (*č*), két spiráns (*j*, *s*). Nazálisok és likvidák szó kezdetén nem igen voltak, de elég gyakori a másodlagos *m*, mely *b*-ből fejlődött és szókezdő *n* van a sokat használt *ne* szóban, amelynek 'mi?' a jelentése. Szinte teljesen hiányzott az *r*, *l* és *z* szókezdet. Jövevényszókat ugyan találunk ezekkel a szókezdetekkel

már az ó-törökben, de azokat a szokat, amelyekben ezek előfordultak, a népnyelv nem használta.

És mit látunk az oszmán-törökben a perzsa-arab befolyás után? Tömegével vannak az *l*, *r*, *z* kezdetű szók. A nyelv ebben a tekintetben alaposan megváltozott.

Mit jelent ez a változás? Magában véve semmit különösebbet, de az a körülmény, hogy az említett szókezdők inkább csak idegen eredetű szavakban fordulnak elő és hogy a népnyelv az *l* és *r* szókezdőket még ma sem szereti és ezeket gyakran vokális-előtéttel kerüli el, hozzájárul a szóképzés kettéoszlásához. (A szókezdő *z* bennünket közelebből érdeklő problémáit külön fogjuk tárgyalni.)

10. A fentiekben megpróbáltuk az oszmán-török köznyelv sajátosságait a mi szempontunkból vázlatosan megvilágítani. E leírásnál történeti kérdéseket csak olyan esetekben érintettünk, amelyekben az elkerülhetetlen volt. Most egy tisztán történeti jelenséget akarok tárgyalni, mégpedig olyat, amely a felvetett tétel szempontjából szinte alapvető jelentőségű, azt tudniillik, hogy az oszmán-török köznyelv arab és perzsa jövevényszavai a nyelvi rendszerben való különállásuk következtében nem vettek részt a nyelv hangtani változásaiban.

Itt szólni akarok néhány szót az oszmán-török nyelvtörténetről. Ez új studium, régebben nem volt helyes fogalmunk az oszmán-török nyelv változásairól, nagyon csekély mértékűnek tartottuk őket. Valóban úgy van a dolog, hogy az oszmán-török nyelv, története folyamán, nagyobb mértékben nem változott. És a megmerevedett arab és perzsa elemek is hozzájárultak ahhoz az optikai csalódáson alapuló nézethez, hogy az oszmán-török nyelv történeti tanulmányozása nem járna jelentősebb eredménnyel. Az utóbbi évtizedekben részint az oszmánli nyelvemlékek rendszeres kutatása, részint görög és latinbetűs oszmánli feljegyzéseknek a kiadása új helyzetet teremtett ebben a tekintetben. Kiderült, hogy az oszmán-török nyelvtörténetnek sok fontos és bonyolult problémája van. Témánkkal kapcsolatban most csak néhány mozzanatot akarok az oszmán-török hangtörténetből kiemelni.

Az első a szókezdő *k* és *t* zöngésülése. Ez a változás oguz területen körülbelül abban az időben ment végbe, mikor az arab és perzsa jövevényszavak legrégebbi részét a nyelv átvette. Sok török szó keresztül ment ezen a változáson, de a köznyelv arab és perzsa jövevényszavai közül talán egy sem.

Egy másik jelenség, melyet itt említeni akarok, a vokalizmus területéről való.

Az oszmán-török nyelv történetében gyakran találkozunk a labiális és illabiális illeszkedés jelenségével. Ez a XVII. század körül törvényszerű jelleget ölt. Régebbi *oqī-* 'olvasni' *oqu*-vá válik, régebbi *čūri-* 'elromlani' *čürü*-vé és megfordítva: az *altun* 'arany', *demür* 'vas' *ejü* 'jó' szavakból *altın*, *demir* és *eji* lesz. Ez a változás sem látszik a köznyelv arab és perzsa jövevényszavaiiban.

Ilyen arab szavak, mint *mūdžib* 'okozó', *hürriyet* 'szabadság', *duhulīje* 'belépti-dij', (ezeknek az *i*-je nem mindig hosszú) megtartják az *i*-jüket és nem mutatnak labiális illeszkedést. Viszont ilyen alakok, mint *teneffüs* 'lélegzés' *tasavvuf* 'misztika', megtartják az *ü*, illetőleg *u* hangot, nincs bennük illabialis illeszkedés.

Megemlíthetnénk még egy harmadik idetartozó kérdést is, a szóközépi mediopalatális és prepalatális *g* kérdését. Ezek a hangok a törökben már régi időben spirantizálódtak, az oszmánliban is, melynek nyelvenlékei és nyelvjárásai tarka fejlődési folyamatról tanuskodnak (egyes helyeken máig megmaradt a *g*). Ha már most ezekről a *ni* szempontunkból beszélünk, felmerül az a kérdés, hogy az arab és perzsa nyelv szóközépi *g*-féle hangjai azonosak-e azokkal a hangokkal, amelyek az arab és perzsa jövevényszavak átvétele idején a régi török *g*-féle hangokat képviselték. Erre a kérdésre nehéz volna válaszolni. Úgy látom azonban, hogy ha az arab és perzsa jövevényszavak nem alkotnak volna különálló csoportot a nyelvrendszerben, akkor a *g* hangok változásaiiban többé-kevésbé részt vettek volna. Legalábbis erre látszik mutatni az a körülmény, hogy több szóban mutatkozik az arab és perzsa *g* hangoknak török módra való változása: perzsa *eger* (*er*) 'ha' > oszm. *efer*, *eer*, perzsa *meger* 'különben' > oszm. *meger*, *mejer*, *segbān* 'kutyaörzö' > oszm. *sejmen*, perzsa *diger* 'más' > oszm. *diger*, *diğer*, perzsa *šāgird* 'tanítvány' > oszm. *šāgird*, *šafird*, arab *ragmen* 'dacára' > oszm. *ragmen*, *rāmen*).¹¹

Fentebb mondtam, hogy a szóvégi *q* és *k* a ragozásban török szavakban változik, arab és perzsa jövevényszókban megmarad. Ezt akár a hangtörténet, akár a hangrendszerbe való beilleszkedés szempontjából értékeljük, mindenképen szintén idetartozik.

11. A nyelvfejlődésnek az íráshoz csak kivételesen van köze. A törökben — mint a fentiekből következik — az arab-perzsa elemek esetében az írásnak is van konzerváló szerepe. Az arab-perzsa elemeket az egész nyelvtörténet folyamán egyformán írják, ettől csak kivételesen, kevésbé tanult emberek térnek el, a török szavak írása azonban a nyelvtörténet folyamán meglehetősen változott és főleg erősen ingadozott, még az arab írás használatának utolsó korszakában is, főleg a magánhangzóknál, melyeket — ha ki is alakultak bizonyos szabályok — hol jelöltek, hol nem.¹²

12. Bármily erős volt is az iskolamesterek és tanultabb osztályok törekvése, hogy az arab és perzsa elemeket eredeti alakjukban megőrizték, mégsem volt lehetséges a szabad fejlődést teljesen megakadályozni. Ezek az elemek a nyelv-

¹¹ Bergsträsser: ZDMG. LXXII, 256 (*eer*), 258 (*rāmen*, *ragmen*); M. Fuad Köprülü (Islam Ansiklopedisi, s. v. *Alp*, 379 b) az oszm. *sejmen*-t a Kâşyarinál található és Kisázsiaiban is meglevő *sökmen* 'a csatarendet áttörő' szóval egyeztetni, de ez hangtanilag nehézségekbe ütközik.

¹² Kíváncsi volna már kísérletet tenni az oszmán-török hangjelölés történetének megírására.

nek szerves alkotórészei és ezért természetesen keletkeztek olyan újítások, amelyek az iskolai szabályoknak ellentmondtak. Ezek azonban nem voltak olyan arányúak és nem voltak olyan természetűek, hogy a fent vázolt rendszert megzavarták volna, hogy áttörhették volna az arab-perzsa és a török szókészlet közötti korlátokat.

Ezeknek az eseteknek a történeti értékelésénél különösen figyelembe kell venni a perzsa nyelv szerepét. A legtöbb idetartozó újítás a perzsában keletkezett. Így pl. a perzsa *nāzuk* 'finon:' szóból arab szabály szerint *nezāket* 'finomság' jelentésű főnevet alkottak. Az arab *lem-jezel* 'nem szűnt meg' igealakot a perzsák átvették, perzsa melléknévképzőt tettek hozzá, így egy *lem-jezeli* alakú, 'örök' jelentésű melléknév keletkezett, amelyből megint arab mintára nőnemű alakot is formáltak: *lem-jezeliye*. Az ilyenféle képzések a perzsában elég gyakoriak, ezeket a törökök is átvették.

A törökben is keletkeztek ilyenféle képzések, így pl. a *qīral* 'király' szóból arab képzővel *qīralīket* 'királyság' szót alkottak, de bizonyos, hogy ilyen képzéseknél a perzsa minták játszottak szerepet és hogy egy így képzett török szó a legtöbb esetben perzsa szövegben is előfordulhat. Feltűnő, hogy ilyenféle képzések a törökben nagy számmal vannak a közigazgatás nyelvében. Ismeretes, hogy a közigazgatás nyelve Anatóliában hosszú ideig a perzsa volt.

Önállóbbak az ilyen török újítások, mint: *gün-be-gün* 'napról-napra' (*gün* 'nap', *be* '-ban, -ben' jelentésű perzsa prepozíció). A nyelvtörténeti fejlődés szempontjából lényegesen más megítélés alá esnek ilyen — általánosan használt — szerkezetek: *beş gün(-den) evvel* 'öt nappal ezelőtt' (török *beş* 'öt', arab *evvel* 'első', vö. Deny, Gramm. de la langue turque, § 910).

Egyes esetekben a hangalakban is mutatkozik ingadozás vagy változás. Az izáfet *-i*-je gyakran illeszkedik a törökben. Egyes szókban végbement a labiális, illetve illabiális illeszkedés, pl. *müdür* 'igazgató', *müşür* 'marsall', *čarşı* 'Marktplatz' eredeti *müdir*, *müšir* és *čarsū* alakból.

13. Most felvethetjük a kérdést: ezek az ismertett jelenségek (amelyekről ismételtlen mondtam, hogy két részre osztják a nyelvi anyagot) vajjon egyszerű változásoknak, illetőleg a szókincs és a nyelvtani rendszer gazdagodásának, a nyelvkeveredés rendes következményének fogandók-e fel, vagy pedig többről van itt szó és egy különleges, kevert nyelvrendszerrel beszélhetünk, mint már ezt említettem.

Az, hogy egy nyelvben idegen *nyelvtani* elemek vannak, nem dönti el a kérdést. Az sem, hogy ezek az elemek meglehetősen számmal fordulnak elő és gyakran használatosak. Ellenkezőleg: ez csak a grammatikai rendszer gazdagodását jelenti, ami ugyan sajátos, de idegen eredetű nyelvtani elemek utóvégre éppúgy meghonosodhatnak, mint egy régi jövevényszóréteg. Például: a nemi megkülönböztetés egy nyelvben felmerülhet történeti fejlődés következtében, de a nyelv vehet át egy más nyelvből, amelyben a nemek jellemző végzetekkel való megkülönböztetése megvan, hinnenmű és rőnemű szópárokat

és elvonhat egy nőnem-képzőt, amint ez például a karaimok török nyelv-járásában történt.¹³ A finnugor liv nyelv az indoeurópai lett nyelvből egy nominativusi s végződést vett át, amely ma már a livben bizonyos fókig a nominativus jellemző végződésének fogható fel. Ez egyszerűen a nyelvtan gazdagodását jelenti.¹⁴

És minél gyakrabban használja a nyelv ezeket az idegen nyelvtani elemeket, annál jobban elvesztik idegen jellegüket. Ha a németben azt mondom, hogy *in den Neutris, vor Christi Geburt, von den Nominibus*, akkor egy idegen szerkezetet használok és egy idegen nyelvrendszer nyomairól beszélhetek. Ha ezzel összehasonlítom az izáfet-szerkezet szerepét és jellegét az oszmán-törökben, akkor azt a nagy különbséget látom, hogy az utóbbi is idegen nyelvtani rendszerből van ugyan átvéve, de oly gyakran használják, hogy szinte egyenlő jellegű a török grammatikai eszközökkel.

Nem az efféle jelenségekben van az alapja annak, hogy az oszmán-török esetében különlegesen kevert nyelvrendszerrel beszélhetünk, hanem abban a körülményben, hogy az arab és perzsa szók egyrésztől és a török szók másrésztől a nyelvtani kezelés szempontjából egymástól elkülönülnek és az arab és perzsa szók *ludatosan* mint idegen, az eredeti török nyelvanyagtól elváló réteg szerepelnek, úgy, hogy az idegen anyag használata sok közösséget mutat egy idegen nyelv használatával.

Mutatis mutandis azt lehetne mondani, hogy itt a nyelvtudat schizophréniájával van dolgunk, ha igaz is, hogy a nyelvtudat egyik része, már mint a török, nagyon gazdagon és rendszeresen van kifejlődve, a másik, az idegen pedig csak töredékekkel van képviselve a nyelvrendszerben.

Az említett tudatosság a köznyelvben természetesen relatív, de a tárgyalt jellegzetes sajátságok végső fokon ebben a tudatosságban gyökereznek, amely e kevert nyelv legmagasabb megnyilvánulásaiban majdnem abszolút formában, mint világosan látható kettős nyelvtudat van meg, melyben az idegen rész a fontos, a török jelentéktelen, bár az arab és perzsa szóknak szinte kizárólagos használata mellett a mondatképlete ennek a furcsa nyelvnek is tisztán török s az arab és perzsa nyelvtan voltaképpen csak szegényes töredékekben van meg benne.

Azt mondtam, hogy az idegen nyelvréteg használata a törökben sok közös vonást mutat egy idegen nyelv használatával. Ehhez még megjegyzem, hogy a magasabb irodalmi nyelv használatához valóban elengedhetetlen volt az arab és a perzsa nyelv alapos ismerete, a köznyelv idegen elemeit pedig az iskolában külön tanulta a tanuló, — iskolai török olvasókönyvében, a családban nem, vagy csak ritkán hallott arab és perzsa szavak jelentését magyarázó szótári függelék volt.

¹³ Kowalski, Kar. Texte, XXXIII.

¹⁴ Lakó György egy felolvasásából.

14. A tanult rétegek nyelvének ez az állapota hatással volt a nép nyelvére is. Ebben azonban nem beszélhetünk a nyelvtudat kettősségéről, ez lényegében tisztán török rendszerű nyelv, színes és fordulatokban rendkívül gazdag; különösen ilyen a népnyelvnek a városokban használatos formája. Nincs kettősség, mondom, a népnyelvben, de a köznyelv kettős nyelvrendszere ebben is tükröződik.

A nép utánozza a felsőbb rétegek nyelvét, ebből sok mindent átvesz és ezekben az átvételekben tükröződik az ő nyelvében a köznyelv kettős rendszere. Ezeket az átvételeket a népnyelv csak részben asszimilálja, bennük még a magánhangzóilleszkedés törvényét is csak itt-ott alkalmazza és különösen ami a hangalakot illeti, bizonyos ingadozással kezeli. Ez az ingadozás természetesen következik egyrészt abból a körülményből, hogy a nép a sok cifra idegen szót és kifejezést nem tudja úgy reprodukálni, mint a tanult rétegek. Törökországban még a huszas évek végén is 87% volt a férfi, 96% a nő analfabéták száma. bár az általános iskolakötelezettséget még 1913-ban bevezették. Másrészt következik az ingadozás abból a küzdelemből, amely a nép nyelvébe átniement idegen elemek hangalakja körül folyik. Ezeket a nép gyakran a saját hangtani beállítottsága szerint változtatja, de a megváltoztatott alakok mellett folyton hallja a köznyelvet beszélőktől a köznyelvi alakot is.

Ilyenformán a népnyelv szókincsében és kifejezési készletében egy terjedelmes csoport alakult ki, amely idegenszerűségével bizonyos fokig különválik. Ez elsősorban a népnyelv arab-perzsa elemekre vonatkozik, de érinti a más nyelvből való jövevényszókat is.

Lássunk példákat. Ezeket nem is a saját vidini anyagomból veszem, amely engem a most fejtegetett gondolatra rávezetett, hanem egy várnai török szójegyzéknek mindössze 65 címszót tartalmazó négy lapjáról (KCSA. III, 159—162), hogy a jelenség fontosságát és gyakoriságát világossá tegyem.

Az említett helyen a következő arab és perzsa eredetű szókban találunk rendkívüli hangképviseleteket: *āni* 'ugyanaz' < *aḡni*, *arzuval* 'kérvény' < *arzuhal*, *bāḷam* 'legalább' < *bāri(m)*, *bejat* 'halál' < *vejāt*, *belber* 'borbély' < *berber*, *belhava* ~ *verhaba* 'a levegőbe' < *berhava*, *bubarek* 'áldott' < *mūbārek*, *ēit* 'pár' < *ēift*, *dživap* ~ *dzuvap* 'felelet' < *dževāp*, *džomat* 'gyülekezet' < *džemāat*, *dāhil* személynév < *tāhir*, *devriš* 'dervis' < *derviš*, *dūldül* 'látcsó' < *dürbin*, *egāl* 'ha' < *eger*, *ehvāl* 'kezdet' < *evā'il* (vö. a köznyelvi *ahvāl* 'állapotok' szót), *mürvet* „örvendező“ < *mürüvvet*, *firjās* 'panasz' < *ferjāt*

Természetes, hogy a népnyelvben jövevényszókban is gyakran találunk példákat a fent említett történeti változásokra arab és perzsa jövevényszókban is. A *t* > *d*-változást látjuk a várnai *dāhil* < *tāhir* személynévben, az anatóliai *daraf* < *taraf* 'oldal' szóban és még számos példában. Az illabiális illeszkedés jelentkezik az arab, illetőleg perzsa eredetű *teferrüdž* 'kirándulás', *mā'sjūm* 'kis gyermek', *humājūn* 'egy vászon-fajta' szavak vidini *teferič*, *maqsīm*, *humajīn* alakjában.

15. Ez az oka annak, amiért jónak láttam, hogy a vidini nyelvjárás hangképviseleteinek tárgyalásában a jövevényszavak csoportját a török szavak csoportjától elválasszam.

Természetesen nem akarom azt mondani, hogy az oszmán-török nyelv jövevényszavaiban, például a görög vagy az olasz jövevényszókhan nem látnánk törvényszerű hangképviseleteket. Csak azt akarom hangsúlyozni, hogy a nép nyelvében a szabálytalan hangképviseletek a sajátságos viszonyok következtében jóval gyakoribbak, mint más nyelvekben.

II.

16. Hogy a török köznyelvben a nyelvrendszer kettőssége megvan, egy sajátos jelenség is bizonyítja: az oszmán-törökben van egy hangváltozás, amelyet számos példa képvisel és amely a köznyelvben csak az idegen nyelvanyagban mutatkozik. Az oszmán-török szókezdő s-nek z-re való változásáról van itt szó. —

Ilyen változást a török nyelvek eredetileg nem ismernek, és nem is ismerhetnek, mert mint láttuk, nincsen bennük szókezdő z. És nem lényegtelen, hogy itt ez az idegen szókezdő bukkan fel: az idegen szókezdő az idegen elemek változásában.

Nem foglalkozom most részletesen az idetartozó szavakkal, de röviden felsorolom őket.

Az oszmán-török köznyelv régi szava a *zurna* szó, amely egy fúvós hangszert jelent. Ez a perzsa *sūr-nā* szóból származik.

Szintén köznyelvi szó a *zamk* 'ragasztó'; ez az arab *saṃq* szóból ered.

További példák:

zerzevat 'főzelék', perzsa *sebzevāt*.

zebil (~ *sebil*) 'játékonyságból csináltatott nyilvános kút', arab *sebil*.

zanat (~ *sanat*) 'ipar', arab *sa'at*. Erről a szóról mondani kell valamit, ami az egész tárgyalás kérdés szempontjából lényeges. Egy török drámában, melyet a 80-as években írtak, két ember beszélget egymással az ipar fontosságáról, egy haladásra hajlandó műveltebb ember és egy korlátolt gondolkodású, műveletlen pénzszerző. A műveltebb ember a szót állandóan szókezdő s-szel, a műveletlenebb állandóan szókezdő z-vel használja.

A török szótár *zādž* alakban ismeri a perzsa *sādž* szót, amely teak-fát jelent.

Ezekén kívül még felsorolhatnánk néhány példát az s > z- változásra.

Nem tudom, mennyiben fogható fel köznyelvi alaknak a török *sijrindžaq* 'kézből kicsúszó' szó *ziřrindžaq* alakja, melyet a török nyelvtörténeti szótár (Tan. Tar. Sözl.) I. kötete egy XVIII. századi szótárból idéz. Tekintettel arra, hogy az alapszó, a *sijir*- 'lehorzsolni stb.' ige és származékai gyakran fordulnak elő és mindig szókezdő s-szel, ez a *ziřrindžaq* alak a nép nyelvéből juthatott

hő a köznyelvbe, ha ugyan egyáltalában használatos volt a köznyelvben; a szótárak *sīrindzaq* alakban ismerik. Az adat mindenesetre jelentős.

E köznyelvi *s- > z-* változás jellemző tünete a köznyelvi kettős nyelvtudatnak, nyelvtörténeti háttérét azonban nem ez, hanem — sajátos módon — a népnyelv világosítja meg.

Lássuk tehát e jelenséget a népnyelvben.

17. Míg a köznyelv csak vagy tíz példát mutat az *s- > z-* változásra, addig a népnyelvben számos példát találunk rá, illetőleg az eredetileg idegen *z-s* szókezdét számos példában jelentkezik.

Szövegekben rendszeren idegen szókban találjuk az *s- > z-* változást:

<i>subah</i>	'reggel'	>	<i>zabah</i>
<i>sahan</i>	'rézedény'	>	<i>zahan</i>
<i>sāhib</i>	'tulajdonos'	>	<i>zaib</i>
<i>sāhil</i>	'part'	>	<i>zehil</i>
<i>sāḡe</i>	'árnyék'	>	<i>zāḡe</i>
<i>sar'u</i>	'epilepszia'	>	<i>zere</i>
<i>sarrāf</i>	'pénzváltó'	>	<i>zerraf</i>
<i>sebeb</i>	'ok'	>	<i>zebeb</i>
<i>sejil</i>	'nyomorult'	>	<i>zejil</i>
<i>seher</i>	'hajnalhasadás'	>	<i>zehir</i>
<i>selvi</i>	'ciprus'	>	<i>zelvi</i>
<i>serhōš</i>	'ittas'	>	<i>zevruš</i>
<i>sevdā</i>	'szerelem'	>	<i>zevde</i>
<i>siftinmek</i>	'vállat vakarni'	>	<i>ziftinmek</i>
<i>sigara</i>	'cigaretta'	>	<i>zigara</i>
<i>siḡah</i>	'fekete'	>	<i>ziḡa</i>
<i>sikke</i>	'Münze'	>	<i>zigge</i>
<i>sopa</i>	'nagy hot'	>	<i>zopa</i>
<i>soḡtarī</i>	'bohóc'	>	<i>zoḡtarī</i>
<i>sunturlu</i>	'zajos'	>	<i>zunturlu</i>
<i>sūmbūl</i>	'jácint'	>	<i>zūmbūl</i>

De mutatkoznak az *s- > z-* változás esetei a nép nyelvében a török nyelvanyagban is. Ezekről bővebben kell beszélni.

Először a Caferoğlu feljegyzéseiben szereplő esetekről szölok. Itt nyolc terjedelmes, csaknem az egész anatóliai nyelvterületet felölelő kötet szövegeiben előforduló alakokról van szó.

A *sanki* 'mintha' szó ezekben a feljegyzésekben *zanki* alakban is mutatkozik. Ennek a szónak azonban csak az első része török, a *san* 'amely annyit jelent, mint 'gondold' s a másik része, a *ki* 'hogy' perzsa eredetű. Ez tehát nem egészen török szó.

Előfordul azonban Caferoğlu szövegeiben szókezdő *z*-vel a török *sarp* 'meredek' és *sırtlan* 'hiéna' szó is (az előbbi *zarpt* alakban), továbbá az a *san-* 'gondolni' ige, amely a fent tárgyalt *sanki* szóban is előfordul, végül a *seksen* 'nyolcvan' számnév.

Egészen meglepő dolgokat tanulunk ebben a tekintetben az új, gazdag anyagú török tájszótár, a Söz Derleme Dergisi III. kötetéből (L—Z). Itt rendkívüli gazdagságban találjuk a *z*-s kezdetű szokat.

Először azonban meg kell jegyezni, hogy ez a szótár más elvek alapján készült, mint Caferoğlunak (a szövegekből összeállított) szójegyzékei. A Söz Derleme Dergisi nem tulajdonít fontosságot annak, ha egy arab vagy perzsa jövevényt szóban a szókezdő *s* *z*-re változik s az ilyen adatokat nem közli (nincs meg benne pl. a *sabah* 'reggel' szónak Kisázsia jó részén ismeretes *zabah* alakja). Ez nekem nagy veszteség, de viszont nagy nyereség az, amit a benne található *z*-vel kezdődő szavakból tanulhatunk.

Vagy 700 *z*-vel kezdődő szó van itt. Ennek jelentős része ismeretlen eredetű, de körülbelül talán 100-nak *s*-es változata is van. E száz szó egy része jövevényt szó, mint a *zanka*, *zanga* 'szán' (a magyarból vagy valamely szláv nyelvből), *salt* 'csak, csupán; mindig' > *zalt* (mongol), *zebil* 'tönkrement' (arab, vö. köznyelvi *sefil*), *zehel* 'part' (arab, vö. köznyelvi *sāhil*), *zelber* 'teher' (Caferoğlunál is: Güney Doğu İAT.) vö. perzsa *sārbār*, *zat* 'egészen, még jobban' (~ *sat* < perzsa *sāde*), de jó részük török szó. Ezek között vannak a régi török szókészlethez tartozók is; ilyen például a *zī-yīn*, *zīhīn* 'szarvas', a régi török *sī-yun*, *su-yun* 'maral' képviselője (az oszmánli köznyelben *sī-yīn* 'jávorszarvas'). De nagyon sok itt az olyan ismeretlen, sokszor török eredetűnek látszó szó, amelynek történetét nem ismerem (a tájszómagyarázat nehéz problémái merülnek itt fel); ilyenek például: *zaymaq* 'futni' ~ *saymaq*, *zaqut* (s. v. *zaqil*) 'az ösztöke szege' ~ *saqit*, *zerikle-* 'ültében reszketni' ~ *serikle-* 'állva vagy ülve szenderegni' stb. stb.

A *z*- szókezdő tehát, mely ezer évvel ezelőtt még nem volt meg a törökben, jövevényt szókban átjött, meghonosodott, sőt számos esetben a szókezdő *s*- helyét is elfoglalta, eleinte bizonyára idegen, később török szókban is és a további fejlődés során önállóan is keletkezhetek *z*-s kezdetű szavak a népnyelvben.

18. A szókezdeti *s* > *z* változás — mint láttuk — behatolt a köznyelv alsóbb rétegeibe is, de itt csak idegen szókban mutatkozik, amit a kettős nyelvtudat ténye tesz lehetővé.

A népnyelv és az előkelők nyelve közti különbségre jellemző, hogy bár egy ilyen szó mint *zurna* vagy *zamq* (l. fent) általánosan használt alakok, a török köznyelv felsőbb rétegének lényegében idegen a nép nyelvében gyakori *s*- > *z*-változás.

Említettem már, hogy az idegen szavak hangalakjában bizonyos ingadozás van. Véleményem szerint — legalább is részben — ez az alapja a tárgyalts- > z- változásnak is. Ez a bizonytalanság azután azt is előidézi, hogy az idegen szavakban a fordított változás is megtörténik. Erre is több példánk van. Így a perzsa, illetőleg arab *zuqāq* 'utca' szó az oszmán-török köznyelvben *soqāq* alakban használatos. Az arab és perzsa *za'farān* 'sáfrány' szónak a törökben *safran* alakja van. Erre még néhány példát idézhetnénk a nép nyelvéből (*sann etmek* 'vélni', köznyelvi *zann etmek*, *sindžir* 'lánc' < *zindžir* stb.)

19. Az elmondottakhoz a sztálini elvek alapján további és az oszmán-török nyelv élete szempontjából fontos megjegyzést fűzhetünk.

Megrajzoltuk az oszmán-török nyelv különleges kevert jellegének a képét és hangsúlyoztuk, hogy ez tulajdonképpen egy beteg állapotra jellemző. És most, a törökség újabb nagy társadalmi átalakulásának korszakában, tanúi vagyunk egy mozgalomnak, amely energikusan dolgozik, hogy ennek a beteg állapotnak véget vessen. Az idegen grammatikai elemeket — mondhatjuk legnagyobb részben, az idegen szavakat pedig jelentős mértékben eltávolította a nyelvből ez a mozgalom és az oszmán-török nyelv ma, bár az operáció kellenetlen kísérő jelenségei még erősen érezhetők, új és egészséges fejlődés elé néz. Az a sztálini elv igazolódik itt, mely szerint a nyelv életének szempontjából a grammatikai rendszer és az alapszókincs a lényeges. Az oszmán-török nyelv egészséges megújulása elsősorban annak a körülménynek köszönhető, hogy grammatikai rendszere és alapszókincse lényegében török maradt.

[1] BULGÁRIA TÖRÖK NYELVJÁRÁSAINAK FELOSZTÁSÁHOZ

I. A KÉRDÉS KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Ha felvetjük a címben jelzett kérdést, mindjárt jelentkezik két megfontolás, mely óvatosságra int. Az egyik az a jól ismert elvi tétel, hogy nyelvjárási területek elhatárolása kényes kérdés, a másik pedig az a körülmény, hogy a ruméliai török nyelvjárásokat kevésbé ismerjük. Ha mégis ki merem adni a következő fejtegetéseket, megvan rá a jó okom. (A „ruméliai” szóval a török nyelv balkáni nyelvjárásait jelzem s ennek megfelelő értelemben használom a Rumélia szót.)

Mint a cím mondja, főleg Bulgária török nyelvjárásainak felosztásáról akarok beszélni, mégpedig azért, mert ez a terület az, amelyen némi biztos-sággal tudok mozogni. Mivel azonban vannak bizonyos adataim, amelyek megengedik, hogy az egész ruméliai török nyelvterület beosztásának kérdését is érintsem, nem kerülhetem el, hogy ezzel a kérdéssel is ne foglalkozzam.

Először áttekintem az irodalmat. (Vö. TADEUSZ KOWALSKI, *Les turcs... de la Bulgarie du nord-est*, 1 skk. és J. ECKMANN: *Türk Dili ve Tarihi hakkında Araştırmalar*, I, 1 skk.)

Moškov gagauz tanulmányai, a RADLOFF által kiadott *Образцы народной литературы тюркских племен X.* kötetében (1904) csak mint anyaggyűjtemény jönnek tekintetbe. (A gagauz nyelv problémáinak tárgyalását és az idetartozó irodalom ismertetését I. N. K. DMITRIJEV *Gagausische Lautlehre* c. dolgozatában: *Archiv Orientalni* IV, 1932, V, 1933).

Időrendben tehát KÚNOS IGNÁCNak „Rumelisch-türkische Sprichwörter” c. közleményével kellene kezdeni a tárgyalást (KSz VII, 1906, 66—83), ez azonban nyelvjárási kutatásokra nem használható, bár a szerző szavai szerint (67. l.) egyenesen ezzel a céllal készült. Kúnos több Duna menti bulgáriai helységben gyűjtötte anyagát, vagy 300 közmondást. Ezeket ábécérendben közli és sehol sem mondja meg, melyiket hol jegyezte fel. A közölt közmondások a török köznyelvet tükrözik, népnyelvi sajátságokat nem mutatnak. (A *daylari* 'hegyeket', *ayzini* 'száját' féle alakokban a γ-nek nincs jelentősége.)

Rendszeresen próbált foglalkozni Bulgária török nyelvjárásaival D. G. GADŽANOV, aki a bécsi akadémiának küldött két rövid tudósításban — kevéssé megfogható formában — a mássalhangzó előtti *r* eltűnése és a *gor*-praesens alakváltozatai alapján megpróbálta Bulgária északkeleti török nyelvjárásait felosztani.¹

Az első tudományos török szövegközlést Bulgáriából ST. MLADENOVNAK egy cikkében találjuk, mely a ZDMG LXVIII. kötetében (687—694. l.) „Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörtersehatz” címen jelent meg. E közlemény különösen folklorisztikai szempontból értékes: MLADENOV kimutatja, hogy a közölt közmondások — néha bizonyos eltérésekkel — a bolgárban is megvannak. Ami az anyag dialektológiai használhatóságát illeti, a szövegek átírása fonetikus ugyan, de a közlők nem törökök, hanem bolgárok voltak, és a gyűjteményben képviselt nyelvjárások jellemző tulajdonságai nem tűnnek elő világosan, mert nem vagyunk tisztában azzal, hogy bizonyos közlők miféle nyelvjárást beszéltek. Így pl. a közlők egyike, Bončev, aki Razgradban született és Vidinben működött, a vidini *qalpaɣima* ‘kalapomnak’ (45. sz.) alak mellett a *döduuna pişman olmuş* ‘megbánta, hogy született’ (19. sz.) közmondást Razgrad nyelvén adja. Egy másik közlő, Ivančev, aki „Drinápoly környékén született és ma a Karnobati kerületben Dél-Bulgáriában lakik”, a *bürek* ‘egy leveles sült tészta’ alakot használja (26. sz.). Karnobatban — és Dél-Bulgáriában mindenütt, ahol feljegyzéseket készítettünk — *börek* a szó alakja. Drinápolyi alak volna a *bürek*? Nem valószínű. Vidinben *burek*-nek hangzik (l. értekezésemet: Roczn. Or. XVII, 115), Vracában *bürek*-nek. Ezek ellenére MLADENOV közleménye bizonyos kérdésekben dialektológiai célokra is használható.

KOWALSKI az oszmán-török dialektológia problémáinak áttekintésében (EnzIsl. IV, „Türken” címszó, 1931—32) a „Nyelvi feljegyzések az egyes területekről” c. részben a „3. Bulgária” bekezdésben egyedül S. ČILINGIROV cikkét említi, melynek címe: *Turski poslovice, pogovorki i karakterni izrazi* (Bulletin du Musée National d’Ethnographie de Sofia, II, 157—71; III, 59—65, Sofia, 1922—23).

Ebben a szólásgyűjteményben a szövegek, 455 mondás, bolgár írással, de fonetikusan vannak közölve. Ez tehát nagyjában rendben volna. Ami azonban nagyon lecsökkenti a gyűjtemény használhatóságát, sőt egyenesen

¹ Vorläufiger Bericht über eine im Auftrag der Balkan-Kommission der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien durch Nordost-Bulgarien unternommene Reise zum Zwecke von türkischen Dialektstudien. Unternommen von D. G. GADŽANOV [olv. GADŽANOW]. Aus dem Anzeiger der philos.-hist. Kl. der k. Ak. d. W. vom 8. Febr. (Jahrgang 1911, Nr. V.). Balkan-Kommission der k. Ak. d. W. in Wien, 15 l. — Zweiter vorl. Ber. über die ergänzende Untersuchung der türkischen Elemente im nordöstlichen Bulgarien in sprachlicher, kultureller und ethnographischer Beziehung. Unternommen im Jahre 1911 von D. G. GADŽANOV. Aus dem Anz. d. ph.-h. Kl. d. k. Ak. d. W. vom 24. Jan. (Jahrg. 1912, Nr. III). Wien (Balkan-Komm. der k. Ak. d. W.) 1912. 8 l.

lehetetlenné teszi a használatát, mikor nyelvjárási felosztásról van szó, az az a körülmény, hogy az egyes mondások származási helye nincs megadva. A szerző csak annyit mond, hogy a közlők részint Macedóniából, részint északkeleti Bulgáriából valók. A gyűjtemény tehát több problémát, mint használható anyagot ad. Fonetikai sajátosságait N. K. DMITRIJEV dolgozta fel egy gondos tanulmányban (Заметки по болгарско-турским говорам. Докл. АН. СССР = ДАН В 1927, 210—15. l.). Mellesleg — folklorisztikai szempontból ČILINGIROV anyaga is jelentős, éppúgy, mint a MLADENOVÉ, bár a helymegjelölések hiánya itt is érezhető. (MLADENOV — mint láttuk — pontosan megadja szövegei származáshelyét.)

Az oszmán-török dialektológia módszeres kutatása TADEUSZ KOWALSKI működésével kezdődik. 1919-ben jelent meg a lengyel akadémiánál „Zagadki ludowe tureckie (Enigmes populaires turques)” c. cikke, melyet az értékes oszmán-török dialektológiai tanulmányok egész sora követett (l. KOWALSKI műveinek bibliográfiáját a Roczn. Or. XVII. kötetében). A Zagadki problémánk szempontjából is megbízható, bár gyér anyagot tartalmaz: találós meséket Macedóniából (Tetovo = Kalkandelen, Radoviš) és Észak-Görögországból (Xanthi). Különösen fontos számunkra KOWALSKI 1926-i kiadványa a WZKM XXXIII. kötetében, az „Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien” (Radoviš).

1933-ban jelent meg KOWALSKINAK „Les turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est” című dolgozata (PAU, Mém. de la Commission Orientaliste, No 16, 28 l.), amely északkeleti Bulgária török nyelvjárásaira vonatkozólag igen fontos megállapításokat tartalmaz, de anyagot sajnos nem ad. (Valamelyes anyagot ad KOWALSKI a Jacob- és a Bonelli-Emlékkönyvekben.) A mi szempontunkból azonban így is nagyon használható KOWALSKI cikke. Megállapítja, hogy Bulgária északkeleti török nyelvjárásai egységes nyelvterületet alkotnak. Ő dunai töröknek nevezi ezt a területet, azonban én ezt a terminust nem használhatom, mert amint látni fogjuk, Bulgária dunamenti török nyelvjárásai két részre oszlanak.

Végül van még egy rendszeres török nyelvjárásleírásunk a Kőrösi Csoma-Archivum III. kötetében. Ez a várnai török nyelvjárás részletes leírása ECKMANN JÁNOSTÓL s ugyancsak tőle való a razgradi nyelvjárás leírása az egyik Köprülü-Emlékkönyvben. (Türk Dili ve Tarihi hakkında Araştırmalar I, 1950, 1—25.)

1927 óta én is foglalkozom Bulgária török nyelvjárásaival. Nyári vakációkban több utat tettem Bulgária különböző területein, hogy Bulgária törökjeit megismerjem. Meglátogattam Kolarovgradot (Sumla), Sztálint (Várna), gagauz falvakat Sztálin környékén, Razgradot, Omurtagot (Osman-Pazar), Burgast és az ősrégi Vidin várost. Első utazásaim alkalmával kevés feljegyzést csináltam. De mikor 1931-ben megismertem a vidini nyelvjárást és ott találtam egy öregasszonyt, aki különösen alkalmasnak látszott arra,

hogy szövegeket jegyezzek fel tőle, elhatároztam, hogy a vidini nyelvjárást behatóbban tanulmányozom.

Ez a nyelvjárás kihalóban van. 1931-ben már csak néhány száz (200—250) család beszélte, melyeknek a száma kivándorlás következtében állandóan fogyott. Most úgy hallok, hogy már kevés török van Vidinben.

Már 1931-ben sok szöveget jegyeztem fel Vidinben. 1934-ben, 1936-ban, 1937-ben és 1938-ban a nyári vakációban újra visszatértem, részint, hogy új szövegeket jegyezzek fel, részint pedig, hogy a régi feljegyzéseket javítsam. 1939-ben is az volt a szándékom, hogy elmegyek Vidinbe, de a közeledő háborús veszedelem miatt nem tartottam tanácsosnak tervem megvalósítását.

Ezeknek az utazásoknak az eredménye, egy körülbelül huszonöt íves munka, amelynek a címe „Türkische Studien aus Vidin”, már több mint tizenöt év óta készen van, de egyéb dolgaim miatt nem jutok hozzá, hogy néhány hiányt pótoljak és az utolsó simításokat elvégezzem. Megjegyzem, hogy közben már nyolc cikket adtam ki vidini tanulmányaimról, különféle folyóiratokban és emlékkönyvekben.¹

Csaknem az összes szöveg, amelyeket feljegyeztem, a fentemlített nőtől, Hacer (Hadžer) Ablától származnak. Ez az eljárás előnyökkel is jár, hátrányokkal is, de semmi esetre sem jogosulatlan. Egyébként törekedtem, hogy sok ember beszédjét megfigyeljem, és a nyelvjárás jelenségeit sok emberrel megbeszéltem, főleg HASAN EREN ankarai professzorral, aki Vidinben született, és akkoriban végezte be Vidinben középiskolai tanulmányait. Mint a nyelvjárás alapos ismerője, összes szövegeimet pontosan revideálta és újra leírta.

Hacer Ablától először meséket jegyeztem fel, meglehetősen nagy számban, azután dalokat és találós meséket. Jegyeztem fel azután 1938-ban a vidini török életre vonatkozó szövegeket is, amelyek nyelvtudományi szempontból különösen hasznosak, mert nem mutatják a mesék megállapodott fordulatait.

A vidini török nyelvjárásról szóló munkám összeállításánál felmerült az a kérdés is, hogy milyen helyet foglal el a vidini török nyelvjárás a Balkán félsziget török nyelvjárási között. Annyi az első pillantásra világos, hogy ez a nyelvjárás élesen elválik a KOWALSKI által vizsgált északkeleti nyelvjárások-

¹ 1. *Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin*. Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli, N. S. I. (Bonelli-Emlék.) Roma, 1940. — 2. *La cérémonie du tewhid à Vidin*. Ignace Goldziher Memorial Volume I. Budapest, 1948. — 3. (Ugyanaz magyarul :) A mohamedán vallásgyakorlat népi formáinak ismeretéhez. (A tehvit szertartása Vidinben.) *Ethnographia* — *Népelet* LIX (1949). — 4. *Die Zeremonie des Mevlud in Vidin*. *Acta Or. Hung.* I (1951). — 5. (A 8. sz. magyar nyelven :) A kevert nyelvrendszer kérdéséhez. (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere.) *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. II (1952). — 6. *Ein türkischer Text aus Vidin über die Pilgerfahrt*. *Documenta Islamica Inedita* (Hartmann-Emlék.) Berlin, 1952. — 7. *Le passage ö > ü dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest*. *Rozn. Or.* XVII (1953) (Kowalski-Emlék). — 8. *Zur Kenntnis der Mischsprachen* (Das doppelte Sprachsystem des Osmanischen.) *Acta Linguistica Hung.* III (1953).

tól. Az is világos, hogy nagyjában megegyezik az adakalei nyelvjárással.¹ Azt is rövid idő alatt meg tudtam állapítani az irodalomból, hogy a régi boszniai török nyelvjárás szintén a vidini és adakalei nyelvjárás-területhez tartozik. A boszniai nyelvjárás-területről sajnos csak töredékes, inkább régi feljegyzéseink vannak, de remélhető, hogy e nyelvjárásra vonatkozó ismereteink a jövőben még növekedni fognak. Hasznos munkákat végzett e téren N. K. DMITRIEV.² Végül világos volt az is, hogy a macedóniai török nyelvjárás-terület a fenti nyelvjárásokkal rokon vonásokat mutat.

Erről beszéltem a bolgár akadémia 1953. március 30-i ülésén. Annak a véleményemnek adtam kifejezést, hogy a Balkán félsziget török nyelvjárásai két csoportra oszthatók, egy keleti és egy nyugati csoportra, mely utóbbit Vidinben, Adakalén, Boszniában és Macedóniában beszélik. A két nyelvjárást — mondtam — négy-öt feltűnő vonás választja el egymástól.

Előadásom után néhány napra a Bolgár Akadémia lehetővé tette, hogy kiránduljak Nyugat-Bulgáriába, Küstendilbe, ahol Bulgáriának leggazdagabb gyümölcs-termő vidéke van. Ott nagy meglepetéssel konstatáltam, hogy a küstendili török nyelvjárás szintén az említett nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Azonnal elhatároztam, hogy visszajövök Bulgáriába, és alaposabban utánajárok a dolognak. 1954 októberében és novemberében a Magyar Tudományos Akadémia és a szófiai Kulturális Kapcsolatok Bizottsága segítségével sikerült eltöltenem hat hetet Bulgáriában, török néprajzi tanulmányok céljából.

Amint Szófiába megérkeztem, RIZA MOLLOV, aki a szófiai egyetemen török diákok számára előadásokat tart a török irodalomról, azt közölte velem, hogy Szófia régi török nyelvjárását még beszéli néhány család, és azok a sajátságok, amelyeket RIZA MOLLOV a szófiai török nyelvjárásra vonatkozólag említett, azt bizonyították, hogy a szófiai török nyelvjárás is a nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Néhány nap múlva meglátogattam a szófiai főmufti-hivatalt, hogy Bulgária törökjeire vonatkozólag bizonyos dolgokat megkérdezzek. Ez alkalommal a hivatal egyik vezetője, MUSTAFA ABDULÁZIZ, aki Bulgária különböző városaiban a mufti-hivatalt hosszú ideig viselte és Bulgária török nyelvjárásairól beható ismereteket szerzett, közölte velem, hogy a vidini nyelvjárás — ahol MUSTAFA ABDULÁZIZ néhány évet mint mufti szintén eltöltött — Küstendilen kívül megvan Szófiában és a Szófiától északra levő Vracában is.

¹ KÜNOS IGNÁCZ, Adakalei török népmesék. Budapest (Akad.), 1906. Értékezősek a nyelv- és széptudományok köréből, XIX. k. 7. sz. — IGNAZ KÜNOS, Materialien zur Kenntnis des Rumelischen Türkisch. Teil I, II. Türkische Volksmärchen aus Adakale. Beiträge zum Studium der türkischen Sprache und Literatur, herausgeg. von I. KÜNOS und FR. GIESE, Bd. II. Leipzig-New-York, 1907. (Rövidítve: Vm.)

² OTTO BLAU, Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler. Leipzig, 1868. Abh. f. die Kunde des Morgenl. V. Bd. No 2. — SAX: ZDMG XVI (1862), 757–59, XVII (1863), 380–82. — Н. К. ДМИТРИЕВ, Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию. ДАН В 1928: I. 17–22; II. 268–75; 1929: III. 89–95; IV. 103–108.

Ezeknek az információknak a hatása alatt megváltoztattam a tervemet. Eredetileg tudniillik úgy gondoltam, hogy először Küstendilben töltök el néhány hetet. Most tanácsosabbnak látszott, hogy a bulgáriai török nyelvterület minél több pontját felkeressem, hogy lássam, e területnek mely részein beszélik a keleti és mely részein a nyugati nyelvjárást. A nyugati nyelvjárásra vonatkozólag úgysis kezünkben vannak KŰSOS terjedelmes adakalei feljegyzései és megvannak az én vidini tanulmányaim, ha még nem is jelentek meg nyomtatásban. Nem látszott tehát fontosnak, hogy a nyugati nyelvjárás-terület egy harmadik pontját, Küstendilt, közelebbről megismerjem.

Így azután öt hét alatt meglátogattam Bulgária török nyelvterületének huszonnyolc pontját. Hogy a nyelvi feljegyzések minél megbízhatóbbak legyenek, magammal vittem RIZA MOLLOVOT, illetőleg a feleségét, MEFKŰRE MOLLOVÁT, aki a szófiai egyetemen előadásokat tart a török diákok számára a török nyelvészetről, és magammal vittem aspiránsomat, HAZAI GYÖRGYÖT. Mind a hárman csináltunk feljegyzéseket és megbeszéltük a problémákat.¹

A következő helységeket látogattuk meg: Szófia, Plovdiv (törökül Filibe), Peštera (törökül Peštere), Asenovgrad (régí neve Stanimaka, törökül Asenograd), Kŕrdžali, Dobrovec, (Büyük Erdžili, ez egy kis falu nem messze Kŕrdžalitól), Stara Zagora (törökül Eski Zāra), Kazanlık (törökül Kīzanlık), Levskigrad, a régí Karlovo (törökül Karlova), Sliven (törökül Sli-mne, İslī-mne), Jambol, Karnobat (törökül Karīnabat, régí időben Karīn-ova), Ajtos (törökül Aydos), Burgas, Sztálin (a régí Várna), Balčik, Gorna Orechovica (törökül Yukarī Rausa), Tŕnovo, Svištoy (törökül Zīštevi, Šīšto), Pleven (törökül Plevne), Stanke Dimitrov (a régí Dupnica), Küstendil, Breznik, Mezdra, Vraca, Orechovo (törökül Rāva), Michajlovgrad, amelynek régí nevei Ferdinand és Kutlovica (törökül Kutlovca), Berkovica (törökül Berkovsa), Blagoevgrad (a régí Gorna Džumaja, törökül Džumā-yī-bālā). Ezenkívül abban a helyzetben voltunk, hogy Plovdivban feljegyzéseket csinálhattunk a kukleni nyelvjárásról, Pešterában a Yeni Māle-i nyelvjárásról, Svištovban a nikápolyi nyelvjárásról (törökül Nebol, Nigbol), Plevenben a lomi nyelvjárásról, Szófiában a skopljei (üskübi) nyelvjárásról.

Természetesen mindenütt törekedtünk arra, hogy azoknak a helyeknek a nyelvjárásáról, amelyeket nem látogathattunk meg, értesüléseket szerezzünk, de ebben a tekintetben óvatosságra volt szükség. Legértékesebbek voltak MUSTAFA ABDŰLÁZİZ felvilágosításai a szófiai, vracai, továbbá a goce-delčevi (= nevrokopi), ichtimani, tatar-pazardžiki és a boszniai nyelvjárásról. A volt skopljei polgármester, DIM. ŠALEV, aki most a Kolarov-könyvtár keleti osztályán dolgozik, fontos közléseket adott a macedóniai nyelvjárások-

¹ Kísérőimnek ezen a helyen is hálás köszönetet mondok segítségükért. Köszönetet kell még mondanom a Bolgár Tudományos Akadémiának, a szófiai Kulturális Kapcsolatok Bizottságának, a bolgár hatóságoknak, török közlőinknek és mindenkinek, akik munkámat támogatták.

ról. Közlései szerint Skopljében, Kumanovóban, Velesben (= Köprülü), Štipben (Ištíp), Tetovóban (= Kalkandelen), Gostivarban ugyanazt a török nyelvjárást beszélik (vö. KOWALSKI: WZKM XXXIII, 169, 7. sor skk.).

Különféle nehézségekkel kellett küzdenünk.

Először is nem volt könnyű közlő személyeket találni. Több helyen, ahol a néprajzi térképek törököket jeleznek, ma már vagy egyáltalában nincsenek törökök, vagy csak néhány személy vagy néhány család. Így nem találtunk törököket Stanke Dimitrovban, Breznikben és Mezdrában. Tront nem látogattuk meg, mert Breznikben megbízható formában úgy értesültünk, hogy ott nincsenek már törökök. Csak néhány török család él Szófiában, Burgasban, Gorna Orechovicában, Küstendilben, Michajlovgradban, Berkovicában, Blagoevgradban (itt csak néhány személy).

Ilyen helyeken a közlő személyek adatait nagy kritikával kell kezelni. Az emberek a családban még törökül beszélnek, de a nyelvük nem támaszkodik egy nagyobb török nyelvi közösségre, könnyen más török nyelvjárások befolyása alá kerülnek. A családon kívül rendszeren bolgáruul beszélnek, kizárólag bolgár nyelven olvasnak és bolgár nyelvi formákban gondolkoznak.

Másik nehézség volt az idő rövidsége. Öt hét alatt csaknem harminc helyet látogattunk meg, amelyek Bulgária legkülönbözőbb vidékein vannak, s az idő legnagyobb része utazással telt el.

Elkerülhetetlen volt, hogy össze ne állítsuk bizonyos szavak és kifejezések jegyzékét, amelyek az én kutatási céloknak megfeleltek, és ezt a listát dolgoztuk fel a legtöbb helyen. A lista körülbelül százhusz pontból állott. Megtörtént, hogy szövegeket is jegyeztünk fel és itt-ott — ahol a körülmények kedvezők voltak — megkíséreltünk rendszeres szógyűjtést végezni, de ilyenféle munkálatokra tulajdonképpen nem volt időnk.

1955-ben újra négy hetet — az október hónapot — töltöttem Bulgáriában. Azok a helyek, melyeken ez alkalommal kutatást végeztem, a következők: 1. Samokov, ahol még kilenc török ház van. Velem volt HAZAI GYÖRGY. Az itteni törökök úgy mondják, hogy „sopul” beszélnek (*šopŕa qonušuruz, šop dili*). 2. Goce Delčev (= Nevrokop, törökül Nevrekop; vagy tíz család). 3. Džbnica (törökül Dupnica; török falu Goce Delčev mellett, körülbelül száz török házzal). 4. Ichtiman (törökül Ihtiman, 2—3 ház). 5. Pazardžik = Tatar Pazardžik (törökül Pazardžik, meglehetősen számú török lakossággal). 6. Plovdiv. 7. Čirpan (törökök nincsenek, de sok a törökül beszélő cigány). A 2—7. alatt felsorolt helyeken MIJATEV PÉTER volt a kísérőm.

II. A NYUGAT-RUMÉLIAI NYELVJÁRÁS

A fentiekben ismertettem a probléma kutatásának történetét. Most rendszeresen fogom tárgyalni a kérdést és bemutatom azokat a jelenségeket, amelyeknek alapján felosztom a bulgáriai török nyelvjárásokat és bemutatom

ezeknek a jelenségeknek a földrajzi elterjedését Bulgáriában, illetőleg a Balkán félszigeten.

Az említett két nyelvjárás-terület, a keleti és a nyugati, élesen elválik egymástól. Az a vonal, amely a két területet egymástól elválasztja, a Duna melletti Lomtól keletre húzódik, déli irányban, keletre Vracától, Szófiától és Samokovtól, majd innen nyugati irányban halad és Küstendiltől délre vonul tovább. Ami tehát Bulgáriát illeti, ennek csak kisebb, északnyugati részét foglalja el a nyugati nyelvjárás-terület. (L. a mellékelt térképet, 438 l.)

Bulgárián kívül a nyugati nyelvjárás nagyobb területeket foglal el. Romániában a Duna másik oldalán aligha van folytatása, de az bizonyos, hogy északon Adakalén, továbbá Boszniában, délibb területen Macedóniában, végül valószínűleg Albániában is beszélik, illetőleg beszéltek.

Nem lényegtelen körülmény, hogy a keleti nyelvjárás jóval nagyobb és sűrűbben lakott települési területekkel van képviselve, mint a nyugati nyelvjárás. A nyugati területeknek a múltban sokkal nagyobb számú török lakossága volt, mint ma, de olyan sűrű török lakossága soha sem volt, mint Kelet-Bulgáriának.¹ Boszniában tulajdonképpen sohasem telepedett meg török lakosság. A török nyelvet főleg a tisztviselők, katonák, a mohamedán papság egy része és török iskolák képviselték. (SAX : ZDMG XVI, 757). BLAU 1868-ban ezt írja (i. m. 13) : „Boszniának a mai vilájet határai között 1 300 000 lakosa van s ebből körülbelül 500 000 mohamedán ; ezek csaknem kivétel nélkül szláv fajúak s anyanyelvük a bosnyák, de a törökből is elsajátítottak annyit, hogy töröknek nevezhetik magukat”. (SAX, i. h. : „a boszniai mohamedánok többségének fogalma sines a törökről . . .”). Albániában szintén nem igen volt tulajdonképpeni török lakosság, de a török nyelv használata nagyon el volt terjedve.

A tulajdonképpeni nyugat-ruméiai nyelvterület — mint mondtam — a Lom—Samokov-vonaltól nyugatra és a Samokov—Küstendil—Macedónia-vonaltól északra terül el. Ha azonban tekintetbe vesszük az átmeneti nyelvjárásokat, melyeket majd részletesen leírok, lényegesen módosított képet kapunk. A nyugati nyelvjárás egyes sajátosságait megtaláljuk meglehetősen messze keletre Lomtól, Orechovóban és délnyugati Bulgáriában, Blagoevgradban, továbbá Goce Delčev környékén.

Sajátságos, hogy az a vonal, melyet most leírtam, körülbelül elválasztó vonala a bolgár nyelv két nagy nyelvjárásának, a keletinek és nyugatinak is. Erre GEORGIEV kollégám és más bolgár nyelvészek figyelmeztettek. DÉCSY GYULA, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tagja, kérésre a következő-

¹ Általános vélemény, hogy a keleti bolgár nyelvjárásokba török jövevényszók nagyobb számmal hatoltak be, mégpedig azért, mert keleten a törökök nagyobb tömegben települtek le. Úgy látszik, hogy a keleti területen török nyelvtani hatás is van a bolgárban. (Vö. K. MIRČEV : Изв. на Института за български език II, 1952, 119. Erre HAZAI GYÖRGY figyelmeztetett.)

képp foglalta össze a kérdést: „A bolgár nyelvjárásokat az összláv *ŕ* mai megfelelése alapján két nagy csoportra osztják: a kelet-bolgárra, ahol *ja* hangot ejtenek, és a nyugat-bolgárra, ahol *e* hangot ejtenek az eredeti *ŕ* helyén. A határ a két nyelvjárás között a Vit-folyó dunai torkolatánál kezdődik és egyetlen nagyobb kiágazással a nyugat-bolgár javára. Pazardzsis környékén lényegében egyenes vonalban halad Szaloniki felé. Ez az *ŕ*-határnak (jaty-határnak) nevezett vonal közelebből az alábbi városok környékét szeli át: Nikopol, Pleven, Lukovit, Lovecs, Teteven, Pirdop, Novoszelo, Panagjuriste, Iohțiman, Pestera, Csepino, Rozlog, Nevrokop, Melnik, Petrics, Demir Hisszar, Kukus, Szeresz és innen keletre Szaloniki felé. Vö.: Б. Цоневъ, История на български езикъ, I², София, 1940, 305 és Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1953, 41.” Ez aligha véletlen. Nyelvjárási különbségek határozott tényezők, első sorban közlekedési akadályok következtében fejlődnek ki vagy maradnak meg. Mindenesetre azt hiszem, hogy ennek a közös határnak a kialakításában ugyanazok a tényezők, ugyanazok a földrajzi és történeti körülmények játszottak közre.

Most következik a nyugati nyelvjárás jellemző vonásainak a leírása. Mint már érintettem — feltűnő, a beszédben lépten-nyomon előforduló jelenségekről van szó, melyek a nyugati nyelvjárásnak a keletitől lényegesen különböző jelleget adnak. Nyolc pontban foglalom össze őket.

Először — az első öt pontban — olyan jelenségeket tárgyalok, amelyeket „zavarok a palato-veláris illeszkedésben” címen foglalhatnánk össze. Ez a jelenség az általános oszmán-török hangtörténet szempontjából igen jelentős. Az oguz alapnyelvben — mint különösen a nagy türk feliratok mutatják — a palato-veláris harmónia, illetőleg illeszkedés, kevésbé jelentős kivételektől eltekintve, következetesen érvényesült. Ez az oszmán-törökben lényegesen megzavarodott. Természetesen nincs kizárva, hogy az oszmánli az ó-oguznak egy olyan nyelvjárására megy vissza, melyben ezek a zavarok — többé-kevésbé kifejlődve — már megvoltak.

I. A nyugati nyelvjárás területén a keleti nyelvjárások szóvégi *ī*, *u* és *ū* hangja többtagú szókban *i* alakban jelenik meg. A jelenségnek a határa körülbelül azonos a két nyelvjárás határával. (L. az I. térképet.)

Vidinben a következő alakokat látjuk: *quyi* 'kút' (Ist. *quyu*), *dogri* 'egyeses' (Ist. *dōru*), *qizi* 'leánya' (Ist. *qizi*), *yarisiini* 'felét' (Ist. *yarisiini*), *kūpri* 'hid' (Ist. *kōprü*), *uli* 'halott' (Ist. *ölü*).

Az adakalei nyelvjárás ebben a tekintetben külön fejlődést mutat. A szóvégi *-ī*, *-u*, *-ū* ugyanúgy jelentkezik, mint a keleti nyelvjárásban: *qizi* 'leánya', *anasī* 'anyja', *dīšarī* 'ki', *nyqu*, 'álm', 'alvás', *dolu* 'tele', *quzu* 'bárány', de ezek mellett ilyen alakokat is látunk, mint: *onī*, *bunī* 'azt', 'ezt', *maymunī* 'majmot', *gōzini* 'szemeit', *učundži* 'harmadik', *gūnlūmi* 'szívemet', *ajin ondordī* 'a hold tizennegyedik napja'. Feltűnik, hogy a Népdalok 18. lapján a *yūri* 'menj' alak a *teri* 'izzadságot' szóval rímel. Alighanem *yūri* az eredeti alak.

Északnyugati Bulgáriában a szóvégi *-i* ezekben az esetekben általános, így pl. Michajlovgradban ilyen alakok használatosak: *alti* 'hat', *oldi* 'lett', *örti* 'takaró', *tüyli* 'tollas'; Vracában: *burni* 'orra', *ayi* 'medve', *ari* 'méh', *tutti* 'fogott'; Küstendilben: *örti* 'takaró', *qaldi* 'maradt', *čoki* 'sokan', *köyli* 'falusi'; Samokovban: *taugi* 'tyúkot', *qomši ogli* 'a szomszéd fia', *quzi* 'bárány', *qapi* 'ajtó', *ari* 'méh', *köpri* 'híd', *öldi* 'meghalt', (*kölü* 'rossz').

A boszniai nyelvjárásban a rendelkezésünkre álló adatok szerint a szóvégi *u*, *ü* és *i* hangok *i*-vel vannak képviselve (Blau, i. m. 17): *uldi* 'meghalt', *oldi* 'lett', *urti* 'takaró'.

Ami a macedóniai nyelvjárást illeti, Szófiában DIM. ŠALEVTŐL a következő skopljei adatokat jegyeztem fel: *alti* 'hat', *qapi* 'ajtó', *vurdi* 'ütött', *buni* 'ezt', *ürti* 'befedte', *küpri* 'híd', *bulundi* 'volt'.

KOWALSKI pedig a macedóniai Radoviš török nyelvjárásáról a következőket mondja: „Szóvégén csak *i* hangot találunk ott, ahol más nyelvjárásokban *ü*, *u* vagy *i* van és ilyen alakok mint *öli* 'fia', *kapi* 'ajtó', *boyuni* 'termetedet', *uli* 'nagy', *yoli* 'útja', *kuri* 'száraz', *urdi* 'ütött', *oldi* 'lett' különösen jellemzők a mi nyelvjárásunkra”. (WZKM XXXIII, 168; i^o: 1. uo., 2. j.) Egyéb adatok KOWALSKI szövegeiből, ugyanebből a kiadványból: *öli* 'halott', *yüri* 'siess, menj', *güli* 'rózsája', *güni* 'napja', *zülüfli* 'fürtös'. E mellett találunk KOWALSKI szövegeiben ilyen alakokat is: *üčündžü* 'harmadik', *türlü* 'fajta'. Ezek az iskolai nyelv hatására keletkeztek.

E változás alapján válik érthetővé, hogy a török *-li*, *-li*, *-lu*, *-lū* képző a szerbben csak *-li* alakban van meg. (DMITRIEV: DAN B 1928, 274.)

2. A nyugati nyelvjárás másik jellemző vonása a *mış*-praeteritum illeszkedésében mutatkozik. (I. a II. térképet.) A keleti nyelvjárásban e képzőnek négy alakja van: *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş*, ugyanígy Adakalén. Boszniából nincsenek adataim. Egyébként azonban a nyugati nyelvjárások területén, Nyugat-Bulgáriában és Macedóniában, sőt az átmeneti nyelvjárásokban, Orechovóban és Blagoevgradban is, ennek a képzőnek az egyetlen alakja a *-miş*. Ezekben a nyelvjárásokban ilyen alakokat látunk, mint *almiş* 'vett', *qalqmış* 'felkelt', *yapmış* 'csinált', *olmiş* 'lett', *ö(ü)lmış* 'meghalt', *durmiş* 'állt'. Samokovban az *almişis* 'vettünk', *ölmış* 'meghalt', *gülmış* 'nevetett' (*altmiş* 'hatvan') alakok mellett ilyeneket is jegyeztünk: *qalmış* 'maradt' *qalqmış* 'felemelkedett', *uyumuş* 'aludt', *durmuş* 'állt'.

Néhány példa Macedóniából, KOWALSKI gyűjtéséből (Volksl. 216, prózai szöveg, 1—3. sor): *varmiş* 'volt', *varimış* 'volt', *qar yāmiş* 'havazott', *urmişler* 'meglőtték', *sormış* 'kérdezte'. A dalokból: *čiqmiş* 'felszállt' (9. sz.), *yazıl-mamış* 'nem írott' (uo.), *yazmış* 'írt' (uo. és 198: 31), *almış* 'vett' (21), *qalmış* 'maradt' (38), *qalmamış* 'nem maradt' (42), *oturmiş* 'leült' (62). Ezek mellett ilyenek is vannak: *yolini šaširmış* 'eltévedt' (19), *yummuş* 'behunyta a szemét' (26), *uyumışım* 'elbóbiskoltam' (47).

Mint mondtam, Boszniából nincsenek adataim a *-miş* alak haszná-

latára, de DMITRIEV (DAN B 1928 : 272) idézi a *Durmuş* nevet, mely a kelet-ruméliai *Durmuş* megfelelője.

3. Harmadik jellemző sajátága a nyugati nyelvjárás-területnek, hogy itt a keleti nyelvjárások *i* hangja nem első szótagban és zárt utolsó szótagban bizonyos esetekben szabályosan *ī* alakban jelenik meg. (L. a III. térképet.)

Legjobban ismerem ezt a jelenséget a vidini nyelvjárásból. Itt körülbelül minden mássalhangzó szomszédságában jelentkezik, gyakori és jellemző, de ritkán látjuk tőszavakban és rendszeren nem *y*, *š*, *č*, *dž* szomszédságában. Példák : *demir* 'vas', *derin* 'mély', *gelin* 'menyasszony', *serin* 'hűvös', *izin* 'engedelem' (z!), *qapınin* 'ajtónak a', *qapışında* 'ajtájában', *gelinim* 'menyem', *gelinnîq* 'menyasszonyi ruha', *benim* 'enyém', *scin* 'tiéd', *mcmleketin* 'az országnak a', *erimin* 'házamnak a', *elinde* 'kezeben', *geldigi* 'jövése', *endirir* 'levesz', *čeqilir* 'visszavonul', *gidip* 'menve', *henis* 'éppen', *abdessis* 'tisztátalan', *seneliq* '... éves', *birbirimizi* 'mi ... egymást', *verdiq* 'adtunk', *askerim* 'katona vagyok', *verir-mi-sin* 'adsz-e?', *dıldir* 'nem', *işine* 'munkájára', *ye'džik* 'helyecske', *giyim* 'öltözik', *dilendžiyim* 'koldus vagyok', *isteyeyim* 'akarjak', *vereyim* 'adjak', *qaşik* 'kanál', *yapayim* 'csináljak', *alayim* 'vegyek', *bayilir* 'elájul', *ogliym* 'fia vagyok', *ıqa-* 'mosni' < *yıqa-*.

Az idézett *ε—i*, *t—ı* vokalizmusú tőszavakban (*demir*, *derin*, *gelin*, *serin*, *izin*) csak az *izin* szóban van *ī* képviselő. A jegyzék végén (a *ye'džik* szótól kezdve) olyan eseteket idézek, amelyekben az *ī* képviselő *y* és *dž* után nem lép fel. Vannak olyan szavak, melyekben *y* és *š* után *ī* > *i* változás látható.

Adakalén a jelenség KŰNÖS feljegyzései szerint nincs meg, s nincsenek rá adataim Boszniából sem. De megvan nyugati Bulgária jó részén, a tulajdonképpen nyugati nyelvjárás-területen kívül az e területhez közel eső Orechovóban és Blagoevgradban is, és megvan Macedóniában.

Ezeket a helyeken ilyen alakokat látunk : *egilmek* 'meghajolni', *evin* 'házunk a' (Lom), *erimizin* 'házunknak a', *güldiniz* 'jöttetek' (Orechovo), *erimizin* 'házunknak a', *elinde* 'kezeben' (Szófia, Skoplje), *bizim erimiz* 'a mi házunk', *eteginde* 'ölében' (Samokov), *erimiz* 'házunk', *evinde* 'házában', (Blagoevgrad).

KOWALSKI macedóniai feljegyzései sajátos módon általában nem mutatják ezt a jelenséget, de azért vannak nála ilyen alakok, mint „*rengimi*” 'színemet', „*dengimi*” 'páromat' (38 ; ugyanabban a dalban : *kendimi* 'engem'). Meg kell azonban jegyezni, hogy az a hang, melyet KOWALSKI *ī*-val jelez, nem a rendes oszmánli *ī*; „*einea nicht gespannt in i ähnlich*” — ahogy a 168. lapon mondja, ami nekem fonetikailag nem világos. (L. még Osm.-türk. Dial., 8. §.) Ez a dolog lényegét nem érinti, mert KOWALSKI *ī*-ja általában a köznyelvi *ī*-t (*qiz* 'leány') képviseli.

4. Kisebb területen van elterjedve a nyugati nyelvjárásokban a régi

török *ö*, *ü*-nek *o* és *u*-val vagy valami átmeneti hanggal való képviselése. (L. a IV. térképet.)

Ez — bizonyos esetektől eltekintve — általános a vidini és adakalei nyelvjárásban, ahol ilyen alakokat találunk: *boyle* 'így' (Ist. *böyle*), *dort* 'négy' (Ist. *dört*), *soz* 'szó' (Ist. *söz*), *uč* 'három' (Ist. *üč*), *yuru-* 'menni' (Ist. *yürü-*), *duşunur* 'gondolkozik' (Ist. *düşünür*: az utóbbi alak Adakalén is feljegyezve).

Ugyanígy alakok vannak Lom török nyelvjárásában, pl. *juşık* 'magas', *boyle* 'így'.

Ez a hangképviselő megvolt Boszniában is, ezt megmondja BLAU és erre mutatnak az ilyen alakok (i. m. 17), mint *uldi* 'meghalt' (Ist. *öldü*), *urti* 'takaró' (Ist. *örtü*). Viszont BLAUNÁL (21) ilyen alak is van mint *ürnek* 'minta' — Ist. *örnek*. (A *k* és *g* hangok mellett előforduló *ö* és *ü* tanúsága nem használható fel; *k* és *g* mellett az *ö* és *ü* hang Vidinben és Adakalén is megmaradásra való tendenciát mutat, ellentétben az anatóliai nyelvjárásokkal, melyekben gyakoriak a *gotürdü* 'elvitte', *gorürse* 'ha látja' féle alakok. L. KOWALSKI, Osm.-türk. Dial. 1. §.)

Északnyugati Bulgáriában — az említett helyek kivételével — és Macedóniában az *ö* > *o*, *ü* > *u* változás nincs meg.

Délnyugati Bulgáriában a Goce Delčev-vidéki átmeneti nyelvjárásban, Džbnicában, az *ö*, *ü* általában megmarad (*öyrenmek* 'tanulni', *böyle* 'így', *üč* 'három', *tükenmek* 'elfogyni', *düz* 'sima'). De *ğ* után *ö* > *o* változást látunk: *ğos* 'szem', *ğordum* 'láttam', *ğotur* (így) 'vidd el'. Feltűnnek itt ilyen alakok, mint *do't* 'négy', *yus* 'száz', *yun* 'gyapjú' és különösen feltűnik a nem első szótagbeli *ü* > *u* változás, melyről más összefüggésben is beszélek (429—430. l.). Itt adom a džbnicai példákat: *ğordum* 'láttam', *büyuq* 'nagy', *üzüq* 'gyűrű', *üzüum* 'gyűrűm', *üzüm* 'szőlő', (*düyün* 'lakodalom').

5. Az *a*—*e* vokalizmusú ragok és képzők illeszkedése Vidinben lényegesen eltér a sztambuli nyelvben látható illeszkedéstől. Különösen feltűnőek a veláris illeszkedés szabálytalan esetei (L. az V. térképet.)

A vidini nyelvjárásban általában az a szabály, hogy névszók után a *-lar*, *-ler* úgy illeszkedik, mint a köznyelvben vagy a keleti nyelvjárásokban. Például: *qızlar* 'leányok', *ustalar* 'mesterek', *yollar* 'utak', *pendşerler* 'ablakok', *güller* 'rózsák'.

Ezzel szemben igékhez rendszeren a *-ler* alak járul, akár veláris, akár palatális az ige vokalizmusa. Pl.: *baqarler* 'néznek', *seyqer* 'szeretnek', *yaparler* 'csinálnak', *tutarler* 'fognak', *dururler* 'állanak', *bulamazler* 'nem találhatják meg', *aladşaqler* 'venni fognak'.

Úgy látszik, hasonlóak az állapotok Lomban, ahonnan ilyen adataim vannak: *quşlar* 'madarak', *agaşlar* 'fák', *oynaqyer* 'játsszanak'.

Adakalén nem egészen így, de hasonlóan van a dolog: gyakoriak a *yapmayler* 'nem csinálnak', *salayler* 'eladják', *qorarler* 'elűzik' féle alakok,

de gyakoriak az *olurlar* 'lesznek', *ararlar* 'keresnek', *yutarlar* 'elnyelik' típusú alakok is.

A névszóknál Adakalén is rendszeren a köznyelvi illeszkedés szabálya érvényesül, de vannak ilyen alakok is: *qanler*, a *qan* 'vér' szó többese, *yildizlerimiz* 'csillagaink', *sarayler* 'paloták', *padişahler* 'királyok', *luqumler*, a *luqum* 'egy édesség-féle' szó többese.

Egyébként a *-lar*, *-ler* illeszkedésében a nyugati területen is általában a köznyelvi szabályok érvényesülnek. De Vracában lejegyeztünk *yapaylar* 'csinálnak' mellett *yapayler* alakot is, és KOWALSKI macedóniai néplalában gyakoriak az ilyen alakok: *babaler* 'apák' (59), *agaler* 'bátyák' (46), *analer* 'anyák' (59), *qanler* 'vérek' (58), *taşler* 'kövek' (59), *yaşler* 'könnyek' (59), *urdiller* 'meglőttek' (58), *quydiler* 'letettek' (58). DIM. ŠALEVTŐL származnak a következő macedóniai alakok: *agačlar* 'fák', *hastalar* 'betegek', *yapaylar* 'csinálnak', *alaylar* 'vesznek'.

A *-lar*, *-ler* többesjel mellett, melynél az illeszkedés hiánya Vidinben a fent tárgyalt igei alakokban szabályszerű, különösen gyakori — de nem szabályszerű — az illeszkedés hiánya a feltételes mód képzőjénél. Vidinben is, Adakalén is nagyon gyakoriak az ilyen alakok: *olursem* 'ha leszek', *baqmasem* 'ha nem gondozom', *yaparseler* 'ha csinálják' (Vidin), *varse* 'ha van' (Adakale, Vm. 3 : 24), *alirse* 'ha vesz' (Vm. 17 : 6), sőt Vidinben határozottan gyakoribbak, mint az *olsa* 'ha lesz', *oqusa* 'olvas' (így) alakok.

Macedóniai alakok (KOWALSKI, Volksl.): *olurse* 'ha lesz' (51), *alamasek* 'ha nem tudjuk venni' (37), *salditmasen* 'ha nem támadsz' (5).

A dativusban Vidinben rendszeren szabályos az illeszkedés, de ilyen alakok is vannak: *one qadar* 'tízig', *altiye* 'hatnak', *doquze* 'kilencnek', *otuze* 'harmincnek', *qırke* 'negyvennek' (csupa számnév). — Adakalén: *mektube* 'levélnek' (Vm. 166 : 22), *udžine* 'végére' (Vm. 89 : 26), *qarđisinc* 'ellen' (Vm. 90 : 5), *yolumže* 'utunkra' (Vm. 221 : 2).

Az ablativusban Vidinben a *hamamdan* 'fürdőből', *quşluqten* 'ebédétől' alakok a szabályosak, de ritkábban előfordulnak ilyenek: *qahirden* 'bánattól', *meqâmden* 'helytől' és különösen gyakran a participium perfecti után, *sora* 'után' névutóval: *buyurulduqten sora* 'miután megparancsolták', *aldıqten sora* 'miután vett', *olduqten sora* 'miután lett'. Feltűnők Adakalén az ilyen, mindenesetre kevésbé használt alakok, mint *atlarden* 'lovaktól' (Vm. 53 : 19), *atden* 'lóról' (179 : 24), *altinden* 'aranyból' (181 : 31), *dolabden* 'szekrényről' (182 : 2), *agadşiden* 'fárról' (197 : 2). Itt is gyakori a *-den* veláris magánhangzó után a participiális szerkezetekben: *yaptıqten sonra* 'miután megcsinálták' (Vm. 4 : 12), *uyultuqten sonra* 'miután elaltatta' (Vm. 39 : 37), *bayramden sonra* 'nach dem Fest' (Vm. 13 : 14, 112 : 12). (Istanbulban is: *yaptıqten sora*, KÜSÖS, OTN⁶ y I. 20 : 27).

A *-dža*, *-dže* végzet Vidinben: *yalnışe* 'egyedül', *ortandžesi* 'a középső', *olundže* 'mikor . . . lesz', *qaradže* 'szarvas', *qarimdže* 'hangya'; itt még a

hardža 'pénzt kiadni' ige is *hardže*-alakban használatos. — Adakalén : *sorundže* 'mikor kérdezi' (Vm. 5 : 34), *olundže* 'mikor . . . lesz' (Vm. 7 : 21), *olundža* (Vm. 18 : 19, 24 : 3, 38 : 17), *yalnūždže* 'egyedül' (Vm. 8 : 25), *ortandža oylī* 'középső fia' (Vm. 18 : 16), *garasže* 'lassan' (Vm. 21 : 37), *čūqindža* 'kimenve' (Vm. 41 : 34.). Itt a *č*, *dž* hatására is kell gondolnunk.

A *-la(n)*, *-le(n)* '-val', '-vel' rag Vidinben : *qizlen* 'leánnyal', *qo'llen* 'karral', *pila'ulen* 'piláffal', *onu'nna* 'vele'. — Adakalén : *qizle* 'leánnyal' (Vm. 7 : 20), *aranmagle* 'kereséssel' (Vm. 14 : 29), *tople* 'golyóval' (Vm. 24 : 34, 38), *topla* (25 : 7), *čodžuqla* 'gyerekekkel' (Vm. 114 : 30), *čodžuqla* (172 : 6). Itt *-le* az eredeti alak.

Megemlítek még egy adakalei alakot : *az qale* 'csaknem' (Vm. 9 : 26), vö. köznyelvi *az qula*.

A *dorde* (< *dörde*)-féle alakok nem tartoznak ide.

Kevesebb-szer fordulnak elő, de annál feltűnőbbek a palatális illeszkedés megzavarodásának esetei. Itt a következő vidini alakokat idézem : *gūzal* 'szép', *sermā* 'ne szeress', *gilmā* 'ne menj', *gilmā* 'ne jöjj', *gidalim* 'menjünk', *ben-da* 'én is', *ne-da senti* '[se őt] se téged'. A *sermā* alak mellett előfordul *serma* is. — Adakalén : *bir-da* 'egyszerre' (Vm. 2 : 9 ; 4 : 21 : *bir-de*), *derso-da* 'ha mondja is' (Vm. 2 : 11), *ben-da* 'én is' (Vm. 3 : 19); sajátos alak a *bu-de* 'és ez' (Vm. 223 : 12).

RĀSĀNEN (Chansons, 5. l., 2. j.) idézi KOWALSKITÓL a következő macedóniai alakokat : *ellisi-da* 'mind az ötven', *ben-da* 'én is' ; vö. még *gōsterda* 'mutasd csak' (1. sz. 2. sor), *iktimzda* 'mi ketten' (54).

6. Az ó-oszmánli *ō* hangot a nyugati nyelvjárásokban bizonyos gyakran használt szókban *ū*, *u*, *u* képviseli.

Ez a jelenség (l. a VI. térképet) szintén el van terjedve az egész nyugati nyelvjárás területén, északnyugati Bulgáriában, Adakalén, Boszniában és Macedóniában, de nem mindenütt teljes következetességgel. Körülbelül 40 szóban fordul elő ez a váltakozás (l. cikkemet : Roczn. Or. XVII : *Le passage ō > ū dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest*) ; ilyenek pl. : *čōzme* 'megoldani', *dōnme* 'visszafordulni', *gōmmek* 'élni', *gōndermek* 'küldeni', *gōtürmek* 'vinni', *kōmür* 'szén', *kōprü* 'hid', *ōksüz* 'árva', *ōlmek* 'meghalni', *ōpmek* 'csókolni', *ōrdek* 'kaesa', *ōrtmek* 'befedni'.

Vegyük ezek közül a *kōprü* 'hid' és *ōrdek* 'kaesa' szót. Ezeknek alakjai a keleti területen *kōprü* és *ōrdek*. A nyugati területen :

Vidinben *kūpri* és *ūrdek*,
Adakalén *kūprü* és *ūrdek*,
Lomban *kūpri* és *urdek*,
Orechovóban *kūprü* és *ōrdek*,
Michajlovgradban *kūpri* és *ōrdek*,
Berkovicában *kūpri* és *ūrdek*,

Vracában *küpri* és *ürdek*,
 Szófiában *köpri*, *küpri* és *ördek*,
 Samokovban *kupri* és *ördek*,
 Küstendilben *köpri* és *ördek*,
 Skopljében *küpri* és *ürdek*.

Boszniából valók ezek az adatok: *uldi* 'meghalt', *urti* 'takaró'.

A skopljei *küpri* és *ürdek* alakok mellett Macedóniából, Radovišből és a szintén macedóniai Kočaniból az *öli* 'halott'. Vö. DMITRIEV: DAN B 1928, 268.

7. Általánosan ismeretes, hogy a régi török hangzóközi, mássalhangzó-előtti és szóvégi *g* Istambulban veláris vokalizmusú szavakban általában eltűnt, palatális vokalizmusú szavakban pedig *y* formájában jelenik meg.¹ Ezzel szemben a nyugati nyelvjárások a régi *g* hangot mind megőrizték. A kétféle képviselő határvonala azonos azzal a vonallal, amelyet fent a keleti és nyugati nyelvjárás-terület határvonalául megjelöltem. (L. a VII. térképet.)

A vidini nyelvjárásban a 'fa' neve *agač*, a keleti nyelvjárás-területen általában *ač*, — a keleti nyelvjárás-terület *begen*- 'megkedvelni' igéje Vidinben *begen*- alakban van meg. Ehhez megjegyzem, hogy Vidinben a palatális vokalizmusú szavakban egy közlőtől *g* helyett *γ*-féle hangot, tehát spiránst is hallottam. Egyéb példák: *sag* 'egészséges', *agla*- 'sírni', *abadžigim* 'atyácskám', *ayaga* 'lábnak', *degenek* 'bot', *hegbe* 'átalvető', *eger* 'ha', *eteginden* 'öléből', *urdege* 'kacsának'.

A köznyelvi *bey* 'úr' Vidinben is ebben az alakban használatos, a régi *beg* alakot kiszorította a köznyelvi forma; ugyanígy van a dolog a *děl* 'nem' < *degil* < *degül* szó esetében.

Palatális spirans alakjában maradt meg a régi *g* az adakalei nyelvjárásban: *čodžuya* 'gyermeknek', *oyli* 'fia', *aylamaya* 'sírni', *oldiyindan* 'mivel ő... volt, lévén', *sojlemeje* 'mondani', *düyün* 'lakodalom', *gördüyüm* 'akit láttam'.

Északnyugati Bulgáriában, Lomban, Vracában, Szófiában és a nyugati nyelvjárás más helyein *agač* 'fa' és *begen*- 'megkedvelni' alakokat jegyeztünk fel s itt a többi idetartozó szók is *g*-vel hangzanak.

Ami Boszniát illeti, az *ač* 'fa' MUSTAFA ABDŰLÁZIZ szóbeli közlése szerint *agač*-nak hangzik és a keleti nyelvjárások *yirmi* 'húsz' szava BLAU Türkische Sprachendkmäler aus Bosnien című munkája (31) szerint *igirmi*-nek. BLAU munkájában egyéb példák is találhatók. Ilyenek: *agladı* > *ayladı* [valószínűleg -di] 'sirt', *beg* 'úr', *bogaz* 'torok', *degışmek* 'változni', *digren* 'szénahányó-villa',

¹ L. pl. JACOB: ZDMG LII, 708 ff. Ami a kiejtést illeti, egy régi *daga* 'hegynek' alakból *daa* lett (hosszú, két esűesű magánhangzó; COLLINDER, Reichstürk. Lautstudien 24–26: *da*, *a*), esetleg *dā*; *da'a* alak nincsen.

egle- 'feltartóztatni', *egri* 'görbe', *yügrük* 'fürge'. Ezek az alakok a keleti nyelv-járásokban *bey*, *boaz*, *deyişmek*, *diren*, *eyle-*, *eyri*, *yürük* alakban vannak meg.

BLAU adatait megerősítik KARL SAX feljegyzései, melyeket a Német Keleti Társaság folyóiratának tizenhatodik és tizenhetedik kötetében (XVI, 757 és XVII, 380—81) közölt. SAX azt mondja, hogy a *kef* betű akkor, amikor az ozmánlik *y*-nek ejtik, a boszniai nyelvjárásban *g*-nek hangzik, mint pl. a *beg* 'úr', *eglenmek* 'mulatni', *ögrenmek* 'tanulni' szókban.

Ugyancsak SAXnál találjuk a következő adatokat: „*konaghün*, *konagha*, *konaghüm*”, melyek a „*konagh*” 'palota' szó ragozott alakjai, továbbá a *Mehmed aga* és *Ibrahim aga* alakokat. („In *Aga* wird das *Ghain* deutlich wie *g* ausgesprochen.”)

MUSTAFA ABDÜLÂZİZ közlése alapján idézhetem a már említett *agač* szón kívül a *buzagi* 'borjú', *bag* 'kert', *baga* 'kertbe' alakokat.

A régi török *g*-nek ez a képviselte mutatkozik a szerb nyelv boszniai török jövevényszavaiban is. Ebben ilyen török jövevényszavak találhatók: *baglama* 'Schloss' ('zár', BLAU, 11), — Ist. *bālama*, írott alak: *baglama*); *begenisati* 'megelégedését kifejezni' (10) — Ist. *beyen-* 'megkedvelni', írott alak: *beğen-*; *djuvegija* '(31) — Ist. *güvey* 'völegény' < *güregi*; *jagèrz* [*jàgrz*] 'Fuchsschimmel' (35) — Ist. *yaiz* < *yayiz* 'barna'; *kašagija* 'vakaró' (10) — Ist. *qašai*, írva *kašagi*.

A török *g* megvan VUK KARADZSICS szerb szövegeinek török jövevényszavaiban is, l. DMITRIEV: DAN B 1929, 90 skk., ahol DMITRIEV (90. l. lent) hangsúlyozza, hogy a szerbiai török nyelvjárás-terület nem tartozik a konstantinápolyi nyelvjárás-területhez.

Emellett a boszniai törökben megjelenik kivételesen a *y*-s alak is, pl. ebben a szóban: *cyer* 'nyereg' régebbi *eger* alakból.

Mint Skopljében használt főmákat, DIM. ŠALEVTŐL a következő alakokat jegyeztem fel: *agač* 'fa', *ogul* 'fiú', *oglum* 'fiam', *agır* 'nehéz', *bogaz* 'torok', *begen-* 'megkedvelni', *ögren-* 'tanulni', *süğmek* 'szidni', *düğmek* 'ütni', *süğüt* 'fűzfa', *gögüs* 'kebel', *gelmege* 'jönni', *varmaga* 'menni'.

Néha az volt a benyomásom, hogy a *g* hang zárja nem tökéletes.

Ezeket a feljegyzéseket megerősíti KOWALSKI is, a macedóniai népdalokat közlő dolgozatában (WZKM XXXIII, 168). A következőket mondja: „[A radoviši nyelvjárást Macedóniában] az intervokalikus veláris zárhangnak (*g*, *g*) meglehetősen erős megtartása jellemzi, pl. *olmaga* 'lenni' (más nyelvjárásokban *olmaga*, ill. *olmā*), *topraga* 'földbe', *gördüğün* 'amit láttál', *kondugi* 'ahol ő letelepedett', *düğün*, 'lakodalom'. Ezzel szemben — mondja tovább KOWALSKI — a *g* hang *i* előtt a mindennapi beszédben *y*-vé változik, pl. *béyazliŷ* 'fehér színe', *bardliŷ* 'poharat', (*beyazliŷi*, illetőleg *bardagi* alakokból). Mássalhangzók előtt is *y*-vé változik a *g*, pl.: *boyday* 'búza' - *boyday* < *bogday*, *dayler* 'hegyek', *bayleyor* 'köt', *ayle* 'sír'. Ellenben van ilyen alak is: *bagrim* 'belsőm'.”

Ezeket mondja KOWALSKI. Legutóbbi adatához még hozzátehetjük ezt a szövegekből: *agzi* 'csőre', ill. 'szája' (uo. 9. sz.).

Az intervokalikus *g* megtartása mutatkozik görög területen, Macedóniától keletre is. KOWALSKI a macedóniai népdalok bevezetésében (169. l.) Xanthiból a *dudagi* 'ajka' és *aramaga* 'keresni' alakokat említi és xanthii találós meséiben (Zag. lud. tur. 33—34) szerepelnek a következő formák: *oglu* 'fia', *soqayi* 'utcája', *köpegi* 'kutyája' (de *deynek* 'bot').

Tovább keletre a tengerparton van egy ismeretes kikötőhely, amelynek a neve *Dede Aghač*. Ez a *g* hangot megőrző nyelvjárásterület nyúlványa, illetőleg tulajdonképpen átmeneti nyelvjárásterület.

8. Különösen jellemző sajátása a nyugati nyelvjárásnak egy praesens-forma, amelynek *y* a szuffixuma (l. a VIII. térképet). Ez a jel magánhangzón végződő tövekhez közvetlenül járul hozzá; mássalhangzón végződő töveknel a *tő* és a *y* között egy magánhangzó jelenik meg, mely rendszeren azonos az aoristos magánhangzójával. Emellett ezekben a nyelvjárásokban a *yor*-praesens vagy nincs meg, vagy csak korlátozott használatban él, a köznyelvből, az iskolából, illetőleg más nyelvjárásokból bekerült idegen alak. (Az *r*-végű aoristos azonban általánosan el van terjedve.)

Vidinből idézem a következő példákat (részletesen tárgyalom a feljegyzett egyszerű és összetett alakokat a vidini nyelvjárásról szóló munkámban): *sevey* 'szeret', *seveyim* 'szeretek', *yapay* 'csinál', *aglay sin* 'sír', *sorayim* 'kérdzek', *so'rmayim* 'nem kérdzek', *bi'lmeyim* 'nem tudok', *tutmay* 'nem fog'.

Adakaléről: *oquysin* 'olvasol', *araysin* 'keresel', *görtysin* 'látod', *baqay 'néz', dey* 'mond'.

Északnyugat-Bulgáriában mindenütt megvan a *y*-praesens: *qalquy* 'felkél', *gelty* 'jön' (Lom; a *yor*-praesent nem használják); *aglay 'sír', gelty* 'jön' (Michajlovgrad, Berkovica; a *yor*-praesent nem használják); *ālay 'sír', baqay 'néz',* (Orechovo; a *yor*-praesent nem használják); *düney* 'visszatér', *sevey* 'szeret', *yapay* 'csinál', *görtü, görüy* 'lát' (Vraca); *aglay 'sír', ügrenty* 'tanul' (Küstendil); *yürüy 'jár', yapay ~ yapüy* 'csinál', *alay ~ alty* 'vesz', *durüy 'áll', güley ~ gültü* 'nevet', *gidey (gidty* nincs) 'megy', *verey ~ verity* 'ad' (Samokov; a *geltyor*-féle alakokat csak „úri emberek” használják).

Boszniából nincs adatom a *y*-praesens használatára.

Macedóniában a *yor*-praesent DIM. ŠALEV szerint csak iskolázott emberek használják, ellenben a *y*-praesens általánosan el van terjedve: *gidey* 'megy', *yapaylar* 'csinálnak', *alaylar* 'vesznek'. KOWALSKI macedóniai szövegeiben: *söyley* 'mondja' (218 : 20), *düşürü* 'lāsst fallen' (218 : 16), *gettiri* 'hoz' (uoott), *bayleyor* 'köt' féle alakok mellett.

Meg kell jegyezmem, hogy keleti területen, Stara Zagorában és Slivenben is jegyeztem fel *alýylar* 'vesznek' (Stara Zagora) és *yašay 'él', baqiy 'néz'* (Sliven) féle alakokat, de ezek alighanem a *yor*-praesens úja b változatai.

*

Ezzel befejeztem a nyugat-ruméliai nyelvjárásterület jellemző vonásainak ismertetését.

Azt mondhatná valaki, hogy vannak még jelenségek, hangtaniak és alaktaniak s más-félék is, amelyeknek a vizsgálata a nyugati nyelvjárás jellemzése szempontjából nem lett volna érdektelen, és szóföldrajzi kérdéseket is vizsgálni kellene. Ez az észrevétel helyes, de én egyelőre nem látok olyan jelenségeket, amelyeket ebben az összefüggésben tárgyalhatnék. Később, ha a balkáni török nyelvjárásokra vonatkozólag gazdagabb anyag fog rendelkezésünkre állni, bővíthetjük és módosíthatjuk megállapításaimat.

Az is nagyon lehetséges, hogy Bulgáriában nem látogattam meg bizonyos helységeket, melyeknek felkeresése témám kidolgozása szempontjából nem lett volna lényegtelen. Így pl. a samokovi és Gocce Delčev-környéki nyelvjárások utólagos vizsgálata 1955-ben igen fontosnak bizonyult. Különösen érzik a hiánya a jugoszláviai, görögországi és albániai török nyelvjárások ismeretének.

Legyen szabad ebben az összefüggésben egyet-mást mondani a szókezdő *h*-ről. Ennek a hangnak a kérdésével vidini tanulmányaim közben is, újabb bulgáriai útjaim alkalmával is foglalkoztam. Ha az idetartozó példákat térképre rajzolom, azt találom, hogy a Kazanlık—Kördžali-vonaltól keletre Bulgáriában *h*-s alakok fordulnak elő s ettől a vonaltól nyugatra gyakoribbak a *h* nélküli alakok. És mint KOWALSKI kiemeli (Osm.-türk. Dial. 4. hasáb), a *h*-eltűnése különösen jellemzi a macedóniai nyelvjárásokat s megvan a boszniai törökben is (uo.). A dolog azonban kissé bonyolult. Vidinben az idetartozó esetekben *h*-, *h*- és *ø* jelentkezik, s a szóbelseji és szóvégi *h*-nak szintén nem egyszerű kérdése a szókezdő *h* kérdésétől nem választható el. S az a benyomásom, hogy más területeken hasonlóan van a dolog. Az is tekintetbe veendő, hogy a *hačun* > *ačan* (< *qačan*) 'mikor', *hazır* > *azır* 'kész'-féle alakok elválasztó vonala nem lényegtelenül eltér a keleti és nyugati nyelvjárásterület elválasztó vonalától (ami persze nem különösen fontos). Emellett Michajlovgradban, tehát nyugati területen *hırsıs* 'tolvaj', *hambar* 'csűr'-féle alakokat jegyeztünk fel. A kérdés monografikus tárgyalásra vár. Hogy igaza van-e KOWALSKINAK, aki azt hiszi, hogy a *h*-eltűnése délszláv befolyásnak tulajdonítandó, nem bizonyos. Feltétlenül számolni kell más tényezőkkel is. (Vö. még JACOB : ZDMG LII, 711 ; DMITRIEV : DAN B 1929 : 94 sk., Arch. Or. V, 96 skk.)

*

Bizonyos területek nyelvjárását kelet és nyugat közötti átmeneti nyelvjárásoknak tekinthetjük. Ezekről és az idetartozó problémákról (pl. a keleti nyelvjárások nyugati formáiról és megfordítva) csak akkor leszünk képesek pontosabb képet adni, ha majd Rumélia török nyelvjárásainak részletes leírása elkészül.

Feljegyzéseink alapján átmeneti nyelvjárásnak tekinthetjük Orechovo nyelvjárását a Duna mellett, Lom (nyugati nyelvjárás) és Nikápoly (keleti nyelvjárás) között. Itt a *g* eltűnt (*aač* 'fa', *olum* 'fiam', *air* 'nehéz', *boaz* 'torok', *beyen-* 'megkedvelni', *čyren-* 'tanulni'); az *ō* > *ü* változás esetében *ō* hang van olyan szókban, melyekben *ü*-t várhatnánk (*ördek* 'kacsa', *ölmek* 'meghalni', *ölč-* 'mérni'); az *ō*, *ü* nem változik *o*, *u*-ra (*öyle* 'úgy' *üč* 'három'); a *-lar*, *-ler* illeszkedése szabályszerű (*aačlar* 'fák', *baqaylar* 'néznek'). E keleti vonásokkal szemben a nyelvjárás nyugati sajátosságokat is mutat: a szóvégi *i*, *u*, *ü* hangok *i*-vel vannak képviselve (*alti* 'hat', *ari* 'méh', *qapi* 'ajtó', *aldi* 'vett', *burni* 'orra', *oldi* 'lett', *vurdi* 'ütött', *örti* 'takaró', *baš örtisi* 'fejkendő', *kürkli* 'prémes'); bizonyos szókban mutatkozik az *ō* > *ü* változás (*bübrek* 'vese', *büdžek* 'bogár', *bürek* 'egy tézstaétel', *küprü* 'hid'); általános az *i* (~ *i*) hangképviselő (*erīn* 'házak a', *erīmizīn* 'házunknak a', *elīnden* 'kezeből') és a *-miš* végű praeteritum (*almiš* 'vett', *qalqmiš* 'felkelt', *oturmiš* 'ült', *durmiš* 'állott', *görmiš* 'látott', *sūmiš* 'szidott'), a *yor*-praesens helyett a *y*-praesentst használják (*ālay* 'sír', *baqa'yim*, *-ysin*, *-y*, *-yiz*, *-ysiniz*, *onnar baqay* 'nézek, nézel stb.').

A samokovi nyelvjárás nem tekinthető átmeneti nyelvjárásnak, mert megvan benne a nyugati nyelvjárások minden fontos sajátossága, kivéve a *-miš* praeteritum-képző változatlanságát. (Itt ilyen alakok vannak: *qalmiš* 'maradt', *qalqmiš* 'felemelkedett', *uyumuš* 'aludt', *urmuš* 'ütött', de van ilyen is: *ōlmiš* 'meghalt', *gūlmiš* 'nevetett'.)

Blagoevgradban a nyugati nyelvjárásterület vonásai közül megtaláljuk a szóvégi *i*-t (*alti* 'hat', *qapi* 'ajtó' *qaldi* 'maradt', *ari* 'méh', *ayi* 'medve', *dōramadži* 'épületasztalos', *oullari* 'fiai', *kōpri* 'hid', *čodžuun burni* 'a gyermek orra', *vurdi* 'ütött'), a *miš*-végű praeteritumot (*almiš* 'vett', *qalqmiš* 'felemelkedett', *oturmiš* 'ült', *görmiš* 'látott', *uyumiš* 'aludt', *ōlmiš* 'meghalt'), az *i* (~ *i*) megfelelést (*erīmiz* 'házunk', *erінде* 'házában', *erīmizde* 'házunkban', *yerīmiz* 'helyünk', *benim* 'enyém', *resmīni* 'képét') és a *yir*-praesentst, melyről még részletesen beszélni fogok.

Blagoevgradtól délre, Bulgária délnyugati részén, folytatódik az átmeneti terület. (Nagyon szeretném tudni, mi van Jugoszlávia és Görögország szomszédos nyelvjárási területeivel.) Elmentünk — mint már mondtam — Goce Delčevbe és egy szomszédos faluba, Džbnicába. Itt ilyen keleti alakokat találtunk (főleg a faluban feljegyzett alakokat idézem): *aač* 'fa', *čodžuun* 'gyermekem', *bīy n-* 'megkedvelni', *yemēyi* 'ételt', (*h*)*aur* 'nehéz', — *dūz* 'sima', *čyren-* 'tanulni', — *bardaqlar* 'poharak', *dururlar* 'állanak', *ālirlar* 'vesznek' s ezek mellett ilyen nyugati formákat: *qapi* 'ajtó', *ari* 'méh', *qalmadi* 'nem maradt', *quzi* 'bárány', *qomši ōli* 'a szomszéd fia', *tilki quyru* 'a róka farka', — *kü(ō)pri* 'hid', *kūli* 'rossz', *ūldi* 'meghalt', *ūlči* 'mérték', *ürt-* 'befedni' *bürek* 'egy tézstaétel', *büdžek* 'bogár', *üksür-* 'köhögni', *üks* 'ökör', *üksüs* 'árva', — *beyenmedim* 'nem tetszett nekem', *bizim erīmiz* 'házunk', *yerінде* 'házában'.

gelirim, *-rsin*, *-ris*, *-rler* 'jövök, jössz stb.', — *almışlar* 'vettek', *qal'mamış* 'nem maradt', *qalqmış* 'elutazott', *ülmiş* 'meghalt', *durmuş* 'állott', *gülmüş* 'nevetett'. Tapasztalható itt az $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$ fejlődés tendenciája is: *ğos* 'szem', *ğotur* 'vidd el', *ğordum* 'láttam', tehát *ğ* után, mint Anatóliában; *çuruq* 'romlott', *üzüq* 'gyűrű', *üzüum* 'gyűrűm', *yun* 'gyapjú', *yus* 'száz'. Sajátságos vonása ennek a nyelvjárásnak, hogy sem a *yor*-praesenst, sem a *y*-praesenst nem ismeri.

*

Nem lehet itt feladatomban a kelet-ruméliai nyelvjárások leírása. Ezeknek legfontosabb képviselője, a sztambuli nyelvjárás, általánosan ismeretes, ahhoz meg még nincs anyagunk, hogy a többi keleti nyelvjárásokat jellemezzük és egymással szemben elhatároljuk. A mi szempontunkból most elég annak a megállapítása, hogy a tárgyalt sajátosságok tekintetében Kelet-Ruméliának minden török nyelvjárása lényegében megegyezik, azaz a nyugat-ruméliai nyelvjárás-terület jellemző sajátosságai a kelet-ruméliai területen általában nincsenek meg. Ezt bulgáriai utazásaim tapasztalatai és a fent idézett irodalom alapján bizvást mondhatom.

Bulgáriai utazásaim alatt, főleg 1954-ben, kísérőimmal együtt sok alakot, sok szót és mondatot feljegyeztem, melyek a kelet-ruméliai nyelvjárások ismeretéhez adalékokat szolgáltatnak, de ezeknek a feljegyzéseknek az ismeretése nem illene most az összefüggésbe és túlmenne ennek az értekezésnek a keretein.

Talán feltűnik, hogy KOWALSKI „dunai nyelvjárásait” figyelmen kívül hagytam. E nyelvjárások hovátartozásának a kérdése GADŽANOV és KOWALSKI kutatásaival el van döntve. Ezek a keleti nyelvjárásokhoz tartoznak.

DMITRIJEV Rumélia török nyelvjárásait a következő módon osztotta fel (Строи турского языка, Lgr. 1939, 5. l.): 1. dunai, 2. drinápolyi, 3. macedóniai, 4. adakalei, 5. boszniai nyelvjárás. Fenti bizonyításom szerint az első kettő alkotja a keleti nyelvjárást, a másik három a nyugatit.

*

Fejtegetéseimben többször emlegettem, hogy az Albániában beszélt török nyelvjárás szintén a nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Albánia török nyelvjárásait még senki sem kutatta (vö. JACOB: ZDMG LII, 700), de DIM. ŠALEV szerint Albániában is a nyugati nyelvjárás alakjait használják, pl. a 'fa' neve *agač*.

Az albán nyelv török jövevényszavai is a nyugati nyelvjárás tulajdonosságait látszanak mutatni.

Így megőrizték az intervokalikus *g*-t, pl.: alb. (geg) *bajagi* 'rendes' (TAMÁS), vö. oszm. *bayāi* < *bayagi*, *bayagi* 'rendes, közönséges'; alb. *begeni*-

'esteem, accept; oblige, favour' (STUART E. MANN), vö. oszm. *beyen* - < *begen* - 'megkedvelni'. Ezek persze lehetnének régi jövevényszavak abból az időből, mikor még minden oszmánli nyelvjárásban megvolt a szóbelseji *g*, de itt van pl. az albán *agá* 'Aga' szó (G. MEYER, Etym. Wörterb. d. alban. Sprache), mely a török *aga* > *aya* > *ā* megfelelője, nevek mellett rendkívül gyakran használt szó: ennek a *g*-je csak úgy maradhatott meg, ha az albániai törökben a legújabb időkig *aga* volt a kiejtése, mint Boszniában (l. 400. l.): megjegyzem, hogy a kelet-ruméliai nyelvjárásokban e szóban jelentésbeli elkülönülés állt be: *aga* = 'bátya', *ā* = 'úr, Aga'. Megvan azután a régi török *g* pl. az albán *saglám* 'igazi' (< tör. *saglam* ~ *sālam*), *cglendism* 'mulatok' szóban (< török *eglen* - ~ *cülen* -; a görögben is *g*-vel! — l. MEYER, i. m. 94).

A kelet-ruméliai török -*ī*, -*u*, -*ü* képviselője az albánban MEYER szótára szerint rendszeresen hosszú *ī*, néha rövid -*i*, ezzel szemben a szóbelseji *i* képviselője az *ε* betűvel jelölt hang, mellyel MEYER a török *ī* hangot is jelöli: alb. (az albán, sőt a török alakokat is, most MEYER átírásában adom) *japī* 'épület' < tör. *jape*; alb. *bukagī* 'békó' < tör. *bukage*; alb. *dorī* 'pej ló' < tör. *doru*; alb. *kompēī* 'szomszéd' < tör. *komşu*; alb. *tūrlī* 'Art, Weise' < tör. *tūrlū*; alb. *utī*, *ūtī* 'vasaló' < tör. *ūtū*. Ezek az albán alakok alighanem nyugat-ruméliai török *yapī*, *buqagī*, *dorī*, *qomşī*, *tūrlī*, *ūtī* alakokra mennek vissza. A török szóbelseji *ī* — ahogy mondtam — MEYERNél *ε*-val [= *ī*] van képviselve: alb. *alten* - 'arany' < tör. *alten* [MEYER átírása; *ε* = *ī*]; alb. *aralēk* 'Corridor' < tör. *aralek*; alb. *keskan* 'féltékenység' vö. tör. *kezkan* - 'irigyelni'; alb. *sere* 'sor' < tör. *sera*.

Az ó-oszmánli **ō* képviselőjében — úgy látom — két hang jelenik meg az albánban: *ū* van pl. az alb. *dūkmē* 'európai tallér', vö. Ist. *dōkme*, alb. *dūšēk* 'ágy' vö. Ist. *dōšek*, alb. *džūzlūk* 'szemüveg', vö. Ist. *gōzlūk*, alb. *gūtrām* 'béna', vö. Ist. *kōtūrum*, alb. *kūmūr* 'szén', vö. Ist. *kōmūr*, alb. *tšūmlēk* 'parázstartó', vö. Ist. *čōmlek*, alb. *jūrnēk*, *ūrnēk* 'minta', vö. Ist. *örnek* szókban, — és *o* van ezekben (mindenütt *k*-, *g*- után): alb. *gōks* ~ *džūks* 'mell' < tör. *gōks*-, alb. *kōr* 'vak' < tör. *kōr*, alb. *kōse* 'bajusztalan' < tör. *kōse*, alb. *kōstēk* 'lánc' < tör. *kōstek*, alb. *kōše* 'sarok' < tör. *kōše*, alb. *kotī* 'gyáva' < tör. *kōtū* < *kōtī*. Itt is a nyugat-ruméliai török *ō* > *ū* változásra gondolhatunk; lényeges, hogy a *k*, *g* hang szerepel mint elválasztó kritérium. (Mindezekre MEYER szótára a forrásom.)

Ezeket a kérdéseket az albán nyelv török jövevényszavainak rendszeres feldolgozása fogja tisztázni.

III. A TÖRTÉNETI HÁTTER

Jellemeztem Rumélia két nagy török tájszólási területét, mint földrajzilag zárt egységet, leíró módszerrel, a mai állapot anyagával. Ha azok a jelenségek, amelyeknek alapján a ruméliai török nyelvterületet nyelvjárási

tekintetben felosztottam, az oszmán-török nyelv más területein, vagy akár más török nyelvekben is előfordulnak, ennek a körülménynek a mi tulajdonképpeni célunk szempontjából nincs jelentősége.

A mai állapotnak azonban természetesen megvan a történeti háttére és felvettem azt a kérdést is, mi van a tárgyalt jelenségek történeti összefüggéseivel.

Erre vonatkozó kutatásaimnak legfontosabb eredménye az, hogy a nyugat-ruméliai nyelvjárások északkeleti Anatólia nyelvjárásaival állanak szoros kapcsolatban. E tétel most következő tárgyalásában tanácsosnak tartottam, hogy a történeti kérdéseket két fejezetben tárgyaljam: a harmadik fejezetben a tárgyalt jelenségek történeti háttéréről beszélek általában és a negyedikben a nyugat-ruméliai nyelvjárásoknak az északkelet-anatóliai nyelvjárásokkal való különleges kapcsolatáról. Logikusabb lett volna egységes összefüggésben tárgyalni a történeti kérdéseket. Az elválasztás mesterséges. Az volt vele a célom, hogy bizonyítási eljárásom és eredményeim minél élesebb körvonalat kapjanak.

1. Nem tudom kellőképpen bizonyítani, de több mint valószínű, hogy a nyugati nyelvjárásoknak az 1. pontban tárgyalt szóvégi *i*-je, amely — mint látni fogjuk — megvan az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban is, igen régi előzményekre megy vissza. A török nyelvekben általában az *aldî* 'vett' és *keldî* 'jött' típusok állanak egymással szemben. Azonban a türk feliratokban, főleg az orchoni feliratokban, világos jelei vannak, hogy a harmadik személyű birtokos személyrag veláris vokalizmusú szavak után is palatális magánhangzóval jelent meg. (*-i*, *-si*: RADLOFF, Die altt. Inschr. 3. Lief. 401; MELIORANSKIJ: Zap. Vost. Otd. XII, 51-52; THOMSEN, Saml. Afh. III, 119 [Turcica 31]), és ezt a feltevést a csuvas is megerősíti. (V. GRÖNBECH: KSz IV, 117. Vö. még RÄSÄNEN: JSFOu XLV, 1 skk.; K. GRÖNBECH, Der türk. Sprachbau I, 92 skk.; KOTWICZ, Les pronoms dans les langues altaïques, 31—32; v. GABAIN, Alttürk. Gr. 113; RAMSTEDT: MSFOu CIV, 2: 68—69; BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 75. I.) Feltehetjük tehát, hogy a nyugat-ruméliai szóvégi *-i*, amelynek a kelet-ruméliaiban *-î*, *-î*, *-u*, *-ü* felel meg, úgy keletkezett, hogy a gyakran előforduló 3. sz. birtokos személyrag *i* je, mely az oguz nyelvek bizonyos nyelvjárásaiban el volt terjedve, a *qatî* 'kemény', *aldî* 'vett' és más típusú szavakba is bekerült.

Sajátságos, hogy ezzel a szóvégi *i* vel az oszmán-török nyelv két szótárában is találkozunk, mégpedig két köznyelvi szótárban.

Ezek közül az egyik CAMILLA RUŽIČKA-OSTOJČIĆ török-német szótára (Bécs, 1879). Szerényebb igényű munka ez, és nem is mindig kifogástalanok az adatai. Ebben a szótárban a szóvégi *i* t rendszeren *-i* képviseli: *allî* 'hat', *ari* 'méh', *tapayi* 'dugót', *yaxari* 'felfelé', *agri*, *adî*, *sîzi* 'fájdalom', *aglayulî* 'síró', *göz yaşı* 'könny', *qatî* 'kemény', *sayı* 'számolás', *sîqintî* 'unalom', *azşam aydîn*, *ligî* 'esti szürkület' stb. A szótárban ilyenféle alakok is vannak, mint *ayî*

'medve', *oyuni* ~ *oynu* 'játéka', *oqçı* 'nyilas', *örtüyi* 'takarót', *gözi* 'szeme', — *qapu* 'ajtó', *dogru* 'egyenes', *diz üstü* 'öl', — *dillü* 'fecsegő', *Afriqalü* 'afrikai', *agrilü* 'szenvedő', *adalü* 'szigetlakó', *quyruqlü* 'farkas', de ezeket most figyelmen kívül hagyhatjuk. Itt a tradicionális hangjelölés és a régi, mesterségesen is fenntartott hangalak, továbbá a nyelvjárási alak küzd az új köznyelvi kiejtéssel és a szerző tanácstalanságával. Hasonló jelenségeket SĀMĪ BEYNĒL is láthatunk.

Az *-i* ~ *-ı* megfelelésének esete azonban világos és egyszerű: itt a nyelvjárási kiejtés hatása jelentkezik, éspedig a nyugat-ruméliai nyelvjárásé. A szerző, akinek délszláv neve van, kétségtelenül összeköttetésben állott olyan emberekkel, akik a nyugat-ruméliai török nyelvet beszélték. A *gözüünde* 'szem előtt' kifejezés, amely a szótár 122. lapján látható, kétségtelenül Északnyugat-Ruméliából származik (*ü* < *ö*, *i* ~ *ı*). A szerző Bosznia és Hercegovina okkupációja hatása alatt határozta el magát, hogy munkáját kiadja, hogy segítségére legyen azoknak, „akik az újonnan nyert tartományokban osztrák szorgalmat, osztrák műveltséget és erkölcsiséget akarnak meghonosítani”. (V. l.) Feltűnik az is, hogy különös gonddal veszi fel szótárába Bosznia és a szomszédos területek földrajzi neveit.

A másik szótár csak egy különleges esetben ad szóvégi *i*-t. HACKI TEWFIK-nek Berlinben, 1907-ben megjelent közismert kis szótára ez, mely nem volna rossz szótár, de szóanyaga nagyon hiányos. Ebben a szótárban a *-dži* végzetet rendszeren *-dži* alakban találjuk, veláris vokalizmusú szavakban is: *badanadži* 'mázoló', *balıqdži* 'halász', *dayıdıdži* 'elosztó', *barıkııırdži* 'kibékítő', *altmııındži* 'hatvanadik'. Ezek mellett ilyen alakok vannak: *altı* 'hat', *arı* 'méh', *qapı* 'ajtó', *qapalı* 'zárt', *dorı* 'pej' és *badži* 'néne', *oyundži* 'játékos', *quyumdži* 'aranyműves', *tadıdži* 'kóstolगतó'.

E két szótárban más, a rendes alakoktól eltérő alakok is vannak, ezekről később lesz szó.

Hasonló adatokat más régebbi nyelvkönyvekben és szótárakban is találunk, ezeket azonban most nem tárgyalhatom, mert a források hangjelölésének rendszeres kutatása még nem történt meg. E területen még bizonyos eredményeket várhatunk. Ez így van a később tárgyalandó *-i* ~ *-ı* megfelelés esetében is.

Meg kell még jegyeznem, hogy a szóvégi *ı*, *u*, *ü* hangok *i*-vel való képviselésének kérdése elválasztandó az *i* > *i* változástól, amelyet több nyelvjárásban bármely fonetikai helyzetben megtalálunk (l. DMITRIJEV: Zap. Koll. Vost. III, 444 skk.). Erről még lesz szó (426. l.).

Az *-ı*, *-u*, *-ü* hangoknak *-i*-vel való képviselése az azerbajdzsáni nyelvben is megvan. Az Azerbajdzsáni Akadémia Irodalmi és Nyelvtudományi Intézete által 1955-ben, Bakuban, azerbajdzsáni nyelven kiadott *Говоры муганской группы азербайджанского языка* c. mű 15. lapján azt olvaszuk, hogy az azerbajdzsániban van egy *ı* és *i* közötti hang, mely a mugani

nyelvjárásokban inkább *i* módjára ejtődik s főleg szó végén jelentkezik, pl. *bač'i*, *ox'i* stb. A 30–31. lapon pedig ilyen példák vannak: *alti*, *gapi*, *girmizi*, *yaχ'i*, *yuxari*, *sari*, *ačayi* stb. A 35–36. lapon: *gonđi*, *guyi*, *guri*, *guli*, *oyri*, *guzi*. A 36. lapon: *körpi* (< *köpri*), *süri*, *örti* (*ötrü*), *tülki*, *küzki*, *üti*. Szuffixumokban (67–72. l.): *ayayči*, *garači*, — *adami*, *gađi* (acc.). — *anasi*, *atasi*, — *yazdi*, *aldi*, *galdi*; *goyni oni* (acc.), — *suli*, *otuzimdži*, — *goyni*, *udži* (3. sz. birt. szr.), — *yumdi*, *oldi*, — *közi*, *sözi* (acc. és 3. sz. birt. szr.), — *učumdži*, — *kördi*, *küldi* stb.

2. Hogy a kelet-ruméliai *-miš*, *-miš*, *-muš*, *-müš* képzőnek nyugat-ruméliai területen csak *-miš* alakja van, illetőleg hogy nincs veláris vokalizmusú alakja, talán az *š* hatásának tulajdonítható. Arra is lehetne gondolni (és ez az alább, az 5. pontban tárgyalandó *olmasem* 'ha nem volnék', *yoqse* 'vagy' féle alakokra is vonatkozik), hogy a létige eredeti *imiš* > *-miš* (*ise* > *-se*) alakja idézte elő a *-miš* általánosulását, de ezt nem gondolom valószínűnek. Fontosabbnak tartok egy másik körülményt, éspedig azt, hogy ez az alak nem a nyugat-ruméliai nyelvjárás valamelyik korszakára, hanem még a feliratok korára megy vissza. A *-miš* képző írásmódja a feliratokban alapot ad arra, hogy az esetek nagy részében — veláris hangrendű szókban is — *-miš*-nek olvassuk (l. THOMSEN, Saml. Afh. II, 61 skk. Vö. MALOV szövegmutatványait a Памятники древнетюркской письменности és Енисейская письменность тюрков c. műveiben.) МЕСДУТ МАНСУРОĞЛУ, a képzőről írt dolgozatában (1953, Fuad Köprülü Armağanı, 346. l.) ezt írja: „Ügy látszik, hogy a *-miš* képzőnek eredetileg csak palatális hangalakja volt”. E feltevés helyességét megerősíti a nyugat-ruméliai *-miš* alak. Kevésbé valószínű, hogy ebben az esetben és hasonló esetekben az ó-törökben az *i* és *ı* közötti különbség elmosódásának tendenciájáról volna szó. (v. GABAIN, Alttürk. Gr. 11. és 45. l.) A nyugat-ruméliai *-i* > *-ı* változásnak is aligha van köze egy ilyen tendenciához. Annyi azonban bizonyos, hogy a török nyelvekben gyakori az *i* > *ı* változás.

Ez tehát már a második eset, mikor a türk feliratok nyelve és a nyugat-ruméliai török nyelv, e két oguz nyelvjárás, különleges egyezést mutat.

3. A szóbelseji *i* hang fellépése a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban a kelet-ruméliai nyelvjárások *i*-jével szemben nagyon figyelemre méltó jelenség, mellyel bővebben kell foglalkoznunk. Ezt a képviselertet a nyugat-ruméliai nyelvjárás legnagyobb részén megtaláljuk, mint ahogy ezt fentebb kifejtettem. A kelet-ruméliai nyelvjárásokban ez a jelenség 1954-i és 1955-i feljegyzéseim szerint ismeretlen, és tudomásom szerint ismeretlen a köznyelvben is. De sajátságos módon megvan három szótárban is. Mégpedig a már említett két szótárban, tehát RUŽIČKA-Ostolčnál és НАККИ ТЕУТИКНél, továbbá SÄMİ BİRnek a maga idejében sokat használt török-francia szótárában (Konstantinápoly, 1885). Meg kell jegyezni, hogy az első két szótár a szóban forgó eset-

ben *i* hangot ad, SĀMĪ BEY azonban egy különleges hangot, amelyet *eu*-val jelöl. Erre a kérdésre még visszatérünk. Az is feltűnő, hogy SĀMĪ BEY — szótárának abban a részében, amely az elffel kezdődő szavakat tartalmazza, a *-liq-* 'ság, -ség' és *-siz* 'nélkül' szuffixumokat *i*-vel adja, később azonban *eu*-val: *abdestsiz* 'aki nem végezte el a rituális mosakodást', *d(k)mekdjilik* 'pékség' (SĀMĪ BEY hangjelölését nem írom át), *unüdsiz* 'reménytelen', *unüdsizlik*, *édebsiz* 'szemtelen', *édebsizlik*, *erkeksiz* 'férj nélküli', *erkeklik* 'férfiség', *oeuzlik* 'lényeg', *oeuksiz* 'árva', *oeuksizlik*; csak az említett fejezet vége felé találunk ilyen alakokat, mint *ellileuk* 'ötvenes', *ichdjileuk* 'munkás-állapot', *ichsiz* 'munka nélküli' és *ichsizleuk*, *iltchileuk* 'követség' stb. Később mindig *-leuk* és *-seuz* alakot ad, pl. *bédjéricsuz* 'ügyetlen', *bédjéricsuzleuk* 'ügyetlenség', *baba-üütleuk* 'áge viril', *pout-pérestleuk* 'bálványimádás', *bedleuk* 'rosszaság', *berkleuk* 'szilárdság', *basirelseuz* 'belátás nélküli', *bellurseuz* 'kétséges', *belliscuz* 'ismeretlen'. Ez a fonetikai kérdés tehát élénken foglalkoztatta SĀMĪ BEY-t.

Honnan van az említett szótáraknak ez a sajátja? Fent rámutattam, hogy CAMILLA RUŽIČKA-OSTOJČIĆ megállapíthatjuk a nyugat-ruméliai hatást. SĀMĪ BEY albán származású és Albániában — úgy látszik — a nyugat-ruméliai török nyelvet beszélték. Hogy itt SĀMĪ BEY nyelvének egy olyan sajátosságáról van szó, mely a sztambuli nyelv szótárába nem illik bele, bizonyítja DIRAN KÉLÉKIAN eljárása, aki SĀMĪ BEY szótárát átdolgozta s az összes idetartozó eseteket a sztambuli kiejtés szerint átírta (*eu* helyett *i*-vel). HACKI TEWFIK-ről semmit sem tudok.

Bemutatom bizonyos példákon a három szótáríró eljárását.

Töszók :

RUŽIČKA-OSTOJČIĆ	SĀMĪ BEY	HACKI TEWFIK	
<i>demir</i>	<i>démir</i>	<i>demir</i>	'vas'
<i>derin</i>	<i>dérin</i>	<i>derin</i>	'mély'
<i>gelin</i>	<i>guélin</i>	<i>gelin</i>	'menyecske'
<i>serin</i>	<i>sérin</i>	<i>serin</i>	'hűvös'
<i>izn</i>	<i>iz(i)n</i>	<i>izn</i>	'engedély'
—	<i>guéneuz</i>	—	'orrüreg'
<i>emr</i>	<i>emr, émeur</i>	<i>emr, emir</i>	'parancs'
<i>ihir</i>	<i>sühr, siheur</i>	<i>sühr, sihir</i>	'varázs'

Példák a ragozás köréből :

<i>benim</i>	<i>bénoum</i>	<i>benim, benüm</i>	'enyém'
<i>senin</i>	<i>séneuj</i>	<i>senin</i>	'tied'
<i>bizim</i>	<i>bizeum</i>	<i>bizim</i>	'mienk'
<i>sizin</i>	<i>sizeuj</i>	<i>sizin</i>	'tietek'
<i>gelür</i>	<i>guéleur</i>	<i>gelür</i>	'bevétel'
—	<i>guéleundjë</i>	<i>gelündje</i>	'ha jon'
—	<i>elleundji</i>		'ötvenedik'
<i>birindži</i>	<i>bireundji</i>	<i>birindži</i>	'első'

Ezek között a példák között csak egyes esetekben látjuk azt, hogy névszói tőalak második szótagjában a köznyelvi *i*-nek *ī* felel meg, a már említett vidini *tīn* alakban s a szótári adatok közül a *geniz*, *emir* és *sihir* szóban. Ezekben minden valószínűség szerint újabb analógikus alakulás történt.

Ragozási formák csak elvétve találhatók a szótárakban, de az idézett idetartozó formák arról tanúskodnak, hogy a három szótáríró tájszólásában a ragozásban körülbelül olyan szerepet játszott az *ī* (~ *i*), mint a szókinszükben.

A *-siz* 'nélkül' szuffixumnak SĀMĪ BEYNél következetesen *-seuz* az alakja, kivéve — mint mondtam — a szótár elejét. RUŽIČKA-OSTOIČNál *-siz* alakot találunk (vö. még *bellūsiz* 'bizonytalan', *bereketsiz* 'terméketlen', *keyfsiz* 'beteges', *kifayetsiz* 'nem elegendő', *teemülsiz*, *dūdūnmeksiz* 'meggondolatlan', *tedžrubesiz* 'tapasztalatlan' stb.). HACKI TEWFIK rendszeren *-siz* alakot ad, de *-siz* is van nála. Vidini feljegyzéseimben: *abdessiz* 'tisztátalan'. A *-lik* képző szótáríróinknál rendszeren *-liq*. A *keklik* tőalakban a *-lik* végzetben nincs *ī*.

A többi példákat — azt hiszem — nem szükséges kommentálni. Látjuk, hogy nem várt alakok meglehetősen nagy számmal előfordulnak, forrásaink adatai is sokszor ellentmondanak egymásnak (a források függetlenek egymástól), az általános tendencia azonban világosan látszik. A szóban forgó hang használatában is bizonyos határozatlanság mutatkozik (vö. pl. a *-siz* magánhangzójának jelölését SĀMĪ BEYNél és HACKI TEWFIKnél), de hogy a tárgyalt alakok önkényes eljárás, vagy általában fonetikai iskolázatlanságon alapulnának, arról szó sem lehet.

Egy másik kérdés: mi az a hang, melyet ezekben az alakokban *ī* [illetőleg *y*] vagy *eu* jellel jelölnek a források? RUŽIČKA-OSTOIČ és HACKI TEWFIK nem lát különbséget a *qiz* 'leány' és a *senin* 'tiéd' *ī* hangja közt. HASAN EREN, MEFKÜRE MOLLOVA, RIZA MOLLOV, MIJATEV PÉTER, HAZAI GYÖRGY és én — mind *ī*-nak hallottuk az illető hangot és így jegyeztük.

De mit akar mondani SĀMĪ BEY az *eu* jelöléssel? Nem *ō* hangról van szó, az *ō*-t SĀMĪ BEY *ocu*-val jelzi. Szótára IX. lapján ezt írja: „A török nyelv kilenc magánhangzója közül négy, az *a*, *o*, *ou*, *y* [= *ī*] — mély [„graves”], négy pedig, az *e*, *i*, *u* [= *ū*], *oeu* [= *ō*] — magas [aiguës]; ami a kilencediket illeti, melyet kénytelenek vagyunk *i*-vel vagy *eu*-val jelölni [vö., amit fent SĀMĪ BEY határozatlanságáról mondtam], anélkül, hogy megkülönböztetnénk [sans la distinguer], félve attól, hogy valami képtelen újítást [quelque nouveauté effrayante] csinálunk, — ez szintén magas”. Azután azt mondja SĀMĪ BEY, hogy ennek a magas *i/eu* hangnak a mély sorban az *ī* hang felel meg. És azután: „Ami az *l* hangot illeti, ennek a mély hangzók előtt vagy után nehéz és mély [lourde et grave] kiejtése van, mint az angol *l*-nek, vagy a görög *λ*-nek *a*, *o*, *ω* előtt; magas hangzók előtt vagy után pedig úgy mondják ki, mint a francia *l*-et vagy az olasz *gl*-et: *avlanak*, *cellemek*. Csak az után a magánhangzó után, amelynek külön jele kellene, hogy legyen és amelyet mi ez alkalommal *eu*-val jelzünk, az *l*-nek mindig nehéz a kiejtése, bármilyen

magánhangzó követi is: *guideulmek, édculen*." SĀMĪ BEY tehát nem határozza meg ezt a hangot, csak azt mondja — a maga sajátos műszavaival —, hogy a palatális sorba tartozik, de ezt a kijelentést inkább úgy kell érteni, hogy a magánhangzó-illeszkedésnél ez a hang úgy viselkedik, mint a palatális magánhangzók. Az *eul* hangsoportra vonatkozó kijelentéséből arra lehet következtetni, hogy az *i/eu* nem palatális hang.

Történetileg ez az *ī* (~ *i*) a legtöbb esetben *ü*-re megy vissza. A genitivusban, az 1. és 2. személyű birtokos személyragban egyesben és többesben ó-oszmánli *ü* hangzó van, ugyanígy a *-süz* és *-lük* szuffixumokban (de van régi *-lik* is), továbbá az *-ür*, *-dür* műveltető képzőben, az aoristos *-ür* szuffixumában stb. Ellenben az *elinde* 'kezében' (nyugat-ruméliai *clinde*), *kesilmek* 'vágatni' (nyugat-ruméliai *kesilmek*) stb. alakokban nem *ü*-re megy vissza az *ī* (~ *i*). És miért hangzik az ó-oszmánli *temür* Nyugat-Ruméliában *temir*-nek? Miért van *ī* ugyanott arab jövevéyszavakban (*iżin, emir, shir*)?

Ezek a megfontolások nem súlyos természetűek. Egy hangjelenség behatolhat olyan alakokba is, amelyekben eredetileg nincs a helyén és megfordítva: bizonyos esetekben, ahol várnánk, nem érvényesül. Beszélni fogok még arról (418. l.), hogy az oszmán-törökben gyakran találunk szabálytalan hangfejlődéseket. Az tehát a meggyőződésem, hogy az *ī* (~ *i*) eredetileg ó-oszmánli *ü*-re megy vissza. Ezt az is támogatja, hogy a nyelvelmékekben ennek a hangnak *ö* képviselője is van. Nem mindenütt az történt tehát, ami a köznyelvben, hogy ti. egy *benüm* alak illabiális illeszkedéssel *bentm*-mé fejlődött, hanem többféle fejlődéssel kell számolni.

A középoszmánli átírási szövegekben a régi *ü* (> nyugat-rum. *i*) bizonyos szuffixumokban *ö* alakban jelenik meg. Georgievitsnél több ilyen alak van (l. HEFFENING, 61. l.), pl. *bizöm* 'miénk', *gelsön* 'jöjjön', ugyanúgy Balassánál (Acta Or. Hung. II, 54): *benöm* 'enyém', *gördöm* 'láttam', *terlög* 'finomság'. (SĀMĪ BEY *eu* jelzése aligha jön tekintetbe.) Ezzel párhuzamosan ugyanebben a két forrásban jelentkeznek ezek az alakok: *maslahatom* 'ügyem', *yatayon* 'tuum hospitium', *bašanon* 'a basának a', *patīšahomoz* 'szultánunk', *balok* 'hal', *alton* 'arany' stb. (Georgievits; l. HEFFENING, 54., 61. l.), *džanom* 'lelkem', *qanom* 'vérem', *hanom* 'hölgyem' (Balassa; l. Acta Orient. Hung. II, 54).

Ezt a hangképviselőt látjuk a magyar nyelv oszmán-török jövevéyszavaiban is. (L. KAKUK ZSUZSA dolgozatát az Acta Orient. Hung. sajtó alatt levő szárában; a dolgozat arról szól, mit tanulhatunk a magyar nyelv oszmánli jövevéyszavaiból a török hangtörténetre vonatkozólag.) Az oszm. köznyelvi *sandıq* 'láda', *qalabalıq* 'tömeg', *arpalıq* '„árpapénz”' szavaknak a magyarban *szandok*, *kalabalok*, *árpalog* felel meg. A régi oszmánli alakok: *sanda(o)q*, *qalabalu(o)q*, *arpalu(o)q*. Tekintettel arra, hogy ez a hangképviselő a magyar nyelvben és magyar feljegyzőknél fordul elő (Georgievits is beszélt magyarul), KAKUK ZSUZSÁNAK az a véleménye, hogy ez az oszmánli nyelvterület északi vidékein keletkezett.

Most azután felmerül a kérdés: *qanum* 'vérem' - *qanom* - *qanım*, illetőleg *benüm* 'enyém' > *benöm* - *benim* ~ *benım* fejlődéssel van-e itt dolgunk, tehát „átmeneti” hangok-e az *o* és *ö*, mint ahogy HEFFENING az i. h. gondolja, vagy pedig ez volt a fejlődés:

$$\begin{array}{lcl} qanum & \begin{array}{l} / \\ \backslash \end{array} & \begin{array}{l} qanom \\ qanım \end{array} \\ \\ benüm & \begin{array}{l} / \\ - \\ \backslash \end{array} & \begin{array}{l} benöm \\ benim \\ benım. \end{array} \end{array}$$

Azt hiszem, hogy az utóbbi fejlődéssel van dolgunk és hogy a *qanom*, *benöm* alakok *o*, *ö*-je nem „átmeneti” hang. HEFFENING kénytelen feltenni, hogy a *qurtuldom* 'megmenekültem' és *günön* alakok (Georgievitsnél hibásak, mert ezekben az esetekben a régi alakok *qurt(u)ldum* és *günün* s az új alakok szintén *qurtuldu*m és *günün*, tehát az átmeneti alakok, a *qurtuldom* és *günön*, érthetetlenek. Hogy azonban ezek az alakok hibásak, az már magában valószínűtlen s ehhez járul még, hogy Balassánál szintén van ilyen alak (*gördöm* 'láttam').

Idézni lehet itt RÄSÄNEN *hanım* és *olmıđ* formáit is, de aligha volna helyes ezekből messzemenő következtetéseket vonni (Mittel-Anatolien, III, 54—56; vö. az *i_o* hangot mutató alakokat pl. a 77. lapon).

Nem tartozik ide ez az ajdini török változás: *ö—ü* > *ō—ö*, *ü—ü* > *ō—ö* (*öküz* 'ökör' > *ököz*, *üđümüş* 'fázott' > *öđömüş*). HEFFENING, 61. l.

Az *-i-* (~ *-ı-*) képviselő megvan az azerbajdzsániban is. FOY (MSOSW 1903, 183) arról beszél, hogy az azerbajdzsániban bizonyos végzetek csak mélyhangú formában használatosak és felsorolja közülük a legfontosabbakat. Ezek az infinitivus *-mađ* képzője (*bılmađ* 'tudni'), a *-dıđ* participiumképző (*bılđıđı* = oszm. *bılđıđı*), bizonyos igealakok többes első személybeli *-uđ* és *-duđ* ragja ('vagyunk, voltunk': *đörmıruđ* 'nem látunk'), az *-adıđađ* futurumképző (*yıyadıđađ* 'enni fog'), az imperativus többes első személybeli *-ađ* ragja (*đadıđađ* 'menjünk'), a *-lıđ* '-ság, -ség' képző (*selamellıđ* 'egészség'), a *-rađ* középfokjel (*kıđıđırađ* 'kisebb').

Foynak igaza van abban, hogy ezeket az alakokat összetartozónak gondolja, mert mind a palatális illeszkedés megzavarására való tendencia következménye, de el kellett volna választani azokat az eseteket, melyekben régi *e*-ről van szó, azoktól az esetektől, melyekben *ü* a régi hang.

Bennünket most az utóbbiak érdekelnek. Az *a—e* magánhangzós szuffixumokat az illető összefüggésben tárgyaljuk (416. l.).

A *-dıđ*, *-uđ* — *-duđ* és *-lıđ* szuffixumoknak eredeti labiális vokálisuk van — magánhangzójukat az arab írásban *vav*-val írták — s ez a magánhangzó a palatális illeszkedés esetében *ü*. Ez a régi *ü* most *i* alakjában jelenik meg,

éppúgy, mint Nyugat-Ruméliában. Ez aligha véletlen. Látni fogjuk, hogy az $\ddot{u} > \ddot{i}$ változás nyomai északkeleti Anatóliában is jelentkeznek és azt a gondolatot, hogy itt mindhárom területen bizonyos történeti összefüggésről, legalább is a fejlődési tendencia közösségéről beszélhetünk, nem lehet elutasítani.

4. Az $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$ változás — gyakran átmeneti hangokkal — tipikusan azokhoz a változásokhoz tartozik, melyre a török nyelvek általában tendenciat mutatnak. Az oszmán-törökben nemcsak Adakale—Vidin vidékén van meg, hanem Anatóliában is, különösen északkeleten és azokban a nyelvjárásokban, amelyek ettől a területtől délre és délnyugatra vannak. Nem ismeretlen a nyugat-anatóliai nyelvjárásokban sem. L. DMITRIEV: DAN B 1928, 268—269; KOWALSKI, Osm.-türk. Dialekte, I. §. Bulgária déli részén ritkán, tulajdonképpen csak délnyugaton akadtunk e változás nyomára (l. 396. l.). Megvan azerbajdzsáni területen is. (Гов. мур. группы азерб. яз. 28).

Furcsa a *dort* (*dorder*, *dordindži*) 'négy' alak SAMİ BEY szótárában.

5. A 3. személyű birtokos személyrag gyakran előforduló *i*-je veláris vokalizmusú szavakban erősen zavarta a magánhangzó-illeszkedés szabályát. (Vö. RÄSÄNEN, Chansons, 7. l. 2. j.) Esetleg ennek a jelenségnek a hatása alatt történt, esetleg függetlenül tőle, — annyi bizonyos, hogy az ó-oszmánliban erős tendenciát látunk a magánhangzó-illeszkedés megzavarására. Az összes jelenségek, melyeket eddig tárgyaltunk (*-i*, *-miş*, *-i-/~i-*, $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$), ennek a tendenciának a következtében jöttek létre, mint erre már fentebb utaltam. Ennek a tendenciának egyik legfeltűnőbb következménye a *-lar*, *-ler* típusú szuffixumok palatális alakjának használata veláris magánhangzó után. Ezt, mint a nyugat-ruméliai nyelvjárások egyik jellemző sajátosságát a kelet-ruméliai nyelvjárásokkal szemben, a leíró részben ismertettem. Amellett a fordított jelenség is mutatkozik: palatális magánhangzó után az *a—e* magánhangzós szuffixumok *a* magánhangzóval jelennek meg.

Ezek a jelenségek azonban nem korlátozódnak a nyugat-ruméliai, illetőleg arra az ó-oszmánli nyelvjárásra amelyet a nyugat-ruméliai és — mint látni fogjuk — az északkelet-anatóliai nyelvjárás képvisel. Vegyük először az *a—e* vokalizmusú szuffixumokat. Ezeknek az esetében a régi oszmánli köznyelvre is jellemző, hogy veláris magánhangzó után is palatális alakban jelennek meg. 1921-ben, a ZDMG LXXV. kötetében (275. skk.), AUGUST FISCHERnek „Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen” o. munkájának ismertetésében írtam erről a kérdésről. Kimutattam, hogy a régi oszmánli grammatikák szerint a XVII—XVIII. század körüli köznyelvben ilyen alakok voltak használatosak, mint *sultanden*, *ogul(ler)*, *soukler*, *iaradandan* ~ *iaradanda*, *iaradanlar* ~ *iaradanler*, *iaradanlardan* ~ *iaradanlerden*, *ogule*, *dumane*, *dumanlare*, *adlare* (dativusi alakok), *olurler*, *olmasem*, *olmaseng* (MEHISER). MENINSKI szerint a többesjel az oszmánliban *-ler* és csak „in familiari sermone” használják — *a*, *o*, *u*, *i* után — a *-lar* alakot. Ugyanígy van a dolog a dativus és ablativus képzése esetében. HOLDERMANN

szerint a többesjel *-ler* (*babaler*, *korkouler*), az ablativus ragja *-den* (*babaden*, *korkouden*), a dativus ragja *-e* (*babaié*, *korkouié*). L. még ZAJĄCZKOWSKI: Roczn. Or. XII, 1936, 103 skk.

A nyelvtanírók adatait megerősítik a nyelvemlékek. A Szászsebesi feljegyző („Mühlbacher”; 1440—50 körül, Drinápoly—Északnyugat-Anatólia nyelvjárása, — alighanem a köznyelv) ilyen alakokat ad: *yazukler* 'bűnök', *aydırem* 'mondom', *aldaniben* 'csalódva' (FOY: MSOSW 1901, 259. l.).

A következő időből azután nagyon sok ilyen adatunk van, mint *goux-leg-* 'lelkek', *τῶσπλερ-* 'feleletek', *ρυχτεν* 'lélektől', *τουνατέ* 'világban', *σασσέ* 'személynek' (Gennadios, l. HALASI KUN TIBOR: KCsA I. kieg. k. 222 skk.); *εἰγmasse* 'si non insurrexit' (Georgievits, l. HEFFENING, 58. l.); *olundugte* 'lévén' (14), *εοqlugunden* 'sokasága következtében' (15), *olaler* 'legyenek' (21); Szülejmán oklevele, l. A. ZAJĄCZKOWSKI: Roczn. Or. XII, 98); *yolune* 'útjára', *yokse* 'vagy' (Balassa, l. Acta Orient. Hung. II, 54); Murád tolmácsnál: *olmaye* 'ne legyen' (2. sz.), *zararden* 'kártól' (2), *ode* 'tűzbe' (8) *bunleri* 'ezeket' (10), *yolleri* 'utakat' (10), *olse* 'ha lenne' (49), *olmase* 'ha nem lenne' (76), *yollasler* 'társak' (77), *olanlere* 'levőknek' (109; l. BABINGER—GRAGGER—MITTWOCH—MORDTMANN, Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit, 45 skk.).

A régi török köznyelvben tehát gyakoriak voltak az ilyen formák, mint *babaler* 'apák', míg a népnyelvben — egyes területek kivételével — a *babalar*-féle alakokat használták. A *babaler* alak előkelősködő divata azután visszafejlődött s főleg az idegen szókra korlátozódott, mint pl. a *sätler* 'órák' alakban (l. AUGUST FISCHER idézett munkáját) s napjainkban tovább megy a fejlődés, és a *sätler*-féle alakokat is kiszorítják a *sällar*-féle alakok. (Ma is megvan azonban az *l* hatása alatt a *hâlde*, *kağlden*-féle alakok). De török szókban is megmaradt a nyoma ennek a régi divatnak egész az újabb időkig. Az osztó számneveket ma szabályos alakban használják (l. pl. DENY nyelvtanát), de SÂMÎ BEY még az *altışar* és *onar* alakok mellett az *otuzer* alakot adja; CHLO-ROSNÁL: *onar*, *altışer*, *otuzer* (az 1955-i Türkçe Sözlükben: *otuzar*).

A veláris illeszkedés megzavarodására vonatkozólag egyes forrásokban, egyes területeken, bizonyos korokban szabályok mutatkoznak, de ezek a szabályok eltérnek egymástól, és világos, hogy itt ugyanazon hangváltozási tendenciának különféle formáival van dolgunk.

Vö. még: J. RYPKA: Arch. Or. I, 1929, 179 skk.; RÄSÄNEN, Chansons, 6. l.; HEFFENING, Georgievits, 58. sk.; a szerző: Acta Or. Hung. II, 1952, 54. l.

RÄSÄNEN az idézett helyen utal arra, hogy a jelenség megvan a kipcsakban, a keleti törökben és az ótörökben. Fontosak BROCKELMANN idevonatkozó adatai és megállapításai: Osttürk. Gr. 52., 239. l.

Felmerülhet az a kérdés is, milyen szerepet játszottak itt bizonyos indukáló hangok mint a *y*, *dž*, *š*, *l*, *r*. Ismeretes, hogy ezeknek a hangoknak

az oszmánliban palatalizáló hatásuk van (l. DMITRIEV: Zap. Koll. Vost. III, 2: 436 sk.), ha azonban a tárgyalt alakokat ezen az alapon magyarázzuk, akkor az idetartozó esetek legnagyobb részénél analógiás hatást kell felténnünk.

Babaler-féle alakok a mai nyelvjárásokban többé-kevésbé gyakran máshol is előfordulnak. KOWALSKI (Osm.-türk. Dial. 22—23. h.) több ilyen alakot idéz GIESE szövegeiből.

*

Ami mármost a palatális illeszkedést illeti, az oszmán-török régiségben a szabályos alakok mellett előfordulnak olyanok is, melyekben a palatális illeszkedés megzavarodása mutatkozik.

A Szászsebesi feljegyzőnél ezeket az alakokat látjuk: *itma* 'ne csinálj', *eyla* 'csinálj', *bizdža* 'nekünk' (FOY: MSOSW 1901, 259. l.); Argentínél: *kima* 'kinek?', *görma* 'ne lásd', „*seumachtán di amare*”, *etmaá* 'tenni', *bilsam* 'ha tudnám' (BOMBACI, Argenti, 46. l.); Georgievitsnél: *yedma* 'ne vezess', *ülüdan* „a morte”, *dervişlar* 'Derwische' (HEFFENING, Georgievits, 58. l.); Ferragutónál: „*susdán susá [sō (ü?)zdan sō(ü?)za]* parola par parola”, *čekma* 'ne húzz', *kima* 'kinek?' stb. (BOMBACI, 212. l.).

A mai népnyelvből KOWALSKI több ilyen alakot gyűjtött össze (Osm.-türk. Dial. 37. §). Nagyobb számmal fordulnak elő ilyenek GIESE szövegeiben a Koniai vilájetből: *memleketa* 'országba' (21: 24), *üstüna* 'rá' (60: 14), *desdima* 'kezembe' (60: 15), *sölemişlar* 'mondták' (37: 9). MOŠKOV gagauz gyűjtéséből idézi KOWALSKI: *derlar* 'mondják' s ugyanonnan DMITRIEV ezeket: *vermāsa* 'ha nem ad', *yedārsa* 'ha tesz' (Arch. Or. IV, 215), *bırda* 'hirtelen', *üčündžüya* 'a harmadiknak' (uo. 350).

Említettem már (413. l.) az azerbajdzsáni *bılmaχ*, *gelmaχ*, *ölmayını* 'meghalását', *yıyadźaχ*, *ğedadźayux*, *kıttıřaχ* 'kisebb' (etimologikus *a*?) féle alakokat (FOY: MSOSW 1903, 183), melyeket már BOMBACI idéz (Argenti, 48. l.), és amelyeket SZAPSZAL is megerősít (*dıyaχ*, *ğōraχ* 1: 27, a szótárban: *ğāšmaχ* 'elvonulni', *ıšmaχ* 'inni', *kūsmaχ* 'megharagudni', *ğōrākmaχ* 'sichtbar sein'. H. SERAJA SZAPSZAL, Próby literatury ludowej turków z Azerbajdzanu Perskiego — Proben der Volksliteratur der Türken aus dem Persischen Azerbajdschan. Kraków (Akad.) 1935. RÄSÄNEN, Lautg. 104.)

Itt is egy közös régi fejlődési tendenciáról van tehát szó (vö. 413—414. l.).

Nein valószínűtlen, hogy ezekben az esetekben az *ä* hang szerepére is gondolnunk kell (vö. BERGSTRÄSSER: ZDMG LXXII, 240—41). Vidinben is például a *se'vma* 'ne szeress' féle alakok rendszeren *se'vma* formában használatosak és egy *ä* hang lehet az *itma* 'ne csinálj' és más hasonló feljegyzésekben is. Valószínűleg idetartozik a gagauz utolsó szótagbeli *ä* (*~ a*) kérdése is; l. DMITRIEV: Arch. Or. IV, 211 sk.

Vö. BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 39. l.

A Kül Tegin felirat *t'ingla* 'hallgasd meg' alakja se nem *tiŋle* (THOMSEN, Inscr. de l'Orkh. déch. 115), se nem *tiŋla*, hanem *tiŋla* formában olvasandó (v. GABAIN, Alttürk. Gr. 246; MALOV, Pamjatniki, 27).

A szuffixumok eredeti vokalizmusa bizonyára lényeges tényezője az illeszkedés formái kialakulásának. Itt-ott felvetem ezt a kérdést. (A *-lar*, *-ler* eredete nincs tisztázva. Vö. RÄSÄNEN: JSFOu L, 7. A *-da*, *-de* partikula eredeti alakja *taqı*.)

6. A kelet-ruméliai $\bar{o} > \bar{u}$ (*u*) változásról a Roczn. Or. XVII. kötetében írtam. Az volt a véleményem, hogy ezt a változást nem lehet kapcsolatba hozni az $\bar{o} > \bar{u}$ változás más eseteivel, melyeket részint az oszmán-török nyelvemlékekben, részint a mai nyelvben találunk. (A cikkben idézett irodalomhoz vö. még: DMITRIEV: DAN B 1928, 268—69). Ezt a véleményt most is fenntartom, de lényeges módosítással. Most ti. úgy látom, hogy a nyugat-ruméliai $\bar{o} > \bar{u}$ változás a magyar származású Murád portai tolmács török szövegeiben is megvan (az anyag BABINGER-nél: a Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit-ben, 45—51 stb.).

Murád tolmács korának magyar hangjelölését használja; az \bar{o} hangot *ew* jellel írja és az \bar{u} -t *u*-val vagy *v*-vel, mégpedig olyan következetesen, hogy semmi kétség nem foroghat fenn. Már most azt találjuk nála, hogy az ó-oszmánli \bar{o} hangot bizonyos szavakban *ew* (egyszer *o*) képviseli, bizonyos szavakban pedig *u*, *v*. Ilyen szavak:

1. *ew* = \bar{o}

gyewr = *gôr* 'látni' (15, 21, 22, 23, 24, 56, 60, 62, 63, 79, 81, 94 sz.); *gewr* (63); *gyuwr* (9)

gyewre = *göre* 'szerint' (13)

gyewz = *göz* 'szem' (40, 79, 87, 94)

kyewr = *kôr* 'vak' (60, 71)

gyewkgek = *gökçek* 'szép' (51, 86)

gewgs = *göç* 'költözni' (76)

yewurulmek = *yörül* 'elfáradni' (17)

gsewp = *čöp* 'szálka' (79).

2. *o* = \bar{o}

ote = *öte* 'túlso' (59).

3. *u*, *v* = \bar{u} ($< \bar{o}$)

giungul = *günül* 'szív' (5, 54); *gyungul* (54, 86, 102); *gyvngul* (113); *gyungl* (35, 39, 53, 87, 99)

gyuszter = *güster* 'mutatni' (10, 14); *guszter* (58)

gyug = *güg* 'ég' (13, 26)

gyuzet = *güzet* 'figyelni' (82), *guzed* (82)

dun = *dün* 'megfordulni' (31, 59)

szuz = *süz* 'szó' (1, 21, 23, 32, 47, 51, 78, 81)
szuyle- = *süyle-* 'mondani' (67, 79, 85), *szuylí-* (80)
suyle = *füyle* 'ügy' (6, 13, 99)
buyle = *büyle* 'így' (41, 47, 89)
öl- = *ül-* 'meghalni' (6, 50, 102, 106)
vksuz = *üksüz* 'árva' (111)
vnq = *ün-* 'előrészt' (19, 64)
vykun- = *üykün-* 'utánozni' (48, 56)
vz- = *üz-* 'maga' (79, 99).

Ezeknek az adatoknak a hangjelöléséhez először is meg kell jegyezni, hogy az „u” betű a török szövegben az *ü* hangon kívül az *u* hangot is jelöli, úgy, mint Murád magyar szövegében is (a magyar szöveget l. CRAGGERNÉL, i. m. 55 skk.), — továbbá, hogy az „u” betű az *ü* hang jelölésére más példákban, tehát olyan szavak tövében, melyekben őstörök *ü* van és szuffixumokban számtalanszor előfordul. Az „ew” betűcsoport a magyar szövegben is a — rövid vagy hosszú — *ö* hangot jelöli. (L. BABINGER: i. m. 52). Figyelemre méltó a szókezdő *ü*-nek következetesen „v”-vel való jelölése.

Kétségtelen tehát, hogy Murád nyelvjárásában, mely ruméliai nyelvjárás volt, az ó-oszmánli **ö* hangot részint *ö*, részint pedig *ü* képviselte, ugyanúgy, mint Vidinben, illetőleg a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban. (Vidint azért emelem ki, mert az ottani nyelvjárást ismerem legjobban.) Az *ö* > *ü* változás azonban Vidinben — mint láttuk — csak bizonyos szókban mutatkozik. Most tehát felmerül a kérdés, hogy a Murád török szövegeiben látható *ö* > *ü* változás ugyanazokban a szókban lép-e fel, mint Vidinben. Helytelen volna azonban a kérdést így tenni fel, mégpedig azért, mert a nyugat ruméliai nyelvjárásokról szóló gyér ismereteink alapján is megállapíthattuk — a *köprü* 'híd' és *ördek* 'kacsa' példákban (l. 398 — 399. l.), hogy az *ö* > *ü* változás nem ment végbe következetesen a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban.

Mielőtt tovább mennék, egy elvi kérdést akarok érinteni, a hangfejlődés törvényszerűségének a kérdését. Az oszmán-törökben vannak hangtörvények és hangfejlődési tendenciák. Hangtörvény például az ó-oszmánli -*g*-nek köznyelvi *ø*, illetőleg *y* képviselete, mely általában minden esetben így van. Hangfejlődési tendencia a szóeleji *t* > *d* változás, mely bizonyos szókban fellép, bizonyos szókban nem. Az oszmán-törökben nagyon sok ilyen hangfejlődési tendencia van. Igen tanulságos ebben a tekintetben például CAFER-OĞLU gazdag anatóliai szöveggyűjteményének olvasása. Ezek a fejlődési tendenciák néha egészen sajátos állapotokat teremtenek. Gondoljunk csak az eredeti *b-* képviseletére az oszmánli köznyelvben: egy szóban *ø* képviseli (*bol-* > *vol-* > *ol-* 'lenni'), néhány szóban *v-* (*car* 'van', *var-* 'menni', *ver-* 'adni'), más szókban *m-* (*malaq* 'bivalyborjú', *menekşe* 'viola' [*<* perzsa], *meşe* 'tölgy' [*<* perzsa]), megint másokban *p-* (*~ b-*) (*pek* 'nagyon', *parmaq*

'ujj', *bīn-* ~ *pīn-* 'felszállani', *bīnar* ~ *pīnar* 'kút' stb.), s emellett a rendes képviselője *b-* (*bīl-* 'tudni', *beš* 'öt' stb.).

Az ilyenféle hangfejlődési tendencia természetes velejárója egyrészt, hogy egy hangváltozás a közösség nyelvében bizonyos szókban végbemegy, bizonyos szókban nem megy végbe, másrészt, hogy egy hangfejlődés egy nyelvi közösségen belül is bizonyos helyeken érvényesül, bizonyos helyeken nem érvényesül.¹

Ilyen fejlődési tendencia a ruméliai nyelvjárásokban az *ö* > *ü* változás is, mely különféle helyeken különféle módon érvényesül.

Egyébként az *ö* > *ü* változásnál a nyugat-ruméliai nyelvjárások és Murád feljegyzései között bizonyos sokatmondó egyezések állapíthatók meg. A *gōr-* 'látni', *gōre* 'szerint' (a *gōr-* gerundiuma), *gōz* 'szem', *kōr* 'vak' szavak Vidinben sem mutatják az *ö* > *ü* változást (a *gōz* 'szem' szónak Adakalén *gūz* alakja is van). A *gōnūl* 'szív' szó Adakalén rendszeren *gūnūl*-nek hangzik; *dōn-* 'megfordulni' — Vidinben *dun-*, Adakalén *dūn-* és *dōn-*; a *sōz* 'szó' — Adakalén *sūz*, *soz*, *sōz*; az *öl-* meghalni' — Vidinben és Adakalén is *ül-*; az *ōksūz* 'árva' és *ōn* 'előrsz' Vidinben és Adakalén is *ü*-vel hangzik. Egyes más szókra Nyugat-Ruméliából nincs adatom. Ha volna, még több egyezést lehetne megállapítani Murád nyelve és a nyugat ruméliai nyelvjárások között az **ö* képviselőjére vonatkozólag.

7. A szóbelseji *g* > ~ *γ* esetében azok az alakok, melyek *e* hangot megőrizték, eredetiek. Az ó-oszmánliban ez a *g* még általában megvolt, csak a középoszmánliban kezdődik az eltűnése. (L. KAKUK ZSUZSA fent említett dolgozatát.) Nyugat-Rumélia minden nyelvjárása — mint láttuk — máig megőrizte ezt a hangot, míg Kelet-Ruméliában mindenütt eltűnt. Anatóliában vannak nyelvjárások, amelyekben eltűnt s vannak olyanok, melyekben megvan. Az utóbbi kérdést érdemes volna részletesen megvizsgálni.

8. A *y*-praesens kérdésével hosszabban kell foglalkoznunk. FOX 1903-ban (MSOSW VI, 161) ezt írja róla: „Feltűnnek a bulgáriai törököknél, pl. Vidinben, a következő formák:

1. *yapayim* [*yapa'yim*] 'csinálok' = Ruszcsukban *yapa'yorum*.
2. *yapayin* [*yapa'ysin*] *yapayorsun*
3. *yapay* *yapayor*.

Műlinen gróf alkalomadtán úgy nyilatkozott, hogy itt régi tatár maradványokkal van dolgunk. Valóban, KŰNOS is arról beszél (Kisázsia török dialektusairól, I, Budapest, 1896, 122. l.), hogy a *yapay* = *yapīyor*, *gīley* = *gīleyor*,

¹ Évek óta beszélek előadásaimban — főleg MEILLET hatása alatt — arról, hogy a török hangtörténet csak a fejlődési tendenciák gondolata alapján érthető meg. Ugyanerre az eredményre jutott a magyar hangtörténetre vonatkozólag BÁRCZI GÉZA (vö. pl. Magyar hangtörténet, 1954, 95. l.: „Az ómagyar korszakot a hangváltozási tendenciák kusza egymásba fonódása, kereszteződése jellemzi”). Vö. SEVORTJAN, Фонетика тюркского литературного языка, 17. l. SEVORTJAN gyakran beszél a török hangfejlődés tendenciáiról.

baqay = *baqıyor* alakok Ajdinban tatár alakok. 'Antebben, Észak-Szíriában Martin Hartmannak feltűntek ezek a formák: *gıdeyim*, *gıdcıyın* stb. *gıdeyorum* stb. helyett. — . . . Ilyen alakok vannak Kúnos ajdini Naszreddin-szövegében is, pl. *neye ısteyın* 'mért akarod?' (35. sz.), azután *-eyın*, *-en*-re rövidítve; így a *ne yeı* 'mit eszel?' kifejezés (41. sz.) nem *ne yersın*-nek felel meg, hanem *ne yeyorsun*-nak, mert a felelet rá így hangzik: *yeyöm* = *yeyorum*."

FÖY véleményével szemben KOWALSKI a *y*-praesens keletkezését a következőképp magyarázza (WZKM XXXIII, 230, 13. és 15. j.; Osm.-türk. Dial. 64., 66. §): „Bizonyos ruméliai nyelvjárásokban (különösen az adakalei nyelvjárásban) az aoristosi participium szóvégi *r*-je csaknem szabályszerűen *y*-vé lesz: *qazay* (*qazar*), *sačayler* (*sačarlar*), *ıldırıy* (*öldürür*) stb. . . . A *y*-vel és *r*-rel képezett alakokat néha vegyesen használják: . . . *fıl qadar olty* . . . és mindjárt utána *fıl qadar olur* . . . stb. A *y* előtti magánhangzók különbsége: *gıdey*, de *gelty*, *yapay*, de *alıy* . . . teljes bizonyossággal utal arra, hogy a *gıdey* alak *gıder*-re, a *gelty* pedig *gelır*-re megy vissza, tehát hogy ezek az alakok valóban aoristosi formák és nem praesensformák, mint FÖY . . . gondolta . . .".

Ez a magyarázat nem volna valószínűtlen. A fejlődést a következőképp lehetne elképzelni: *gelır* > *gelı* (ilyenféle fejlődéseket bemutat KOWALSKI, Osm.-türk. Dial., 64., 66. §, *Les turcs . . . de la Bulg. NE.*, 25. l. 4. sor skk.) > *gelty*, *gelırsın* > **gelırsın* > *gelıysın*. Ilyen formákból behatolhatott a *y* a *gıder*, *gıtmez*-féle alakokba is.

Ennek ellenére az a nézetem, hogy a *y*-praesens képzője nem az aoristosi *r*-re, hanem a *yor*-praesensre megy vissza. Ennek a feltevésére különféle okaim vannak.

A „kötőhangzó” nem döntő. A régi oszmánliban a *gelı-yor*-, *alı-yor*-alakok mellett az *a-e*-gerundiummal alakult formák (*gele-yor*-, *ala-yor*-) is voltak. Nem tagadhatjuk azt a lehetőséget, hogy az utóbbi alakok szerepet játszottak a szóban levő fejlődésben s nem érthetetlen az sem, hogy végül az aoristos kötőhangzója, melynek alakja ma *a*, *e* ~ *ı*, *ı*, *u*, *ü*, behatolt a *y*-praesens alakjaiba. Az sem lényegtelen, hogy — mint látni fogjuk — a *y*-praesens kötőhangzója nem mindig azonos az aoristos kötőhangzójával.

Legsúlyosabban azonban az esik latba, hogy a *yor*-praesens — mint láttuk — a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban mindenütt hiányzik, ahol a *y*-praesens megvan. S ugyanezt látjuk északkeleti Anatóliában: a *-yor* hiányzik és helyette a *y*-praesens különféle alakjai jelentkeznek. (B. ATALAY: Türk Dili 1933, 4. sz. 81—82. l.: Trapezuntban a köznyelv *gıdıyor*, *gelıyor* alakjait *gıdıty*, *gelıty* képviseli.)

A *-yor*-nak *-y*-vé való fejlődését a rendelkezésre álló nyelvjárási szövegek alapján nyomon is követhetjük.

A *-yor* szuffixum szerintem — a jelentéstani nehézségek ellenére — az ó-oguz *yor*-, *yori*- 'gehen, wandeln, ausgeführt werden; deskr. Verb.', *yür*-[*yüri*-] 'gehen; deskr. Verb.: zu tun pflegen' (l. v. GABAIN, Alttürk. Gr.)

igével függ össze. (A jelentéstani nehézség az, hogy ez az ige tartósabb cselekvést jelöl, az oszmánli *-yor* meg rendesen most folyó cselekvést fejez ki. De itt jelentésváltozások jól elképzelhetők.) Ez az ige sok származékban megvan a régi és az újabb török nyelvekben (l. többek közt oszm. *yorga* 'a lónak egy járás-módja', *yort-* 'ténferegni').

DUDA (Die Sprache der Qyryq Vezir-Erzählungen, 89) és a Tanıklariyle Tarama Sözlüğü (I, II), de más források is, XV. századi példákat idéznek e képzőre, melyekben még *yorur* az alakja. Ez az alak még ma is él Anatóliában, l. pl. V. A. МАКСИМОВНА, Опыт изсл. тюркских диалектов в Худавендгяре и Карамании (Spb. 1867, 70—71. l.; csak idézetekből — pl. FOY : MSOSW 1903, 160 — ismerem): *gaziyorur* 'er geht herum', *gülüyorur* 'nevet', *baylayorur* 'köt', továbbá CAFEROĞLUNÁL, Orta-Anadolu AD, 20. l. (Niğde-i vilájet): *alıyorur* 'dob', *çiğiyorur* 'kijön', *söyleniyorur* 'mondja magának', *bişiyorur* 'főz' stb. Bizonyos területeken és különösen a régi korban a *yor-*, *yori-* helyén ugyanebben a funkcióban a **yöri- ~ yüri-* 'menni, vonulni' alakpárt látjuk. Vö. *yörük ~ yürük* 'nomád' (Türkçe Sözlük²), továbbá az Antalya és İçel (Mersin) között használatos alakokat: *doyuyörür* 'születik', *oluyörür* 'lesz' (B. ATALAY, i. c.), aztán a kérdés irodalmában gyakran emlegetett régi köznyelvi *ü-s* alakokat. B. ATALAY Bey-pazarı környékéről — Ankarától nyugatra — *geliyürü*, *güdiyürü* alakokat idéz.

S. DUDA, a. a. O.; KOWALSKI, Osm.-türk. Dial. 31—32. h. = Enzls. IV, 1007—8; B. ATALAY, „Yor” eki. Türk Dili 1933, 4. sz. 81—82. l.; RAMSTEDT, Kor. Etym. MSFOu XCV, 1949, 18. l.; AALTO—SALONEN : JSFOu LII, 4 : 3; BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 326. l.

A *yor*-praesensnek már a régi oszmánliban sok variánsa van, a mai nyelv-járásokban meg éppen számtalan változatban lép fel. Ezeket KOWALSKI az i. h. részletesen és gondosan tárgyalja. KOWALSKI dolgozatának megjelenése óta sok új anyag látott napvilágot és az ő fejtegetéseit most lényegesen kiegészíthetjük. Bulgáriai utazásaink idejében is, 1954-ben és 1955-ben, mindenütt ahol dolgoztunk, feljegyeztük a képző alakjait.

Felesleges most a *-yor* változatait felsorolni. Gyakori bennük a *y* és az *r* eltűnése. A *y* helyén különféle területeken *v* jelenik meg s az *o* magánhangzó váltakozik *u*, *ü*, *i*, *ı*, *a*, *e*, *ö* magánhangzóval vagy *e* magánhangzók válfajai-val; néha redukált magánhangzó, hosszú magánhangzó vagy diftongus jelenik meg az *o* helyén és így tovább. A személyjeleknek a képzőhöz való járulásával újabb változatok keletkeznek. Az is előfordul, hogy az *r* után még fellép egy magánhangzó. A mássalhangzós végű igető után kötőhangzó van, mely eredetileg gerundiumképző, ez a legtarkább változatokban jelentkezik, összeolvad a mellette levő hangokkal, vagy eltűnik.

A változatok nagy tömegében van egy *-yır* alak, mely északkeleti Anatóliában nagyon el van terjedve, KÜNÖS szerint a trapezunti lázoknál általános használatban van (NyK XXII, 279 skk.).

KOWALSKI (i. h.) KÚNOS közlései alapján idézi ezeket: *agair* 'folyik' (köznyelvi *aqıyır*), *yaçayır* 'esik az eső' (*yaçıyır*), *çiğilmayır* 'nem mennek ki', (*çiğılma[ı]yır*), *gelıyır* 'jön' (Samsun-Trapezunt; KÚNOSnál több példa is van). Saját gyűjtéséből közli KOWALSKI: *čeki-ır*, *tartılı-ır*, *soru-ır*, *du-rmıır*, *duşunmıır* (Sivastól délre).

RÄSÄNEN mÄni-dalaiból, Rizéból: *đ'elmcıyırıun* 'nem jösz' (88. sz.), *đ'ideyırıum* 'megyek' (100; vö. 104, 155), *đ'ıdeyırı'en* 'mikor mentél' (101); a Trapezunti vilájetből: *seceyırıum* 'szeretek' (161), *taraıırım* 'fésülök' (209). L. még: Chansons, 18. l. 16. sz. és 381. l. 1. sor).

Ennek az alaknak van *-yr* változata is, l. RÄSÄNEN, MÄni-Lieder, Trapezunt: *cıdeyırıum* 'megyek' (237. sz.), CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, Trapezunti vilájet: *anla-yırım* 'értem' (143: 3), *kıdı-yırım* 'megyek' (173: 7), *pula-māyırım* 'nem találhatom' (175: 35). Erre az alakra még visszatérünk.

Tudjuk, hogy az *r* a törökben gyakran eltűnik, az oszmánli nyelvjárásokban is. Nagyon gyakori a *bi* forma *bir* 'egy' helyett és *-yo* a *-yor* helyett (RÄSÄNEN, Chansons, 9. l.). A *yır*-praesensben is bekövetkezett az *r* eltűnése. KOWALSKI (i. h.) ezeket említi: *eseyı* 'fúj' (*esıyır*), *sarıyı* 'begöngyöl', (*sarı-yır*), *nonanıyı* 'diszittetik' (*donanıyır*). Nagy számmal találunk ilyen alakokat (*-yi*, *-yı* stb.) (CAFEROĞLU-nak egy a Tokati vilájetből való szövegében (Sivas ve Tokat İAT, 187—89): *dıyı* 'mondja', *gelıyı* 'jön', *yapıyı* 'csinál', *alıyı* 'vesz', *götürüyü* 'vezet' (*getırıyo* 'hoz', *alıyo* 'vesz' mellett). Az Ordui vilájetből (Kuzey-Doğu İAT, 3—4): *gidıyı* 'megy', *vırıyı* 'ad', *çiğıyı* 'kimegy' stb. Délen sem ismeretlenek az ilyen alakok. A Gaziantebi vilájetből közli CAFEROĞLU ezeket (Güney Doğu İAT, 194 skk.): *söylyı* 'mondja', *dıyı* 'mondja', *parlıyı* 'fénylik' stb.

A *-yi*-ből azután egy *-y* alak fejlődött. Az idézett szövegekben a *-yi* stb. mellett ezt a másik, még rövidebb alakot is megtaláljuk. Így pl. az a Tokati vilájetben feljegyzett szöveg, melyből a *-yi* alakra példákat idéztem, ilyen alakokat is ad: *yapıy* 'csinál', *dıy* 'mondja', *vırıym* 'adok', *vırıylar* 'mennek', *enpürüyler* 'csináltatnak' (*yapıyıllar* 'csinálnak' mellett). Az Ordui vilájetben *-yi*-féle alakok mellett van: *dönty* 'visszatér', *vırıy* (*vırıyi* mellett) 'ad', *sormıy* 'nem kérdez', Gaziantebben pedig általános használatban van a *y*-praesens. A köznyelvi *gelıyır*, *oluyır* alakoknak itt *gelıy*, *oluy* felel meg. Emellett a fent tárgyalt *quruluğu* 'felállítatik', *derılıyı* 'összeegyűlnek' féle alakok is használatosak. (ÖMER ASIM AKSOY, Gaziantep ağızı, I. k., 155 skk. vö. még V. l., jegyzet: 185—186).

CAFEROĞLU kelet-anatóliai szövegeiből, a Kuzey-Doğu İAT és a Güney Doğu İAT c. kötetekből, a Trapezunti, Malatyaı, Elázıg-ı, Tunceli-ı vilájetekből sok példát összegyűjtöttem a *yi* és *y* képzőkre vonatkozólag, de ezek közlését most feleslegesnek tartom. Azt hiszem, a *-yor* > *-y* fejlődés az elmondottak alapján világos és arra nem lehet gondolni, hogy a nyugat-ruméliaı *-y* más eredetű volna, mint a kelet-anatóliaı *-y*.

Kifogásolható, hogy a fentiekben a *-y* szuffixum keletkezését főleg a *-yor* alak *-yir* változatával hoztam összefüggésbe. Van *-yi*, *-yo* és *-yu* alak is (l. KOWALSKI, i. h.) és ezekből is keletkezhettek *-y*. Egy ilyen elméletnek ellentmond a fent tárgyalt anyag, melynek tanúsága szerint a *-y* főleg a *-yi* alakkal áll összefüggésben. A nyugat-ruméliai alakok (*-yir*, *-yi*), melyeket mingyárt tárgyalni fogok, szintén e mellett szólnak. Egyébként nemcsak lehetséges, hanem egyenesen valószínű, hogy a *-y* az esetek egy részében *-yi*, *-yu* *-yo* féle alakra megy vissza.

Menjünk most át ruméliai területre.

Ruméliában szintén vannak igeragozási alakok, amelyek a fent kifejtett *-yor* > *-yir* ~ *-yir* > *-yi* ~ *-yi* > *-y* fejlődés mellett szólnak.

Vidinben feltűnt nekem, hogy a szövegek lejegyzésénél hébe-hóba felbukkant egy sajátságos, ritka forma, egy *-yr*-képzős praesens. Kiderült — ha jól emlékszem, HASAN EREN figyelmeztetett rá —, hogy ez az alak csak az első személyben használatos. Példák: *baqa'yrım* 'nézek', *yapa'yrım* 'csinállok', *seve'yriz* 'szeretünk', *de'yriz* 'mondjuk'. Ugyanez a forma, de *t*-vel a két mássalhangzó között, mutatkozik Adakalén: *arayırım* 'keresek' (Kınos, Volkm. 109 : 37), *üliyrım* 'meghalok' (Népd. 14 : 7), *bulamayırım* 'nem találhatok', *saramayırım* 'nem ölölhetek' (Népd. 86 : 9, 11).

Feljegyeztük ezeket az alakokat délen, a blagoevgradi átmeneti nyelvjárásban is: *alı'yrım* 'veszek', *alı'yırsın*, *alıyır*, *alıyırız*, *alı'yırsınız*, *alıyırılar*.

E *-yir*, *-yr* formák mellett Nyugat-Ruméliában is megjelenik a *-yi*, nem mindenütt, csak Adakalén, de egészen világos példákban: *noliyi* 'mi történik?' (Volkm. 17 : 19), *baylayı* 'köt' (Vm. 19 : 32), *benzeyi* 'hasonlít' (Vm. 135 : 27), *yaniyi* 'ég' (Népd. 24 : 24, 24 : 27), *tuleyi* 'füstöl', *üteyi* 'énekel', *yeteyi* 'elég' (Népd. 28 : 6, 7. 8).

A *-y* szuffixum tehát Nyugat-Ruméliában ugyanúgy viszonylik a tárgyalt hosszabb alakokhoz, mint Kelet-Anatóliában.

Gazdag, részint hasonló, részint eltérő fejlődést mutat a *-yor*-praesens északkeleti Bulgáriában. KOWALSKI ezt írja (Les turcs ... de la Bulgarie du nord-est, 17. l.): [Deli Ormán és a környező vidékek nyelvjárásának jellemző vonásai] 10. A durativ praesens participiumának képzője nem *-yor*, hanem *-yer*, *-yér*, *-yir*, *-yir*, vagy a *y* eltűnésével: *-er*, *-ér*, *-ir*, *-ir*. Ezen kívül megjelenik egy vokalikus elem az egyes szám 3. személy végén: *-yeri*, *-yéri*, *-yiri*, *-yiri*, *-yiri*, *-eri*, *-éri*, *-iri*, *-iri*, *-iri*, olyan alakok mellett, amelyek ezt az elemet nem mutatják. S mivel a durativ praesens részint az *-a*, *-e*, részint az *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* végű gerundiumból képződik, ilyenformán az egyes számú 3. személyű alakok nagy száma keletkezik, melyeket részint egyszerre használnak, részint más-más vidéken: *gel-e-yeri*, *gel-e-eri*, *gel-e-er*, *gel-e-yiri*, *gel-e-iri*, *gel-e-ir*, *gel-i-yeri*, *gel-i-yiri*, *gel-i-eri*, *gel-i-iri*, *gel-i-er*, *gel-i-ir* stb."

Itt, a KOWALSKITól megvizsgált északkelet-ruméliai területen tehát *-y* alak nem keletkezett.

Ezzel szemben a gagauzban és a KOWALSKI által nem kutatott kelet-ruméliai nyelvjárásokban vannak szórványos esetek, mikor a *yor*-praesens *-y* alakban jelenik meg.

L. A. POKROVSKAJA, a szovjet akadémia Nyelvtudományi Intézete török szektorának egyik munkatársa Moszkvában, arra figyelmeztetett, hogy a moldvai és ukrainai köztársaság bizonyos gagauz falvaiban megvan a *y*-praesens. Ő Vulkaneştiban ilyeneket jegyzett fel: *geliy* 'jön', *veri* 'ad', *laf ediy* 'beszél', *bāriy* 'ordít', *iniy* 'leszáll', *uruli* 'megsebesül', *suliy* 'ítat', *alliy* 'ugrik', *āli* 'sír' (*sula-*, *atla-*, *āla-* igékből), *čiqiy* 'kimegy'. Ilyen alakokat jegyzett fel Kotlovina, Kurču (Vinogradovka) és Avdarma falvakban is. Vulkaneştiban, Kotlovinában és Kurčuban — mondja L. A. POKROVSKAJA — a beszédben szinte kizárólagosan a *y*-praesenset használják. (A vokalizmus miatt idézek két avdarmai alakot: *čarpīy* 'kiöblítik', *bičīylar* 'aratnak'.)

Ezen kívül L. A. POKROVSKAJA feljegyezte a következő alakokat, melyek közül többnek a vokalizmusa eltér az aoristos vokalizmusától s melyeknek végéről a *-y* elmaradhat: *gele(y)* 'jön', *qalqī(y)* 'feláll', *dure(y)* 'áll', *pine(y)* 'felszáll', *gide(y)* 'megy', *qalī(y)* 'marad'. A *y* elmaradása a *y*-praesensben — különösen *i* után — a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban is előfordul.

Megtaláljuk azután a *y*-praesenset Balčikban, ahol 1954-ben feljegyeztük, hogy a *yor*-praesens ismeretlen s helyette ilyen alakok használatosak: *gidi-yim*, *-ysin*, *-yi*, *-yiz*, *-ysiniz*, *-yler* 'megyek stb.'. Figyelemre méltó a *-yi* és *-y* alakok váltakozása ugyanabban a paradigmában. Ez is arra mutat, hogy a *-y* szuffixum *-yi* (< *-yir*)-ből keletkezett.

Stara Zagorában ezt a mondatot jegyeztük le: *yapāsini-da alīylar* 'nyernek [a birkától] gyapjút is'. Itt a *geli-yorum*, *-rsun*, *-r*, *-ruz*, *-rsunuz*, *-rlar* paradigma mellett ez is él: *geli-yom*, *-yon*, *-yo*, *-yoz*, *-yonuz*, *-yorlar* 'jövök stb.'.

Sajátságos esetünk volt Slivenben. Nagyobb társaság gyűlt össze a kikérdezésnél és a társaság több fiatal tagja azt állította, hogy ők használják ezt a praesens-formát: *yaša-yim* 'élek', *-ysin*, *-y*, *-yiz*, *-ysiniz*, *-ylar*, — *sevi-yim* 'szeretek', *-ysin*, *-y*, *-yis*, *-ysinis*, *-yler*. Feljegyeztük tőlük ezt a mondatot: *o Burgazda yašay* 'ő Burgasban él'. Az idősebb emberek kétségbe vonták hogy ez az alak megvolna Slivenben. Itt a rendesen használt praesens-forma: *sevi-yom* 'szeretek', *-yon*, *-yo*, *-yos*, *-yonus*, *-yo'lar*.

Itt említem meg, hogy a *y*-praesens megvan azerbajdzsáni területen is. L. Гов. мыр. группы азерб. яз. 114. l.:

<i>aleyam</i>	<i>küleyäm</i>
<i>aleysan</i>	<i>küleysän</i>
<i>aley</i>	<i>küley</i>
<i>aleyux</i>	<i>küleyük</i>
<i>aleysuz</i>	<i>küleysüz</i>
<i>aley</i>	<i>külej</i>

IV. A NYUGAT-RUMÉLIAI NYELVJÁRÁSOK KAPCSOLATA ÉSZAKKELETI ANATÓLIA NYELVJÁRÁSAIVAL

A nyugat-ruméliai és az északkelet-anatóliai nyelvjárások között egyezések vannak. Ezek az egyezések olyan természetűek, hogy a két nyelvjárás-terület között történeti összefüggést kell feltennünk. Az egyezések nem lehetnek a véletlen következményei. Hogy teljes világossággal lássuk a dolgot, szükség volna különösen az illető anatóliai nyelvjárások részletes monografiájára, a szóban forgó jelenségek előfordulásának térképeken való szemléltetésére. Úgy látom azonban, hogy PISAREV leírása a trapezunti észrizei nyelvjárásról (Zap. Vost. Otd. XIII, 173 skk.), továbbá RÄSÄNEN és CAFEROĞLU terjedelmes nyelvjárásai szövegei elegendő anyagot nyújtanak a fenti tétel bebizonyítására.¹

I. A szóvégi *i*, *u*, *ü* PISAREV két epikus szövegében rendszeresen nem változik, de a nyelvtani vázlatban (175. l.) ott van a *qapi* szó (közny. *qapı*) a következő ragozási alakokkal: *qapının*, *qapıyc*, *qapıy*, — emellett ott van a *qız* 'leány' szó, melynek ragozási alakjai: *qızın*, *qıze*, *qızı*, *qızdc*. A *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* képző PISAREVNél *-li* alakban van meg (175. l.): *allı* 'lovas', *buynuzlı* 'szarvas' ('рогатый'), *yanaqlı* 'arcú', *qırmızı yanaqlı* 'piros arcú'. Történetileg a *-li*-hez tartozik a necessitativus: *yapmalı*, *baımalı* (176. l.). Azokban a különösen értékes, dalokat és közmondásokat tartalmazó szövegekben, melyeket PISAREV a 178—181. lapokon közöl, ilyen alakokat találunk: *ıovardasını* 'a könnyelműeket' (178), *yalı—yalı* 'a part mentén', *boyalı* 'festett', *boyılı* 'termetű' (179), *tablalı* 'sapkás', *arabasını* 'kocsiját', *yolı* 'az utat' (180), *qurı* 'száraz' (181) s ezek mellett ilyeneket: *aıa'ı* 'le', *ıaıafunu* = *ıarıafını*, *dııarı* 'ki' (178), *onu* 'azt' (179), *oldu* 'lett' (180).

RÄSÄNENNél (Chansons) a köznyelvi szóvégi *i*, *u*, *ü*-t rendszeren *i* képviseli: *qarı* 'havat' (26 : 9), *qaldı* 'maradt' (12 : 9), *rarmı* 'van-e?' (12 : 10), *quruldı* 'felállították' (12 : 16), *olurdı* 'történt' (12 : 18), *oldı* 'lett' (16 : 11), *dürdı* 'összehajtották' (34 : 2), *yüzümi* 'arcomat' (32 : 9). Kivételesen vannak itt ilyen alakok is: *q'onayı* 'a konakot' (12 : 30), *yemeyı* 'az ételt' (14 : 6; itt szabályosság van, l. RÄSÄNEN, 8. l. lent), *onumu* 'ötet?' (24 : 7), *türkü* 'dal' (32 : 18, de 44 : 11: *türküyı* 'a dalt'), *ıop'eyı* 'kutyája' (Mäni-Lieder, 106. sz.).

CAFEROĞLUNál a Trapezunti vilájetben feljegyzett *Pıstıg* 'A macska' c. elbeszélésben szóvégi *i* van a következő adatokban (Kuzey-Doğu İAT):

¹ MARTTI RÄSÄNEN, Eine Sammlung von Mäni-Liedern aus Anatolien. Helsinki (Société Finno-Ougrienne), 1926. JSFOu XLI. — —, Chansons populaires turques du nord-est de l'Anatolie. Helsingforsiae (Societas Orientalis Fennica), 1931. Studia Orientalia IV 2. — —, Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien. Helsinki — Leipzig (Societas Orientalis Fennica) I, 1933; II, 1935; III, 1936; IV, 1942. Studia Orientalia V, VI, VIII, X. — A. CAFEROĞLU, Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. I. İstanbul (T. D. K.), 1942. — —, Anadolu Ağızlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1943. — —, Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1944. — —, Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1946.

buni (154 : 18), *puni* (153 : 10) 'ezt', *ayizini* 'száját' (153 : 24), *sičani* 'az egeret' (153 : 29), *parami* 'a pénzem' (154 : 5), *ayuyi* 'a medvét' (154 : 33), *yani* 'oldala' (153 : 10), *öli* 'halott' (154 : 15), *doyri* 'egyenesen' (155 : 21), *köyli* 'falusi' (155 : 23), *sopari* 'botjaik' (153 : 22), nem *-i* van a következőkben : *köyli* 'falusi' (155 : 21), *döndü* 'visszatért' (154 : 35), *qaršu* 'szembe' (155 : 1).

Ez a *Pisig* c. elbeszélés, amelyből a fenti alakokat idézem, nagyon figyelemre méltó a mi szempontunkból : a nyugat-ruméliai nyelvjárásnak csaknem minden tárgyalt sajátosságát mutatja. Még gyakran fogom idézni. A helység, Sürmene, ahol CAFEROĞLU feljegyezte, Trapezunttól 30—40 kilométerre keletre, Trapezunt és Of között van, a tengerparton.

Hasonló a helyzet CAFEROĞLU egyéb északkelet-anatóliai szövegeiben. Így a Rizei vilájetből való dalokban (i. m. 259 skk.) : *toplanti* 'gyülekezet' (259 : 2), *yugari* 'fel' (259 : 9), *aryılaıı* 'az elválás óta' (259 : 26), *boyu* 'mentében' (260 : 7), *strasi* 'sora' (260 : 14), *doyurdi* 'szült' (260 : 18), *atumi* 'lovamat' (260 : 3). A Čoruhi vilájetből való szövegekben (Doğu İAT) : *galdı* 'maradt' (219 : 3), *dutuldi* 'elfogták' (219 : 2—3), *sordı* 'kérdete' (219 : 10), *varmalı* 'mennni kell' (222 : 3), *davari* 'juhot' (222 : 13) stb. A Kars-i vilájetben, az Ardahani kerületben élő afsároknál (Doğu İAT) : *garıı* 'hasuk' (140 : 25), *arslani* 'oroszánja' (141 : 10), *guzzi* 'bárány' (140 : 17), *öni* 'eleje' (141 : 15), *galdı* 'maradt' (140 : 10), *oldı* 'lett' (141 : 12), *döndı* 'átváltozott' (141 : 14).

Itt azonban beszélni kell arról is, hogy északkeleti Anatóliában az *i* hang a köznyelvi *ı* képviselőjében más esetekben is megjelenik s ezzel összefüggésben a magánhangzó-illeszkedés sajátosságos alakokat mutat. (Vö. 407. l.)

PISAREV szerint (175—176. l.) Trapezuntban *i* van *ı* helyett a *-liq* képzőben : *pataqlık* 'mocsaras hely', *alcaqlık* 'aljasság', de vannak ilyen alakok is : *güzelluq* 'szépség', *ınsanyetluq* 'emberség', *günluq* '... napi'. Más idetartozó alakok : *ačılırım* 'kinyilok', *alıırım* 'hozzászokok', *yapalım* 'csináljuk', *baxalım* 'lássuk', *ıqalım* 'menjünk ki'. (PISAREV, 176.)

RÄSÄNEN Chansons c. közleményében, Atine helységből, Rizétől északkeletre, a tengerparton : *čadır* 'sátor' (12 : 16) ; Rize : *sarılduık* 'körülfogtak bennünket' (14 : 6), *solında* 'baljában' (14 : 8), *sardıılar* 'körülfogtak (bennünket)' (14 : 9), *k'ız* 'leány' (18 : 19), *k'ırmızı* 'vörös' (22 : 18), *arasında* 'között' (14 : 23), *yık'ıun* 'leromboltad' (18 : 11). Megmarad az *ı* *y* és *ç* után (*yemeyi* 'ételt' 14 : 6) s vannak ilyen alakok is : *vardım* 'mentem' (14 : 20), *bađım* 'fejem' (14 : 19), *yärımın* 'szeretömnek a' (16 : 9). RÄSÄNEN Mäni-Lieder c. kiadványában, Rizéből : *tanımadum* 'nem ismertem' (89. sz.), *darılur* 'bosszankodik' (91. sz.).

CAFEROĞLU *Pisig* c. szövegében gyakori az *ı* : *Vaqdın zamanında bır faqır varımış. Kımsestı yoyımış. Qurbete ııgayım dımış. Qaqmıř gıtmış*. 'Volt egyszer egy szegény ember. Nem volt senkije. Elmegyek idegen földre, monddotta. Útnak indult.' (153 : 8). Ritkább az *ı* a Rize-i vilájet dalaiban (uo. 259 skk., 272 skk., 276 skk.).

Általában azt lehet mondani, hogy az *i* hang az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban előfordul ugyan, nem is ritka, de az *i* az esetek jó részében kiszorította.

Mint már mondtam, nem valószínű, hogy ez a jelenség lenne az oka a szóvégi *i*, *u*, *ü* hangok *i*-vel való képviselésének. Ezt azért nem gondolom valószínűnek, mert az általános *i* > *i* változás a kelet-rumélia nyelvjárásokban nincs meg, ez a változás az északkelet-anatóliai nyelvjárások újítása. De lehet, hogy van valami kapcsolat a két hangváltozás között.

2. Az illeszkedés nélküli *-miš* ragot is megtaláljuk északkeleti Anatóliában. RÄSÄNENNél ritkán szerepel a *-miš*. A māni-dalokban, Rizében: *sarīlmiš* 'körülfogta' (116), *ařilmiš* 'kártolt' (117; *ařilmiš p'ambuik d'ibi* nem „die war erweicht wie Baumwolle”, hanem „olyan volt, mint a kártolt gyapjú”); Trapezunt: *q'omuš* 'helyezte' (255), *q'ara-imiš* 'feketék voltak', *b'clā-imiš* 'szerencsétlenség volt' (275).

CAFEROĞLU *Pisig* c. elbeszélésében rendszeren a *-miš* formát találjuk, de — ritkábban — *-miš*, *-muš*, *-müš* is van. A 153. lapon, a 20—24. sorban a következő példák fordulnak elő: *dönmiš* 'visszatért', *varimiš* 'volt', *qačmiš* 'elszaladt', *čalmiš* 'lopott', *qoymiš* 'helyezte', *almiš* 'vett', *almišler* 'vettek'. A szöveg más részeiben azonban ilyen alakok is vannak: *atmiš* 'dobott' (154 : 29), *boymuš* 'megfojtotta' (153 : 29), *qalmamiš* 'nem maradt' (153 : 29), *ğirmüš* 'behatolt' (154 : 36), *ğetürmüšler* 'hoztak' (154 : 13) stb. Ugyanahhoz az igéhez más-más alakban járulhat a *-miš*: *baqmišler* 'látták' (153 : 26) és *baqmišler* (155 : 1), *varimiš* 'volt' (153 : 8) és *varimüš* (153 : 20), *qaqmiš* 'útnak indult' (153 : 9) és *qaqmiš* (155 : 6), *čymüš* 'felkapaszkodott' (154 : 26) és *čymüš* 'kiment' (153 : 29), *dönmüš* 'visszatértek' (154 : 10) és *dönmiš* (153 : 20).

CAFEROĞLU más szövegeiben is gyakran előfordul a nem illeszkedő *-miš*. Simona, Trapezunti vilájet: *almišdi* 'vett' (197 : 33); Vakfıkebir, Mahmutlı falu, Trapezunti vilájet: *almiš* 'vett' (199, többször), *olmiš* 'lett' (199 : 19), *kömmiš* 'elásta' (199 : 24) stb. Emellett — ritkábban — vannak ilyenek is: *paqmiš* 'látta' (199 : 23), *atmiš* 'dobott' (199 : 26) stb. Ugyanigy van egy Zelego nevű faluból való mesében (Of, Trap. vilájet, 250 skk.).

A Čoruhi vilájetből való szövegekben a *-miš* alak mutatkozik (Doğu İAT): *düşmiš* 'esett' (221 : 6), *almišim* 'vettem' (221 : 14), *boyanmiš* 'befestődött' (223 : 10), *tutmiš* 'fogott' (224 : 1).

A Karsi vilájet afsárjainál (Doğu İAT): *sönmiš* 'elhervadtak' (139 : 26), *ölmiš* 'meghalt' (142 : 3), *süşmiš* 'elhallgatott' (139 : 27).

3. Olyan alakokat is találunk északkeleti Anatóliában, amelyekben a köznyelvi szóbelseji, de nem első szótagbeli *-i*-nek bizonyos esetekben *i* felel meg. A példák száma csekély. Ilyen alakok (CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, Trapezunti vilájet): *ğeldiŷinde* 'jövén' (188 : 8), *izŷin* 'engedelem' (218 : 27; 218 : 28; *izŷin*), *kediŷ* 'menve' (219 : 6), *küliŷim* 'jönni fogok' (219 : 10), *kediŷ*

'hozz' (219 : 18), *kādirdi* 'hozott' (219 : 19), *kāliy* 'jön' (220 : 20), *kālip* 'jövén' (220 : 17), *čāgilīy* 'visszavonul' (220 : 19), *gelīy* 'jön' (229 : 19), *gelir* 'jön' (229:25).

Ez azonban hamis szemléletet adó leegyszerűsítése a kérdésnek. Amint a 412. lapon kifejtettem, a történeti szempontot kell előtérbe helyezni: hogyan viselkedik a szóbelseji, nem első szótagbeli ó-oszmánli *ū*.

A fenti példák többségében az *ī* ó-oszmánli *ū*-re megy vissza (*geldüginde*, *gidüp*, *gelürüm*), a *gelīy* alakban ó-oszmánli *i*-re. A dolgot tehát úgy lehet formulázni, hogy vannak példák, amelyekben az ó-oszmánli *ū*-t a jelzett helyzetben északkeleti Anatóliában is *ī* képviseli és ez az *ī* itt is mutatkozik analógikusan is, mint az ó-oszmánli *i* folytatása.

Ezek az állapotok tehát kezdeteikben a XIV—XV. századra mennek vissza, abba az időbe, mikor a nyugat-ruméliai törökség nyelvi ősei még északkeleti Anatóliában laktak. Kevéssé valószínű, hogy a két azonos változás a két területen egymástól függetlenül a későbbi századokban játszódott le.

A kérdéses *ū*-t északkeleti Anatóliában rendszeren *u*, *i* vagy más hang képviseli. L. a következő pontot.

4. Az *ō > o*, *ū > u* változás, mint már mondtam (414. l.), északkeleti Anatóliában is megvan.

Vizsgáljuk meg először, hogy viselkedik az *ō*, *ū* az első szótagban.

PISAREV szövegeiben gyakran változatlanok ezek a hangok, de számos példa van arra is, hogy az *ō*-t *o*, az *ū*-t pedig *u* képviseli, mint Vidinben. „Mint majdnem minden anatóliai nyelvjárásban — írja PISAREV a 176. lapon —, a trapezuntiben is, sok olyan szó, melynek a köznyelvben palatális vokalizmusa van, veláris vokalizmussal fordul elő. Pl. *duz* 'sima', „oszm.” *düz*; *o'unde* 'előtte', oszm. *öyünde* (így); *do'un* 'lakodalom', oszm. *döyün*; *gömuq* 'csont', oszm. *gömük*.” A szövegekben: *soyle* 'mondani' (181, 190), *šoyle* 'úgy', *uē* 'három', *toquldu* ~ Ist. *döküldü* 'lehullottak' (182), *duzuldu* ~ Ist. *düzüldü* 'felállított' (184), *do'uē* 'harcolni' ~ Ist. *dövüē* (sokszor), — s ezek mellett: *zügüt* 'szegény' (180) ~ Ist. *züyürt*, *böyük* 'nagy', *šöz* 'szó' (181), *šür* 'tartani' (182), *yüz* 'száz', *dūē* 'esni' (184) stb. Úgy látom, hogy PISAREV feljegyzései szerint az *ō*, *ū* hangok *k* és *g* után — éppúgv, mint Vidinben — megmaradnak: *gōr* 'nézd' (178), *gūzel* 'szép' (180), *gōt* 'alfél' (181), *kōr* 'vak', *gōz* 'szem' (184), *gün* 'nap' (188), de *quēuq* 'kicsi' (179).

RÄSÄNEN a rizei māni-dalokban ilyen alakokat ad: *ḏ'ul* és *ḏ'ul* 'rózsa' (116 és 121) — Ist. *gūl*; *yuzi* 'arca' (177) — Ist. *yüzü*; *ḏ'ol* 'tő' (120) — Ist. *göl*; *t'orp'tnun* 'a hídnak a' (122) — Ist. *köprünün*; *uc ḏ'unnuq* 'három napos' (122) — Ist. *üē günlük*; *duēftum* 'estem' (123) — Ist. *düēftüm*; *t'ōmur ḏ'ōzli* 'szénszemű' (123) — Ist. *kömür gözli*; *duēurdum* 'leejtettem' (126) — Ist. *düēurdüm*; *kucuc* 'kicsi' (126); *opert'en* 'csókolva' (131) — Ist. *öperken*; *ḏ'ōren* 'látó' (134) — Ist. *gören*. A 36. lapon egy dalt közöl RÄSÄNEN, amelyben csaknem minden szó példa a tárgyalt jelenségre. Így hangzik:

yug ustinde uzum var, | uzum sende ḏ'ōzum var, | q'oyünüze uē kiz

var, / *kūtuune d'özum var.* „A szekrényen szőlő van, szőlő, rajtad van a szemem. A falutokban három leány van, közülük a legkisebbiken rajta a szemem.”

A Chansons-ban, a Rizei vilájetből: *uc* 'három' (22 : 12, vö. 24 : 19), *dort* 'négy' (16 : 1, 3, 5), *d'orindi d'oze* 'látható volt' (12 : 8), *d'un* 'nap' (12 : 12), *yuzelli* '150' (12 : 12, 14 : 17), *yurek* 'szív' (12 : 21). A Trapezunti vilájetből: *oözüne* 'a szemeidnek' (24 : 33), *düşunursun* 'gondolkozol' (24 : 7), *cünde* 'naponta' (24 : 19, 21), *yüreyum* „mon coeur”, illetőleg 'belsőm, gyomrom' (24 : 24), *yüzume* 'arcomra' (26 : 2), *öfkelen* 'haraggal' (30 : 22), *söyle* 'mondd' (32 : 16). Itt tehát az első szótag *ö, ü* hangja rendesen megőrződik.

CAFEROĞLU idetartozó szövegeiben (I. pl. Kuzey-Doğu İAT 153—55, 162—65, 171—76, 181—83) az *ö, ü* rendesen változatlan; sok olyan alak van mint *söyle* 'mondani', *ölü* 'halott', *dön* 'visszafordulni', *köy* 'falú', *güneş* 'nap', *yüz* 'arc', *sür* 'végighúzni', *tün* (Ist. *dün*) 'tegnap', de — bár ritkábban — találunk ilyen alakokat is: *yuqlen* 'zacskóval' (153 : 34), *duyunumuza* 'lakodalmunkhoz' (154 : 18), *uē* 'három' (155 : 19), *quçugñi* 'a kisebbiket közülük' (163 : 11), *doçuş* 'küzdni' (163 : 22) — Ist. *dövüş*, *uēkün* 'három nap' (163 : 25), *usdüne* 'rá' (163 : 37); a Çorui vilájetben (Doğu İAT 219 skk.): *soz* 'szó' (sokszor), *don* 'visszafordulni' (222 : 8—9), *tutun* 'dohány' (222 : 26), *gun* 'nap' (223 : 25) stb.

És hogy van képviselve az *ü* az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban nem első szótagban? (Az *ö* itt nem jön tekintetbe.) Itt is ugyanazt az alternatív képviseletet látjuk, amelyet az első szótagban, azzal a lényeges különbséggel, hogy míg az első szótagban inkább megmarad az *ö, ü*, — a nem elsőben inkább megváltozik (az *ü*). Ugyanezt láttuk délnyugat-bulgáriai területen is (396., 404. l.).

PISAREVNél: (dalok, 178—79): *dedüm* 'mondtam' (2. sz.), *geldum* 'jöttem' (3), *belüme* 'derekamra' (4), *benum* 'enyém' (4), *gelub* 'jövén' (5), *keselüq* 'кучок' (5), *getürdüün* 'amit hoztál' (7 : 1), *senun* 'tiéd' (7 : 4), *günüdür* 'es ist die Zeit des . . .' (7 : 3), *gözüm* 'szemem' (7 : 4), *gideyrim* (8), *giderim* (6), 'megyek', *çiçekli* 'virágos' (5).

RÄSÄNENNél ugyanezeket a jelenségeket találjuk. A trapezunti mánidalokban (49 skk.) pl. a következő alakok vannak: *neyük* 'nagy' (221), *benum* 'enyém' (221), *köpeyün kizi* 'kutya lánya' (222), *oelürsun* 'jössz' (223), *sevduum* 'kedvesem' (223), *döse, unde* 'ágyadban' (226), *sürülür* 'lehet szántani' (228), *yesun* 'egyen' (229), *oidelum* 'menjünk' (230), *vedum* 'mondtam' (230) stb. A rizei dalok nyelvében kissé másképp van a dolog (27 skk. I.): *virain* 'adjon' (116. sz.), *f'estim* 'vágtam' (117), *duştum* 'estem' (123), *d'irdum* 'behaltam' (123), *evlendum* 'megházasodtam' (125), *d'eminnun* 'a hajónak a' (126), *duşurdum* 'elejtettem' (126), *Kucuc* 'kicsi' (126), *benum* 'enyém' (130), *verdum* 'adtam' (140), *celürum* 'jövök' (165).

Még elmondhatunk néhány feltevést a jelenség történeti fejlődésére vonatkozólag.

Kétségtelen, hogy az „anyaországban”, északkeleti Anatóliában, ez a változás főleg a nem első szótagban látható. Az első szótag *ö* és *ü*-je a legtöbb esetben megmaradt, a nem első szótag *ü*-je ritkábban. Nagyon fontos — amit már említettem —, hogy ugyanígy van a dolog délnyugati Bulgária átmeneti nyelvjárásában is. Ebből azt következtethetjük, hogy a változás még a két nyelvjárás egysége idején, ragokban és képzőkben kezdődött — tehát az *ü* hanggal — és csak lassan, a nem első szótagok hatására terjedt át a tőszótagra. Északkeleti Anatóliában a nem első szótagnak ez a hatása az első szótagra — mint mondtam — világos, de nem túlságosan erős, Nyugat-Ruméliában — illetve Nyugat-Rumélia oly területein, ahol a változás egyáltalában megvan — általánosabb. Vidinben az *ö* és *ü* hangot az első szótagban is általában *o* és *u* képviseli.

A gondolatot tovább is szöhetjük és azt mondhatjuk, hogy az *ü* > *u* változás nem első szótagban, tehát a fentiek szerint az elsődleges *ü* > *u* változás, a palatális illeszkedés megzavarására irányuló tendencia következménye. A tárgyalt jelenségek, azaz az *ö* > *o* és az *ü* > *u* változás tehát végeredményben mind — elsődlegesen a nem első szótagban és másodlagosan, mint kísérőjelenség, a tőszótagban — a magánhangzó-illeszkedés megzavarására irányuló tendencia következményei.

Nem gondolom azonban, hogy az oszmánli nyelvterület minden *ö* > *o*, illetőleg *ü* > *u* változása ilyen módon volna magyarázandó.

E megzavarodásnak további következménye is lett. Veláris vokalizmusú szavakban Trapezuntban bizonyos esetekben *u* helyett *u* jelenik meg (RÄSÄNEN, Mäni-Lieder 47—48); *bičä,um* 'késem' (215), *yaylanun* 'a legelőnek a' (218) stb. Megvan ez a jelenség még tőszókban is (Chansons): *Kuršun* 'golyó' (16 : 6), *otuz* 'harminc' (14 : 16).

Vö. RÄSÄNEN, Chansons, 7. l. és JSFOu. XLV, 3 : 3 skk.

5. A veláris illeszkedés megzavarásában, a *-lar*, *-ler* típusú szuffixumok esetében, a trapezunti nyelvjárás PISAREV szerint ugyanazon az úton halad, mint a vidini és a Vidin körüli nyelvjárások. PISAREV (175. l.) ezt írja : „A főneveknél majdnem mindig *-ler* a többesjel és csak nagyon ritkán *-lar*. Pl. *babaler* 'apák', *arqadašler* 'társak'; de vannak ilyenek is : *ašlar* 'lovak', *yapular* 'épületek', — *ašler* és *yapuler* mellett.” Igéknél (176. l.) : *vurduler* 'ütötték', *buladžaqler* 'találni fognak', *arasašler* 'ha keresnék'. De éppúgy, mint Vidinben és Adakalén, megtaláljuk ezt a jelenséget Trapezuntban más *a*—*e* vokalizmusú szuffixumokban is. A dativusban : *Batume* 'Batumiba' (178), *baše* 'fejre' (181), *islame* 'az iszlámnak' (182 stb.), *aslane* 'az oroszlánnak' (184 ; 188 : *asłana*), *qane* 'vérnek' (184), *čiqane* 'a kimenőnek' (186), *iktizaye* 'szükség szerint', *anasine* 'anyjának' (175); ezek mellett : *yanuna* 'hozzád' (178), *yola* 'utra' (180). A locativusban és ablativusban : *yašten* 'kortól' (180), *islamden* 'az iszlámtól' (182), *qorquden* 'félelemből' (184), *bašten* 'fejtől' (186), *zaninde* 'házában' (182), *duvarumde* 'falammál' (175), *yanunuzden* 'részetekről'

(175); ezek mellett: *haftada* 'héten' (179), *ovada* 'síkon' (180), *soqaglan* 'utcáról' (180).

RÄSÄNEN trapezunti szövegei lényegesen más képet adnak (Mäni-Lieder 37 skk.). Ezekben csak ilyen többesek vannak, mint *yapraqlar* 'levelek' (162), *qarlar* 'havak' (rímei: *aqarlar* 'folynak' és *baqarlar* 'nézik' 174), *yalduzlar* 'csillagok' (183), *gizlar* 'leányok' (184) stb. Ritkaság, hogy olyan alakokat találunk, mint *valde* 'ágon' (11; 214), *orade* 'ott' (214). Ugyanezt látjuk a Chansons-ban, de előfordul itt a vidini *duyarler* 'hallani fogják' (30 : 5) alak is.

CAFEROĞLU szövegei a Trapezunti vilájetből szintén nem nyújtanak semmi különöset. A veláris illeszkedés szabálya rendesen érvényesül, de ilyen alakokat is találunk, mint *tursunler* 'maradjanak' (163 : 21 ; Of környéke) *atler* 'lovak' (195 : 31 ; Trapezunt környéke).

Más a helyzet a Karsí vilájetből való afsár szövegekben (Doğu İAT). Itt csak ilyen alakok vannak mint: *dayler* 'hegyek' (139 : 24), *bayler* 'kertek' (139 : 25), *hédžranner* 'szenvetések' (139 : 27), *yayleler* 'legelő' (140 : 18), *'püšmanler* 'elleneségek' (141 : 4), *harmande* 'szérűn' (141 : 20), *toymezen* '(nap-)kelte előtt' (141 : 25).

A veláris illeszkedés megzavarása tehát RÄSÄNEN és CAFEROĞLU szövegeiben — eltekintve a most tárgyalt afsár szövegektől — csak elvétve fordul elő, de hogy nagy mértékben megvan, azt tanúsítják PISABEV idézett kijelentései és adatai, továbbá RÄSÄNEN nyilatkozata (Chansons, 5—6. l.). Az utóbbi a palatoveláris illeszkedés megzavarodásának bizonyos problematikus eseteiről beszél és hozzáfűzi: „Bárhogy van is a dolog, vannak más esetek is, melyekben — megfordítva — *e* jelenik meg veláris magánhangzók után; gyakori ez a dativusban (-e, -ye), a locativusban (-de), az ablativusban (-den), a distributív -er esetében (azer—azer 'lassanként') és nagyon gyakori a -ler többesjelnél”.

A leíró részben (398. l.) beszéltem arról, hogy Vidinben és Adakalén egyes esetekben a palatális illeszkedés is megzavarodik (*gūzal* 'szép', *sevmā* 'ne szeress', *gīdalīm* 'menjünk' stb.), s a III. rész 5. pontjában elmondtam, hogy ez a jelenség megvan a régi nyelvben és a nép nyelvében is.

A palatális illeszkedés megzavarodása északkeleti Anatóliában is nagyon gyakori. (RÄSÄNEN, Chansons, 5. l.)

PISABEV szerint (176. l.) Trapezuntban a tiltó imperativus végzete az egyes 2. személyben mindig -ma: *gīdma* 'ne menj', *dema* 'ne mondd', *serma* 'ne szeress'.

RÄSÄNEN szövegeiben (Mäni-Lieder) ilyen alakokat találunk: *eřma* 'ne tedd' (130), *eřilma* 'ne hajolj' (112), *vermam* 'nem adok' (249), *eřsam* 'ha csinálnám' (150), *benzeřsam* 'ha hasonlítanám' (150), *sercersan* 'ha szeretsz' (118, 155), *eřsa* 'ha csinálna' (124), *elūrsa* (igy) 'ha meghal' (165).

CAFEROĞLUNÁL a *Pisig* c. mesében : *isdersan* 'ha akarod' (153 : 31, kétszer), *gálirsaniz* 'ha jöttök' (155 : 4), *bilalim* 'tudjuk meg' (154 : 1), *gidalum* 'menjünk' (154 : 1), *edalum* 'csináljuk' (154 : 24), *yiyadzayum* 'enni fogok' (155 : 4). Egy másik mesében : *yénersa* 'ha nyer' (163 : 22), *köruursa* 'ha látja' (162 : 21), *büşünma* 'ne gondolkozz' (163 : 18), *düşünmaynuz* 'ne gondolkozzatok' (163 : 35), *étmanuz* 'ne csináljatok' (162 : 22), *rèrmanuz* 'ne adjatok' (163 : 21).

A Çoruhi vilájetből való szövegek is sok ilyen példát tartalmaznak (Doğu İAT) : *édarsuz* 'csináltok' (219 : 22, 25), *beša* : a *beš* 'öt' dativusa (220 : 5), *söylamağda* 'mondásban' (224 : 4), *tüylari* 'haja' (226 : 18), *kima* 'kinék?', (226 : 12), *bilana* 'az ismerőnek' (224 : 7), *istemam* 'nem akarom' (226 : 21), *gétmaz* 'nem megy', *bitmaz* 'nem nő', *étmaz* 'nem csinál' (228 : 1—3). A Karsi vilájet afsárjainak nyelvében (Doğu İAT) : *yürüyan* 'menetelő' (142 : 24), *gèdan* 'menő' (142 : 26).

Feltűnő a *güzal* 'szép' alak, mely Vidinben és északkeleti Anatóliában egyformán megvan. Moskovnál, a szabályszerű (l. itt 416. l.) $e > \bar{a}$ változással, gagauz *göz'ül* alak van (DMITRIEV : Arch. Or. IV, 215), s ehhez DMITRIEV közli M. S. MICHAJLOV megjegyzését, mely szerint az *ev* és *güzal* konstantinápolyi kiejtése *äv* és *güzäl*. (PISAREV, 181 : 13. Etimológiailag bizonyára a köz- ~ kör- ígéhez, ebből : *közäl; vö. HASAN EREN : NyK XLI, 371 ; BANG : K Sz XVII, 122., j.)

Számolni kell azonban azzal is, amit a III. részben (114. l.) mondtam, hogy ti. a most tárgyalt jelenségek a régi oszmánli köznyelvben meglehetősen el voltak terjedve.

6. A sporadikus $\bar{o} > \bar{u}$ változást északkeleti Anatólia dialektológiai anyagában nem találtam meg. Nincs hozzátenni valóm ahhoz, amit e változásról mondtam.

7. Az ó-oszmánli -g- a trapezunti nyelvjárásban PISAREV (174—175. l. és a szövegek) szerint nem marad meg, ez azonban nem az egyetlen képviselője a -g-nek északkeleti Anatóliában. RÄSÄNEN a Chansons bevezetésében (8. l.) a következőket írja : „A régi szóközépi g, amely az irodalmi nyelvben y-re (\bar{y} . . .) változott, Rizében γ alakban van meg, a rákövetkező i pedig i, u-vá lett (*l'opeyin*, *l'opecun* = irod. *köpegin*).” Példák a szövegekből : *q'onayî* 'a konakot' (12 : 30), *bayirdum* 'kiáltottam' (14 : 9), *bey-oylinda* 'Perában' (16 : 19), *aladzayim* 'venni fogok' (18 : 19 ; egy trapezunti dalban : *aladzä,um* 28 : 13), *aylaya—aylaya* 'sírva' (26 : 15), *l'esedžeyim* 'vágni fogok' (12 : 27), *yemeyî* 'ételt' (14 : 6) ; a mäne-dalokban : *eyilma aşaye* 'ne hajolj le' (112), *köpeyün q'izi* 'kutya lánya' (222).

CAFEROĞLUNÁL : (Kuzey-Doğu İAT, Sürmenéből, nem messze Trapezunttól, keleti irányban) *yo'yimiš* 'nem volt' (153 : 8), *duyun* 'lakodalom' (154 : 18), *ayač* 'fa' (154 : 26, 35 ; 154 : 32, 33 : *ädža*, *ädžin*), *doyri* 'egyenesen' (155 : 21).

Példák a *-g-* (*-γ*) megmaradására (AFEROĞİLÜNK a Rizei vilájetben feljegyzett szövegeiből (i. m.): *döyryu* 'szül' (260 : 15), *doyurur* 'szül' (260 : 21), *daylarin* 'hegyeknek a' (261 : 20), *şevluyum yiyüdi* 'azt a legényt, akit szeretek' (262 : 20). Vannak itt ilyen alakok is, mint *öli* 'fia' (261 : 4) *dälari* 'hegyeket' (261 : 23).

A karsi afsárok nyelvében megmaradt a *-g-* (Doğu İAT) : *dayler* 'hegyek' (139 : 24), *bayler* 'kertek' (139 : 25), *aylama* 'ne sírj' (140 : 1), *fındığin* 'mogyoró-fának a' (141 : 16), *yigít* 'hős' (141 : 2), *džiger* 'belső részek' (141 : 14), *söğüti* 'fűz' (142 : 21).

Meg kell jegyezni, hogy a *-g-* megőrzése bizonyításunkban legfeljebb csak mint az ó-oszmánliban meglevő tendencia jöhet tekintetbe. Ahogy fent mondtam, a $g > \emptyset$. *y* változás a közép-oszmánliban történt, míg a kelet-ruméliai nyelvjárás elszakadása az északkeleti anatóliaitól még az ó-oszmánli korban ment végbe.

8. Mikor a *y*-praesens keletkezéséről volt szó, kiderült, hogy ez az alak Kelet-Anatóliában is megvan és hogy a *-yor* és *-y* közötti átmeneti alakok Kelet-Anatóliában és Nyugat-Ruméliában azonosak. Nem akarom ismételni, amit erről a III. részben mondtam.

Bizonyításom egy mozzanatát azonban félretettem ennek a résznek a számára. Beolvaszthattam volna ezt a *-yor > -y* fejlődésről szóló fejtegetésekbe is, de azt hiszem, hogy ennek a fejlődésnek a kérdése azzal, amit a harmadik részben mondtam róla, világosan áll előttünk és helyesebben járok el, ha a bizonyításnak ezt a részét, amely a *-yor > -y* fejlődés és a nyugat-ruméliai —északkelet-anatóliai nyelvi kapcsolat szempontjából egyformán fontos, itt mondom el.

A következőről van szó.

PISAREV (Zap. Vost. Otd. XIII, 177) elmondja, hogy a *yor*-praesent Trapezuntban csak kivételesen használják s helyette először az aoristos, másodszor a *yir*-praesens, mely mint láttuk, a *yor*-praesensből keletkezett, és harmadszor a mi *y*-praesensünk használatos, amely a *yir* < *yor*-ra megy vissza. PISAREV fejtegetései alapján két paradigmát állíthatunk fel (a másodikonál PISAREV nem a *yap*- 'csinálni' igét alkalmazza, mint az elsőnél, hanem a *sev*- 'szeretni' igét; a két paradigmát úgy kell felfogni, mintha ugyanazzal az igével volnának alkotva; a *sev*- paradigma többes első személyét PISAREV nem adja meg; mindez a dolog lényegét nem érinti):

1. <i>yapa'irim</i>	2. <i>seveirim</i>
<i>yapa'irsi.</i>	<i>seviysin</i>
<i>yapa'ir</i>	<i>seviy</i>
<i>yapairuq</i>	<i>yapairuq</i>
<i>yapairsiz</i>	<i>seviysiz</i>
<i>yapa'irler</i>	<i>seviyler</i>

Az első paradigma Vidinben nem használatos, a második ellenben egyezik a vidini idetartozó paradigmával :

<i>seve:yrim</i>	<i>seve:yriž</i>
<i>seve:ysin</i>	<i>seve:ysinž</i>
<i>seve:y</i>	<i>seve:ylar.</i>

Emellett Vidinben használatos a következő paradigma is :

<i>seve:yim</i>	<i>seve:yiž</i>
<i>seve:ysin</i>	<i>seve:ysinž</i>
<i>seve:y</i>	<i>seve:ylar.</i>

Blagoevgradban pedig feljegyeztük — mint már mondtam — PISAREV első trapezunti paradigmáját is :

<i>ali:yrim</i>	<i>ali:yriž</i>
<i>ali:yrsin</i>	<i>ali:yrsinž</i>
<i>ali:yir</i>	<i>ali:yrlar.</i>

Meg kell jegyezni, hogy PISAREV *yipa:ir* alakja *yapa:ir*-nak is (tehát az *ai* két szótagosan), *yapayr*-nak (tehát diftongussal) is olvasható (vö. a blagoevgradi alakokat). Ezt világosan mutatják a hét szótagos dalsorok, melyeket PISAREV közöl : *gileirim Batume* — *gelub beni gör-sene* 'Batumiba megyek — gyere és látogass meg' (187. l.), azonban : *ben gideirim pešüne* 'utána járok' (179. l.). RÄSÄNEN feljegyzései azt mutatják, hogy a két szótagos forma északkeleti Anatóliában általános.

Itt tehát szintén egy különleges egyezés mutatkozik a két nyelvjárás-terület között.

*

Lehetne beszélni még egy egyezésről a nyugat-ruméliai és az északkelet-anatóliai nyelvjárás-terület között. A *k* > *č* és *j* > *đ* változásra gondolok mely az északkelet-anatóliai törökben éppúgy, mint a szerb nyelv török jövevényszavaiban, sőt a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavaiban is megfigyelhető. (L. RÄSÄNEN, Chansons, 8. l. Négy verssorban RÄSÄNENNél, Chansons, 12 : 4 skk., a következő alakokat látjuk : *heret'et* 'elindulás', Ist. *hareket*; *đelmiš* 'jött', Ist. *gelmiš*; *beret'et* 'áldás', Ist. *bereket*; *đuzel* 'szép', Ist. *güzel*; *menlet'et* 'ország', Ist. *memleket*.)

Erről az egyezésről részletesen ír DMITRIEV (DAN B 1929 : 90 skk.). DMITRIEVnek az a véleménye, hogy itt nincs szó történeti összefüggésről. Egyik kifogása, hogy ti. a szóban levő két nyelvjárás-terület a török nyelv-terület két ellenkező szélén fekszik, bizonyításunk szerint tárgytalan.

Nem hagyom még megemlítés nélkül, hogy az *ön-* 'előrész' szó egyes helyeken *öyn-* alakban él ; ennek az alaknak a képviselőjét látjuk Vidinben

(*un-*, *ugn-*) és északkeleti Anatóliában, a Giresuni vilájetben (*öyn* : CAFEROĞLU, Kuzey-Dogu İAT, 99, 100).

A tárgyalt jelenségek természetesen nem korlátozódnak északkeleti Anatóliára, illetőleg Nyugat-Ruméliára. Jó részüket meg lehet találni pl. Nyugat-Anatóliában és másutt is s különösen délkeleti Anatóliában. (Sajnos, az Erzurumtól délre és keletre levő török nyelvjárásterületeket, illetőleg nyelvjárási szigeteket nem ismerjük. Vö. SÂDEDDİN BULUÇ, Anadolu ağizları bibliyografyası. Türk. Mecm. VII—VIII, cüz 1, 327 skk.) A dialektológia alapelvét, mely szerint minden nyelvjárási jelenségnek megvan a saját földrajzi határa, azt hiszem, nem kell hangsúlyozni. Világos azonban, hogy a nyugat-ruméliai nyelvjárások jellemző vonásai együtt és a részleteknek olyan sokatmondó egyezésével sehol sem mutatkoznak, mint északkeleti Anatóliában. Az északkelet-anatóliai területek bizonyos nyelvjárásai, így a sűrűmenei nyelvjárás és a Kars-i vilájet afsárjainak nyelvjárása — mint előadásunkból kitűnik — szorosan csatlakozik a nyugat-ruméliai nyelvjárásokhoz. A nyugat-ruméliai nyelvjárások anyaországai a Trapezunti, Rizei, Çoruh-i és Kars-i vilájetekben van. Ez dialektológiai szempontból meglehetősen zárt és egységes terület. (L. CAFEROĞLU tanulmányát: 1945. évi Kuzey-Dogu Anadolu gezisinden. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, I, 1946, 65—80. Az északkelet-anatóliai—nyugat-ruméliai nyelvjárásoknak a türk feliratok hangtani sajátágaival való kapcsolatait [l. 406., 408. l.] tekintetbe véve, nem hagyhatom itt említés nélkül, hogy CAFEROĞLU is az északkelet-anatóliai nyelvjárás és a „köktürk—ujgur” nyelv kapcsolatáról beszél, mégpedig az északkelet-anatóliai *kel-* 'jönni', *kibi* 'mint', *kün* 'nap' stb. — köz-oszmánli *gel-*, *gibi*, *gün* alakok alapján.) Nyugatabbra fekvő területek, mint Amasya, Ordu, Giresun és délre Erzindzan, Erzurum stb., a tulajdonképpen északkeleti nyelvjárásoknak csak szórványos vonásait mutatják.

Azt is ki kell emelni, hogy az északkelet-anatóliai nyelvjárások a bizonyításunkban szereplő régi alakokat különböző változatokban, más, részint régi, részint új formákban is mutatják, mégpedig ugyanabban a szövegben, azaz ugyanannak a közlőnek a nyelvében. Az egyes helységek, sőt az egyes közlők nyelvjárása feltűnően eltér egymástól. Ezek a körülmények ne téveszsenek meg bennünket. Az új, részint az iskola nyelvéből, részint más nyelvjárásokból átvett, esetleg újonnan keletkezett alakok vagy a régi alakok változatai nem csorbítják azoknak a régi formáknak a bizonyító erejét, amelyek fejtegetéseink alapjául szolgáltak. Az is egészen természetes, hogy az a félezer év, amely az egymástól való elválás óta eltelt, mind az északkelet-anatóliai, mind a nyugat-ruméliai nyelvjárásban lényeges változásokat idézett elő.

*

A bemutatott egyezések azt bizonyítják, hogy Nyugat-Rumélia török nyelvjárásai és Anatólia északkeleti nyelvjárásai egymással összefüggenek.

azaz hogy Nyugat-Rumélia török telepítéseiben északkelet-anatóliai török népelemek jelentős szerepet játszottak.

Részint régebbi gondolataim, részint egy beszélgetés alapján, melyet FEKETE LAJOS barátommal folytattam, úgy látom, hogy Rumélia török telepítéseinek s az itteni török nyelvjárások kialakulása kérdésének tárgyalásánál a következő tényeket kell szem előtt tartanunk.

Az oszmánok a ruméliai területet csak olyan anatóliai területek török lakosságával telepíthették be, amelyek birtokukban voltak. Az első török telepítés Ruméliában még a XIV. században, Gallipoli—Drinápoly vidékén történt s ezek az első települők északnyugat-anatóliai törökök voltak. Rumélia török középpontja hosszú ideig Drinápoly volt, azután Sztambul. A drinápolyi udvar nyelve — mely bizonyára a brusszai udvar nyelvének a folytatása — természetesen azonos volt a sztambuli udvar nyelvével, és ez a nyelv lett az oszmán-török köznyelv és irodalmi nyelv alapja. Az ilyenformán kialakult oszmán-török köznyelv egy ornatum genus dicendi, melynek az uralkodó rétegben ősi hagyománya van. Ez az oszmánli nyelvjárás hangtanilag közel áll az orkhoni feliratok nyelvéhez és más ó-oguz irodalmi nyelvekhez. Az oszmán-török köznyelv egyik jellemző sajátosságának a magánhangzó-illeszkedés érvényesítésére s ezzel együtt a szabályos türk magánhangzórendszer megőrzésére való törekvést, másoknak a magasabb kultúrát képviselő arab és perzsa elemek tudatos kultuszát látom. Ez a nyelv a szeldzsuk kor óta változásokon ment keresztül s fejlődésének legvirágosabb korszaka éppen napjainkban folyik le. Története, mely a régebbi kutatás számára nem volt megfogható probléma, pár évtized óta egyre világosabban bontakozik ki szemünk előtt.

Az uralkodó réteg választékos nyelvjárása különös hatással érvényesült Brussa vidékén és a délkelet-ruméliai területen, északon a Balkán hegységig, nyugaton a Szófiától keletre eső vidékekig. Ez a terület volt az oszmán-török nyelvi kultúra középpontja. Néma kapcsolata volt ennek a területnek északkeleti Bulgária török nyelvjárás-területével is, de itt már a települési és nyelvjárási viszonyok bonyolultabbak, s úgy látszik, így volt a dolog délnyugati Bulgáriában is. Többé-kevésbé kívül estek azután a választékos nyelv hatásterületén a nyugat-ruméliai és különösen a kisázsiai nyelvjárások. Ebben az értelemben módosítandó, amit KÚNOS az Ung. Revue VII. kötetében (1887, 433. l.) mond erről a kérdésről: „Die *rumelische* Sprache ist die *feine* dile, d. h. die *feine* Sprache, die Sprache der *Osmannen*, und *anatolisch* ist die *schlechte* dile, die *grobe* Sprache, deren sich die *Türken*, die Bauern Anatoliens bedienen.

A brussa—drinápoly—sztambuli választékos nyelvjárás, esetleg eltérésekkel, lehetett a nyelve a többi fejedelmi udvaroknak. Hasonló állapottal kell számolni Kóniában is, melynek szeldzsuk nyelve különösen fontos és érdekes probléma.

Ennyit a kelet-ruméliai török telepítésről és annak nyelvi jelentőségéről.

S mi van a mi nyugat-ruméliai problémánkkal? A dolog — azt hiszem — a következőképp van.

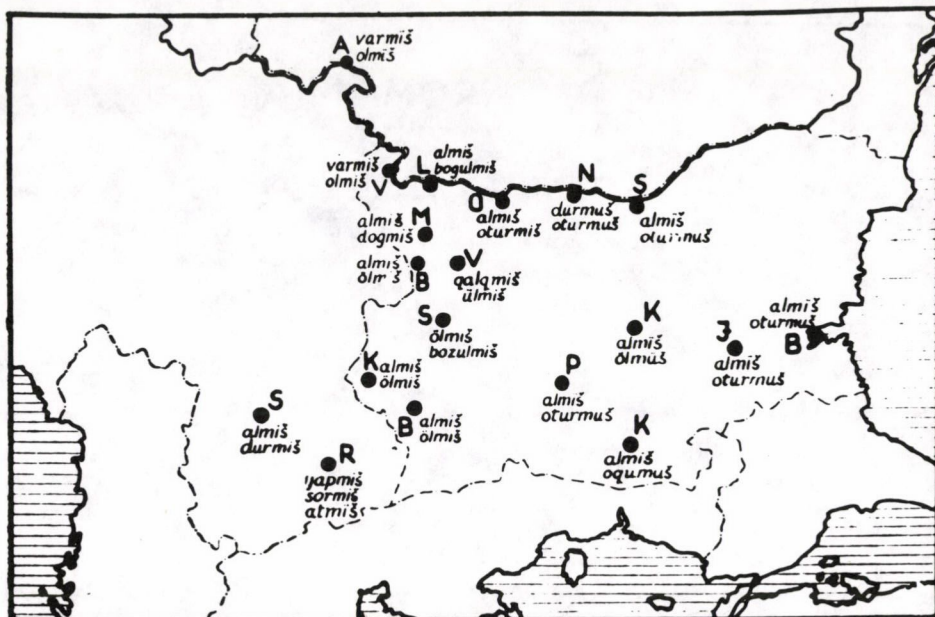
A XV. században az oszmánok kiterjesztették az uralmukat Anatólia északkeleti részeire, és az itteni mohamedán, illetőleg török népelemeket — valószínűleg több szakaszban — áttelepítettek Nyugat-Ruméliába. Nyugat-Rumélia és északkeleti Anatólia nyelvjárási egyezéseit csak ezzel lehet magyarázni.

Hogy Nyugat-Ruméliában milyen török nyelvjárások keveredtek és hogyan alakult ki a mai állapot, azt nem tudom. Naiv dolog volna ezt a nyelvtörténeti folyamatot úgy elképzelni, hogy egy északkelet-kisázsiai nyelvjárás egyszerűen áttevődött Nyugat-Ruméliába. Csak annyit mondhatunk, hogy az északkelet-anatóliai török nyelvnek döntő szerepe volt a nyugat-ruméliai nyelvjárás kialakulásában.

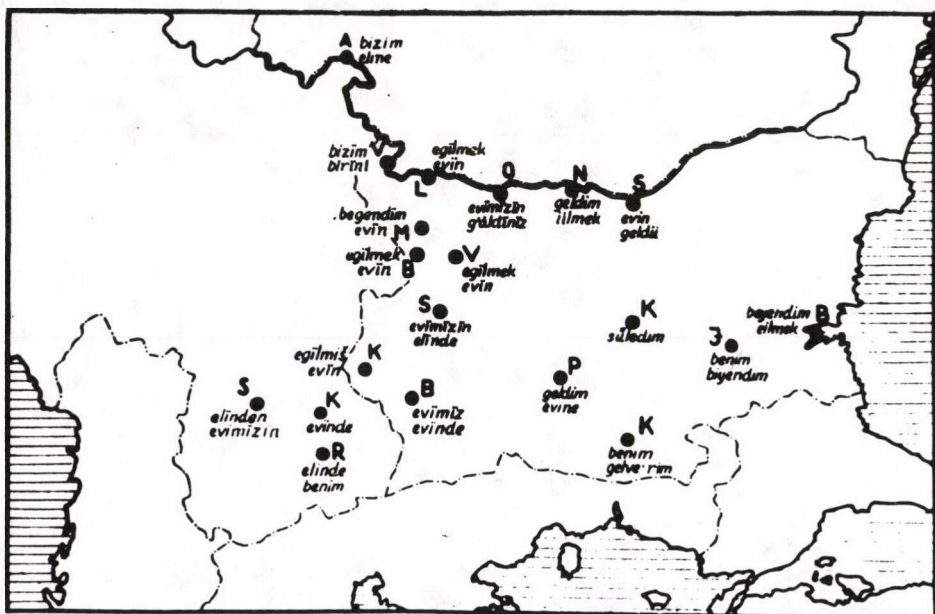
A török és a kelet-európai történeti kutatás feladata ezeknek a településeknek a történetét felderíteni. A török anyagot tartalmazó levéltárakban számos településtörténeti forrás van s a magyar és a török tudomány meg is kezdte már ennek az anyagnak a feldolgozását. A bolgár és a jugoszláv kutatás is fontos adalékokkal járult már a balkáni történet egyes kérdéseinek török források alapján való megvilágításához, s el fog jutni a török településtörténet rendszeres műveléséhez is, hiszen ez a bolgár, illetőleg a jugoszláv nép története szempontjából is fontos problémakör.

Nyelvtörténeti szempontból a fenti fejtegetések bizonyos új támaszpontokat adnak. A nyugat-ruméliai és északkelet-anatóliai nyelvjárási egyezések a nyugat-ruméliai török telepítések előtti századokból származnak, s a sok tekintetben nem világos adatokat nyújtó arab írásos emlékek és a sporadikus jellegű és sokszor problematikus értékű nem arab írásos emlékek mellett élő nyelvvagyot szolgáltatnak, — olyan anyagot, amelynek segítségével a XIV. századi oszmán-török nyelv igazi alakjához több tekintetben — főleg a magánhangzó-rendszer területén — közelebb jutunk, mint a nyelvemlékek segítségével. Ez az anyag az oszmánli nyelv bizonyos területéről származik és erre a területre jellemző, de természetesen nem hagyható figyelmen kívül a többi nyelvjárási területek és a köznyelv történetének a szempontjából sem. Azt is hangsúlyoznom kell itt, hogy nem szabad a sztambuli nyelvet az oszmánli nyelvtörténet kutatásában alapul venni. A sztambuli nyelvjárás történeti, irodalmi, sőt nyelvtörténeti szempontból is legfontosabb az oszmán-török nyelvjárások között, de az ó-oszmánli nyelvről és az oszmán-török nyelv alakulásáról általában csak az arab és nem arab írásos emlékek, az összes oszmán-török nyelvjárások és az oszmán-törökön kívüli régi és új oguz nyelvek összehasonlító tanulmányával fogunk képet kapni.

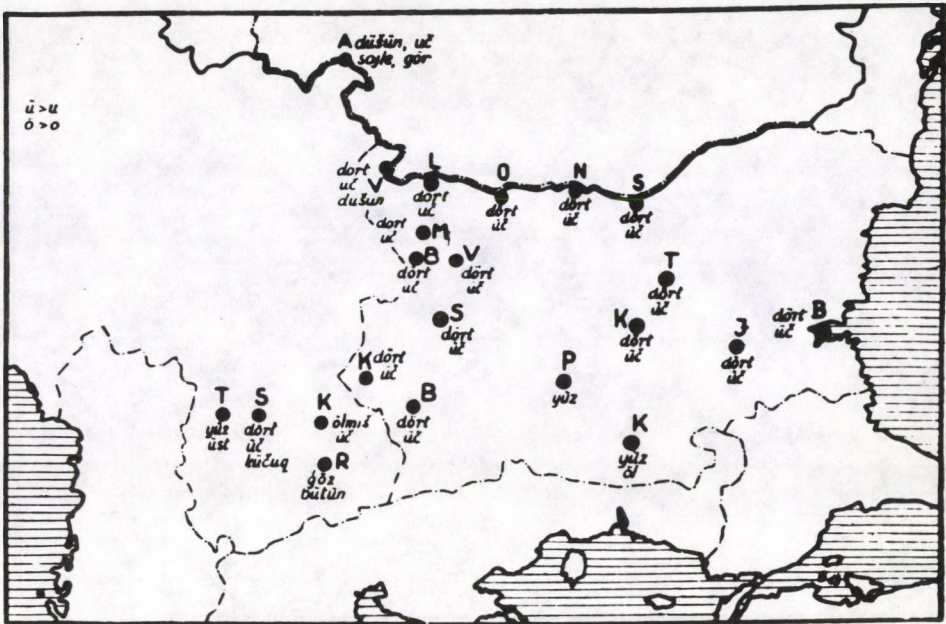
Kutatásaink az ótörök feliratok olvasása szempontjából sem lényegtelenek. Kiderül, hogy a *b¹ul¹ms²*, *q¹l¹ms²*, *l¹ms²*, — *y¹yis²i*, *yis²i*, *oyl¹in²*, *or¹l¹us²i¹nr¹u*, — *t²i¹ŋ¹la* féle alakok valóban *bulmiš*, *q¹lmiš*, *al¹miš*, *yay¹iš*, *ayis¹*, *oylin*, *ortusi¹nar¹*, *ti¹ŋla* formában olvasandók.

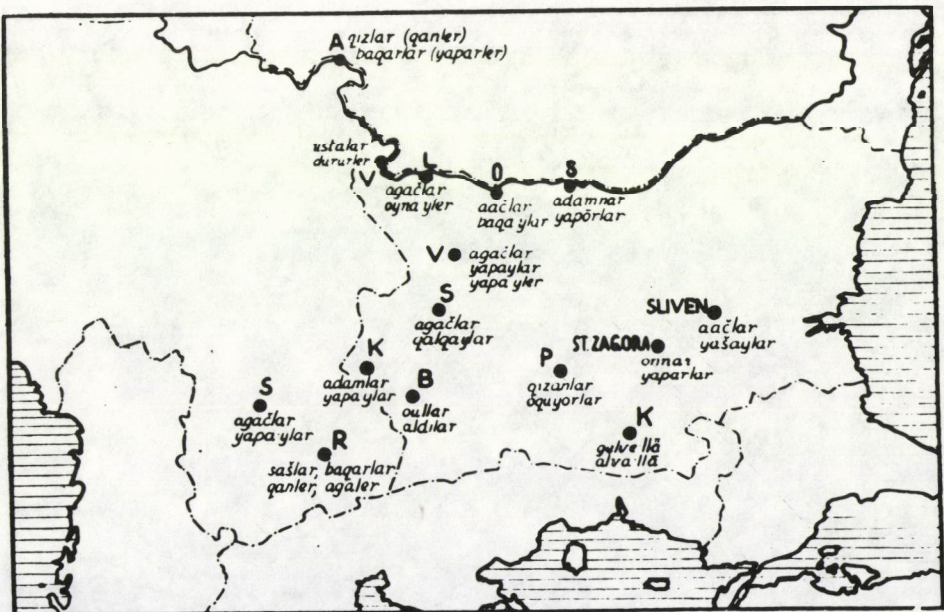
II. A *mű*-praeteritum alakjai

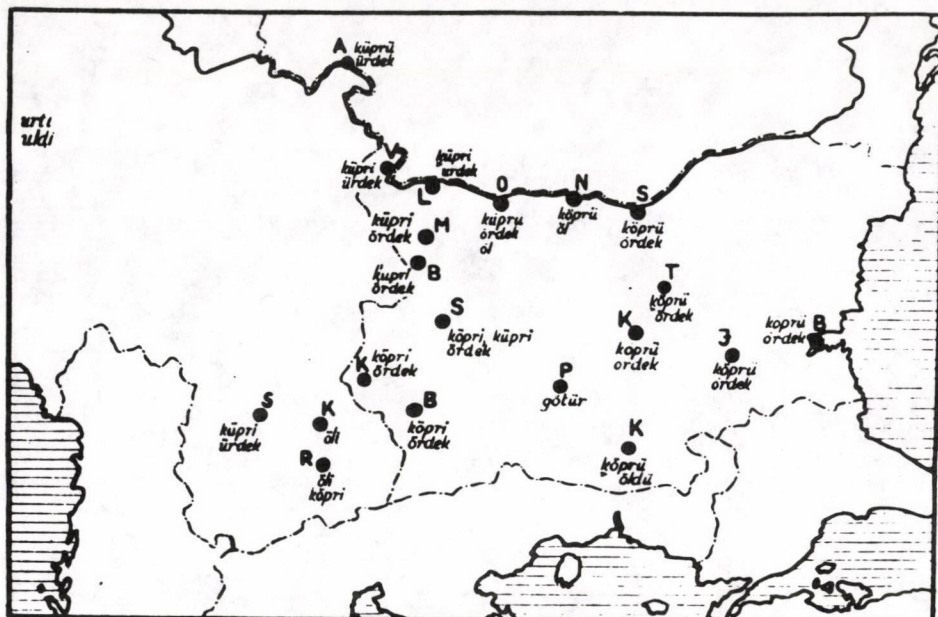
III. Az i ($\sim i$) képviselője

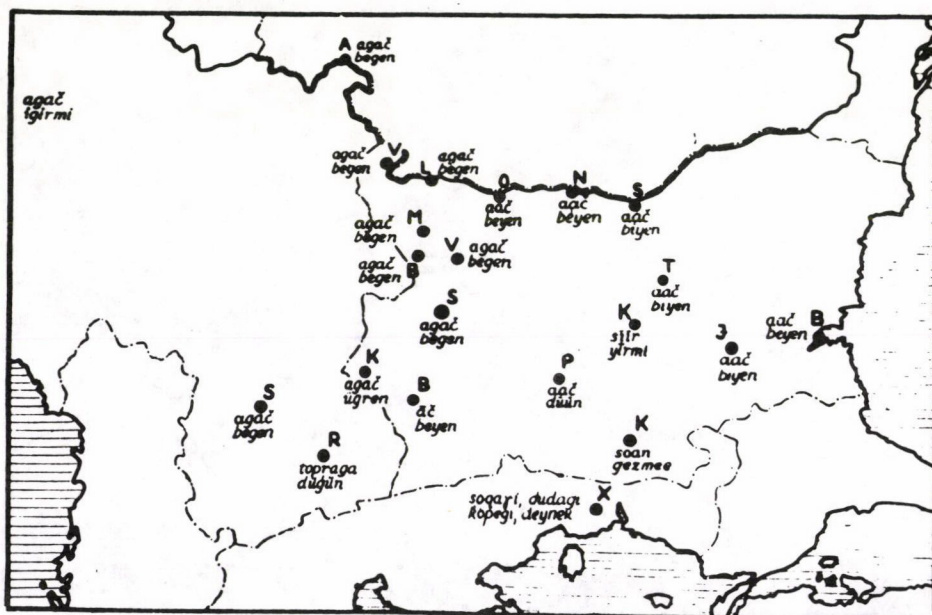
IV. Az ö - o, ü - u változás

V. A veláris illeszkedés

Vl. Az *ö* – *ü* változás

VII. A -g- képviselete

durmu(i)ş 'állott'
dururler 'állanak'
duşun 'gondolkozz'
düğün 'lakodalom'
düşün 'gondolkozz'
düün 'lakodalom'
egilmek 'meghajolni'
egülmüş 'hajlott'
eilmek 'meghajolni'
eli(i)nde 'kezeben'
eline 'kezebe'
clinden 'kezeből'
eri(i)n 'háznak a'
erine 'házába'
evimiz 'házunk'
evimizin 'házunknak a'
erinde 'házában'
geldü 'jövése'
geldim 'jöttem'
geli(i)y 'jön'
geliyo 'jön'
geliyor 'jön'
geliyorum 'jövök'
gelve'llä 'jönnek'
gelve'ri 'jön'
gelve'rim 'jövök'
gezme 'sétálni'
güley 'megy'
güleyörüm 'megyek'
gör 'nézd'
götür 'vidd'
gözi 'szenre'
guzu 'bárány'
güldüniz 'jöttetek'
getiri 'hoz'
göz 'szem'
igirmi 'húsz'
ilmek l. *eilmek*
köprü(i) stb. 'híd'
küçük 'kicsi'
küpri(ü) stb. l. *köprü*
kupri l. *köprü*
oldi(u) 'lett'
oli 'lesz'
olmi(i)ş 'lett'
onnar 'ők'
oqumuş 'olvasott'
oquyorlar 'olvasnak'
oturmu(i)ş 'ült'
oullar 'fiúk'

oyna'ylar 'játszanak'
ölu 'fia'
öl 'halj meg'
öldü 'meghalt'
öli 'halott'
ölmü(i)ş 'meghalt'
ördek 'kacsa'
qalqay 'felkél'
qalqaylar 'felkelnek'
qalqmış 'felkelt'
qanler 'vérek'
qapi 'ajtó'
qızanlar 'kis gyerekek'
qızı 'leányt'
qızlar 'leányok'
qomış 'szomszéd'
qoqayır 'szaga van'
quzi 'bárány'
sağlar 'hajak'
seviy 'szeret'
seviyo 'szeret'
seviyom 'szeretek'
sür 'tehén'
soan 'hagyma'
soqayı 'utcája'
sormış 'kérdezte'
soyle 'mondd'
söyle'y 'mond'
söyleyor 'mond'
süledim 'mondtam'
topraga 'földnek'
uç 'három'
uldi 'meghalt'
urdek 'kacsa'
urdu 'ütött'
urti 'takaró'
ustalar 'mesterek'
üç 'három'
ügren 'tanulj'
ügreniy 'tanul'
ülmüş 'meghalt'
ürdek 'kacsa'
üst- 'felső rész'
varmi(i)ş 'volt'
vurdi 'ütött'
yaparla(e)r 'csinálnak'
yapay 'csinál'
yapayla(e)r 'csinálnak'
yapı'om 'csinállok'
yapmış 'csinált'

yapör 'csinál'
yapörler 'csinálnak'
yaqıyrız 'elégetjük'
yaşay 'él'
yaşaylar 'élnek'

yazay 'ír'
yazı 'nyarat'
yırmı 'húsz'
yüz 'száz'

A magyarországi oszmán-török nyelv

Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból

Mikor 1926-ban balkáni török tanulmányaimat megkezdtem, arra is gondoltam, hogy a Magyarországhoz közel levő oszmán-török nyelvterületek leírása segítségünkre lehet a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak kutatásában. 1931-től fogva hosszasan foglalkoztam a vidini török nyelvjárás tanulmányozásával. Ezeknek a tanulmányoknak az első eredménye az volt, hogy a vidini nyelvjárás anyagában kulcsot találtam a Balkán-félsziget török nyelvjárásainak vizsgálatához és erről a kérdéstről ki is adtam egy nagyobb tanulmányt.¹

Kiderült, hogy a nyugat-ruméliai török nyelvjárások élesen elválnak a kelet-ruméliai nyelvjárásoktól. Azután megjelent a vidini nyelvjárás monográfiája is, amely egy nyugat-ruméliai nyelvjárás részletes leírása.²

Most tovább mehetek egy lépéssel. Egy nagyértékű kézirat feldolgozásával és a nyugat-ruméliai nyelvjárásokkal való foglalkozás alapján most abban a helyzetben vagyok, hogy azt a török nyelvjárást, amelyet Magyarországon — helyesebben talán: Magyarország meghódított területének délibb részén — az oszmán hódítás idejében beszéltek — ez szintén nyugat-ruméliai nyelvjárás — meglehetősen részletesen és pontosan leírjam. Az első szavaimban említett elgondolásom tehát több kedvező körülmény következtében sikerre vezetett.

Oszmánok Magyarországon

Először is meg kell jegyezni, hogy a magyarországi török lakosság és katonaság nem mint török nyelvű alakulat képezett egységet, hanem mint mohamedán népcsoport. Magyarország mohamedán lakossága elsősorban a meg szálló csapatokból és ezeknek családjából állott. Voltak itt janicsárok és egyéb gyalogosok, szpáhik, hűbéres lovasok, más lovas csapatok és egyéb katonai alakulatok. Voltak olyan emberek, akik itt éltek, szintén családjukkal együtt, a hadsereg és a mohamedán lakosság szükségleteiről gondoskodtak, iparosok, kereskedők, közigazgatási tisztviselők, egyházi emberek, dervisek, tanítók és olyanok, akik itt remélték szerencsájukat megtalálni. Nem voltak nagyon sokan — az egészet összevéve talán 30–50 000 ember —, mivel az élet itt meglehetősen szűk mederben folyt és szegényes volt.

¹ Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához. A MTA Nyelv- és Ir.-tud. Osztályának Közleményei. 1956. — Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia (Bulg. Akad. d. Wiss.) 1956.

² Die Türken von Vidin — Sprache, Folklore, Religion. Budapest (Akadémiai Kiadó) 1965.

Természetesen voltak itt mohamedán és más hitű alattvalói a portának a birodalom minden részéből, de ezek között különösen fontos szerepet játszottak a boszniai mohamedánok, akiknek a földje a porta mohamedán területei közül a legközelebb volt Magyarországhoz.

A budai basák egy része — így pl. a kiváló vezír, Szokolli Musztafa pasa (1566—78) — boszniai származású volt, és ezek vagy Budára való kinevezésük előtt, vagy azután magas állást töltöttek be Boszniában, vagy a délszláv terület más részén.³

A magyarországi török katonaság jó része a Balkán félsziget északi területeiről, illetőleg Boszniából került ide.

Evlija arról beszél, hogy Buda lakosai bosnyákok.

Evlijának ezt a helyét (ed. Ist. VI. 247, KARÁCSON fordítása: 252. l.) érdemes részletesen megismerni: „Lehce-i mahşûş-i ehl-i buldân ve iştilâhât-i ehâli. — Bütün Budin ehâlisi bosnali boşnaqlar-dır. Ba'zî mahşûş lehceleri var-dır. Meselâ;

وہا

ve محال جالہ

ve زامیرا ودریشوہ

ve شاید کچھ سن

ve ستوجی سومین

ve با، داما صاف مین گیبی. 'Ammâ faşîh macarca bilirler.'

Magyarul (KARÁCSON fordítása): „A város népének különös szavai és kifejezései. Buda egész lakossága boszniai bosnyák. Némely különös szavaik vannak, például ilyenek: *refîha* 'és egyebet', *mahşîl csalam* 'végre rászedem' (?); *zâhîr evermisim* 'fényesen házasodtam'; *sâjed gelsezen* 'feltéve, hogy eljön'; *azenkudai asermisim* 'úgy szerettem, mint téged'; *ja dâha szâg-mî-szûn* 'egészséges vagy-e már?' Magyarul azonban tisztán tudnak." Evlija „különös szavait” nem tudom lefordítani (KARÁCSON magyarázatai csak próbálkozások), egy azonban bizonyos: az, hogy ezek a kifejezések törökül vannak, tehát a budai „bosnyákok” törökül beszéltek.

Evlija tudósítása kérdésünk szempontjából döntő jelentőségű.

Egyes nagy városok, mint Buda és a déliek: Temesvár, Pécs teljesen mohamedán város benyomását tették, sok mecsettől, keleti vásárhelyekkel, boltokkal, fürdőkkel, amelyek mind mohamedán stílusban épültek, a kis erősségeknek pedig tiszta mohamedán lakossága volt. A mohamedánok egy része le is telepedett, voltak családok, melyek több emberöltőn keresztül itt éltek; gyakran kertjük, szőlőjük és földjük is volt.⁴

Ami azután a nyelvet illeti, amelyet a magyarországi mohamedánok beszéltek, elsősorban nem a török nyelvre, hanem a szerb-horvát nyelvre kell gondolnunk. Az a körülmény, hogy a meghódított Magyarországon nagyon sok keresztény délszláv is volt, nagyon elősegítette a délszláv nyelv használatát. De beszéltek itt törökül is, és a török nyelvnek kiváltságos helyzete volt. A hivatalos nyelv török volt a közigazgatásban is, a katoná-

³ GÉVAY ANTAL, A budai pasák. Bécs 1841.

⁴ HERMANN EGYED, Budáról Belgrádba 1663-ban, Ottendorff Henrik képes útleírása Pécs 1943. (= Tolna vármegye múltjából 7.) 27, 28, 43, 52, 54, 77. — T. HALASI-KUN „Sixteenth-century Turkish Settlements in Southern Hungary” című dolgozatában (Türk Tarih Kurumu — Belleten, 109. sz. [1964] török összeírás alapján bemutatja a Szegedi szandzsák déli részének mohamedán, illetve török településeit. (Bibliográfiával és a török települések kérdésének részletes ismertetésével.)

ságnál is. A janicsárok, akik a megszálló csapatok többségét alkották, első sorban törökül beszéltek. A mohamedán lakosság többsége a boszniai mohamedánok török nyelvét beszélte, akik szláv anyanyelvük mellett többé-kevésbé törökül is tudtak.⁵

Erre tanítanak bennünket a történeti maradványok. Ezeket a történeti tételeket megerősítik a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak tanulmányai, amelyek rendkívüli mértékű délszláv közvetítésről tanúskodnak.⁶

Ezek a tételek most új támaszt kapnak: a XVII. század közepéről ránk maradt a magyarországi oszmán-török nyelv Budától délre eső területének részletes leírása három egymástól független szerzőtől, és ezek világosan tanúskodnak arról, hogy a legfontosabb magyarországi oszmán-török nyelvjárás a délszlávok török nyelvjárásához tartozott.

Az Illésházy-kézirat

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára őriz egy kéziratot a következő jelzettel, névvel és címmel:

13 Oct. Lat.

Illésházy Nicolai: Dictionarium turcico-latinum. Viennae 1668,

pag. 180 in 8° transverso.

Mt. Lat. (Com. Steph. Illésházy)

A szerzőként szereplő Illésházy Miklósról SZINNYEI JÓZSEFnek Magyar írók élete és munkái c. művében (V. 65–66) a következőket olvassuk:

Illésházy Miklós (illésházi gróf), kancellár, báró I. Ferenc (ki Párkánynál elesett) és ákosvári Sárkány Erzsébet fia, szül. 1653-ban: nagybátyja I. György, kinek fia nem volt, vette magához és Bécsben a császárnak mint örökösét mutatta be a kieszközölte 1678-ban a grófságot ágazatának. Míg nagybátyja a Tökölly pártjára állott, ő a császár híve maradt; megnyitotta Trencsén-vár kapuit a császáriak előtt és Bécsbe ment, ahol I. Lipót király Liptó- és Trencsénmegyék főispánjává nevezte ki s az összes Illésházy birtokok örökösévé tette. 1687-ben a határvizsgáló országos küldöttség tagja lett. 1715-től kancellár volt. Meghalt 1723-ban. — Kézirati munkái: Dictionarium turcico-latinum 1668. 8 r. 180 lap; Responsum 1708 és Diaria manuscripta sive publicae et aliae cancellariae R. Hungariae expeditiones, két kötet (a m. n. múzeumi kézírattárban) stb.

Lényegében latin nyelvű, pergamenbe kötött, hosszában irt kézirat ez a munka. A lapok mérete 15,7 × 9 cm. 90 lapot tartalmaz, mindegyik lapnak a rectója folytatólágyosan meg van számozva. Több helyütt is kivágtak belőle lapokat, ez a csonkítás azonban (mely a számozás előtt történt) az 52. és 71. lap között van, így a török vonatkozású részeket megkímélte. A kötés fedőlapjának hátára egy fametazéses Illésházy-exlibris van ráragasztva ezzel a felirattal: Illésházianae Bibliothecae Dubnicensis. Az első lap rectóján latin nyelvű mondatok, szavak és tollpróbák láthatók; versója üres. A második

⁵ L. FEKETE, Budapest a törökkorban Budapest 1944, 145–169. — WALTHER BJÖRKMAN, Ofen zur Türkenzeit. Hamburg 1920. (= Hamburgische Univ. — Abh. aus d. Geb. der Auslandskunde, Bd. 3, Reihe B., Bd. 2.) — Magyarország története (szerk. MOLNÁR ERIK) I. (1964), 180–184.

⁶ Ezeknek meglehetősen nagy irodalma van, de senki sem írt róluk összefoglaló tanulmányt. Ilyenen már hosszabb idő óta N. Kakuk Zsuzsa dolgozik.

lapon kezdődik a szójegyzék. A könyvecske tartalma a következő (bővebben az egyes részek tárgyalásánál):

2—24^r: tárgykörök szerinti latin—török szójegyzék, laponként kb. 26 szó.

24^v—27^v: szintén latin török szójegyzék, de csak igéket tartalmaz.

28^r: számnevek.

29—52: latin és török beszélgetések; más kéz írása.

53—60: latin nyelvű diasztichonok Bacchushoz.

61—70: latin nyelven különféle jótanácsok: mit kell tenni, hogy a kutya hűséges legyen, hogy az asszony ne legyen hűtlen, hogy a ló gyorsabban fusson stb. Ebben a részben nem sok szöveg van, a legtöbb lapra csak 8—10 sor van írva.

71—76: német és olasz szövegek váltakoznak.

77—90: *Brevi Rudimenti del parlar Turchesco* című török grammatika -olaszul, majd török beszélgetés, — szabad, nem pontos olasz fordítással.

A 90. lap versóján ez a felírás található (lehet, hogy nem egy kéztől): *Nicolaus Illésházy Possessor est huius Dictionarioli. Anno Dni 1668 Viennae scriptus. Ezenkívül latin szavak és tollpróbák vannak a lapon, többek közt: „Comes, canis, sus”.*

A könyvtári leírásban szereplő Com. Steph. Illésházy, az Illésházy család utolsó tagja (1762—1838), — ő adományozta a kéziratot a Széchenyi Könyvtárnak.

A következőkben a 2. laptól a 28. lapig terjedő egységes részt A résznek, a 29—52. lapokon levő szintén egységes részt B résznek, a 77—90. lapokon levő olasz részt D résznek nevezem. A B és D közt levő C rész — mint fentebb láttuk — török adatokat nem tartalmaz.

*

Ezt a nyelvemléket akarom a következőkben ismertetni.

Kiadás előtt áll az emlék német nyelvű feldolgozása a teljes anyag bemutatásával s filológiai és nyelvészeti kritikájával.

Sem ebben a cikkben, sem a német kiadásban nem törekszem arra, hogy forrásunk anyagát a nem arab és arab írással hagyományozott oszmán nyelvemlékek felhasználásával szinkronikus vagy éppen diakronikus összefüggésben értékeljem. Ezek az emlékek még nincsenek rendszeresen kiadva és feldolgozva, és most úgy látom, hogy egy ilyen kísérlet ma még sok tévedéssel járna. Ma például sok tekintetben másképpen látom Balassa feljegyzéseinek problémáit, mint húsz évvel ezelőtt. És a Georgievits anyagának feldolgozása — ehhez a mi emlékünket szoros és fontos vonatkozások kapcsolják — alapos revízióra szorul. És így tovább.

Fontos kérdés pl. a török feljegyzések átírásának tradíciója. Ha Georgievits *»kezi, chezi«* *kızı* 'leánya' alakot ad, ez pontosan megfelel az IllK átírási módjának. Georgievits *»kogsa«* alakot ír (*koca* 'senex'), az IllK-ban *»magzungzi«* *»mâcûnci«* 'pharmacopola' alakot találunk. (L. lent, 72. l., HEFFENING, 41. l.)

Hangsúlyozom, hogy az IllK a következő kutatások szempontjából igen fontos. Meglehetősen terjedelmes nyelvemlék ez, amelyet olyan emberek írtak, akik tökéletesen tudtak törökül, és a magyar átírást használták, amely különösen alkalmas a török hangok jelölésére, így pl. az *ö, ü* hangok fel tüntetésére és ezáltal az *o, u*-tól való megkülönböztetésére.

A kéziratnak nem akadt feldolgozója, s nekem is csak az utóbbi években, balkáni tanulmányaimmal kapcsolatban irányult rá a figyelmem, mikor pár évvel ezelőtt átnéztem Halasi-Kun Tibornak magyar turkológiai kézirat bibliográfiáját, mely Budapesten több példányban megvan s megvan Ankarában is.

Nemrégiben egy szovjet kutató is említette. A. N. BASKAKOV (Baskakov jun.) «О некоторых типах турецких словарей» című cikkében, amely a Лексикографический Сборник 1958-i 3. füzetében (145–153. l.) jelent meg, Турецко–латинские словари cím alatt a következő bibliográfiai adatot közli: „М. Илліс х а з ы. Dictionarium turcico-latinum. 1668.” Megjegyzi, hogy «место издания неизвестно». Itt a szóban forgó kézitról van szó, amely tehát nem nyomtatott könyv. (A. N. BASKAKOV szintén HALASI-KUN ТИВОВ bibliográfiája révén ismeri a művet.)

1964 tavaszán fényképet készítettem a kézirat egyes részeiről és foglalkozni kezdtem vele. Kiderült — mint már említettem —, hogy egy terjedelmes és fontos oszmánli nyelvemlékről van szó, latin írással, amely magyar szempontból is igen fontos: a munka a török hódítás idején Budán és Dél-Magyarországon beszélt török nyelv emléke.*

A kézirat magyar, délszláv és olasz vonatkozásai

A kézirat magyar környezetben, valószínűleg Magyarországon készült. Erre különféle körülmények utalnak, így elsősorban a hangjelölés. A kézirat török feljegyzései mindhárom — egymástól független — részben tisztán magyar átirással vannak leírva.

Azután feltűnik, hogy a nyelvi anyagban magyar vonatkozások vannak. A 11^r lapon az oszmán birodalom legfőbb méltóságai vannak felsorolva, éspedig a következő sorrendben: a szultán, a qubbe vezíri ('rex'értelmezéssel) a vezír ('archidux') és azután: Budin vezíri, Bosna vezíri, Ragdat vezíri, Miaszir vezíri, „janicsar aga” (magyar alak).

Ez még lehet talán csak szokásos felsorolási mód. Fontosabb a következő.

A 43^r lapon, a B részben egy másik szerzőtől van egy beszélgetés, hadi eseményekről való hírek: „Némelyek azt állítják, hogy a magyarok győztek, mások, hogy a mohamedánok serege.” A 41^r lapon ezt olvassuk: „Nincs semmi újság, sem Törökországból, sem Magyarországból, Horvátországból (tehát Magyarországot után Horvátország van említve), sem a nyugati országokból, sem a tatároktól.” A 43^r lapokon: „a mieink” szembe vannak állítva „a törökökkel”. Ezek a „mieink” a magyarok. Végül tekintetbe kell venni, hogy a kézirat Illésházy Miklós könyvtárához tartozott és alighanem Illésházy Miklós megbízásából készült. (L. 67. l.)

Ezeknek az adatoknak a tanúbizonyosága lényegében kétségbevonhatatlan, de ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés: a magyarországi oszmán-török nyelvnek másik emléke is van, mégpedig Balassa Bálint feljegyzései, — hogy viszonylik a mi kéziratunk nyelve Balassa feljegyzéséhez?

*Köszönetet mondok Hegyi Györgynek, ki a kéziratot lemásolta és a latin szöveget lefordította, Horpácsy Illésnek, ki az olasz részt lefordította, kedves barátomnak, Koltay—Kastner Jenő professzornak, mivel az olasz rész problémáit részletesen megbeszéltem és Vásáry István volt hallgatónak, ki sokat és lényegesen segített.

Emlékünk török nyelve Balassa Bálint feljegyzéseivel — melyeket az AOH II. (1952), 23–61. l. tárgyalta — sokatmondó egyezéseket és sokatmondó eltéréseket mutat. Így Balassánál az »iken« 'lévén' alak mellett »jtien« alak is van — az IllK-ban »icsen« (vö. Balassa: »tiemanje« 'íjat'); Balassának ilyen alakjai, mint »benöme« 'az én' (ö-vel) az IllK-nek »benom«-féle alakjaival rokonok, a közösmánli ö- 'meghalni' Balassánál »ül-«, az IllK-ban »ul-« alakban van meg. Ezzel szemben Balassa megőrizte a régi τ_1 hangot, ami az IllK-ban nem történt meg; a régi ö, u Balassánál ö, u-vel, az IllK-ban o, u-val van képviselve.

A magyar vonatkozások után legfontosabbak a délszláv vonatkozások. Ennek egy bizonyítékát az ímént említettem. Még súlyosabb az a körülmény, hogy az IllK török nyelvében szerb-horvát elemek találhatók. Hogy Rumélia északoszmánli nyelvében szerb-horvát szavak vannak, azt már a DTVidin 8. és 377. lapjain kiemelttem. A mi emlékünkből ilyen szerb-horvát szavak vannak: »szlezen« 'lép', »kos« 'kosár', »lebude« 'hattyú', »szova« 'bagoly', »spos« 'csiga', »kume« 'koma', »stekta« [így] 'nagynéni', »usina« 'uzsonna' stb. (Vidinben: »santa« 'rész, darab', »parsol« 'patkány', »pavčina« ~ »palčina« 'pókháló'). Ezek természetesen csak mutatványok egy régi nyelvallapot szókincséből.

Végül olasz befolyás nyomai is mutatkoznak a nyelvemlékben. Az 'ételt, evést' az emlék *manca*-nak nevezi, és a harmadik rész, amelyet én D résznek nevezek, olasz nyelvű török nyelvtant és olasz fordítással ellátott hosszú beszélgetést tartalmaz.

A kézirat tartalma

Az egyes részek tartalmáról és jellegéről a következőket mondhatjuk.

Az A rész, a szójegyzék három, nem egyenlő terjedelmű részből áll. Az első részt nominális jellegű nyelvelemek képezik (2^r–24^r), a második részt igék (24^r–27^v), a 28^r lapon a számnevek vannak, latinul és törökül. Minden oldal négy hasáb, rendszeren 12 sor (számos eltéréssel). Az első fejezet részei a következők: idő-, hely-, módhatározók stb., összekötő szók és kifejezések, gyakori beszédfordulatok (feltűnő módon néhány állatnév, amelyeket később a kézirat megismétel). Azután szócsoporthoz jönnek a következő felírásokkal: De Humanis (5^r—), De Vestibus (8^r—), De Domibus (9^v—), De officialibus (11^r—). A 12^v lapon van egy nem világos kifejezés „Velli fatio”, azután „Est frigus hodie” és azután következnek felirat nélkül olyan szavak, amelyek a házra, a városra és a hadi életre vonatkoznak. A 14^r lapon újra felirattal ellátott szócsoporthoz következik: De Libris, aztán 15^r: De Equis 15^v: De Animalibus. 17^r: De Vermibus (az állatvilágra vonatkozó adatokkal), 18^r: De Consanguineis, 19^r: hibásan: De Orificibus (a foglalkozásokról), 20^r: De Fructibus (színnevekkel), 22^r: Dierum nomina, 23^v: Különféle (többek közt pénznevek). 24^r: egy befejező mondat: Permittat me in pace. — Ugyanazon a lapon következnek az igék: latinul (frango) és törökül (Praesens és Praeteritum): Kerarum — Kerdum). 28^r: Numeri.

A B rész többé-kevésbé összefüggő mondatokban beszélgetéseket ad. A háziúr még az ágyban van (29^r). Látogató jön, beszélgetnek, majd egy szolgát hívnak (32^r). Sokáig beszélnek a fehérműről és a ruháról — a háziúr felöltözik; a beszédbe külömféle témákat szőnek be: ima, háború, idő, — honnan jönnek, hova mennek (39^v), — mi újság? (40^v), — hírek háborúról

és politikáról. Azután új beszélgetés kezdődik; a szokásos frázisok után nagyon részletesen beszélnek szövetvásárlásról (45^r) és ruhacsínáltatásról.

Részletesebben kell szólnunk a D részről. Ez a rész egy török grammatika vázlata olasz nyelven, török–olasz beszélgetésekkel; tudományos szempontból nagyon figyelemre méltó, de kevesebb anyagot tartalmaz, mint az A és a B. Kisebbségi terjedelmű is, mint az említettek. A 77^r-től a 83^r-ig terjed. A nyelvtannak felírása van: »Brevi Rudimenti del parlar Turchesco»; a beszélgetéseknek (83^r–89^r) nincsen címe. Egy ebéd részleteire vonatkoznak.

Mindkét olasz részt ugyanaz a másoló írta be a kézírathba, de a nyelvtan szerzője nem azonos a beszélgetések szerzőjével. A beszélgetések az A és B rész nyelvjárásán vannak írva, a nyelvtan nyelvjárása más.

A D rész másolója született olasz, s valószínűleg világi ember. Ezt — talán helytelenül — egy beírásból következtetem, amely a 83^v lapon található és a következő szavakat tartalmazza: »Mulier, mulier, mulier«. Hogy mit akar mondani a 85^r lapon való beírás: »M« és »Mulim, mulim«, azután a 87^r lapon: »M M . . . (?)«, 88^r: »M. M. M.«, az nem világos nekem. A 87^v lapon alul a következő értelmetlen betűk vannak: »ffffff«.

Ennek a másolónak latin műveltsége volt. Erről tanúskodnak a fenti furcsa bejegyzések mellett a következő helyek: 87^r, ahol a lap kezdetén a török szöveget t é v e s e n — tehát ösztönszerűleg — latin nyelven folytatja: »sequat« [törölve és azután:] »benum ardi sora gyela«, azaz 'gyere utánam';⁷ 87^v lent, saját jókedvéből a következő hexametert idézi: »Omnia sunt hominum tenui pendencia filo«, hibátlan latinsággal (ez nem a szerzőtől származik).

A szerzőről természetesen épp úgy nem tudunk voltaképpen semmit, mint a másolóról. A nyelvtant a latin iskolai grammatika mintájára alkotta, — s ilyen csodabogarakat találunk benne, mint »csim« 'kicsoda' — vocativusa »ja csim« (80^v); hogy volt-e valami mintája, olasz nyelven írt török nyelvtan vagy más, azt nem tudom megállapítani.

Most tekintsük át a nyelvtan tartalmát és vizsgáljuk meg bizonyos jellemző vonásait.⁸

Különösen feltűnik, hogy a török alakok még hibásabban vannak beírva, mint az A és B részben.

A szerző két deklinációt ismer, egy olyat, amelyben a genitivus végzete »-ing«, és egy másikat, amelyben a genitivus végzete »-ung«. Ez találó, helyes megkülönböztetés. A szerző török nyelvjárásában veláris vokalizmusú szók esetében is szívesen alkalmazták a palatális vokalizmusú suffixumokat, így például az -i, -e, -den, -ler suffixumok esetében. Szigorú különbség csak a genitivusban volt, amelynek suffixuma a magánhangzó-illeszkedés szabályai szerint -ung-nak, illetve -ing-nek hangzott. De már a deklinációt két nagyon szerencsétlenül választott példán szemlélteti, az egyik: »elin« 'la scienza' és »haza« 'la virtù'. »elin« kétszeresen hibás forma, más helyeken »elim« van helyette, — az »ilm« 'tudomány' arab jövevényszó ez. »haza« nem lehet más, mint az arab *ḥaṣṣa* 'bir adama ve ya ṣeṣe mahsus olan hal, k u v v e t, tesir' (Qāmūs-i türki), vö. *ḥaṣṣiyet* 'vertu naturelle' (SAMİ BEY, DictTF); a két példa jelentése tehát: 'tudomány—erény'.

⁷ Itt megoldni látszik az a tétel, hogy a másoló a szöveget nem értette.

⁸ Itt jegyzem meg, hogy a jelentéseket nem egyformán adom. Legszívesebben megtartom a latin jelentést. Ahol ezt nem látom jónak, vagy ahol ez nem volt lehetséges, ott magyar jelentést adok, esetleg törököt, ha a török jelentés valamely kérdést megvilágít.

A szerző beszél a magánhangzós szóvég utáni pronominális *n*-ről: »Haza« — Gen. »Hazanung« és azután a következő sajtóságos mondatot írja: „In nomi che finiscono in Ab et Egh sequitano la stessa regola, V. G. Akrah il Scorpione, Akrahungh Del Scorpione et per ordinario simili nomi dar[1] parlare arabo”. A numerus, genus, szóképzés, fokozás (felsőfok: »kaetilha« [*gayetile*]) egészen röviden, de lényegében helyesen vannak tárgyalva (78^r, 78^v). Meglehetősen részletesen és általában helyesen tárgyalja a szerző a névmások alakjait (79^r–80^v, az egyes alakokat l. a nyelvtan összefoglaló tárgyalásában).

Következik (81^r) az ige. Kétféle ragozás van, aszerint, hogy az infinitivus végzete »meg«, vagy pedig »mak« (tehát a vokalizmus szerint; vö. fent a deklináció két fajtát).

„Indicativus”: »severum« (igy) stb.
 „Imperfectum”: »severdum« stb.
 „Perfectum”: »sevdem« stb.
 (Perf. indef.) »sevd[m]ül[ä]idum« 'io havevo amato' stb.
 „Futurum”: »severum« stb.
 „Imperat.”: »sezv ezen« 'ama tu' stb.
 „Optativ, Praes.”: »bulaicsi sezeveme« stb.
 Opt. „Praet. Perf.”: »bulaicsi sezevidum« stb.
 „Fut. opt.”: simile al praesente
 „Conj.”: »gyer«-rel 'che voluisse'
 „Conj. praes.” »gyer sezeuzen« [r.ml] stb.
 Conj. „praet.”: »gyer sezezeidum« stb.
 Conj. „fut.”: „nel medemo modo del praesente”
 „Infinito”: »Szevmek«
 „Partic.” »sezevegyek«

»sezevmeli« 'e adamare'
 »sezevigi« 'quello che ama'
 »sezevmis« 'amato'

„Verbo pass. ind. praes.” »sezevilurum« stb.

Az oszmán-török nyelvnek a grammatikai vázlata van tehát előttünk, — egy nagyon sovány és hiányos vázlat. A hangokról, a hangváltozásokról, magánhangzó-harmóniáról és magánhangzó-illeszkedésről rendkívül keveset ír a nyelvtan, a birtokos személyragokat nem említi. Fontos képzők, mint pl. bizonyos számnevek képzői, a névutók, az igéknél az *-an*, *-iq*-képzős participiumok, a gerundiumok, a tagadó formák nincsenek említve.

A Grammatika a magyarországi török nyelvet nem abban az alakban adja, ahogy a többi részek. Ilyen alakok mint »gyan« 'lélek' 78^r, »gyoc« 'ég' 78^v, »csim« 'kicsoda?' tipikus magyarországi alakok, de ezek mellett lényegesen eltérő alakokat is találunk.

1) A genitivus ragja a grammatika szerint »ing« és »ung« (sajnos, az egész kéziratban nagyon kevés genitivusi formát találunk). A névmások ragozásában feltűnnek ezek az alakok: »baga« 'nekem' 79^r és »onga« (~»ona«) neki (vö. 90. l.) — a 81^r lapon egy másik alakot találunk *η* hanggal: »sezevdung« 'szerettél'. Egyébként nincs a kéziratban *η* hang, illetőleg »ng« hangjel. (Vö. 86. l.)

2) A *-lar*, *-ler* rag-típusban a grammatika sokszor használja — veláris magánhangzó után is — a *-ler* alakot. Az A és B részben és a D rész szöveg-részeiben a magánhangzó-illeszkedés szabálya erősebben érvényesül. (L. 83. l.)

3) A Grammatika ilyen alakokat ad: »szen szeverszin« 'te szeretsz' 81^r, »siz szeversiz« 'ti szerettek' és az *ü*-s alakokat nem ismeri. (L. 77. l.)

4) A Grammatikában adott konjugációnak aligha a magyarországi török nyelv volt az alapja. Sok olyan alakot mutat, amely az A és B részben és a D rész beszélgető részében nincs meg.

Ami az átírást illeti, a Grammatika szerzője szintén a magyar hangjelölést használja: »szev-« 'szeretni' több helyen, »szevszen« 'ha szeretnél' 82^v; a szerző sokszor »s«-et ír »sz« helyett: »szevesiz« 'hogy szeressetek' 82^r; »sultan« 78^r; — »csim« 'kicsoda?' 80^v; »benumcsi« 'az enyém' 80^v; »hulaicisi« 'az Isten adja, hogy...' 82^r (»ch«-val is: 82^r, kétszer); »cs(ch)ilisza« 'templom' 79^v; »gyan« 'lélek' 78^r; »gyami« 'dzsámi' 78^r; »gyocsa« 'ég' 78^v; »szevegyek« 'sevecek' 82^v; a-*ci* képző: 78^v (pl. »ekmegci« [így] 'pék', »halugci« [így] 'halász', »hasmagy« 'nyomdász'); »padisáh« 78^r; — feltűnnek ezek: »gh«: »akrabungh« 'a skorpiónak a' 77^v, »hazalerungh« 'erényeknek a' 78^r; »haza« 'erény' 77^v, 78^r (az *s* »sz«-vel jelölve); »h« betű olyan esetekben, ahol az arab írás a *he* betűt használja (l. 75. l.).

Annak a képnek a megrajzolásánál, amelyet kéziratunk alapján a magyarországi török nyelv grammatikai rendszeréről adok, a fentiek miatt nem tekinthettem el a Grammatikától, de mindenütt törekedtem arra, hogy a Grammatika anyagát az A és B, továbbá a D rész beszélgető részétől elválasszam, amennyiben vagy egészen különválasztva tárgyaltam a Grammatika anyagát, vagy a lapszámokhoz, amelyek már tulajdonképpen magukban átba igazítanak bennünket a kérdésben, a Gr jelzést is odatettem.

Hogy a Grammatika ilyen gyengén sikerült, azon nem csodálkoztunk. Egy török szójegyzéket (A) összeállítani nem túlságosan nehéz feladat, — a török — latin beszélgetések (B) megírása sem kívánt — megfelelő ismeretek mellett — különösebb szellemi képességeket. De nyelvtant írni, különösen ha az embernek semmilyen mintája nincsen, legfeljebb egy más nyelv nyelvtana, igen nehéz. Ehhez bizonyos grammatikai műveltség kell. Ilyen embert találni nem volt könnyű.

Végül is talált a nyelvtan készítettője egy olaszt, aki a feladatot magára vállalta. (Az emlék nyelve délszláv jellegével ez valahogyan kapcsolatban is lehet.) Kísérlete nem használhatatlan, nem rossz, sőt talán azt is lehet mondani, hogy világos és megbízható, de amint mondtam, rendkívül sovány tartalmú.

Másolók, szerzők, készítő

Mind a három részben megállapítható, hogy a másolók a török nyelvet nem ismerték. Általában olvashatóan írtak, legszébben az A rész másolója, kevésbé szépen, de olvashatóan a B részé, és leghanyagabbul az olasz. Latin, illetve olasz szövegük normális, hiba bennük alig akad, de a török szavakban — különösen egyes helyeken — rendkívül sok és feltűnő hiba van. Ezek a hibák oly gyakoriak és olyan jellegűek, hogy törökül tudó másolóktól nem származhattak.

Igy az A részben ilyen hibákat találunk (csak egyszerű és világos eseteket említek): »aszdo« — *anda* 'ott' helyett (az sz—n és az o—a felcserélése többször előfordul) 2^r; »hics biri erden« = »hics bir ierden« 'nullibi' 3^r; »arsz-lain« = »arszlan« 'leo' 4^r; »beiriler« = »beinler« 'cerebrum' 5^r (a »ri« és »n« felcserélése gyakori); »distar« = »dislar« 'fogak' 5^v; »agens« = »agers« 'terhes' 6^v; »bas tarafari« = »tarafilari« 'tempora' 6^v; »uszurmecs« = »ukszumecs« 'sternutatio' 6^v; »akehli« = »akelli« 'prudens' 7^r; »ciu mamli [namli] adam« 'vir bonae famae' 7^r; »gyozbealugi« = »gyozbeazlugi« 'albugo' 5^v; »ditmek« = »dikmek« 'varrni' 9^r; »makar« = »makas« 'forceps' 10^r. Ha a »sofra bezi« kifejezés helyett a 10^r lapon a »beszofraszi« 'mappa' alakot találjuk, ezt már egészen másképpen kell megítélni. Itt a szerző cserélte fel egy összetételnek a tagjait.

Hasonló jelenségeket találunk a B részben. Vizsgáljuk meg például a 32^r—34^v lapokat. A 32^r és 32^v lapokon nincsen lényeges íráshiiba. A leíró figyelmesen dolgozott. A 33^r lapon ezt írja: »nekada[r]dur« 'hány van?', 33^v »chamarsirgyi« 'mosóné' és »nemd[l]i« 'nedves', 34^r »gyurulezi« 'mind' — »gyumlezi« helyett (a »ru« betűk könnyen felcserélhetők »m«-mel, ez nem hiba, hanem tévedés, egy hanyagul írt eredeti alapján, — mindenesetre világosan mutatja, hogy a leíró nem tudott törökül). A 34^v lapon feltűnő számban vannak hibák és tévedések: »to(r)z« 'por', »chih[l]itleia« 'zárd el', »ugurk[l]a-mazün« 'ne lopjon', »ham[a]sir« 'fehérenemű'.

A D rész olasz munka, de amint már mondtam — három olasz működött benne közre. Először számolnunk kell a szerzőkkel, a nyelvtan szerzőjével és a beszélgetés szerzőjével, akik olaszul is, törökül is tudtak és a másolóval, akiről a kézirat analízisének kiderül, hogy a török adatokat nem értette. A dolog tehát lényegében ugyanúgy van, mint az A és B résznél. Példák: »elin« (egyszer), »elim« (gyakrabban) 'tudomány' — ilim helyett (77^r); »szev-dilidum« 'szerettem', »szevmilidin« 'szerettél', »szevmilidin« 'szeretett', »szevmilidiki« 'szerettünk', »szevmilidigiz« 'szerettetek', »szevmilidilere« ezekben a tőalak mindenütt *sevmis-*, tehát a másoló az egész paradigmán keresztül hibás tőalakat ad (vö 73. l.: az *l* [= *s*] jeléről), 81^v; »szewelunh[b]i« 'szeressünk'; hat török sorban a következő íráshiibák vannak: »hazul« 'kész' — »hazur« helyett, de a »hazul« lehet talán helyes alak is; »kat« 'mennyi?' — »kacs« helyett; »oilete inkandur« 'közel van a délhez' 85^r.

Az a körülmény, hogy a leírók a török szöveget nem értették, arra kényszerít bennünket, hogy az egyes kérdések megítélésében rendkívül óvatosan járjunk el és bizonyos helyek magyarázatánál nagy, sokszor elháríthatatlan akadályt képez. Egyes esetekben egyáltalában nem lehet eldönteni, hogy íráshiibával van-e dolgunk, vagy pedig régi nyelvi alakokkal (természetesen másképp van a dolog, ha a jelenség több esetben mutatkozik, vagy két részben, esetleg mindháromban előfordul). A fordításban is vannak kisebb-nagyobb hibák, de ez voltaképpen lényegtelen.

Ezzel összefüggésben felmerül az a kérdés is, hogyan tudtak a fordítók, illetőleg a szerzők törökül. Nem vagyok benne bizonyos, hogy ismerték az arab írást, — legfeljebb a nyelvtan szerzőjéről teszem ezt fel. A magyarországi török nyelvjárást beszélték, amelyet az isztambuli nyelv alig befolyásolt. A három részt a három szerző egymástól függetlenül írta és olyan egyöntetű a nyelvük, hogy mindháromnál a magyarországi beszélt nyelvre való támaszkodást kell feltennünk. Ha az isztambuli nyelv befolyásolta volna őket, török szövegeik között több eltérést látnánk.

Felmerül az a kérdés, mégpedig egészen határozott formában, hogy a mű nem tervszerű elgondolásnak köszöni-e a létrejöttét. Az első rész egy szisztematikus, az akkori szokás szerint összeállított glosszárium. A második rész beszélgető könyv, ugyancsak az akkori szokás szerint összeállítva. Aligha írták be mindjárt az első rész beírása után a füzetbe, hanem inkább később, mikor találtak egy megfelelő embert a megírásához (lásd 62-3. l.). Azután egy olyan rész jön, a C, amelyben semmiféle török vonatkozás nincsen, és a török nyelvkönyv tervén teljesen kívül esik. Úgy látszik, hogy a félig üres füzetet alkalmilag hasznos és különféle mulattató dolgok feljegyzésére használták. Azután megint elmúlt egy idő és találtak egy Magyarországon élő olaszt, aki képes volt török nyelvtant írni. Ekkor aztán egy másolóval beíratták a török nyelvtant és a D rész beszélgetését, amelyet, mint mondtam, nem a nyelvtan szerzője írt. Ezt talán nem is olasz ember írta.

Feltűnő, hogy mind a három szerző a magyar hangjelölést használta. Ebből különféle következtetéseket lehetne levonni, de ezeket aligha lehetne kellőleg megalapozni. Egy biztos, — az, hogy a kézirat Magyarországon készült. A részek keletkezésénél tehát 7 vagy 8 személlyel kell számolnunk: a megrendelővel (ezek lehettek többen is), 2 vagy 3 szerzővel (mondtam, hogy lehet arra gondolni, hogy az A és B részt ugyanaz a szerző írta és bizonyos, hogy a D részben más írta a grammatikát és más írta a beszélgetést, valamint a 3 másolóval).

Ki volt a készíttető? Illésházy Miklós 15 éves volt, mikor a könyvbe mint tulajdonos beírta a nevét. Vajon készen kapta a munkát, vagy részben 1668 előtt és 1668 után ő maga készítette? Ez nagyon jól lehetséges. A beszélgetésekben, tehát a B részben mindjárt a legelején egy gróftól költenek fel álmából és a D részben a beszélgetés központja egy Miklós nevű úr. Vajon ez a gróf és ez a Miklós nem gróf Illésházy Miklós? Esetleg nem akkor írta-e bele nevét a műbe, mikor még csak a beszélgetések voltak meg? Miért van beírva címül a Dictionarium? — nem azért-e, mert a beírás idején még csak a szójegyzék volt beírva? És nem később íratta-e bele Illésházy Miklós a többi részeket?

1668-ban vagyunk, öt évvel Érsekújvár elfoglalása után. A török uralom még szilárdan állott Magyarországon, sőt a levegőben volt Bécs elfoglalásának a gondolata. A politikai pályára készülő 15 éves Illésházy joggal gondolhatta, hogy politikai érvényesülésében a török nyelv ismerete nem lesz felesleges.

Átírás

Az emlék a török hangok jelölésére korának magyar hangjeleit használja.

aa	a	gy, gy, gi	c'', c''i, y
aaa	aa	gz	c''
á	ā	h	h, s
o, t (egyszer)	o, t (egyszer)	z	z
u	u	sz	s
e, t	e, t	z	z, s

»i, j, y«	i, y	»3«	3
»ö«	ı (kétszer)	»h, v, f«	h, v (u), f
»ü«	u, ı (egyszer)	»l, r, m, n, ny«	l, r, m, n
»b, p — d, t«	b	»c«	k
»g«; »k«	p	»cs, ch«	ç
	d		
	t		
	g, g', c''; q, k		

A magyar helyesírás a XVII. század második felében már meglehetősen kialakult.⁹

KNIEZSA ISTVÁN a MHT-ben a 10–16. lapon erre a korra vonatkozólag megkülönböztet egy protestáns és egy katolikus helyesírást. Ennek a megkülönböztetésnek a részletei minket most nem érdekelnek. Török szövegeink átírása a magyar hangjelölés viszonylatában nem ad lényeges problémákat, és azok a kérdések, amelyek itt felmerülnek (a gy betű pontos hangértéke, kisebb lényegtelen kérdések, mint pl. az L hangok artikulációja, az r ejtése stb.), a hangtanba tartoznak.

Itt csak egy kérdést akarok megemlíteni: a ç (ĉ) hang jelölésének kérdését.

A ç hang jelölése az A és D részekben eltér a B rész jelölési módjától. Az A és D-ben a ç-t a »cs« betű jelzi, a B-ben »ch«.¹⁰ A cs jelölés a katolikus helyesírásban használatos,¹¹ de hiba volna ebből messzemenő következtetéseket vonni. Azon sem lehet csodálkozni, hogy az A részben ilyen alakok fordulnak elő, mint »turches« 'turcice' 4^r, »tech(e)rar« 'insuper' 4^v (»tecarar« 'ad hoc' 5^r), »pach« 'castus' 7^v, »kelch« 'kard' 13^v, »chekmecs« 'húzni' 14^z, »ochuz« 'taurus' 16^r, »euszichane« 'glis' — »szicsane« 'mus' 16^v, »szerche« 'passer', 17^r, »evelchiler« 'antecessores' 19^r, »pesches« 'donatio' 19^z, »staschie« 'gemmarius' 19^v, »zuretchie« 'pictor' 19^v (»zuretschi« 'sculptor' 19^v), »kelechis« 'kılıççı' 20^r — a cs-vel való írás százai mellett. (A B-ben csak az egy »csifalet« 'satis' 52^r szót találtam »cs« betűvel írva és a D-ben csupán a »peschenle« = »peççirle« 'törülközővel' 86^v és »belchis« 'talán' 88^v szavakat.) Azt is meg kell jegyezni, hogy az s (= sz) hang az A és D-ben (ezek tehát ebben a tekintetben is egyeznek) »sz« betűvel, a B-ben 3 betűvel van jelölve.¹²

Magánhangzójelek

»a«¹³

Az »a« betű a magyarban a XVII. században labiális a (ɒ) hangot jelöl, a törökben pedig bizonyára illabiális a-t: »basa« 'caput' 5^r; »kan« 'sanguis' 6^v;

⁹ MARCSEK TIBOR, Helyesírásunk a XVII. században. Budapest 1910. — KNIEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Budapest (Akad.) 1962. — Ua., A magyar helyesírás története = MHT, Budapest (Tankönyvkiadó) 1952. — BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtört. Budapest (Tankönyvkiadó) 1958, 14–16. l.

¹⁰ Vö. KNIEZSA, MHT 10. kk.

¹¹ KNIEZSA, i. m. 16.

¹² L. KNIEZSA, i. h.

¹³ Mind a három részből igyekszem példákat adni. Különös esetekben arra törekedtem, hogy az összes példákat idézzem. Kétes eseteket nem vontam be a tárgyalásba.

*damare 'vona' 6v; *aiak 'pes' 6v; *zabak 'reggel' 31v; *kalkarum 'surgo' 31v; *szana 'neked' 88v; *katlanma 'vágni' 88v.

Az *aa* jel *aa*-nak olvasandó (két csúcsú hosszú szótag, talán — leg-
alábbis néha — laringális explosívával a két *a* között): *zaat 'horologium'
10v, *zate Dat. 31v; *zaat 'hora' 32v, 39v (négyeszer), 39v, 85v (1); *taán 'evés'
86v; *zaát 86v; *zaat 87v.

A magyar *á* hosszú illabiális *a* (á) hangot jelöl és emlékünkből több-
ször előfordul: *szárhosluk 'ebrietas' (á: eredeti *e*-ből); *ácluktan 'az éhség-
től' 86v (sajátságos módon van *ács* 'éhes' alak is 85v, 88v); *szágluguna
'az ő egészségre' 84v, *száglugone 84v; *szigiyák 'meleg' 88v.

A *zaát és *taán alakok fent adott olvasatának helyességében nagy-
jában nem lehet kételkedni, és hogy a többi példák átírási módja semmit-
mondó, azt sem lehet állítani (szágluguna: affektív alak hosszú magánhangzó-
val és hangsúllyal az első szótagban?).

o

*csok 'sok' 2v; *ozeman 'tunc' 2v; *szok 'bal' 2v; *olmak 'lenni' 3v; *oturi
'miatt' 4v; *gyor 'látni', *gyoz 'szem' passim; *oroszipi 'meretrix' 8v; *sofra
'mensa' 10v; *oile 'ita' 2v; *oteden 'illuc' 3v; — *dozt 'barát' 29v; *dogri
'fidelis' 30v; *gyordum 'láttam' 31v; *stambolda 'Isztanbulban' 49v; — *korkma
'ne félj' 84v; *dosztlar 'barátok' 84v; *oile 'dél' 84v; *nikola 'Miklós' 84v.

A *skovergyak 'cincinnati' 5v (TS *kivircsk*) szóban — úgy látszik —
az *o** *i*-t jelöl.

Különböző nyelvtani alakokban a nem első szótagban az *o** az *o* hangot
jelöli. L. 81—2. l.

u

Az *u** betű az *u* hangot jelöli: *burun 'nasus' 5v; *iumruk 'cubitus'
6v; *oiledur 'ita' 2v; *hazur 'praesens' 2v; *dun 'heri' 2v; *usztun 'supra'
2v; *ezenun ianunda 'apud te' 3v; *szuilema 'ne mondd' 4v; — *ne buiurur-
zun 'quid imperas?' 29v; *chimdur 'quis est?' 29v; *szizun 'az ön' 30v;
*dusek 'ágy' 29v; *katlandugunuza 'várása miatt' 29v; *stedugun 'amit
akarsz' 29v; — *buldunuz 'megtalálta' 83v; *iureguni 'gyomrodat' 83v; *degyu-
lime 'nem vagyok' 83v; *szucsur 'köszönet' 84v; *kalunusz 'maradjon!' 88v.

A 37v lapon *zuu 'víz' alak van (hosszú *u*), a Grammatikában (78v)
pedig *sù. (L. 84. l.)

e

Az *e** elsősorban az *e* hangot jelöli, amely — különösen bizonyos esetek-
ben — általában valamivel zártabb, mint a magyar (vagy olasz) *e*: *tesz
'cito' 2v; *merede 'ubi?' 3v; *oiledur 'ita' 2v; *zemanile 'aliquando' 2v; *gyegye
'éj' 31v; *gyer 'si' 31v; *gyerchek 'igaz' 31v; *gyelmes 'non venit' 31v; *sze-
verler 'szeretnek' 81v; *kahve 'kávé' 83v; *eder 'csinál' 83v; *zeman 'idő' 84v.

Sok esetben az *e** az *i* hangot jelzi, illetőleg az *i* jele szabály szerint
az *e** betű: *agez 'os' 6v; *sternaklar 'ungves' 6v, 18v; *bagerszak 'intestina'
6v; *agen[r] kari 'puerpera' 6v; *akkal 'memoria' 7v; *nazehat verigy
'exemplaris' 7v; *iakel 'közeli' 7v; *herszus 'fur' 7v; *herka 'vestis foemi-
nea' 8v; *szingyer 'sinc' 8v; *sekerca(k) 'assarium organum' 10v

(РБДН. 724: جترق); *kezlar* 'leányok' 11^v; *kelch, kelech* 'kard' 13^v, 20^r, 25^v; *kene* 'vagina' 13^v; *hazerlamak* „atrahere sclopum” 14^r; *saget* 'papír' 14^r, 19^v; *verelmis* 'datum' 14^v; *kater* 'mulus' 15^r; *ker (at)* 'albus' 15^v; *euszichane ew-sičani* 'glis' 16^v; *csaker* 'accipiter' 16^v; *kerlangyk* 'hyrundo' 17^r; *domuszkela* 'seta' 18^r; *kez* 'sponsa, filia' 18^v; *ugye (Ist. ürey) kez* 'privigna' 19^r (*e = i, *i = i): *singer* 'ficus' 22^r (Ist. incir): *kremzi* 'ruber' 22^r; *kes* 'hyems' 23^r; *kerarum* 'frango' 24^r; *szervalarum* 'latro' 24^r; *cse-ver* 'converto' 25^r; *gyeter* (c'etir) 'hoz' 32^r, 33^r, 37^r; *kerk* 'negyven' 28^r; *akela* 'scientia' 31^v, 38^v, 45^v, 48^r kétszer; *agyerrerum* 'hoc mihi summo dolori est' 35^v; *anni cul[l]andermisim* 'practico' 46^r; *hezer* 'Georgius' 46^v, 49^r; *kelecsler* 'kardokat' 86^v; *agyer[r.n]urum* 'sajnálom' 88^r; *szukelaione* 'szorulatok összéb' 88^r; *gyorurszenesz* 'ön látja' 88^v.

HEFFENING, 43., 85. l.

i (j, y)

Az *ie* az *i* és *y* (*i*) hangokat jelöli, néha *ije* vagy *iy* van helyette: *sindie 'iam' 2^r; *bire 'egy' 2^r; *oiledur* 'ita' 2^r; *jarun* 'cras' 2^r; *ababhaktie 'mane' 2^r; *ahsamvaktie 'vesperi' 2^r; *mum[m]akasz* 'emunctorium' 10^v; — *isite 'halld' 29^r; *chimdur* 'quis est?' 29^r; *be[i]rsei 'valami' 29^r; *guilemaa 'megbeszélni' 29^r; *oturie 'miatt' 29^v; *aldat[t]ie 'megcsalt' 30^v; *uiku* 'álom' 30^v; *uiuma* 'aludni' 30^v; *iaron* 'holnap' 30^v; *bundaim* 'hic sum' 32^r; *joktur* 'nincs' 32^v; *ioktur* 34^r; *mje 'e?' 34^r; *anahtarja 'kulcsot' 34^v; *basumje 'fejemet' 35^v; *zenje 'téged' 36^v; *szemanje 'időt' 39^r. Az utóbbi alakok (*je-vel) a B e részében feltűnnek. — *kahvealtidane 'a reggeli miatt' 83^r; *bir ierde ierosz* 'valahol eszünk' 83^r; *adamu[nu]zie 'a maga emberét' 83^r; *iuregunie 'gyomrodat' 83^r; *kavie 'erős' 83^r; *juregun* 'gyomrod' 86^r.

A B-ben (33^v): *geynerum* 'felöltözöm'.

Az *eyi* 'jó' szót az emlék rendszeren *ie*-nek írja (7^r, 29^r, 84^v, 88^r); *kopuz-iai = *kopuz-yai* [?] 'plectrum' 15^r. *byuka* 'nagy' (*biyuk*) 13^r, 19^r.

Az *ie* néha az *i* hangot látszik jelölni: *irake 'procul' (iraktan) 3^r; *irmake 'fons' 10^v; *iszigyák* 'meleg' 88^r; *irlaigy* 'cantor' 14^v; *irla* 'cantus' 14^v; *azgine 'azgín bir at' 15^v; *szakszigan* 'pica' 17^r; *szi(d)gergy* 'bubulcus' 20^r; *szingyer* 'monile' 8^v; *sinc'ir* 'ilame' 'serpens' 17^v (kétszer); *gylambalugi* 'murena' 17^v. Bizonyos, hogy ezek az adatok — majdnem mind — *i*-vel olvasandók (l. DTVidin 65, 27: *i*, 41).

ö

Mivel nyelvjárásunkban az *ö* hang nem fordul elő, az emlék az *ö** betűt nem használja. Egyedül az 5^r és 15^r lapokon szerepel: a *kil* 'szőr, lőszőr' szót *ö**-vel írja az emlék. (Ingadozások a helyesírásban, vö. itt: *ü**.)

ü

Mivel a magyarországi törökben az *ö* hanggal együtt a régi *ü* is elvesztette palatális voltát, és általában *u* helyettesíti, a kéziratban az *ü** jellel nem azokban az esetekben találkozunk, ahol azt elvárhatnánk. Amíg azonban az *ö* a kézirat nyelvjárásában teljesen eltűnt, addig az *ü* bizonyos esetekben, igei és névmási alakokban — affektív színezettel — megmaradt, és ezekben az alakokban találkozunk az *ü** jellel. (L. 91., 92—6. l.)

A »külügyünje 'kardodat' 36^v szóban az »ü« az »i« hangot jelöli. Az írás némi bizonytalanságot mutat e szó hangjelölésében. Ugyanez a szó a 37^v lapon »kelagyumje«-nak van írva, tehát az első szótagban szabályszerűen »ke«-vel, a második szótagban »a«-val, mint az »i« hang több szóban (l. 76. l.). A 86^v lapon a szabályszerű »kelece« írást látjuk.

Más, a köznyelv hatása alatt keletkezett rendhagyó alakok: »bu gyüne« 36^r (~ »bugyune« 36^v) 'ma', »uz[r. s]ürjune [= i]j« 'meghültök' 36^v; »üzj« 'szó, beszéd' 41] (rendesen: »suz«).

Hibás alakok: »üiumadum« 'nem aludtam' 32^r; »iaüükulmis« 'elvezett' 33^r.

Mássalhangzójelek

»b«, »p« — »d«, »t«

A »b«, »p« — »d«, »t« jelekről semmi különösöt nem mondhatunk. Körülbelül azokat a hangokat jelzik a törökben, amelyeket a magyarban. Felvetődik az a kérdés, nincs-e a mi török nyelvjárásunkban *b, d*? Ezt az átírás alapján nem lehet megállapítani.

»g«, »k«

Másképpen van a dolog a »g« jellel. Ennél van néhány probléma. Először 's' — a környező hangok szerint — *g*-t és *q*-t jelent. Példák a *g* hangra: »gairie imásik' 3^r; »oglane' 'puer' 5^v; »istedugumuz« 'amit mi akarunk' 3^v; »age[«]ze os' 6^r; »uzum agag y« 'vitis' 21^v; — »aga« 'úr' 30^r; »dogrie' 'fidelis' 30^r; »gairie' 'több' 32^v; »galiba« 'forte' 33^r; — »iuregunie' 'gyomrodát' 83^r; »szágluguna« 'az ő egészségtükre' 84^r; »olduguna« 'hogy van' 85^r; »aglar« 'sir' 86^r. Példák a *q* hangra: »egrie' 'ferde' 3^v; »csigere' 'tűdő', »gygere' 'renes' 6^v; »digrene' 'fucimulla' 10^r; »eglenma« 'ne maradj sokáig' 49^v — »eglenmezize' 'nem maradunk sokáig' 85^r; »oldugie' 'hogy ő van' 87^r. — Ugyanígy a »k« jelnél.

»g« = *c*: »inge builie' 'subtilis' 7^r; »augi passa« 'praefectus venationis' 11^v; »egaze [»ec' 'az ?] 12^v; »get« 'nagyapa', TS *cet* (*ceddi*) 19^r; »ingere' 'ficus' 22^r; »ager(ur)um« 'me pocnitet' 25^r; »igazetunuz ile« 'cum licentia vestra' 48^v

»gy«

A *gy* jel a magyarban nem palatalizált, hanem palatális *d* hangot jelöl. A mi emlékünkből rendszeren »gy«-vel van írva, ritkábban »gy«-vel (az *y* feletti két pont a B részben nemigen fordul elő), vagy »gi«-vel, és egy olyan hangot képvisel, amelyet én *c*'' jellel írok át (vö. a hangtant, 84. l.); jelöli a *c*''-i hangpárt is: »gyune' 'nap' 2^r; »gyece« 'tarde' 2^r; »gyelegyeca« 'in futuro' 2^r; »olingye« 'interea' 2^r; »bugyegye« 'hoc vesperi' 2^v; »gyoze« 'szem' 5^v; »gyehennene' 'infernus' 6^r; »gyere« 'si' 4^v; »gyahgyah« 'raro' 5^r; »dugyme« 'gomb' 8^v; »bilmieigia' 'nem tudó' 7^v; »gyuvergyn« 'columba' 17^r; — »angyaka' 'tantum' 29^v; »degiula' 'nem' 29^v; »gyibi« 'mint' 29^v; »gyirma« 'ne menj be' 29^v; »agyeptura' 'miror' 30^r; »nigye« 'sicut' 30^v; »gyune' 'nap' 31^r; »gyelmes« 'nem jön' 31^v; »ogyaka' 'caminus' 32^v; »gyumlesze« 'mind' 33^r; — »gyane' 'lélek' 78^r Gr.; »gyami« 'dzsámi' 78^r Gr.; »gyoc« 'ég' 78^v Gr.; »chilisagyih« 'templomocska' 79^v Gr.; »szevegyek« 83^r Gr.; »gyendi« 'maga' 83^r; »mangya« 'evés' 84^r stb.; »gyrenmis«

'tanult, megszokott' 84^r; *gyurek* 'gyomor' 84^r; stb.; *gyenduni* 'magadat' 84^r; *gyumleszuni* 'mindet' 84^v; *gyuzel* 'szép' 84^v; *gyeluruz* 'jönni fogunk' 85^r; *gyerler* 'helyek' 86^v, 88^r; *iszigyák* 'meleg' 88^r; *agyver[n]nrum* 'sajnálom' 88^r; *gyorur* 'lát' 88^v; *gyderszün* 'még' 83^r; *gyibi* 'mint' 84^r; *gyderoz* 'megyünk' 85^r stb.; *gydelum* 'menjünk' 85^r; *gytma* 'menni' 85^r.

Az A és D részben a *gy (gi)* után gyakran í betűt találunk, azaz a *c''* hangpár *gy*-vel van jelölve: *parmagy* *parmac''* 'ujja' 6^v; *gyger* 'renes' 6^v; *orospigy* 'adulter' 7^v; *biligy* 'tudó' 7^v; *cseszigy* 'latro' 8^r; *degyl* 'non' 2^r, 3^v, 25^v; *dilengyluk* 'mendicatio' 8^r; demir ogyagy* 'subex' 10^r; *kamgy* 'ostor' 15^v; *gyirmi* 'húsz' 28^r; *shasmagy* 'nyomdász' 78^v Gr; *gygytlerum* 'az én embereim' 84^r.

Ellenben a B részben ilyen alakokat találunk: *gyirur* 'intret' (?) 30^r; *csamarsirgyi* 'mosónő' 32^v, 33^v; *degynegy* 'botot' 35^r; *degylidur* 35^v, 36^r, 38^r; *gyit-* 'menni' passim; *oinagyilara* 'ad saltatorem' 40^v; *gyibi* 'mint' 47^v; *gyirmj* 'húsz' 49^r.

Itt az átírás fejezetében tárgyalok egy kérdést, amely elsősorban átírási probléma, — azt a kérdést, hogy abban az esetben, ha a közösmánli *y* helyén a mi emlékünknél *gy* jelet találunk, ezt a *gy*-t *j*-nek olvassuk-e, vagy *c''*-nek. Ilyen esetek: *gylanbalug* 'murena' 17^v; *gyetistum* 'utólrém' 26^v; *gyedi* 'hét' 28^r; — *degiul* 'nem' 29^v; *degyl* 33^r, 35^v (kétzer), 36^r, 38^r, 38^v, *deile* 36^v (kétzer), régebbi *degül*-ből; ez valószínűleg nem tartozik ide, mert régi *g* és nem *y*; *gyeni* 'új' 41^v, *ienie* uo., 42^v, *ienje* 47^r; *gyara(r)maz* 'nem jó' 47^v, 48^r; *gyuz* 'arc' 48^r; *gyirmj* 'húsz' 49^r; — *gyema* 'enni' 83^r; *gyurek* 'gyomor' 84^r; *gygytlerum* 'az embereim' 84^r; *gyerosz* 'cszünk' 86^r; *gyerlen[r]er[n]üzi* *c''erler[n]üzi* 'a ti helyeteket' 86^v, 88^r; *ierum[igyl]* 'a te helyed' 86^v, 88^r. Azt hiszem igazza van HEFFENINGNEK, aki az ilyen esetekben átírási jelenséget lát (75. l.).

gze

Az A részben néhány példában a *gze* jelet látjuk, amely a *c''* hangot jelöli: *magzungzi* 'pharmacopola' 20^v, TS *mācuncu*; *gyegze* 'éjszaka' 23^r; *kugziaklarum* (tehát *gzi* = *c''*) 'amplector' 26^r.

se

Az *se* jel a magyarban és emlékünknél a török nyelvben egyformán az *š* hangot jelöli: *sindie* 'iam' 2^r; *shsam vaktie* 'vesperi' 2^r; *gyecsmiss* 'elmúlt' 2^v; *shsara* 'extra' 3^r; *shkadara* 'tantum' 3^v; — *shseka* 'ágy' 29^r; *shchr etmisim* 'putau' 30^v; *shslara* 'somnia' 31^r; *shiumislere* 'dormientibus' 31^v; — *shgyrenmis* 'megszokott' 83^v, 84^r; *sindie* 'már' 84^v; *shsrada* 'kint' 85^r; *shsit-* 'hallani' 86^r; *shsch[n]rle* 'törülközővel' 86^v; *shpassu* 86^v; *shen* 'vidám' 87^r (*shen* 44^v).

Emellett az A és B részben (a D-ben csodálatos módon nem), amelyekből a fenti példákat kiírtam, az *se* jel *s (sz)* hangértékben is előfordul: *shabah vaktie* 'mane' 2^r; *shora* 'postea' 2; *shuksekte* 'in alto' 2^v; *shuksekte* 'ab alto' 2^v; — *sheister* 'quid uult?' 29^r; *shstedugun gyibi* 'ahogy akarod' 29^v; *sheisteros* 'quid volumus?' 30^v; *shyelmes* 'nem jön' 31^v.

shh: *shchalishur* 'dolgozik' 45^v; *shch*: *shchem[n]?* 'hilaris' 7^v.

* Az *se*, *sz*, *szs*, *szs* jelekhez l. a *sz* > *s*, *sz* > *s*, változásokról szóló fejtegetéseket, 87, 86. l. és DTVidin 68–69, 72. l.

»Z«

A törökben megvan a magyar *z* hang és ezt a mi emlékünkből természetesen a »z« jelzi: »hazur« 'praesens' 2^r; »ozeman« 'tunc' 2^r; »buzeman« 'ez-ideig' 2^v; »szlezen« 'lép' 6^v; — »zizi« 'önt' 29^v; »zira« 'mivel' 29^v; »nezeman« 'mikor?' 33^v; »gyuzet« 'vigyázz' 34^r; »ruzigyar« 'szél' 34^r; — »zarar« 'kár' 83^v; »szizun« 'az ön' 84^v; »ziadeszile« 'nagyon' 84^v; »zeman« 'idő' 84^v; »gyuzel« 'szép' 84^v.

»SZ«

A magyar *sz* betűpár ugyanazt a hangot jelzi emlékünkből török nyelvében, mint a magyarban. Az új török helyesírás ezt a hangot *s* betűvel jelzi.

Emellett az »s«, mint az imént láttuk az A és B részekben, gyakran jelöli az *s* (magyar *sz*) hangot. Példák: »sora« 'után' 2^r; ugyanazon a lapon »sora« is; »szabak« 'pridem' 2^r; »buszabahlarda« 'his matutinis' 2^v; »szenun« 'a te' 3^r; »szabahul hair aga« 'bona dies dominus' 30^r; »szizeda« 'önnek is' 30^r; »szizun« 'az öné' 30^r; »demisszun« 'mondtad' 30^v; »szabaha« 'reggel' 31^v; »szultanum« 35^v; »szuilema« 'ne mondd' 35^v; »iszte-« 'akarni' 47^v; »szpabie« 'ruhája' 48^r; — »szana« 'neked' 83^r; »gairiszi« 'valami más' 83^r; »ierosz« 'eszünk' 83^r; »caesza« 'vágd' 84^v; »szecserum« 'érzem' 85^r.

Az »szagyk« 'parum' alak [3^v (kétszer), 31^r: »szagyik«] talán *a-ac''ik*-nak olvasandó. Az »szsa« (*aṣā*) 'infra', »szada« (*aṣāda*) 'inferius' a 2^v lapon íráshibának tulajdonítható.

»3 (B)«

A »3« betű (= *s*, ritkán *z*; vö. KNIEZSA, MHT, 10 kk) az A és D részekben nem fordul elő, a B-ben általános. Az »B« alak a »3« alaktól gyakran nem különböztethető meg és én mind a kettőt »3«-vel írom. Példák: »gizunile« 'veletek' 29^r; »simdi zizi zeherum« 'iam uos nosco' 29^v; »kalmazüne« 'ne maradjon' 29^v, 33^r; »vtanmazmizünüz« 'nem szégyelli magát?' 30^r; *z*-nek olvasandó a következő példákban: »gyuzet« 'vigyázz!' 34^r; »ruzigyar« 'a szélnek' 34^r; »hazur« 'kész' 36^v. HEFFENING 42, 1. j.

»h, v, f«

A török *h* általában azonos a magyar *h*-val. A török *h*-nak van egy speciális változata, de ezek minket most nem érdekelnek: »hazur« 'praesens' 2^r; »sabahvakti« 'mane' 2^r; »ahsamvakti« 'vesperi' 2^r; »hergyun« 'quotidie' 2^r; »badehu« 'postea' 2^r; »ahirende« 'ultimo' 2^v; »buszabahlarda« 'his matutinis' 2^v; »hics« 'egyik se' 3^r; »zahih« 'plane' 3^v; »alah« 'isten' 4^r; »shliulum« 'doctus' 4^r; »heh« interj. 4^v — stb. — A törökben van bilabiális *v(w)*.

»l, r, m, n, ny«

Azoknak a hangoknak a variánsait, amelyeket az »l, r, m, n« betűkkel jelölünk, a magyar átírás alapján nem lehet meghatározni. Különben is csak az »l« esetében volna némi jelentőségük. (D'Vidin, 63).

Az »l« íráshiba következtében gyakran »s« betűt jelöl. Az utóbbinak ugyanis van egy változata, mely az »l«-lel összetéveszthető. (L. pl. 66, 1.)

Egy párszor előfordul az *ny* hangjelölés, amely a magyarban *n* hangot jelöl, de nem látom, hogy ennek valami jelentősége volna. L. 82. l.

«c»

A «c» latin befolyás alatt ilyen példákban fordul elő: «cort[k]mak» 'timere' 38^r; «conaktan» 'ex hospitio' 41^v; «cul[l]andermisim» 'practico' 46^r.

«cs, ch»

Mondottuk már, hogy emlékünkh «cs» és «ch» jele a magyarban is, a törökben is a *ç* hangot jelzi: «gyecs» 'tarde' 2^r; «gyelegyecs» 'in futuro' 2^r; «sok» 'sok' 2^r; «ucs» 'három' 2^v; «gyecsmis» 'elmúlt' 2^v; az A részben kivételesen «ch»-val: «pach» 'castus' 7^v; «chehre» 'arc' uo., «papuch» 'sandalia' 8^v; «nalcha» 'solea' uo.; — «chimdur» 'quis est?' 29^r; «lachine» 'sed' 29^r; «cha» 'nyisd ki' 29^v; «zecherum» 'nosco' 29^v; — «netecsi» 'mint' 83^r; «icsma» 'inni' 83^v; «szucsura» 'köszönet' 84^r; «sebab» 'sült' 84^v.

A 44^v lapon a «chen» 'vidám' szót találjuk; ez *şen*-nek olvasandó. 48^r: «cheliur» = *akıllur* 'értelmessé tesz'.

A mássalhangzók és a mássalhangzójelek kettőzése

A geminátákat kéziratunk nem jelzi: «muteki» 'devotus' 7^v; «gyelat» 'carnifex' 8^r; «kub» 'kupola' 11^v; «murecsep» 'atramentum' 14^v.

Gyakran előfordul, hogy a másoló (vagy a szerző?) az egyszerű mássalhangzót két betűvel jelzi; ennek nincsen semmi jelentősége: «akkel» 'memoria' 7^r; «ille» '-val, -vel' 2^v; «ellek» 'cribrum' 10^v; «muffti» és «mufftiluk» 11^r; «passa» 11^v stb., «topp» 'tormentum' 13^v.

Hangtan

A nyelvjárás fonéma-rendszere

Nyelvjárásunk fonéma-rendszere, amennyiben az írott alakok nyomán megállapítható, a következő (feltehető variánsok szögletes zárójelben):

Magánhangzók:

a [ä, ā] i o u
e i — ü

Mássalhangzók:

b p
d t
ğ g, q k

v [u], f
 z [z, s], s
 g
 y
 h
 l, r
 m, n
 c'', c'

Szövegeink, illetve török adataink fonetikai szempontból megbízhatók, híven tükrözik a beszélt nyelvet és nem állanak az arab írás befolyása alatt.

Az utóbbiról legfeljebb a D rész Grammatikájában lehet szó. Egy ilyen alak, mint *«olszevehe»* 'amara quello' 81^v csak az arab írás *سور* alakjának a hatása alatt keletkezhetett, és ennek a hatásnak tulajdoníthatók a többi ilyenforma alakok, mint *«szevehluk[m?]*« 'amaremo noi', *«szevehler»* 'amarano quelli' 81^v; ide tartozik a *«kaiteilhe»* 'gayet ile' 79^r. *«nge»*-vel írt formák valószínűleg ejtett alakok: *«elimlering»* 'a tudományoknak a' 77^r, *«akrabungh»* 'a skorpionnak a' 77^r; *«hazanung»* 'az erénynek a' 77^r, *«bunung»* vagy *«bunun»* a *bu* 'ez' genitivusa 80^r Gr. Gyanús a *«dimek»* forma, amelynek a jelentése 'corea; tánc'; ez a *«depnek»* rossz olvasata, 24^r (volna tehát az arab írás befolyása alatt keletkezett forma a Grammatikán kívül is).

A kézirat török nyelve jellemző sajátosságainak vizsgálata arról győző meg bennünket, hogy az A és B részek és a D rész beszélgető része (tehát a Grammatika kivételével az egész anyag) ugyanazt a nyelvjárást tükrözi. Ha tehát megpróbáljuk az említett jellemző vonásokat rendszeresen összeállítani, a három részt mint egységet foghatjuk fel. Az egyes részek különleges tulajdonságai aligha esnek súlyosan a latba.

Itt is újra hangsúlyoznom kell, hogy rendkívül fontos az a körülmény, hogy a munka másolói nem tudtak törököül; ez a körülmény számtalan hibára adott alkalmat (persze megvolt ennek a jó oldala is: a másolók török ismeretük alapján tudatosan nem változtathattak az előttük levő szövegen). Az ember annak a veszedelemnek van kitéve, hogy íráshibákat nyelvjárási alakoknak fog fel, és megfordítva.

Többször említettem már, hogy kéziratunk nyelvjárása a ruméliai nyelvjárások északnyugati részéhez tartozik, a bosnyák-török nyelvhez, amely a török nyelvjárások közül, mint nagyobb nyelvjárás-terület, legközelebb van Magyarországhoz. Nyelvjárásunk közel rokon a vidini török nyelvjárással, összehasonlító anyagot tehát legkényelmesebben a DTVidin és ÉintTMB c. munkáimban találhatunk (magának a bosnyák-török nyelvjárásnak a rendszeres leírása még nem történt meg).

Az oszmán-török nyelv nyelvjárásainak leírásában meg kell különböztetnünk a török eredetű elemek leírását az idegen eredetű elemek leírásától, mivel a két nyelvi alakulatnak egymástól eltérő grammatikai szabályai is vannak.¹⁴ Ebben a dolgozatban ezt az elvet nem alkalmaztam, mert úgy látom, hogy itt egy nagyon egységes, általánosan használt nyelvjárásról van szó, melyben előkelőbb körök választékos beszédjének különös sajátosságai nem tűnnek ki.

¹⁴ S. meine Abhandlung in ALH, III 159–199.

Magánhangzók

Az első szótag vokalizmusa

*a

Átírás: 68. l.

Nyelvjárásunk *a*-ja megfelel a közoszmánli *a*-nak. A *çığır* 'hívni' 24^v, 26^v (TS *çagır* ~ *çığır*-) szóban egy *a* ~ *ı* váltakozás konstatálható. Az *aa*-, *aa*~*ı*-val írt hangokról, a hosszú *ā*-ról: l. 69, 84. f. A hosszú és félhosszú *a* hangokról a perzsa-arab jövevényszavakban: l. 84. l.

*ı

Átírás: 69. l.

Az *ı* hang a tőszótagban ugyanúgy viselkedik a mi nyelvjárásunkban, mint máshol. Az *ıaika*~*ı* 'mosni' ige 33^r, 37^r, 86^v, a köznyelvben *ııka*-nak hangzik (TS; vö. Radl, Wb.: *yaiqa*-).

*o

Átírás: 69. l.

Itt-ott mutatkozik egy *o* > *u* változás: *esuban* 'pastor' 20^r (kétszer); *ıbugul*~*ı* 'submergo' 25^v (kétszer); *ıkunulmis* 'dispositae' 34^v; *ıkumiszi*~*ı* 'posuisti' 35^r; *ıkomisim* 'posui' 35^r; *ıugur* 'fortuna' 35^v (Samy Bey, DictTF 1885: *oghur*, TS *uğur* — a *γ* előtti ismeretes változás); *ıuturun* 'foglaljon helyet' 86^v (rendesen *otur*-); *ıinge buili* 'subtilis' 7^r.

Ezekben az esetekben néha íráshibára is gondolhatunk.

*u

Átírás: 69. l.

Hosszú *u*: lásd az átírásban (69. l.). A *sū* 'víz'¹⁵ accusativusa *ısui*~*ı*-nak van írva 37^r. A régebbi *u* helyén *o* van *u* következő szavakban: *ıbornunda* 'orrán át' 26^v; *ıionoz balugi* 'delfin' 17^v (TS: *yunus*); *ıkouetli* 'fortis' 41^r; *ımohurdar* 'obsigilator' 12^r.

*e

Átírás: 69. l.

Az *e*-ről nincs mondanivalóm, a zárt *e*-nek emlékünkből nincs nyoma (14^v: *ıdinulmis* 'dietio', — talán az írás hatása, talán íráshiba).

*i

Átírás: 70. l.

A közoszmánli *i*, mint a *bir* 'egy', *iki* 'kettő', *şimdi* ~ *şindi* 'már' szavakban, első szótagban megmarad.

*ö

Átírás: 70. l.

Az őszoszmánli *ö* — amennyiben megmaradt — a mi kéziratunkban mind a három részben *o*-val van képviselve. Ez alól nincs kivétel. Vö. itt: *ö* ~ *u*. A példákat lásd az átírás fejezetében.

ö > *u*

A magyarországi török nyelv azokhoz az oszmánli nyelvjárásokhoz tartozik, amelyekben az *ö*-nek bizonyos esetekben — illetőleg úgy látszik,

¹⁵ HEFFENING, Georg. 118.

az esetek legnagyobb részében — *ü*, illetőleg mivel az ósoszmánli *ü* a magyarországi török nyelvben *u*-val van képviselve, *u* felel meg (l. DTVidin 33 kk.): *buile« 'sic' 3^v stb.; *suile« 'ügy' 4^v, 48^r; *gyubek« 'umbilicus' 6^v; *urti« 'tectum' 9^v, *urt-« 'tego' 24^v; *ulehi« 'urna' 10^v, *ulcserum« 'mensuro' 26^v; *urgye[i]« 'colus' 10^v, *urumgyecs« 'aranea' 17^v, TS *örümcek*; *bulyuk« 'bölük, csapat' 12^v; *duius« 'pugna' 12^r (*dörűs*), *dugyusurum« 'hello' 26^v; *gyugyusluk« 'antilena' 15^r; *gyoguz« 'pectus' 6^r; *csupri« 'pons' 13^r; *unkas« 'arcus ephippij, őh kas' 15^r; *urdek« 'annas' 16^v; *csupek« 'kutya' 17^v; *gyuvergyn« 'columba' 17^r; *csumlekesi« 'figulus' 19^v, *csumurgy« 'carbonarius' 20^r; *gyumisli« 'argenteus' 22^r; *uile vakti« 'meridies' 23^r; *ducs-« 'effundo' 24^v; *ducsme« 'scudo' 49^r; *szuiundur-« 'extingvo' 24^v (TTS IV: *ö*); *gyum-« 'sepelio' 25^r; *ugiudle-« 'eligo' 25^v (DTVidin 409); *uxururum« 'tussito' 26^r, *u[k]szurmecs« 'sternutatio' 6^v; *uperum« 'osculor' 26^r; *uduncs verurum« 'concedo' 26^v; *gyunderurum« 'mitto' 27^r; *uldururum« 'macto' 27^v; *dusek« 'ág' 29^r; *szuilema« 'mondani' 29^v, 41^r (kétszer), 4^v, 26^v, 87^r stb.); *züz« 'szó, beszéd' 41^v, *szuzlar« 14^v, 47^v, *szuszlar(r)umuzi« 48^v; *gyumlek« 'ing' 32^r; *udedum[n]« 'fizettél' 49^r; *ugyren-« 'tanulni' 83^r,^v.

Az *ö* > *ü* változás nem történt meg a következő szókban: *gyoz« 'szem'; *gyor-« 'látni' passim; *oile« 'ügy' 2^r; *okszusze« 'pupillus' 19^r; *gyoces« 'ég' 78^v, *oturi« 'miatt' 5^r, 29^v, 86^v. A 85^r lapon *donglum« 'térjünk vissza' alakot látunk (dun- alakot várnánk).

A nem első szótag vokalizmusa

$$a-i > a-a$$

A nem első szótagban több esetben *a van az *i* helyén, — rendszeren *a* után. *iakan« 'prope' 3^r, 85^r (7^v: *iaken); *ahar« 'stabulum' 9^v — TS *ahır*; *csagat« 'cartifolia' (*csaget« 'papir' 14^v, 19^v); *szaramszaka« 'alium' 20^v (kétszer) — TS *sarımşak* ~ *sarmışak*; *kovergyak« 'göndör' 5^r — TS *kırırcak* — (MENGEŠ, Gloss. Ost-Türk. II, 780);? *gyendi halanda« 'pacificus' 7^v. HEFFENING, 53. l.: Assimilation, további példákkal). BLAU, 20. l.: *arak* 'mager' < *arık*, 39. l.: *vakat* 'idő' < *vakit*.

ü

Átírás: 70. l.

Említettem már, hogy nyelvjárásunkban az *ö* hanggal együtt az *ü* is elvesztette palatális voltát és hogy *u* képviseli, de sajátos módon nem minden esetben — az affektív tényező következtében a konjugációban és a birtokos személyragokban megmaradt. (L. 70. l.) Az első szótagban nincs, és általában a nem első szótagokban sincs *ü*: *dun« 'heri' 2^r; *usztunec« 'supra' 2^r; *iuksekte« 'in alto' 2^v; *gyucsture« 'vix' 3^v; — *ciue (rendszen *ci«) 'jó' 7^r; *istedugun gyibi« 'ahogy akarod' 29^v; — *gyun« 'nap' 31^r; *züchur« *saçur* 'köszönet' 31^r; *butun« 'egész' 32^r; *gyumle« 'mind' 34^r; — *juregum« 'gyomrom' 86^r; *gyumle-« 'mind' 88^v.

Ezzel szemben a verbum substantivum az indicativus praesens singularis második személyben: *sün* — példákat l. 91- 96. l. —, többesben *sünüs*. A konjugáció rokon alakjaiban szintén megvannak a -*sün* és -*sünüz(s)* alakok. Néha a -*sin*-, -*sun*-, -*sinis* alakokat látjuk, de ezek ritkák (l. 93, 96. l.). A praeteritum definitumban a *buldunuz* mellett *okudunüs*, *jedinüs* alak is van (l. 94. l.).

a praeteritum indefinitumban *demışsun* és *komişsun* (l. 94. l.); az imperativus harmadik személye is *ü*-vel hangzik: *versün*, *aldatmasünler* (l. 96. l.).

Ez az *ü* megvan a második személyű birtokos személyragban is, az egyes számban a rag *-un*-nak hangzik (pl. *gyumlegun* 'inged' 33^v), de vannak ilyen alakok is, mint *aklün* 'eszed' 35^v (háromszor), *ierüm[n]* 'a te helyed' 86^v (l. 91. l.). Még gyakoribb ez az *ü* a többes számban: *haturunüz* 'az ön neheztelése' 47^r, *hiżmetc[ı]nüz* 'az ön szolgálatára' 44^r stb. (l. i. h.).

A harmadik személyű birtokos személyrag *-si* alakja a ragozásban néha *ü* magánhangszóval jelenik meg: *gyitmezüne* 'az ő menésének' 37^r; *nichmezüne* 'ivásának' 44^r; *cseszmeszüne* 'vágásának' 88^r; *gyumleszüne* 'mindnek' 88^r; *gyendizüne* 'neki' 49^v; (vö. 91. l.).

Magas nyelvállású magánhangzók a szó végén

Mint minden nyugati nyelvjárásban, úgy az IIIK török nyelvjárásában is *i* képviseli az összes magas nyelvállású szóvégi magánhangzókat (vö. EintTMB, 12. l., DTVidin, 49. l.). Ez a kézirat átírási rendszeréből teljes világossággal következik (l. 68. kk.). Olyan alakok, mint *aiuku* 'alvás' 6^v, 30^v (két különböző részben), *sturlu turlu* 'különféle' 51^r stb. (különféle részekben); *akarsu* 'szemben' 5^r, 22^v; *aiu* 'jé' 7^r; *gyazu* 'mérgekkeverő' 8^r; *gyzlu* 'titkos' 9^v; *szunu* 'lándzsá' 14^r; *buszagu* 'vitulus' 16^r; *aiu* 'ursus' 16^r stb. kivételek. Ezek a kivételek mindenesetre rendkívül fontosak és a hitelességük minden kétségen felül van. Vannak persze kétséges adatok is, mégpedig a szóvégi *i*-nél: a 13^v lapon van *kelch* 'kard' s utána következik *ken* 'hüvely'; 18^r: *domuszkele* 'serte'; 8^r: *dilengye* 'koldús'; *dilengyluk* 'mendicatio' (bizonyára *dilenc''luk*-nak olvasandó); 8^r: *gyendibasle* 'per-tinax'; 86^r: *ahcse* 'szakács' (a *ç* *i* magánhangzót kíván); 88^r: *herbirise* 'mind'; *szuszichane* *er-siçanı* 'glis' 16^v; *mangyasene* 'evését' 84^v; *herbirise* 'mind' 88^r. Vajon ezeket az alakokat *i*-vel kell-e olvasni? Meg kell gondolni, hogy az *ie*-t a másolók gyakran felcserélik az *ee*-vel.

Szabályos esetek: *vakti* 'ideje' 2^r; *oturi* 'miatt' 4^r; *tarafi* 'oldala' 6^r; *stulumi* 'hólyagja' 6^v; *akari* 'asszony' 6^v; *parmaklari* 'ujjai' 6^v; *akuri* 'sovány' 6^v; *inge buili* 'vékonytermetű' 7^r; *dogri* 'hűséges' 7^r; *siurekli* 'bátor' 7^r; *kuvetli* 'erős' 7^r; *urti* 'tető' 9^v; *kap* 12^v, 29^v, 32^r; *kapu* 9^v, 12^v; *aiak tulum* 'fújtató' 10^r; *sfucsi* 'hordó' 10^v; *ulchi* 'urna' 10^v; *abori* 'tuba' 14^r; *aiu* 'ursus' 16^r; *kapigy* 'ianitor' 20^r; *h[k]uri* 'száraz' 25^v; *gyeri* 'vissza' 25^v; *oturi* 'miatt' 29^v; *dogri* 'hűséges' 30^r; *uahti* 'ideje' 31^v; *buni* 'ezt' 39^r; — *dururmi* 'áll-e?' 85^r; *huzurmidur* 'kész-e?' 86^r; *oturi* 'miatt' 86^v; *buni* 'ezt' 80^r, 88^v; *kuvetlu* 'erős' 78^r; *sul* 'vizes' 78^v.

A -miş rag magánhangzója

A *-miş* rag (praet. indefinitum) csak *i* magánhangzóval fordul elő, mint a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban általában (DTVidin 55): *iaraklan-mis* 'armatus' 13^v; *verelmis* 'datum' 14^v; *dinulmis* 'dictio' 14^v; *aiumis* 'alvó' 31^v; *gyecsmisur* 'elmúltak' 32^v; *iauukulmişün* 'yarukulmişün' 'elvesztetted' 33^r; *komisim* 'helyeztem' 35^r; *olmamistur* 'nem lett' 39^r.

Az *u* hang a nem első szótagban

Az *u* hang a nem első szótagban nyelvjárásunkban nagyon nevezetes szerepet játszik; ezt a nyelvjárást egyenesen *u*-nyelvjárásnak lehetne nevezni.

A mai *i*-nak nem első tőszótagban nyelvjárásunkban *u* felel meg: *hazur* 'kész' 2^r, 36^v, 86^r; *hazul* 85^r; *haze[ɪ]rla-* 86^v; *iarun* 'cras' 2^r; *ialunusz* 'solus' 3^v; *ialunuszluk* 'egyedüllét' 3^v; *artuk* 'quam' 4^r, 44^v; *alun* 'frons' 5^v; *kalun* 'carnosus' 7^r; *herszus* 'fur' 7^v; *sultun* 'arany' 9^r, 22^v; *iasztuk* 'pulvinar' 9^v; *skalup* 'forma' 14^r; *szature* 'linea' 14^r; *skater* 'mulus' 15^r; *balug* 'piscis' 17^r; *iárum* 'semi' 22^v; *mangur* 'obulus' 23^v; *iárdum* 'segítés' 24^r, 83^r; *szatun aldum* 'emi' 40^r; *kadur* 'képes' 44^v, 47^v; *neazul* 'milyen?' 48^v; *kabil* 'lehetséges' 50^v, 84^v.

A *skater* 'öszvér' szóban az *i* megmaradt. A *hazur* 'kész', *kadur* 'képes' és *kabil* 'lehetséges' nomen actoris-alakokban két egymástól eltérő fejlődést találunk. *Hazur* és *kadur* a rendes fejlődést mutatják, a *kabil* megőrizte a második szótagbeli *i*-t és a törökök túlhosszú, emphatikus *a*-val ejtik (*kābil-değil* 'teljesen lehetetlen'). Az anyagnak a csekély volta egy másik — nagyon valószínű — magyarázatot is megenged: lehetséges, hogy a feljegyzett alakok mellett más alakok is voltak, nem első szótagbeli *u*, illetőleg *i* (vagy egyenesen *o*) hanggal. Sőt azt a jelenséget is látjuk, hogy szóvégi *u* hangok, amelyek pl. Vidinben hangtörvényszerűleg *i*-vel vannak képviselve (kivételek persze itt is vannak), a mi nyelvemlékünkben megmaradnak. Erről már fentebb a szóvégi magas nyelvallású magánhangzók fejezetében beszéltem (78. l.).

A *kapu*, *kapi*-féle alakokat vegyesen használják, de a nyelvtudat a két alak közt különbséget tesz. Először azonban hangsúlyozni akarom, hogy több ilyen kettős alak van. A 7. lapon látjuk az *ciu* 'jó' formát, — az általánosan használt alak *ei*: igen kedvelték a *sturlu* 'különféle', *skarsu* 'szemben' alakokat (lásd 78. l.). Éles fényt vet a jelenségre egy sokat mondó javítás. A 26. lapon ez a kifejezés található *dolviagar* *dolu yağur* 'jégeső esik' és ez a kifejezés így van javítva: *doli iagar*, annak a hangtani rendszernek az értelmében, amelyet a többi példánk mutatnak; *ciu*, *kapu* stb., tehát kevésbé voltak használatosak, — idegenszerű, vagy talán kevésbé udvarias alakok voltak.

Azokban a ragokban és képzőkben, melyeknek magas nyelvallású vokálisa van (eltekintve természetesen az abszolút szóvégtől), rendszeren az *u* magánhangzót találjuk, — az *i*, *i*, *ü* csak különleges esetekben fordul elő.

A szóképzésben az *u* rendkívül gyakori.

A *-li*, *li*, *-lu*, *-lü*, — *-lik*, *-lik*, *-luk*, *-lük* magánhangzója a mi nyelvjárásunkban rendszeren *u*: *eyluk* 'jóság' 7^v; *dilengyluk* 'mendicatio' 8^r; *gyegyeyluk* 'pileus nocturnus' 8^r; *iakluk* 'strofiolum' 8^r; *tonluk* 'tibialia' 8^v; *csifluk* 'castellum' 9^v; *stuzluk* 'salinum' 10^r; *csakmakluk* 'ignitarium' 10^v; *mufftiluk* 'papatus' 11^r; *ziadelugile* 'nimium' 3^v, 4^r; *kuvetlugile* 'fortiter' 3^v; stb.; a B részben: *iaramazlug* 30^r; *tembelluk* 'pigritia' 31^r; a Grammatikában: *badisahluk* 78^v; *dalgal[i]k* 'ondagyamento' 78^v; a D másik részében: *eyluk* 'jóság' 83^r; *százgluguma* 'egészségére' 84^r; *ácsluk* 'éhség' 86^r.

A *-siz*, *-siz*, *-suz*, *-süz* fosztóképzőnek szintén *u* a vokálisa a magyarországi törökben: *kulakzuz igne* 'acicula' 8^v; *stassakszus* 'equus castratus' 15^r; *auretszus* 'viduus' 18^v.

A birtokos személyragokban (l. 91. l.): *basum* 'fejem';¹⁶ *gyendum* 'én magam'; *gyozum* 'szemem'; *szpabun* 'ruhád'; *gyumlegun* 'inged'; *isun* 'munkád'; *konagumuz* 'a mi szállónk'; *ichumuz* 'mi ketten'; *shaturun* 'az ön neheztelése'. A második személyben az *u* helyén gyakran fellép az affektív *ü*: *sierün* 'helyed'; *shaturunüz* 'az ön neheztelése'.

A harmadik sz. birtokos személyrag *u* hangjáról lásd a 91. lapot.

A deklinációban (88. l.): *benum* 'az én', *ezenun* 'a te'; az anyag csekély és zavaros. A Grammatikában az *elimling* genitivust találjuk, amely jellemző a Grammatikára, de nem a többi részekre. L. 88. l.

Az igéknel: *korkarum* 'félek'; *ierum, icserum* 'eszem és iszom'. Az aoristosnak nagyjában ugyanaz a magánhangzója, mint a mai köznyelvben, de az *-ir, -ir, -ür* képzőkben *u* magánhangzó van: *verursun* 'dubis' 28^r; *gyorurum* 'látom' 30^v; *inanurum* 'hiszem' 84^r; *aluru* 'veszünk' 50^v; — persze váltakozások is előfordulnak (lásd 93. l.); — *biliurum* 'tudom', *veriurum* 'adok'; — *uiudum* 'aludtam'; *gyeldum* 'jöttem'; *aldum* 'vettem'; *anlamadum* 'nem értettem'; *degyistermedum* 'nem változtattam meg'; — *uiudun* 'aludtál'; *mesitun* 'mit hallottál?'; — *katlanduk* 'vártunk'; *gydelum* 'menjünk'; *buldunuz* 'találtatok'; — *kalunusz* 'maradtatok'; *alun* 'vegyetek'; *eileun* 'csináljatok'; — *istedukcse* 'amikor akarja'; *olmaduklerinden* 'ex necessitate'; *gyordugunüz* 'amit ön lát'.

Itt, az igeragozásban, az *u*-nak a szerepe nem olyan jelentős, mint az előbb tárgyalt kategóriákban. Azokban az igeragozási alakokban, amelyeket éppen idéztem, főleg olyan alakok fordulnak elő, amelyeknek a személyragjai a birtokos személynévmásokkal vannak összefüggésben. Az igeragozási alakok másik csoportjában, a verbum substantivumban és azokban az alakokban, amelyeknek személyragjai a verbum substantivumra mennek vissza, nincsen *u*: *dusekteim* 'az ágyban vagyok', *kailim* 'beleegyezem', *deilim* 'nem vagyok', *degiuliz* 'nem vagyunk'; — *eglenmeziz* 'nem maradunk'; — *komisim* 'helyeztem'; *etmisim* 'tettem', *aldanmisiz* 'csalódtunk', *etmemisim* 'nem tettem'; — *isleicim* 'meg fogom csinálni'; *gyeieim* 'fel fogom venni', *shiehim* 'kész vagyok kiszabni'.

Az affectív *ü* és a nem első szótag *o* hangja, amelyek gyakran képviselik az *u*-t, nem tartoznak ide, azokat külön tárgyalom (77. és 81. l.)

Mindezek a kérdések egy nagyobb komplexumba tartoznak, én most a kézirat anyaga szempontjából leegyszerűsítve tárgyaltam őket.

Az i > ü változás és a magas-nyelvállású magánhangzók váltakozása

A nyugat-ruméliai nyelvjárások egyik jellemző sajátága, hogy bennük a mai köznyelv *i* hangja a szó belsőjében, nem első szótagban az esetek túlnyomó többségében mint *ü* jelenik meg. (L. EintTMB, 13, 28, 49. l.; magyarul: MTAKad. Nyelv- és Irodalomtud. Osztály Közl., 1956, 11, 24, 43. l., DTvidin 42, 52. l.) Ez a jelenség a mi nyelvjárásunkban is megvan: *ahirende* 'ahirinde' 2^v; *iedenüz* 'yedinüz' 'étkeztetek' 84^v; *u3[s]ürzunez* 'ön megfázik'; *hangyisze[ɪ]na* 'kinek közületek?'; *mangyasene* 'mané' 43^v; 'az ő evését' 84^v; *inger* 'inc' 1^r 'ficus' 22^r; *altun szingyeri* 'a. sinc' 1^r 'aranylánc' 9^r; *demergy* 'demirc' 1^r 'faber ferrarius' 19^v; *peschente* 'peşç' 1^r 'törül-

¹⁶ A helyeket lásd az idézett fejezetekben.

közövel' 86^v; *degermengo **değirmenc'* 'i' 'molitor' 19^v; *cseve[1]rurum*, *cseverdum* 'converto' 25^r; *gyeter* *c'etr* 'hozd' 32^v, 33^r; — *cende[1]rurum* 'lete szem' 24^r; *degyiste[1]rmedum* 'nem változtattam' 32^v (sokszor *r* hang előtt).

A nem első szótag magasnnyelvállású magánhangzóinak fent jelzett fejlődése azonban a magyarországi törökben sokkal bonyolultabb, mint a vidini nyelvjárásban. Az előbbiben ti. az *i* > *ı* változáshoz egy gazdagon kifejlődött magánhangzó-váltakozás csatlakozik, melyet a következő példák, kon, illetőleg a következő csoportosításban fogok bemutatni. (HEFFENING-49—50.)

gyendeni beklea *c'endini* (2. P.) *beklea* 'caveat sibi' 4^v; *vilajetenden* *vilajetinden* 'az ő vilajetjéből' 41^r (háromszor); *hizmetenüze* *hizmetinüz*, 'az ő szolgálatára' 44^r; *yen[r]ende* *yerinde* 'az ő helyén' 85^r; *tterenüzi* *ellerinüzi* 'kezeiteket' 86^v (az előző szótagban minden esetben *e* van); *ierunde* 'az ő helyén' (fent *i*-val); *ianunda* 'apud' 2^v, 3^v, 88^r; *ianunda* 'apud te' 3^r; *altunda* 'alatta' 48^r; *mabeinunde* 'interim' 5^r; *ardundan* 'versus' 5^r; *eigvezun(i)e* 'bene' 34^v (kétszer); *kimetunj* 'az ő értékét' 49^r; *eizunj* 'aliquid bonj' 51^r; *vaktuna* 'idejében' 86^r, — *uahtinda* 'idejében' 33^v. *uahtinde* 31^r; *euzahibidan* 'gazdától' 42^r.

verelmis *verulmi* 'datum' 14^v; *degyisteliur* *dec'igilur* 'változik' 48^r; *gyecsenurum* 'utor' 25^r; *gyeienurum* 'vestio' 24^v, 32^r; — *iapulmistur* 'van csinálva' 48^r; *dinulmis* 'dictio' 14^v; *isidulmis* 'auditus' 7^r; *darul* 'haragudni' 8^r; *bichulmistur* 'szabatott' 47^r; *geiunmisim* 'fel vagyok öltözve' 37^r; *zakuna* 'vigyázz!' 34^r; *azuli duriur* 'pendet' 35^r.

A 24^v és 32^r lapokon a *gyeienurum* 'vestio' és a 33^v-n a *gyeynerum* 'fel leszek öltözve' aoristos alakokat találjuk; 27^v: *singyderum* 'turbó': *inc'idurum*.

A *kazan[m]logi* 'örökségelosztása' szóban a *-luk* képző van, mégpedig *o* magánhangzóval.

Az *ichun** névutónak *ichon** alakja is van (39^r); a *karon** 'stomachus' 6^r, *adom** 'passus' 9^v, *cador** 'tentorium' 14^r; *iaron** 'holnap' 33^r, 33^v (van *iarun** alak is, l. 79. l.) szavakban is *-u-~-o-*t találunk.

Az *u* *o*-val váltakozik névmási alakokban: *benum** 'az én' 3^r, 5^r, 37^v, 45^r, 49^r, 79^r Gr, *benuln[m]csi** 'az enyém' 83^r, — *szenun** 'a te' 3^r, 5^r, *szenüm** 'ua.' 79^r Gr, *szenuncsi** 'a tiéd' 80^v Gr, — *onum ille** 'cum illo' 5^r, *onum** 'az ő' 79^r Gr, *onunci** 'az övé' 80^v Gr, — *bizun** 'a mi' 79^r Gr, — *gizun** 'a ti' 29^r, 30^r, 86^v stb., — *onlerun** (*onlerin**) 'az ő' 80^r Gr, — vö. *bizom** 'a mi' 42^v, 43^r, *bizoncsi** 'a miénk' 43^v, *onom** 'az ő' 3^r, *gizon** 'a ti' 41^r; a 48^v lapon van egy genitivusi alakunk: *dunianon** 'a világnak a' (l. 89. l.); itt idézem a *iolonuz** 'az ön utazása' 44^v alakot (vö. *shaturünüz*, l. 80, az *u* hang fejezetében). Azt is itt említem, hogy a *szágloguna** 'az ön egészségére' 84^r szó *száglogone** alakban is előfordul (84^v, 88^r, 89^v), s ez a szóban forgó kérdés szempontjából is, de egyébként is rendkívül figyelemre méltó alak;

az aoristosban a többes első személyben az *-uz* végzet *-oz*-zal váltakozik: *aluruž** 'vesszük' 50^v; *gyeluruž** 'jövünk' 85^r; — vö. *isteros** 'akarjuk' 30^v, 86^r; *gyiderož** 'megyünk' 38^v, 85^r, 86^r; *ierosz** 'eszünk' 83^r stb. (86^r: *gyerosz**); *islerož** 'dolgozunk' 46^r; *yaparož** 'csinálunk' 45^v; *neisteros** 'mit akarunk?' 30^v; *ne aparož** 'quid uolumus' 45^v; *neislerož** 'mit fogunk csinálni?' 46^r; rendszeren az *o* magánhangzós alakokat használják;

gydelum 'eamus' 4^v (l. 94. l.) mellett van *alalom** 'vegyük' adunkt is 84^v;

alun 'vegyetek' 86^v (l. 96. l.) mellett van *iaikaion* 'mossa ki' 86^v; *szukeslaion* 'szorulatok összéb' 88^r;

gyumleszüne 'mindegyiknek' 88^r [emellett: *gyumleze[ɪ]nj* acc. 33^r, *gyumlesze[ɪ]nyi* 34^r; *gyumlezonvi* uo.; *gyumleszuni* 84^v]; *gyen[d]izüne* 'neki' 49^r; *birizünj* 'egyét közülük' 47^r; *gairizüni* 'a másikat' 47^r (kétszer); *gyitmezüne* 'menésének' 37^r; *ichmezüne* 'ivásának' 44^v, *cseszmeszüne* 'vágásának' 88^v. Tehát főleg a B részben, de a D-ben is.

Egyéb magánhangzó-változások

Az *i* eltűnése szó elején: *skengyederum* 'crucio' 27^r; *stambolda* 49^r. HEFFENING, Georgievits, 52. l.

Magánhangzó-előtét: *irenda* 'scalbrum' 10^v (TS *rende* 'gyalu'). Az *olazun* 'szükséges' alak valószínűleg tévedés (*o lazum deil-idi* 'ez nem volt szükséges') 88^r. HEFFENING, Georgievits, 50. l.

Elizió: Nyelvemlékünkben gyakori; különösen két egymás melletti magánhangzó közül az első sokszor eltűnik: *kapaga* 'maresallus' 11^v; *kapog-lani* 'cubicularius' 11^v; *alagvat* 'vulpini coloris' 15^v; *hemsirogli* 'nepos' 19^r; *skengyederum* 'crucio' 27^r; *tegyribederum* 'probo' 27^r; *ncsitun* 'quid audiisti?' 42^r; *tucsruk* 'saliva' 6^v; *trup* 'rafanus' 20^v; *haturna verium* 'moneo' 26^v; *padsahi* 'padsahja' 42^v.

A *nusl* 'miféle?' szónak régi alakját őrizte meg az emlék a *neazul* 48^v alakban.

Diftongizálódás: *seine* 'mala' 5^v.

Delabializáció: *ü* > *i*: *tegyribederum* 'probo' 27^r.

u > *o*: *ionoz balugie* 'delfin' 17^v, TS: *yunus*; *koion* 'juh' 20^r. A *stambul* szó nyelvemlékünkben *stambol* alakban van feljegyezve. HEFFENING, 55. l.

A *y*, *ɟ*, *ç*, *c''* palatalizáló hatása

L. DTVidin 58.

Példák: *iapcese* 'submisce' 3^v; *ortangye* 'mediocriter' 3^v; *bicsak* 'culter' 10^r; *szicsan* 'mus' 16^v; *szakdies* 'paranimphus' 18^v; *haber aligie* 'hírszerző' 20^r; *bicsakesie* 'cultrarius' 20^r; *szatigye* 'cupidenarius' 20^r; *haligye* 'tapetarius' 20^v; *tarsin* 'gingiber' 21^v; *acsik* 'lucidus' 22^r, 36^r; *çigir* 'hívni' 24^v, 26^r, 26^v; *bagislarum* 'spendizo' 24^v, 25^r, 27^r; *szicsra* 'salto' 27^v; *agagyik* 'egy kevés' 31^r; *chibuklen* 'verd ki' 34^v; *chamasir* 'fehérmű' 34^v; *chikmadum* 'nem mentem ki' 41^v; *arsin* 'öl' 49^r; *csikma* 'kimenni' 83^r; *acsim* 'éhes vagyok' 86^r; nem látunk palatalizációt ezekben: *evgyaza* 'domuncula' 9^v; *szukeslaion* 'szorulatok összéb' 88^r.

A *szidergy* 'bubuleus' 20^r valószínűleg *sigirc''i*-nek olvasandó.

Magánhangzó-harmónia

A magánhangzó-harmóniából nyelvjárásunk sokat megőrzött, de az *ō* > *o*, *ū* > *u*, *ī* > *i*, *î* > *i* hangváltozások következtében ennek a jelenségnek a rendszere nagyon visszafejlődött alakban van meg benne. Ilyen alakok

keletkeztek, mint: *oyle* 'dél' 2^r; *ote* 'túlso' 2^r; *iuksek* 'magas' 2^v; *gye-muk* 'borda' 6^r; *iurek* 'szív' 6^r; *inger* *inc''ir* 'füge' 22^r; *logri* 'hű' 30^r; *nichun* 'miért?' 32^r; *gyumlek* 'ing' 32^v; *degyule* 'nincs' 83^r; *ugyren-* 'megszokni' 84^r; *icsun* 'miatt' *passim*; *peschente* *peşç'irle* 'törülközővel' 86^v.

Egy-egy vegyes hangú szóban néha hasonulás történik, de ez ritka. Ide tartozik a *hâne* 'ház' szó, mely a nyelvjárásokban is sokszor fordul elő e magánhangzóval. Az IllK-ban ilyen alakok vannak: *divanhana* 'palatium' 9^v; *csatebhana* 'cancellaria' 13^r; *abhana* 'latrina' 9^v; *gyebhana* 'armamentarium' 13^r; *stabhana* 'monetaria' 13^r; *stimarhana* 'hospitale' 13^v; *csitaphana* 'bibliotheca' 14^v. Vö. HEFFENING, 62. l. STACHOWSKI, Przyrostky 16.

Magánhangzó-illeszkedés

A magánhangzó-illeszkedésben különösen sok és a nyelv hangtani képét súlyosan befolyásoló változást látunk. A törvény persze nagyjából itt is érvényesül: *buszabahlarda* 'his matutinis' 2^v; *skatlandugunuza* 'várása miatt' 29^v; *kalkarum* 'felkelek' 29^v; *bizden* 'tőlünk' 29^v; *zahmete* 'fárad-ságnak' 29^v; *ierde* 'helyen' 83^r; *buldunuz* 'találtatok' 83^r; *iaramaz* 'rossz' 83^r.

De épp oly gyakoriak az olyan alakok, melyekben nincsen illeszkedés: *gyunden* 'naptól' 2^v; *istedukese* 'amikor akar' 2^v; *usztune* 'supra' 2^v; *iuksekte* 'in alto' 2^v; *dusekte* 'ágyban' 29^r; *shaturunüz kalmazüne* 'ne vegye rossz néven' 29^v; *suilema* 'megbeszélni' 29^r; *zecherum* 'megismerem' 29^v; *verurum* 'adok' 83^r; *iureguni* 'gyomrodát' 83^r; *gyema, icma* 'enni inni' 83^r.

Tanulságos a *-lar* többesjel viselkedése: *szabahlarda* 2^v; *szacslar* 5^r (kétyszer); *kasz[s]lar* 5^v; *shurun deliklari* 5^v; *dudaklar* 6^r; 84^r; *humusz-lar* 6^r; *sternaklar* 6^r; *csizmeler* 8^v; *mamuzlar* 8^v; *kezlar aga* 11^v; *saraj agalari* 12^r; *oklar* 14^r; *mecstupleri* 14^r; *daneler* 14^r; *szuszlar* 'pro-verbium' 14^v; *duslar* 'Träume' 31^r, 31^v; *shazretleri* 35^v; *adamlara* 35^v; *chismelerje* 36^r; *chismelerumje* 36^v; *adamlar* 38^v, 48^r; *oinagylara* 'ad saltatorem' 40^v; *haberlerden* 41^r (40^v: *shabarlerden*, uo. *haberlerden*); *gyunlerde* 41^v; *nameleri* 'újságokat' 41^v; *szuzlardane* 42^r; *szuzlar* 43^r; *szuzlara* 47^v; *sturklerum* 'a törököknek a' 43^v; *shazergyanlara* 45^r; *aldadurlar* 45^r; *aldaduriurler* 45^v (*a: a-ból javítva?); *aldatmazünler* 46^r; *szuzlarrumuzi* 48^v; *olmaduklerinden* 47^v; *renkleri* 'színeket' 51^r; *elimler* 'a tudományok' 77^v Gr; *shazaler* 'erők' 78^r (kétyszer) Gr; *shazalerungh* 78^r Gr; *shazalerhe* 78^r Gr; *shazeleri* 78^r Gr; *shazalerden* 78^r Gr; *gyanler* 78^r; *onlar ~ anler* 80^r Gr; *onlerin ~ onlerun* 80^r Gr; *onlere ~ anlara* 80^r Gr; voc.: *onler ~ anlar* 80^r Gr; *shunler* 80^v Gr; *dosztlar* 84^r; *dudaklar* 84^r; *szepableri* 86^v; *kelecsleri* 'Schwerter' 86^v; *oglanlar* 86^v; *agalar* 86^v (több-ször); *gyemuklar* 88^r; *tuta[u]rler* 'fognak' 87^v; *ada[katlan]urler* 87^r; *gyemuklar* 'Knochen' 88^r.

A szóképzésben és a ragozásban nagyon zavarja a szabályos állapotot az *u* hang gyakorisága (l. 79 kk.).

Az accusativus alakját a szóvégi magas nyelvéllású magánhangzók képviselete szabályozza (l. 78. l.). A dativus az esetek többségében normális; itt-ott jelentkezik az *-e* a szabályos *-a* helyett, — feltűnnek a *dokuz buchuge* és *choge* alakok. Hasonló a helyzet a locativushban és ablativushban. A *saat*

'óra' ragjainak illeszkedése olyan, mint amilyen volt a köznyelvben a legújabb időkig: *saatte(n)*: Példák: 89. l.

Az igeragozásban is hasonló a helyzet, de még határozottabban háttérbe szorul az illeszkedés. A *seçerum* 'megismerem' 29^v; *isteroz* 'akarunk' 30^v; *olurse* 'ha lesz' 50^v; *bulmazsünüz* 'Ön nem fog találni' 51^v; *c''eldum* 'jöttem' 39^v féle alakok talán még gyakoribbak, mint az illeszkedést mutatók. (L. az igeragozás alakjait, 92. l.)

Az alakok — hangulat szerint — változhatnak is. Van *zemande* és *zemanda* alak.

Sajátságos a *-ma* suffixum sorsa. Akár nomen verbalét kepez, akár imperativusi alakban szerepel, mindenképpen *-ma*: *gyitma* 'menni' 38^v, 40^r; *siema* 'enni' 88^v (kétszer); *icsma* 'inni' 83^r; *severlema* 'ne nyergeld fel' 15^r; *szuilema* 'ne beszélj' 35^v; *verma* 'ne adj' 84^r.

Az enklitikus *da* 'is' megtartotta veláris magánhangzóját: *abenda* 'én is' 30^r (*szenda* 'benned' 84^r).

HEFFENING, 58–63. l.; DTVidin, 31–60.

Hosszú magánhangzók

Abból a körülményből, hogy két régi szóban, amelynek kétségtelenül hosszú magánhangzója volt (*sü* 'víz', *saat* 'óra', l. 69. l.), a hosszúságot feltűnő módon következetesen jelöli az emlék, ami a perzsa-arab hosszúságoknál nem fordul elő, fontos következtetést lehet vonni: a perzsa-arab hosszú magánhangzók a magyarországi török nyelvben nem hosszú magánhangzókkal voltak képviselve, hanem itt-ott félhosszú, néha nem különösebben rövid, de lényegében rövid magánhangzókkal és sok esetben közönséges rövid magánhangzókkal. Abban az irányban fejlődtek tehát, amelyet a köznyelvben és a többi nyelvjárásokban látunk. (Vö. DTVidin, 30.)

A perzsa-arab hosszú és félhosszú *a* a köznyelvben — és emlékünkhöz is — bizonyos esetekben kétségtelenül megvolt.

Pontos adatokat ezekre a hosszú magánhangzókra vonatkozólag nem lehet adni. Ott használom (néha) az *â* jelet, ahol egy nem rövid *a*-t ki akarok emelni.

Mássalhangzók

Spontán mássalhangzó-változás

$$k > \zeta' - g > c''$$

Nyelvjárásunk egyik jellemző sajátága a palatális *k*-nak ζ' (= *tʃ*)-vel és a palatális *g*-nek c'' (= *dʒ*)-vel való képviselete*; az elsőt a kézirat *ca*, *ch*-val, a másodikat *gy*, *gi*-vel jelöli, — más átírási módok nagyon ritkán fordulnak elő (l. az átírásról szóló fejezetet).

A $k > \zeta'$ képviselet nem hangtörvényszerű, így pl. a 9. lapon a következő megfeleléseket találjuk: *sietsmege* 'vágni', *sipeke* 'selyem', *siplik* 'filum', *siukszuke* 'gyűszű', *siisfluke* 'castellum', *siusseklerie* 'ágyai'. Talán nem állandó alakokkal van dolgunk, egyes szavakat *k*-val is, ζ' -vel is használták. A $g > c''$

* c'' = a rendesen palatálisabb *dʒ*.

változás általános. (Nem arról van szó, hogy török *k, g* hangokat délszláv [vagy albán] hangokkal helyettesítettek volna. A kérdés bonyolultabb.)

Példák a *k* képviselőit: *csifaet* 'satis' 3^v < *kifæt*; *sicsen* 'sciend' 4^v < *iken*; *stecsrar* 'ismét' 5^r < *tekrar*; *csuruk* 'putridus' 5^v < *çürük*; *isemek* 'mingere' 6^v, TS *isemek*; *u[k]szurmece* 'sternutatio' 6^v; *csurszia* 'catedra' 13^r < *kürsi*; *csuprie* 'pons' 13^r < *küpri*; *stufek* 'bombarda' 13^v < *tüfek*; *chekmech* 'húzni' 14 < *çekmek*; *mecstup* 'littera' 14^r < *mektup*; *eilemece* 'csinálni' 14^v < *eylemek*; *frence* 'nyugati' 14^v < *frnk*; *renkleria* 51^r, *rencsi* 'szint' 51^r; *ercsek* 'masculus' 7^r < *erkek*; *gyulmece* 'ridere' 7^r < *gülmek*; *gyemuk* 'os' 6^r; *siurek* 'cor' 6^r; *gyoguz* 'pectus' 6^r; *pach* 'castus' 7^v < *päk*; *cseszigy* 'latro' 8^r < *kesici*; *tece* 'hircus' < *teke*; *stilsia* 'vulpes' 16^r < *tilki*; *csupek* 'canis' 16^v; *surumgyecs* 'aranea' 17^v; *szum[l]uca* 'sanguisuga' 17^v; *peschir* 10^r; *csirez* 'cerasum' 21^r < *kirez*; *mergyumece* 'lens' 21^v < *mercümek*; *rencs* 'color'; *rengy* 22^r; *gyoce* 'kék' 22^r; *silcs* 'első' 22^v; *mubarecs* 'szent' 22^v; *csesz* 'vágni' 24^r; *ducserum* 'effundo' 24^v < *dök*; *sicsi* 'kettő' 28^r; *csere* 'szor' 28^r; *chim* 'ki?'; *fichr et* 'gondolni' 30^v; *lachin* 'de' 30^v; *mumchin* 'lehetséges' 30^v; *erchene* 'korán' 30^v; *sicsi* 'nyolc' 31^r; *szecser* 'saccarum' 21^v < *çeker*; *szuchur* 'köszönet' < *çükür*; *chere* 'szor' 32^r; *chifaet* 'elég' 32^r.

Több példát a B részből nem idézek, a következők a D részből valók: *gyoce* 'ég' 78^v Gr. (*gyoce* 'kék' 22^r); *csilisza* 'templom' 79^r; *csim* 'ki?' 80^v; *benumcsia* 'az enyém' 80^v; *bulaichia*, *bulaicsia* 'isten adja, hogy' 82^r; *szevegyek* 82^v (2^r: *gyelegeyce*); *netecsia* 'nite-ki' 83^r; *benumcsia* 'az enyém' 83^r; *sebab* 'sült' 84^r; *csifaet* 'elég' 84^r; *csedi* 'macska' 84^v; *csere* 'szor' 85^r; *sicsi* 'kettő' 86^r; *stecslipszuz* 'fesztelen' 86^v; *belchia* 'talán' 88^v.

Emellett a *cs*, *ch* a régi *ç* hangot is jelöli: *csok* 'sok' 2^r; *icserde* 'bent' 2^v; *hics* 'egy sem' 3^r; *nicsun* 'cur?' 4^r stb.; — *acha* 'nyisd ki' 29^v; *szecserum* 'megismerem' 29^v; *gyech* 'késő' 30^v; *chok* 'sok' 31^v; *gyerchek* 'igaz' 31^v; — *csanak* 'tál' 86^v; *icsma* 'inni' 83^r; *icsun* 'ért' 84^r; *hacsan* 'mikor' 84^v; *csoko* 'sok' 84^v; *gyecser* 'elhalad' 84^v; *csorba* 'leves' 85^r; *bucsa* 'fél' 86^r.

Példák a *g > c* változásra: *bugiune* 'ma' 2^r; *gyecs* 'késő' 2^r; *gyelegeyce* 'in futuro' 2^r; *hergyune* 'minden nap' 2^r; *degyl* 'nem' 2^r és passim; *bugyegye* 'hoc vesperi' 2^v; *gyegyeille* 'noctu' 2^v; *gyeri* 'retro' 2^v; *gyir* 'bemenni' 29^v; *gyor* 'látni' 30^r; *ugyren* 'sich gewöhnen' 83^r.

Emellett a *gy* jelöli a régi *c* hangot is: *nigye* 'quomodo' 4^r; *sialangye* 'mendax' 7^v; *gyeligye* 'jövő' 7^v; *biligy* 'tudó' 7^v; *bilmeigi* 'nem tudó' 7^v; *gyazu* 'veneficus' 8^r; *agyeptur* 'csoda, ha' 31^r; *degisturegyek* 'ad mutandum' 47^r; *mangya* 'évés' passim; *gyumleszia* 'mind' 86^v, 88^v; *nigye* 'hogy' 87^r; *iszigyak* 'meleg' 88^r.

HEFFENING, 66. l. (sovány anyag).

Feltételes mássalhangzó-változások (váltakozások)

Szó elején

b- (*p-*) — Ist. *p-*: *bassa* ~ *passa* 11^v; *bazar* 22^v (kétszer); *badisah*, *badisahluk* 78^v Gr; *bek* 'pek' 88^v.

¹⁷Vö. RÄSÄNEN, Lautg. 149, EintTMB, 56. l. és „Traces of the Turkish Language in Albania” c. értekezésem az AOH XIII. kötetében, 21–22. l.

t- — Ist. *d-*: *stevte[r]dare* 11^v; *stabake* 'szűcs' 19^v; *stuch[turs]une* 'álljon' 36^v.

d- — Ist. *t-*: *dat-e* 'gusto' 26^v TS *tatmak*.

g- — Ist. *k-*: *garga* 'cornix' 17^r. HEFFENING, 66. l.

k- > *g* > *c'*: *gyemuk* 'costa' 6^r (Vidin: *gemik*); *gyendie* 'maga' 8^r (TS *kendi*); *gyendume* 'magam' 85, *gyendunie* 'magadat' 84^r; *gyendie* 86^v, 87^r. HEFFENING, 64. l.

s- — Ist. *z-*: *szingyere* *sincir* 'monile' 8^v (TS *zincir*); *szeitume* 'olea' 21^r; *szemane* 'tempus' 37^r, 48^v; *szira* 'quia' 47^r; *sziade* 'nimis' 49^r, 51^v.

l. Az *l* úgy látszik nincs meg nyelvjárásunkban: *shalda* (nem *shalde*). Mit jelölhet az *sh*-e betűcsoport a *sholyuk bassa* 'centurio' 12^r (= *bölük* *başa*) szóban? BLAU, i. m. 32.

h- — Ist. *ø*: *shumuszlar* 'humerus' 6^r; *shambargya* 'obsonarius' 19^v; *shipigy* 'restio' 20^v.

ø — Ist. *h*: *shazara* 'vár', *shazarlika* 79^r Gr., *szeiszana* 'equus sarcinarius' 15^a, N. KAKUK ZSUZSA: Nyt. Érték. 40 = Bárczi-Emlék, 154–7 (szóbelseji változás *seys-hāne*-ből.)

ø — Ist. *v-*: *sururume* 'tango' 27^v, 39^r, *svurmisture* 86^r.

ø — Ist. *y-*: *siarus* 'unus annus' 22^v, *siarum yle* 'semi annus' 22^v; *shle* 'év' 46^r; *sigyrmie* 'húsz' 28^r. Az olvasatok kétesek.

Szó közepén

-p- — Ist. *-ft-*: *scsipcsie* 'rusticus' 20^r.

-p- — Ist. *-f-*: *stecslipsuze* 'fesztelen' 86^v.

-rd- — Ist. *-rt-*: *siumurda* 'Ei' 18^r, de 18^r: *siumurtas*.

-g- — Ist. *-γ-*: *saga* 'passim'; *shurbaga* 'testudo' 17^v; *siogurta* 'lac coagulum' 18^r; *shogangya* 'accipitarius' 20^r; *sagacs* 'arbor' 21^r; *shogane* 'caepa' 20^v; *shogda[i]* 'triticum' 21^v, *shagla-e* 'concludo' 25^r; *siagmur iagaura* 'pluit' 27^r. HEFFENING, 67. l.

-g- — Ist. *-y-*: *segrie* 'ferde' 3^v; *shigrene* 'furcinulla' 10^r; *shdegermie* 'rotundus' 10^r; *shbeg* 'baro' 11^v; *shduius* 'pugna' < *dögü*, 12^r (26^v: *shdugy-e*); *shglenma* 'ne maradj' 49^v; *shglenmezize* 'nem maradunk' 85^r. HEFFENING, 65.

-y- < óoszm. *-g-*: *seierlerume* 'paro' 15^r, uo. *seiere* 'ephippium'.

-h- — Ist. *-h-~γ-~k-*: *shahbekleigy* 'vindemiator' 20^r.

-k- — Ist. *-h-* (< *ø*): *shakcsie* 'oculus' 20^r.

Régi *w*: *shaulhana* 'timpana' 14^r; *shvter-e* 14^v; *shurete* 'asszony' 18^v; *shuszahibia* 'hospes' 19^v; *shugya* 'venator' 20^r; *shente* 'hét' 22^v, Vidin: *hefte*.

-y- > *ø*: *shike* 'mistax' 6^r. HEFFENING, 53. l.

y mint hiátustöltő (az IllK rendszerint a régi állapotot képviseli): *shielume* 'együnk' 84^v; *shbeaz* 'albus' 22^r; *shsifaet* 'elég' 86^r; *shleume* 'cainál-jatok' 87^r; *shbiuke* 'nagy' 88^v (kétszer); *shadisah szaraie* 'aula regia' 9^r; *shaiakione* 'mossatok' 86^v. HEFFENING, 56. l.

-z- — Ist. *-d-*: *shkazie* 11^r.

-z-~-s- — Ist. *-z-*: *shaz[s?]na-e* ~ *shazna* 11^v; 12^r.

A *η* hangot nyelvjárásunk nem ismeri. 13^r: *shsanka* 'campana', *shsankluke*.

Szó végén

shspab 47^r — *shszpabia* 'ruha' 8^v; *shszpabuna* 'ruhád' 47^r; *shnaipa* 'prae-positus' 11^r; *shcsatibe* 'scriba' 12^r; *shakrep* 'scorpio' 17^v; *shgievab ver-e* 'respon-

deo' 24^v; »edep ederum« 'honor' 25^v; »murecsepe« 'atramentum' 14^v; »sarap« 'bor' 21^v; »scitap« 'liber' 14^v; »mecstup« 'littera' 14^v, uo.: »-bie, uo.: »-plere«; »csaget« 'carta' 14^v; »divide« 'atramentarium' 14^v; »tahta szinegie« 'cimex' 17^v; »gyumlegie« 'indusium' 32^v; »aldatmamagile« 'absque deceptione' 45^v; »kapuc-silitis« 'sera' 12^v; »sepete« 'a kosárba', »uzum szepetie« 'torcular' 21^v; »aldadu-rum« 'decipio' 25^v; »issidurum« 'audio' 26^v, 42^v, 86^v; »ingyderum« 'turbo' 27^v.

-d — Ist. -t: »adiauriszi« 'hinnulus' 15^v; »birkade« 'simplex' 28^v (hatször).

-c' — Ist. -g~k: »gyengye« 'pugna' TS *cent(-gi)* 12^v. L. 85. l.

A szóvégi *k*: részint megmarad, részint *ç*-vé változik (l. 11. l.), de *g* képvisellete is van. A *q* rendszeren megmarad, itt-ott *g*-vé válik, viszont a *g*-t — néha a szó belsőjében is — egyes esetekben *q* képviseli: »bicsmeg« 'vágni' 9^v; Gr 81^v »-meg~-make«; »balug« 'piscis' 17^v; »kabug« 'squamma' 18^v; »ag-tausan« 'cuniculus' 16^v; »depsermeg« 'carpio' 24^v; »iakluk« 'strofiolum' 8^v; »iakmurluk« 'pallium' 8^v; »iake« 'butirum' 18^v; »szakdicse« 'paranimphus' 18^v; »tabake« 'pellio' 19^v (*debbág*); »sevmeg« 'szeretni' 81^v Gr.

régi -g: »zag« 'sanus' 37^v.

HEFFENING, 63, 66. l.; DTVIDIN 68.

s — z: »tesze« 'cito' 2^v; »ialunusz« 'solus' 3^v; »zagig« 37^v; »szagyke« 'parum' 3^v (kétszer), 31^v; »bilmesz« 'er weiss nicht' 4^v, 43^v; »iaramaze« 'peius' 4^v; »benszusze« 'sine me' 5^v; »iusze« 'arc' 5^v; »gyoz« 'oculus' 5^v; »gyozichie« 'oculi angelus' 5^v; »agez« 'os' 6^v; »gyoguz« 'pectus' 6^v; »disz« 'genu' 6^v; »szemiz« 'pingvis' 7^v; »besz« 'vászon' 9^v; »toz« 'por' 13^v; »szuszlaz« 'proverbium' 14^v; »kopuz« 'instrumentum musicum' 14^v; »szeiz« 'atoglani' 15^v (TS *seyis*); »horoz« 'capo, kappan' 17^v; »stavuz« 'pavo' 17^v; »ionozbalugi« 'delfin' 17^v; »domuszetie« 'laridum, szalonna' 18^v; »miraz« 'patrimonium' 18^v; (eredeti *s*) »karpusze« 'pepones' 21^v; »koz« 'nux' 21^v; »gyuze« 'autumnus' 23^v; »iusze« 'száz' 28^v; »szecsiz, dokuz« 'nyolc, kilenc' 28^v; — »haturunüze« 'az ön neheztelése' 29^v; »degiuliz« 'nem vagyunk' 29^v; »zechis[s]« 'nyolc' 31^v; »gyelmes« 'nem jön' 31^v; »gyaramaze« 'rossz' 48^v; »gyararmaze« 47^v; — »ierosz« 'eszünk'; »szize« 'ti'; »iaramaze« 'rossz' 83^v; »tesze« 'gyors' 84^v. L. DTVIDIN, 68—69.

-z (-s) — Ist. *ç*: »csauze« 12^v, TS *çavuz*.

-m~n: Hogy egy másoló, aki a szöveg nyelvét nem érti, a szóvégi *m* és *n* jeleit részint másolási hibából, részint a szóvégi nazálisok jelének feloldása alkalmával felcseréli, az nagyon jól elképzelhető. A mi török adatainkban azonban igen sokszor és nem összevissza, hanem bizonyos rendszer szerint szerepel az »-m« és »-n« felcserélése, úgy hogy legalábbis egyes esetekben szóvégi *m* > *n* és *n* > *m* változásra gondolhatunk. Ezt a kérdést a kutatás (további adatok, jövevényszók vizsgálata) meg fogja oldani. Példák: »gyehen-nen« 'infernus' 6^v; »altum« 'aurum' 9^v; »ilame« 'serpens' 17^v (uo. »ilamie, uo.: »gylambalugi«, »ialambalugi«); »szeitum« 'olea' 21^v; »uzun« 'szőlő' 22^v; »kuri uzun« 'uvaesivae' 22^v; »hairan« 'pascha (húsvét)' 22^v; »makszun« 'loquax' 22^v; »aldun« 'vettem' 41^v; »szom« 'finis' 43^v; »lazun« 'szükséges' 84^v, 86^v, 88^v; »ierum[n]« 'helyed' 86^v, 88^v; »tokin« 'jólaktam' 84^v; »táán« 'evés' 86^v (»sze-nüm« 'tied' 79^v Gr.; »onum« 'övé' 79^v Gr; »bizun« 'miénk' 79^v Gr. Vö. 90. l. (BLAU 209; *burum* 'orr'; KEMURA — ČOR. 70: *butum* 'mind', 72: *izun~izum* 'engedély', *tamān* 'kész'.) Adatok számos nyelvjárásban.

A jelenség összekeveredik az $\eta > n$, $\eta > m$, $n \sim m$ fejlődéssel, illetve váltakozással, pl. *onuη* 'az ő' > *onum*, *onun*. HEFFENING, 72—73. l.

-l — Ist. -r: »hazul« 'kész' 85^v. HEFFENING, 75. l.

Mássalhangzó-csoportok

- nd-, -nt- — Ist. -nd-, -nt-: »sindi« 'iam' passim, TS *şimdi*; »kalentras« 'scriptorium' 14^v; »kuiungy« 'aurifaber' 19^r, TS *kuyumcu*.
- fl- — Ist. -fl-: »sifluk« 'castellum' 9^v.
- r- — -nr-: »sora« 'postea' 2^r.
- t- — Ist. -rt-: »sigetum« 'hivtam' 26^v, Vidin.
- str- — Ist. -sr-: »mastrabada« 'in poculo' 37^r.
- kç- — Ist. -hç-: »baksevan« 'hortulanus' 20^v; »bahese« 'hortus' 20^v; »ahche« 'pecunia' 51^r, HEFFENING, 66—67. l.
- hs- — Ist. -ks- (ostrum. *eysik*) »ehzik« 'fehrend' 33^r.
- ht- — Ist. -kt-: »uahtinda« 33^v.
- ç- — Ist. -tk-: »hizmechar« 'serve!' 32, 36^r, DTVidin 75.

Metatézis

- »kerlangyk« 'hyrundo' 17^r.

Másodlagos hangok

»techerar szora« [*sira*] 'insuper' 4^v < »tecsrar« 5^r; »kumilluk« 'arenaria atramenti' < *kumluk* 14^v; »hipigyie« 'restio' 20^v < *ipçi*; »ilcsi iaz« 'ver' 23^r; »chamarsirgyie« 'mosónő' 32^v, 33^v; »ruzigyare« 'szélnék' 34^r; »elimbden« 'dalla scienza' 77^r Gr.

Alaktan

Névszóragozás

Superlativus

- »Enfena« 'pessime' 4^r.

Accusativus

Nyelvemlékünkben, mint a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban általában, az accusativus végződése -i: »terechei ducsmece« 'vetni' (REDH.: *tereke* 'grain, produce') 21^v; — »pengyerei« 'ablakot' 32^r; »gyumlegie« 'inget' 32^v; »anahtarie« 'kulcsot' 35^r; »papuchi« 'papucsot' 36^r; »sui« 'vizet' 37^r; »zemanie« 'időt' 39^r; »Baatie« 'órát' 39^v; »adamj« 'embert' 48^r; »doßtu(r)« 'barátot' 40^v; »hogyai« 'tanítót' 48^r; — »elimie« 'tudományt' 77^r Gr; »elimlerie« 'tudományokat' 77^v Gr; »hazai« *haşşa*[y]i 'erényt' 78^r Gr; — »szofraie« 'asztalt' 86^v, stb.; »agai« 'urat' 86^v; »nasibi« 'részt' 88^r.

Genitivus

A genitivus alakjáról nyelvjárásunk alapján nem alkothatunk világos pet. Az A részben van: »adāmlarun« 'embereknek a' 38^v; a B részben fordul elő

a »dunianon« 'világnak a' alak, amely *dunyanun* alakra vezethető vissza és a 41^l lapon a b. szr.-gal ellátott többől való *kralinun* 'a császárnak a' genitívus, s így — ha a névmások genitívusi alakjait is figyelembe vesszük — nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a főnevek genitívusi végződése *-un ~ -on, -nun ~ -non* volt. Hogy az *u-s* alakok gyakoribbak voltak, mint az *o-s* alakok, az valószínű, de nem biztos.

A B részben (32^v) találjuk az *aganum* alakot a »bundadur aganum gyumle seiler« 'hic habet dominus omnes suas res' hibás mondatban. Itt a »seiler« helyett »seileri«-nek kellene állni. És az »aganum« szó bizonyára *agam(n)un-ra* javítandó. (De a névmásoknál van genitívusi *-m*. Vö. 90. és 87. l.)

A 43^v oldalon bukkan fel a »turklerum ascherie« 'a törökök katonái' kifejezés. Itt is íráshibával van dolgunk?

Több genitívusi alakot tartalmaz a kézirat D része: »eliming« 'tudománynak a' 77^v; »elimlering« 'tudományoknak a' 77^v; »hazanung« 'erénynek a' 77^v; »akrabungh« 'skorpiónak a' 77^v; »benumcsinung« 'az enyémnek a' 80^v; azonban ezeket a mi nyelvjárásunk bizonyára nem használta. (Vö. 65–6. l.)

Dativus

A datívus alakja annyiban tér el a mai köznyelvi alaktól, amennyiben végződése veláris hangrendű szavak után — úgy látszik — sokkal gyakrabban fordul elő palatális magánhangzóval, mint a köznyelvben: »zemande« 'időnek' 2^v, 48^v; »tarafa« 'oldalnak' 2^v; »iardume« 'segítségnek' 24^v; »olduguna« 'levésének' 33^v, 35^v; »ruzigyare« 'szélnek' 34^v; »szepete« 'kosárnak' 34^v; »choge« 'soknak' 38^v; »dokuz buchuge« 'fél tízre' 39^v; »berbere« 'berbélynak' 40^v; »tarza« 'módnak' 47^v; »duchmeie« 'tallérnak' 49^v; »duchana« 'boltba' 50^v; »behaie« 'árnak' 51^v, 52^v; — »mangyaa« 'evésnek' 83^v, 85^v stb.; »alahe« 'istennek' 84^v; »oraia« 'oda' 86^v.

A Grammatika a következő alakokat adja: »elimhe« 'tudománynak' 77^v; »elimlere« 'tudományoknak' 77^v; »hazaieh« 'erénynek' 77^v. Lásd 75. l

Locativus

A locatívus és az ablatívus magánhangzója körülbelül úgy viselkedik, mint a datívus magánhangzója: »szemande« 'időben' 2^v; »ahirende« 'ahirinde' 'a végén' 2^v; »zemande« 'időben' 2^v; »iuksekte« 'magasban' 2^v; »hald« 'állapotban' 50^v; »aszada« 'asāda' 'lent' 2^v; »oile oldukte« 'ergo' 4^v, 38^v; »dusekte« 'ágyban' 29^v; »doBt[t]a« 'barátnál' 40^v; »duniade« 'világon' 45^v; »seherde« 'városban' 51^v; — »ierde« 'helyen' 83^v; »evde« 'házban' 83^v stb.; »dasrada« 'kint, kívül' 85^v; »io kardae« 'fent' 86^v.

Ablativus

»soktan« 'régóta' 2^v; »bundan« 'ettől, ebből' 2^v, 3^v; »gyundene« 'naptól' 2^v; »iuksekte« 'magasból' 2^v; »ierden« 'helyről' 3^v; »dasradan« 'kívülről' 3^v; »iraktan« 'távolból' 3^v; »taraftan« 'oldalról' 3^v; »istedugumuzden« 'ahogy akarjuk' 3^v; »buhuszusztan oturie« 'ez okból, ezért' 5^v; — »iedi Baaten euele

'hét órával ezelőtt' 31^r; »gyumlektan« 'ingről' 32^v; »duaden cuel« 'imádkozás előtt' 38^r; »alahten« 'istenről' 38^r; »choktan« 'sokból' 39^r; »konaktan« 'vendég-fogadóból' 39^v; »euden« 'házból' 39^v; »arβlaniden« 'tallérról' 51^v; — »kahve altidan« 'reggeli miatt' 83^r; »sebabtən« 'sültből' 84^v; »etmekten« 'kenyérből' 84^v; »ácsluktan« 'éhségtől' 86^r; »nikoládan« 'N.-től' 86^v; »agadan« 'úrról' 86^v.

Aequativusi alakok

»iapce« 'submisce' 3^v (CHLOROS: γαργα.); »ortangye« 'mediocriter' 3^v, »ortongye« 84^r; »eigye« (iyi'ce TS) 'bene' 36^v, »eigyejun(i)e« 'bene' 34^v; »niche, nigye, negye« 'ne kadar, nasıl' passim. Vö. az »olingye«, »varingye« 2^v gerundiumokkal.

Névmások

'Személyes névmások

Egyes szám 1. személy: Nom.: »ben« 79^r Gr. Acc.: »benie« 79^r Gr. Gen.: »benum« 3^r, 5^r, — 37^v, 45^r, 49^r, — 79^r stb., 83^r, 84^v; »benumcsi« 80^v. Dat.: »banna« 30^v; »bana« 32^r, 32^v, 47^r, — 83^r; »baga« 79^r Gr. Loc.: »bende« 47^r. Abl.: »benden« 30^v, 79^r Gr.

2. személy: Nom.: »zen« 79^v Gr. Acc.: »zenie« 36^r, »szenie« 79^v Gr. Gen.: »szenun« 3^r, 79^v Gr, »szenum« 5^r; »szenüm« 79^v Gr; »szenin« 79^v Gr; »szenun(csi)« 80^v Gr, Dat.: »zana« 43^v, 83^r stb.; »zaⁿ« 79^v Gr. Loc.: »szenda« 84^r, »szende« 86^r. Abl.: »szenden« 79^v Gr.

3. személy: Nom.: »ol, o« 79^v Gr. Acc.: »annie« 46^r; »oni ~ anie« 79^v Gr. Gen.: »onom« 3^r; »onum« 5^r, 79^v Gr; »onuncie« 80^v Gr. Dat.: »ana« 46^r, 88^r; »onga ~ ona« 79^v Gr. Loc.: »onda« passim. Abl.: »ondan« 5^r; »ondan« vel »anda« 79^v Gr.

Többes szám, 1. személy: Nom.: »biz« 79^r Gr. Acc.: »bizi« 84^v, 79^r Gr. Gen.: »bizom« 42^v, 43^r, »bizoncsi« 43^v, »bizun« 79^r Gr. Dat.: »bize« 51^r; »bize« 79^r Gr. Abl.: »bizden« 79^r Gr.

2. személy: Nom.: »ziz« 44^r; »zize« 83^r. Acc.: »zizi« 29^v, 30^v. Gen.: »zizun« 29^r, 30^r, 86^v stb.; »zizon« 41^r. Dat.: »zize« 30^r, 49^v; »zize« 42^r. Abl.: »szizden« 79^v Gr.

3. személy: Nom.: »onlar ~ anlere«, »onler ~ anlar« (vocativus) 80^r Gr. Acc.: »onlari ~ onleri« 80^r Gr. Gen.: »onlerin ~ onlerun« 80^r Gr. Dat.: »onlere ~ anlara« 80^r Gr.

A bu névmás

A bu 'ez' névmás alakjai közül különösen a locativusi »bunda« fordul elő gyakran 'itt' jelentéssel, — »bundan«-ra is vannak példáink. A Grammatika ezeket az alakokat adja (80^v): »bu, buni, bunun, bunung, buna, bunda, bunden, bunler (kétszer), bunlering, bunlere, bunlerden«.

A »sim« névmás

Ugyancsak a Grammatikában találjuk a »sim« 'ki' névmás ragozását is (80^v):

Egyes szám acc.: *csimin* (a régi accusativusi alak 3. személyű birtokos személyraggal: *kimin* = *kimi(si)ni* 'egyrészüket'?). Gen.: *csiminge* vagy *csimun*. Dat.: *csime*. Abl.: *csimden*.

Többes szám, nom.: *csimlre*. Acc.: *csimlier*. Gen.: *csimlring*. Dat.: *csimlere*. Abl.: *csimlerden*.

A kendi névmás

gyendi 86^v, 87^r; *gyendum* 85^r; *gyendumj* 36^v; *gyenduni* 84^r.

Birtokos személyragok

Egyes szám, 1. személy: *szuitanum* 34^v (kétszer); *basumj* 'fejemet' 35^v; *gyozumj* 'szememet' 37^r; *beijnumj* 'agyamat' 35^v; *taragumi* 'fésűmet' 35^v; *eszpabumi* 'ruhámat' 37^v; *haluma* 'állapotomnak' 24^r; *haturuma* 'emlékezetembe' 35; *gygytlerum* 'legényeim' 84^r.

2. személy: *gyumlegun* 'inged' 33^v; *aklün* 'eszed' 35^v (háromszor); *ezpabun* 'ruhád' 47^r; *isun* 'munkád' 50^r; *chohan* 'kendőd'; *iuregun* 'gyomrod' 84^r; *iureguni* 'gyomrodat' 83^r; *ierüm[n]* 'helyed' 86^v; *haturuna* 'emlékezetedbe' 35^r; *karnunda* 'gyomrodban' 86^r; *ianunda* 'melletted' 3^r, 83^r.

Többes szám 1. személy: *ichumuz* 'kettőnk' 39^v; *konagumuz* 'vendégfogadónk' 85^r.

2. személy: *haturunüz* 'az ön neheztelése' 47^r stb.; *haturunus* 87^r, 88^v, 86^v; *ardünüzta* 'önök mögött' 37^v; *karda33[s]unüz* 'testvéretek' 44^v; *merhametünüze* 84^v; *etlerenüzi* = *ellerinüzi* 'kezeiteket' 86^v; *gyerle-re[=i]nüzü* 'helyeiteket' 86^v; *refaetinüze* 'érdemeket szerint' 87^r; *gyumleszünüz* 'ti mindannyian' 88^v (igy).

3. személy: *adam tarafi* 'membrum' 6^r; *meher tumuli* 'húgyhólyag' 6^v; *deri dolmaszi* 'bőrmellény' 8^v; *gyegye eszpabi* 'vestis nocturna' 8^v; *hangyizi* 'amelyik' 46^r; *szahibi* 'birtokosa' 86^r.

Az *arka gyemugye* 'spina dorsis' 6^r kifejezés végén levő *a bizonyára íráshiba.

Ragozás:

Acc.: *gyumleszenyi* 'mindegyikét' 34^r; mellette *gyumlezonyi* 34^r; *gyumleszuni* 84^v, *gyumleszüne* 88^r; *birizüni* 'egyiküket' 47^r; *gairizüni* 'másikat' 47^r (kétszer); *kimetunj* 'értékét' 49^r; *eizunj* 'aliquid boni' 51^r; *mangyaszene* 'ételét' 84^v.

Gen.: *kralinun* 'királyának a' 41^r.

Dat.: *hangyigena* 'melyiknek?' 43^v; *szágluguna* 'egészségének' 84^r; *gyendizüne* 'neki' 49^v; *vaktuna* 'idejében' 86^r; *gyumleszüne* 'mindnek' 88^r; *eigyezun(i)e* 'bene' 34^v (kétszer).

Loc.: *ianunda* 'mellette' 2^v, 32^v; *altunda* 'alatta' 48^r; *uahtinda* 'idejében' 33^v; *uahtinde* 31^v; *ierunde* 'helyén' 88^r, *ierende* 85^r; *halanda* 'állapotában, helyzetében' 7^v; l. 77. l.

Abl.: *ardunden* 'hátulról' 5^r; *iuzinden* 'ért, miatt' 42^r; *(turk) uilaetenden* 'a (török) birodalomból' 41^r (kétszer). Az *euzahibidan* 'házigazdától' kifejezés talán hibás, 42^r.

Igeragozás

Verbum substantivum

Vö. HEFFENING, 83 kk.

Praesens:

Egyes szám: 1. sz.: »ben kailim« 'egyetérték' 38^v.

2. sz.: »eimizün, hosmizün« 'jól vagy?' 44^r; »acsmizün« 'éhes vagy?' 84^r; »nigyezün« 'hogyan érzed magad?' 50^r; »neredezün« 'hol vagy?' 32^r.

3. sz.: »bukadardurur« 'ez abból áll' 26^r; »vardur« 'van' 26^r, 47^r. Lásd még: »degvildur«.

Többes szám: 1. sz.: »dogri küllüluz iz« (*r. kulunus* vagy »kulenuz«) 'a ti hű szolgálótok vagyunk' 30^r.

2. sz.: »adamlarjünuz« 'emberek vagytok' 38^r; »nigyezünüz« 'hogyan érzitek magatokat?' 44^r; »evdemiszünüş« 'otthon vagytok?' 86^r.

3. sz.: »dur«, »tur« passim.

Praeteritum definitum:

1. sz.: »szeirde idum« 'sétálni mentem' 40^r.

2. sz.: »nerede idun« 'hol voltál?' 40^r, 87^r.

3. sz.: »nigye idj« 'milyen volt (az utazásotok)?' 44^v.

Conditionalis:

»oileisze« 'si ita est' 4^v; »isze« 'ha . . . van' 42^r.

var — yok:

»vardur« 26^r; »varidi« 26^r. »ioktur« 'nincs' 41^r.

Tagadó alakok:

Praesens:

Egyes szám 1. sz.: »deilim« 'nem vagyok' 36^v, 88^v stb.

2. sz.: »deiljün« 36^v.

3. sz.: »degvildur« 38^r.

Többes szám 1. sz.: »degiuliz« 29^v.

A iur-praesens

1. sz.: »biliurum« 'tudom' 41^r stb.; »verurum« 'adok' 26^v; »gyeliurum« 'jövök' 39^v stb.

2. sz.: »biliurmizün« 'tudod-e?' 50^r; »gyeliurjin« 'jössz' 39^v, »gyeliurszun« 'jössz' 87^v.

3. sz.: »biliur« 'tudja' 2^v stb.; »gyeliur« 'jön' 33^r stb.; »buluniur« 'tartózkodik vhol, található' 46^r; »vu[a]riur« 'megy' 86^v stb.; »duriur« 'áll' 35^r; »szuileniur« 'meg van mondva' 43^v.

A »iagarur« 'yagiyor, esik' 27^r (kétszer) alak nem feltétlenül hibás.

Tagadó alakok: »bulamaiurum« 'nem találhatom meg' 34^v; »gyelmeiur« 'nem jön' 41^r.

Aoristos

Egyes szám: 1. sz.: »kalkarum« 'felkelek' 85'; »katlanurum« 'várok' 30'; »korkarum« 'félek' 85'; »inanurum« 'hiszek' 84'; »uerurum« 'adok' 51'; »zeche-
rum« 'megismerem' 29'; »ierum, icserum« 'eszem és iszom' 84' stb.; »gyorurum« 'látok' 30'; »gyeyne[?]rum« 'fel fogok öltözni'; »ederun« 'teszek' 36';
hibás?

Tagadva: »bilmem« 'nem tudom' 39'; »inanmam« 'nem hiszem' 43'; »uermem« 'nem adok' 52' stb.; »bilmem« 'nem tudom' 35', 37'.

2. sz.: »kalkarzün« 'felkelsz' 31'; »korkarszün« 'félsz' 85'; »uiurzün« 'alszol' 32'; »ederzün« 'teszel' 32', 89' stb.; »verursun« 'dabis' 28'; »uerurzün« 'adsz' 51'; »izterzün« 'akarsz' 50'; »isztermiszün« 'akarod-e?' 88'; »szeverszin« 'szeretsz' 81' Gr; »gyderszün« 'mégysz' 83'.

Tagadva: »gyeienmezün« *c'eyinmessün* 'nem öltözl fel' 32'; »gyormezmizün« 'látod-e?' 33'; »gyormezmizün« 35' stb.

3. sz.: »zuiler« 'mondja' 43'; »gyirur« 'bemegy' 30'; »chalishur« 'dolgozik' 45'; »szever« 'szeret' 81' Gr.

Tagadva: »gyelmes« 'nem jön' 31' stb.; »bilmes« 'nem tudja' 43'; »gyaramasz« 'rossz' 47', 48'; »bulunmaz« 'nem tartózkodik vhol' 86'.

Többes szám: 1. sz.: »aluru3« 'vesszük' 50'; »gyelurusz« 'jövünk' 85' (kétszer); »[y]aparo3« 'csináljuk' 45'; »islero3« 'csináljuk' 46'; »isteros« 'akarjuk' 30', 48', 86'; »gyidero3« 'megyünk' 38', 85' stb.; »iero3« 'eszünk' 83'; »gyerosz« 'ua.' 86'; »szeverziz« 81' Gr.

Tagadva: »eglenmeziz« 'nem maradunk' 85'.

2. sz.: »anlarczünüz« 'megértitek' 31'; »uiurzünüz« 'alszotok' 30'; »uz[s]ür-
zune3' ön megfázik' 36'; »islerzünüz« 'csináljátok' 37'; »iszterszünüz« 'akarjátok' 86'; »isztermizünüz« 'akarjátok-e?' 50'; »izidurzünüz« 'halljátok' 40'; »zuilerzünüz« 'mondjátok' 42'; »gyorurszenesz« 'látjátok' 88'; »szeverziz« 'szeretitek' 81' Gr.

Tagadva: »bulmazünüz« 'nem találjátok' 51'; »vtanmazmizünüz« 30'.

3. sz.: »aldadurlar« 'becsapják' 45'; »zuilerler« 'mondják' 41' stb.; »szeverler« 'szeretnek' 81' Gr.

Tagadva: »inanmazlar« 'nem hiszik' 42'; »bilmezler« 43'.

Az aoristos praeteritum definituma

Ez a kategória csak a Grammatikában szerepel (81'), mégpedig teljes paradigmával: »szeverdum, -din, -idi, -duk ~ -lerduk, szeverdis ~ szeverler-
dis, severleridi ~ szeverlerdiler«.

Az aoristos a Grammatikában

81' (indicativus): »ben severum 'io amo', sen szeversin, ol szever
biz szeveriz, sziz szeverziz, onler szeverler«.

81' (futurum): »szeverum« 'io amaro', „szeverszir io quello amara” [csonka és hibás], »szeveriz, szeversziz, szeverler«.

Praeteritum definitum

Egyes szám: 1. sz.: »aldum« 'vettem' 40'; »buldum« 'találtam' 83'; »uiudum« 'aludtam' 31'; »icstum« 'ittam' 84'; »iedum« 'ettem' 84'; »isitum«

'hallottam' 32^r stb.; *gyeldum* 'jöttem' 39^v; *gyordum* 'láttam' 31^r; *szev-dem* 'szerettem' 81^r Gr.

Tagadva: *chikmadum* 'nem mentem ki' 41^v; *anlamadum* 'nem érttettem meg' 32^r; *degvistermedum* *dec'igirmedum* 'nem változtattam meg' 32^v.

2. sz.: *aldun* 'vettél' 41^v; *uiudun* 'aludtál' 31^r; *nesitun* 'mit hallottál?' 42^r; *gyordun* 'láttál' 31^r; *szevdung* 'szeretted' 81^r Gr.

3. sz.: *aldati* 'becsapta' 30^v; *szevde* *serdi?* 'szeretted' 81^r Gr.

Többes szám: 1. sz.: *katlanduk* 'vártunk' 87^v; *szevduk* 'szerettünk' 81^r Gr.

2. sz.: *baldunuz* 'találtatok' 83^r; *doidunusz* 'jöllaktatok' 84^v; *iede-nüsz* *yedinüsz* 'ettetek' 84^v; *okudunüzmj* 'olvastatok-e?' 41^v; *szevdis* 'szerettetek' 81^r Gr.

Tagadva: *isitmedunüzmj* 'nem hallottatok?' 41^v.

3. sz.: *eilediler* 'csináltak'.

Praeteritum indefinitum

Egyes szám: 1. sz.: *etmisim* 'csináltam' 30^v; *komisim* 'helyeztem (vhova)' 35^r; *ugyrenmisim* 'tanultam' 84^r.

Tagadva: *etmemissim* 'nem tettem' 39^v.

2. sz.: *demisszun* *demissun* 'mondtad' 30^v; *ku[o]misizün* 'helyezted' 35^r; *ugyrenmisün* 'tanultál' 84^r.

3. sz.: *urmiz* 'ütött' 39^r stb.; *vurmistur* 86^r; *olmistur* 'lett' 31^v, 43^r; *gyechmisdur* 'elmúlt' 32^v; *dusmistur* 'leesett' 43^v; *bulmis* 'talált' 42^v.

Tagadva: *iememistur* 'nem evett' 88^v.

Többes szám: 1. sz.: *aldanmisiz* 'tévedtünk' 39^v; *baslamisz[s]iz* 'elkezdtek' 88^v.

A Grammatika torz alakban adja ezt a kategóriát (81^v): *szevd[m]jil[s]idum* 'io havevo amato' (az *sz betűnek van egy olyan alakja, amely az *le-lel könnyen összetéveszthető), *szevmil[s]jidine* 'tu havei amato', *szev, mil(s)idike* 'noi haveviamo amato', *szevmil[s]jidigiz* 'voi havevate amato'-*szevmilidiler* '(voi) avevano amato'.

Præsens optativi

Egyes szám: 1. sz.: *gyeieim* 'hadd öltöztessék fel' 36^r; *isleieim* 'végre kell hajtanom' 34^v stb.; 'hadd csináljam meg' 36^v; *kabi[l] olurze bicheim* 'si potero faciam' 50^v.

3. sz.: *olaz* 'legyen' 42^r, 50^v, 86^r; *alah kurtara* 'deus te liberet' 4^r. — A Grammatikában: *ol szeveh* 'amara quello' 81^v. (HEFFENING, 86, 88. l.: *vere* 'adj' nem optat. 3. sz., hanem imperat. 2. sz., vö. DTVidin 88 lent.)

Többes szám: 1. sz.: *gyidelum* 'menjünk' 38^v stb.; *zuileielum* 'mondjuk meg' 44^r; *donelum* 'térjünk vissza' 85^r; *ieelum* 'együnk' 84^v; *alalom* 'vegyük' 84^v; *etmeielum* 'ne csináljunk' 39^r; *szevelun[m] h[b]is* 81^v Gr; *szeve(h)luk[?m]* 'amaremo noi' 81^v Gr.

2. sz.: *szeveh[sz]jiz* 'amarete voi' 81^v Gr.

3. sz.: *szeve(h)ler* 'amarano quelli' 81^v Gr.

Præteritum optativi

alah vereidi 'deus det' 4^r (háromszor); *alah vereidi turehe ugy(e)re-neidum* 'utinam possem addiscere turcice' 4^r.

A *bulayçi*-val alkotott optativus a Grammatikában

A Grammatikában van egy optativusi forma, amely a *bulayçi* 'bár lenne, hogy' szóból + az optativusi alakból áll. A *bulayçi* szó Vidinben *bolay*-kinek hangzik, lásd: DTVidin, 381 és az ott idézett irodalmat. Itt nem valami különleges optativusi alakkal van dolgunk, hanem a szokásos optativusszal, amely egy határozó-féle főmondatlall van megerősítve.

A Grammatikában ezeket az alakokat látjuk (82^r): *bulaicsi szevem — iddio volesse che io amassin, szevesin — che tu amasin, szeve — quello amasse, bulaichi szeveiz — iddio volesse che noi amassimo, szevesiz — voi amaste, szeve(r)t[ɬ]er — quelli amassero*. *bulaicsi szeveidum — iddio volya che io ho amato, iddio volya che io habbia amato, szever[i]din — tu habbi amato, szeveidi — quello habia amato, bulaicsi szeveiduk — iddio volya che noi habbiamo amato, szeveidiler — quelli habbiano amato*.

Conditionalis

alurzem 'ha veszek' 35^r; *gyelmeze* *c'elmesse* 'ha ő nem jön' 33^v; *olurze* 'ha lesz' 50^v; *olmaze* *olmasse* 'ha nincs' 87^r; *degzulise* 'ha nem' 83^r; *duz[s]tize* 'ha elestek' 43^v; *ei olurdi islegeler idi* 'bonum esset si facerent' 45^v. Vö. ezekkel a konstrukciókkal: *kalkarzün zabah egyer dus iste-mežün* 'debes mane surgere si non uis somniare' 31^v; *ahche isteržün bahali tutma* 'si uis habere pecuniam non nimis charo pretio teneas' 51^r; *kahve altidan gyderszün ben szana verurum* 'ha a reggeli miatt akarsz kimenni, akkor azt én adok neked' 83^r. (Georgievits: *tscuertson* 'si ames', HEFFENING szerint hibás. Nem.)

A Grammatika (82^v) a következő paradigmát adja (a többes számú alakok hibásak vagy zavarosak): sing. egyer szeuszen[így], szevszen, szevse(n), plur. egyer szeveiz, szeveszi, szeverlersze; pract. sing. egyer szevszeidum, szevszeiding, szevszeidi(n), plurale: szevszeiding 'se noi habbiamo amato', szevszeidiz, szevszeidiler*.

Imperativus

Egyes szám: 2. személy: *suile* 'mondd' 31^r; *gyeter* *c'etr* 'hozd' 32^r (*gyetera* 32^v s másutt); *uer* 'adj' 32^v; *al* 'vegyél' 34^r; *gyite* 'menj' 38^v; *eile* 'csinálj' 38^v; *szezv szene* 'ama tu' 81^v Gr (kétyszer; másodszor bizonyára hibásan *szevesin* helyett); — *gyirma* 'ne menj be' 29^v; *tutma* 'ne tartsd' 51^r; *verma* 'ne adj' 84^r; *korkma* 'ne félj' 84^r; — *bektea* 'várj' 4^v; *koia* 'hagyd' 24^r; *kalka* 'kelj fel' 29^r; *ucha* 'nyisd ki' 29^v; *kapaia* 'csukd be' 32^r, 84^v; *eileia* 'csinálj' 35^v; *baglaia* 'kösd meg' 36^v; *lugymeia* 'gombold be' 36^v; *katlana* 'várj' 37^r; *islea* 'dolgozz' 37^r; *baka* 'nézd' 39^v; *buiura* 'parancsolj' 50^r; *gyora* 'nézd' 43^r; *ena* 'szállj le' 83^r; *iea, iesa* 'egyél, igyál' 84^r; *cseszu* 'vágj' 84^v.

Tagadó formákhoz — úgy látszik — nem járul az *a*.

*uerzüne 'adjon' 38^v, 44^r, 88^v; *gyelszüne 'jöjjön' 49^v; *e[i]l[i]e[szüne 'csináljon' 87^r; *szevsun olé 'szeressen' 81^v Gr; *bakmagüne 'ne nézzen' 34^r; *iemeszüne 'ne egyen' 84^v; *kalmaszuné 'ne maradjon' 86^v, 87^r, 88^v.

Plur. 2. P. *gyirur[n]é 'lépjén be' 30^r; *aluné 'vegyen' 86^v; *uturuné 'üljön le' 86^v; *koiuné 'tegye le' 86^v; *iaikaioné 'mossa meg' 86^v; *hazerlaiuné 'készítse elő' 86^v; *eileuné 'csinálja' 87^r; *szukeslaioné 'szorulatok összehb' 88^r; *kalunuszé 'maradjatok' 88^r; *szevin szize 'szeressetek' 81^v Gr.

3. P.: *aldatmagünlere 'ne csaljanak' 46^r.

Participium praesentis

*gyeleneé 'a jövőnek' 85^r.

Participia perfecti

-duk

a) *oile oldukteé 'ergo' 4^v; b) mit possessiven Personalsuffixen: *oldugumé 'hogy vagyok' 42^v; *istedugun gyibié 'ahogy akarod' 29^v, 47^v (84^r); *bichtugunaé 'szabatásának' 46^v; *iemeduguné 'amit nem ettél' 88^v; *oldugieé 'ahogy van' 47^v; *gyordugi gyibié 'ahogy ön látja' 44^r; *oldugunaé 'hogy van' 33^v; *gyordugumuzeé 'ahogy látjuk' 30^r; *isztedugumuzeé 'amit akarunk' 85^r; *gyordugunüzeé 'amit ön lát' 47^r; *katlandugunuzaeé 'hogy várt' 29^v; *gyordugunüzeé 'amit látott' 47^r; *suileduklerunjeé 'amit mondott' 41^r, 44^r; *olmaduklerindeé 47^v; *olmadukcheé 'ha nem lehet' 47^v.

-mip:

*uiumislereé 'alvóknak' 31^v; *ben ugyrenmis degyulimé 'io no son accustumato' 83^v; *szevmisseé 'amato' 83^r.

Participium instantis

-ec'ek:

*degisturegyek eßpabé 'váltandó ruha' 47^r; *szevegyeké 'còsa di amare' 82^v Gr.

Infinitivusok

-mak

*corkmaké 'félni' 38^r; *olmak uaré 'hoc potest esse' 42^v; *aldatmamagileé 'ha nem csálnak' 45^v; *szevmeké 'szeretni' 82^v Gr. stb.; *megé 81^r Gr.

-ma (-ma, -me):

Nyelvemlékünkben (a beszélgetésekben) igen gyakori az a szerkezet, melyet a következő példák szemléltetnek: *vardur 3i3unile be(i)rsei 3uilemaé 'ego habeo aliquid uobiscum loqui' 29^r; *vtanmaz-mi-3ünüz bukadar uiumaé

'nem szégyelli magát, hogy ennyit alszik?' 30'; *dun demisszun [*demissun*] benden ewel kal[k]ma* 'tegnap azt mondtad, hogy előbb kelsz fel, mint én' 30'; *mumchin deildur banna erchen kalkma* 'nekem lehetetlen korán felkelni' 30'; *hazederum gyech uuma, dahi gyece iaron kalkma* 'szeretek inkább később aludni és reggel későn felkelni' 30'; *nere iztergün gyitma* 'hová akarsz menni?' 40'; *bir ei doztu(r) ziaret etme gyiderum* 'egy jó barátot meglátogatni megyek' 40'; *sindi ne ister ish[l]jeme* 'mit akar maga most csinálni?' 44'; *nigye korkarjün [r. korkmazsün] buni guilema* 'quomodo audet hoc dicere' 48'; *neistergün uerma* 'quantum ultis dare' 51'; *mun(m)chin deildur oile behaie uerma* 'nem lehet ilyen áron adni' 52' (KONONOV, ГРАММ. тип. яз. § 1027; 84': *uerma* 'ne adj'); *iektur ianunda(r) bur[l]ma netecsi gairi[i]erde avlama* 'jobb otthon valamit előkeresni, mint másutt (ételt) vadászni.' 83'; *ugyte(n)misim evde iema netecsi evden csikma* 'ahhoz vagyok szokva, hogy inkább otthon eszem, semhogy kimenjek' 83'; *ben ugyrenmis degyulim szabah iema* 'nem szoktam enni reggel' 83'; *zarar deildur az gyema daha icsma* 'nem árt egy kicsit enni és inni' 83'; *zeman-mi-dur mangyaia gytma* 'ideje ebédre menni?' 85'.

Ez a szerkezet Vidinben is megvan. DTVidin 94: *soqaga uaniyim cikmag* 'szégyellek az utcára menni' stb. Az infinitivus dativusa szerepel itt. A vidini nyelvjárás az infinitivus *k*-ját *g* alakban máig megőrizte, a magyarországi törökben ez a *k* (*g*) évszázadokkal előbb eltűnt.

De a *g*-t a mi emlékünknél is mutatja. A Gr-ban (82') a *szevmek* infinitivusi alak mellett *szevmege* 'ad amare' alakot is látunk.

Feltűnő a suffixum magánhangzója, mely rendszeren a palatális szavakban is a: *c'itma*, *yema*, *içma*, *soylema*, *verma*. Vö. DTVidin, 48.

Újabb adalékok a boszniai török nyelv ismeretéhez

A tárgyalt nyelvemlék — mint láttuk — a boszniai török nyelvvel mutat egyező sajátosságokat. Ez már akkor világos volt, mikor feldolgozásához 1964 tavaszán hozzáfogtam. Mindjárt kértem tehát a Magyar Tudományos Akadémiát, tegye lehetővé, hogy a nagyon kevésbé ismert boszniai török nyelvről szóló ismereteimet Jugoszláviában bővíthessem. Az Akadémia készséggel támogatta kérésemet, s így 1966. október 25-től november 22-ig a jelzett célból Jugoszláviában tartózkodhattam.

Munkám voltaképpen három részre oszlott. Először három hetet — Szarajevóban — arra fordítottam, hogy megbeszéltem problémáimat az ottani szakemberekkel. Szarajevóban tudvalevőleg magas tudományos színvonalú, intenzív munka folyik a török történeti források tanulmányozásában és kiadásában. Nedim Filipović, a Keleti Intézet (Orientalni Institut u Sarajevu) igazgatója, Bronislav Džurdžev, Hamid Hadžibegić professzorok, Hazim Šabanović, a Keleti Intézet munkatársa, Derviş M. Korkut (Arhiv grada Sarajeva) lényegesen hozzájárultak ismereteim bővítéséhez. Ezzel egyidejűleg — részint a fent említett tudósok útmutatásai alapján — könyvtári munkát végeztem a Keleti Intézet és főleg az Országos Múzeum könyvtárában. Végül egy hetet az stari-bári török nyelvjárás megismerésére fordítottam.

Boszniában számba vehető török település éppúgy nem volt, mint Albániában és Magyarországon. A török nyelv használata azonban az említett három országban nagyon különbözik egymástól. Albániában és Boszniában

a lakosság jó része áttért az iszlámra, s már ez magával hozta a török nyelv használatát, a kétnyelvűséget, legalábbis bizonyos társadalmi rétegeknél. Az albán és bosnyák nyelv török jövevényszavainak száma hétezer körül van. Ezzel szemben Magyarországon nem volt áttérés, a magyarságnál a török nyelv használata teljesen ismeretlen volt, oszmán-török jövevényszavaink száma vagy ezer volt s ebből ma már csak vagy száz él. Nagy különbséget okozott természetesen az is, hogy a török hódítás nálunk csak másfél századig, a Balkánon pedig fél ezredévig tartott.

A török uralom megszűntével természetesen lényegesen megváltozott a helyzet. Magyarországon teljesen eltűnt a török világ, s csak kuriózum-számba menő műveltségi nyomokat hagyott. Albániában a kétnyelvűségnek nyomai is alig maradtak meg, — legfeljebb a sok török jövevényszóban, a vallási élettel összefüggő nyelvi emlékekben (mevlud; l. *Traces of the Turkish Language in Albania* c. dolgozatomat: *Acta Or. Hung.* XIII, 1961), Boszniában azonban a magasabb műveltségi színvonal biztosította a kétnyelvűség nyomainak, illetőleg emlékeinek fennmaradását. Az említett országokban törökül beszéltek a hadseregben, a közigazgatásban, az iskolában, részben a kereskedelemben is, de Boszniában kialakult s az anyanyelv mellett használatban volt egy szláv hatás alatt fejlődött török nyelv is, és egy magas színvonalú török—arab—perzsa nyelvű műveltség is kifejlődött. OTTO BLAU kiemeli,¹⁸ hogy a janicsárok jó része bosnyák, s ezek hozzájárultak egyrészt a délszláv nyelv használatához a Török Birodalomban, másrészt a török nyelv terjesztéséhez Boszniában. A birodalom vezetői között sok volt a bosnyák származású. Bosznia tehát a rigómezei csata után sok tekintetben szervesen összekapcsolódott a török birodalommal.¹⁹

A bosnyák-török nyelv nem volt anyanyelve senkinek, de az anyanyelve mellett sok ember beszélte. BLAU idejében²⁰ a vilajetnek 1 300 000 lakosa volt, ebből körülbelül félmillió mohamedán, a többinek 5/8-a ortodox, a maradék katolikus. A lakosság szláv anyanyelvén beszélt, de — különösen a városokban — többé-kevésbé beszélt törökül is.

Ez a nyelv kihalt. Szarajevóban ezelőtt száz évvel általános volt az ismerete, ma itt csak nagyon ritkán, véletlenül lehet törökül beszélő embert találni, pl. olyat, aki Jugoszláviának távolabb eső, törökök lakta területéről vetődött ide (Koszovó, Macedónia, — Jugoszláviában még 100 000 török él) vagy hosszabb ideig tartózkodott Törökországban és történetesen ide került. Ugyanaz történt Boszniában, amit Albániában megállapíthatunk: Albániában száz évvel ezelőtt lépten-nyomon akadt olyan albán, aki többé-kevésbé tudott törökül is — ma már az olyan öreg ember is ritka, aki emlékszik néhány szóra.

A boszniai török nyelvet BLAU még leírhatta volna. Mond is egyet-mást, de nem sokat. Igaz, hogy ő „nyelvemlékeket” közöl, irodalmi alkotásokat, de igyekszik megőrizni a szövegek boszniai jellegét. Azonban annyira az isztambuli nyelv hatása alatt áll, hogy ezt nem tudja rendesen megénekelni.

¹⁸ *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*. Leipzig 1868 (= *Abh. für die Kunde des Morgenlandes*. V. Band. No 2.), 13. — MENZEL, *Das Korps der Janitscharen* (= *Jb. der Münchener Orient. Ges.* 1902/03), 6. („Man nahm die Knaben für das Korps der Janitscharen besonders von den Griechen, Serben, Bulgaren, Kroaten.”)

¹⁹ A. CAFEROĞLU, *Ayasofya kütüphanesindeki yazma bir sirp lügati münasebetile*. In: *Ölkü*, sayı 43, cilt VIII (1936), 27 - 33.

²⁰ OTTO BLAU, i. h.

Igaz ugyan — okoskodik BLAU (17. l.) —, hogy Boszniában az isztambuli *ö* és *u* hangok *o*-val, illetőleg *u*-val vannak képviselve, de a műveltek itt is tudnak *ö*-t és *u*-t ejteni, és félreértésekre is vezethet az, ha az *ö*-t az *o*-tól, az *u*-t az *u*-tól nem különböztetjük meg; ezért *ö* pl. a bosnyák-török *urti* 'takaró' helyett *ürtü* alakot ír. A boszniai török nyelv szavait (*Kupri* 'hid', *čorap* 'harisnya' 21. l.) összekeveri a bosnyák nyelv török elemeivel (*čuprija*, *čarapa*), — összefogván a dolgokat azzal a formulával, hogy ez szláv ajkon így alakult.

Összekevert anyagot találunk BLAUNAK „Lautveränderungen” c. fejezetében is (18—41. l.). Egyénektől hallott alakokat, vagy éppen népi szövegeket természetesen nem ad. Pedig akart adni valami ilyet. A 18. lapon fent azt mondja: „ich werde unten eines der mitgeteilten Gespräche nach vulgärer Aussprache transkribieren”. Ha azonban végignézzük a beszélgetéseket, azt látjuk, hogy egyik sem adja a népies kiejtést.

Ami pedig az írásbeliséget illeti, itt azt a sajtóságot, de jól érthető jelenséget látjuk, hogy a politikai és vallási hódítók írása előtérbe került. Török írású szerb-horvát nyelvemlék sok maradt ránk, ellenben cirillicával írott török emlékünkhöz alig van. (A török írásos szláv nyelvemlékek kutatása természetesen a boszniai török nyelv szempontjából is gazdag eredményekkel fog járni, ezek tele vannak török elemekkel.)

Török írásos szláv nyelvemlékeket dolgozott fel BLAU többször emlegetett munkájában s munkáját folytatta két bosnyák tudós, ki egy PATSCH által szerkesztett sorozatban a következő művet adta ki: „Scheich SEIFUDDIN EF. KEMURA und Dr. VLADIMIR ČOROVIĆ, Serbo-kroatische Dichtungen bosnischer Muslime aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert. Sarajevo 1912. (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel. II. Quellen und Forschungen — Heft 2.) XXVIII + 75 l.” A kis kötet költeményeket tartalmaz, a Potur Šahidijjét, egy szláv—török verses szótárt, melyet már BLAU kiadott és egyebeket, a török szavak jegyzékével. Bevezetésében áttekintést ad a török írásos szláv irodalomról.

E nyelvemlékek kutatásának nagy jövője van. FILIPOVIĆ professzor a Keleti Intézet kéziratárának anyagából vagy huszonöt kéziratot bocsátott rendelkezésemre, mely török betűs szláv szövegeket tartalmaz, többek közt egy Birgevít törököül és szerb-horvátul (török írással, vokalizálva). Óriási anyagot adnak a szerb-horvát nyelv török jövevényszavai is. ABDULA ŠKALJIĆ litografált műve, a „Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1957)”, mely az idén nyomtatásban is megjelent, vagy 8000 tételt tartalmaz. Ez félig turkológiai, félig szlavisztikai kutatási terület. Több idevágó értékes dolgozatot adott ki STANISŁAW STACHOWSKI. Én csak a török alapján dolgozom.

Nagyon kevés a mennyisége a turkológiai anyagnak, a cirillicával írott török nyelvemlékeknek. Ilyet ČIBO TRUHELKA közölt „Bosnicom pisani turski tekstovi” c. cikkében, a Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini XXVI. kötetében, 1914-ben (551—553. l.). Az egész anyag egy nyolc és egy négy soros dal 1590/91-ből; a következőkben többször fogom idézni.

Jó volna ismerni azt az anyagot, melyet a „Palinićev bosanski zbornik”-nak nevezett kézirat tartalmaz. (Seid M. TRALJIĆ, „Palinićev bosanski zbornik”, a Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije (Zagreb) I. kötetében (1954). A 169. lapon levő kivonathban a következőket írja: „... eine grössere Anzahl Gedichte in türkischer Sprache, die Nikola Palinić,

Sohn des Matko, Mitte des XVII. Jhds. in bosnisch-cirillischer Schrift abgeschrieben hat. Da das einer der sehr seltenen Fälle der cyrillischen Transkription türkischer Texte ist, so beabsichtigt der Verfasser des Artikels diese Gedichte nachträglich zu veröffentlichen".)

H. Šabanović kollégám felhívta a figyelmemet arra, hogy nagy haszonnal lehetne kutatni hasonló emlékek után a boszniai ferencrendi kolostorokban (Fojnica, Kreševo, Sutjeska, Visoko).

Nagy hasznát vettem DERVIŠ KORKUT kiadványának: Turske ljubavne pjesme u zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g. (Or. Inst. u. Sarajevu. Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. VIII–IX. 1958–59. Sarajevo 1960). Olasz átírási szövegek.

Mindezek alapján a bosnyák-török nyelv jellemző tulajdonságait csak nagy vonásokban és töredékesen tudom összeállítani. A nyugat-ruméliai 8 kritérium — mint ezt már EINTMB című munkámban megállapítottam — megvan.

1. BLAU (17. l.) megmondja, hogy a köznyelvi *öldü* 'meghalt', *oldi* 'lett', *örtü* 'takaró' szavak népi kiejtése Boszniában *uldi*, *oldi* és *urti*, és fejtegetéseiből megállapítható, hogy a magas nyelvválású szóvégi magánhangzókat — éppúgy, mint Vidinban — minden esetben *i* képviseli.

Ezt megerősíti Martellini. Az ő feljegyzéseihez először is meg kell jegyezni, hogy — mint a többi emlék — megkülönböztetik az *i*-t az *i*-től. Az előbbi *ae*-vel, az utóbbit *ie*-vel jelzik: *bulandie* 'zavaros lett' 1:1,²¹ *selie* 'árja' 1:1; *mie* kérdőpartikula (*a* után) 1:1; *delie* 'bolond'; *mie* kérdőpartikula (*e* után), ellenben *eschumun* *iskumun* 'szerelmernnek a' 1:1; *sakle* 'ész' 1:1; *saidere* 'mondja' 1:5; 2:3; *saghen* Ist. *sakin* 'vigyázz' 3:1; *skescgliar* Ist. *kışlar* 'áttelel' 4:1. Ha mármint — ezt tudva — megnézzük a Martellini-szövegeket, azt találjuk, hogy a régi Boszniában ugyanúgy viselkedik a szóvégi *i*, *u*, *ü*, mint ma Vidinben, illetőleg ahogyan BLAU mondja. Most idéztem Martellinitől a *bulandie* és a *mie* példát; más példák: *uare* 1:2 = Ist. *var* 'mind' — 3. sz. b. szaggal: *vare*; *selamumie* 'köszönésem' 2:1; *scieruanie* 'karavánja' 2:2; *skarmie*, vö. Ist. *kırmızı* 'piros' 3:5; *skumrimie* 'gerlicém' 4:2–6 (egyszer: *skumrumie*).

TRUHELKA szövegében, az első dalban (I): *snazlu* 'kacér', feltűnő módon *u*-val, — a szöveg régi, lehet a dalnyelv hagyományos voltára is gondolni; *siukude* 'alvásban', — megint szóvégi *u*, igaz, hogy ragozott alakban; *siuzumie* 'arcomat'; *siuzine* 'arcához'; *skarmzie* 'piros'; *bulbulie* 'fülemülét'; *sdudie* < *duduya* 'papagájtól' (így); *skumrie* 'gerlicétől'; *siurie* 'menj'; *oglie* 'fia'; *snazari* 'pillantást'. A második dalban (II): *sevdudumie* 'kedvesemet', *sdurdunmie* 'láttad-e'?

2. A *-miş* rag mindig *i*-vel van írva. Az *olmuş*, *yazılmış*-féle alakok (BLAU, 66: 42, 47, 49) BLAU önkényes átírásai. Martellini: *skurulmiese* a *kurul-* igéből 2:2; *solmiese* 'lett' 3:3,4; *salmiese* 'helyezett' 3:4.

3. Az *-i* > *-ı* változást nem látom.

4. Az *ö* > *o*, *ü* > *u* változás általános, bár ebben a tekintetben sem a török írás, sem a cirillica, sem az olasz átírás nem ad felvilágosítást. Fontos, sőt feltétlenül döntő, amit BLAU műve 17. lapján erről mond (l. fent). Magam is hallottam beszélgetés közben Sarajevóban — művelt embertől — az *efendum* alakot (mindig így mondta az illető). Az bizonyos, hogy a műveltek

²¹ Az első szám a dal számát, a második a strófát jelzi.

és félműveltek sokszor ejtettek *ö*-t és *ü*-t. SAX *dzüldi* 'nevetett' alakot ad (ZDMG XVI, 758).

5. Az *a*, *e* vokalizmusú suffixumokra ilyenféle példák vannak: Martellini: »bascie« 'fejbe' 1:1; »iare« 'kedvesnek' 1:2; »bunda« 'itt' 1:2; »aie« 'holdnak' 1:3; »umrume« 'életemnek' 1:3; »hacipai« *hāk-i pāye* 'a láb porához' 1:3; »Leilasuna« 'Lejlájának' 1:5. Ezek a példák a négy strófából álló első dalból valók; szabályos alak csak kettő van benne, a »bunda« és a »Leilasuna«, a többi a dalnyelv hagyományos alakja (a 4. strófában még »karé« 'fekete' alak is van, — vö. DTVidin 401). Így megy ez tovább; a 6. versben »deriadé« 'tengeren' — »karadé« 'szárazföldön' alakpár van. Mindebből az látszik, hogy az illeszkedés a beszélt nyelvben nagyjában szabályos, a költői nyelvben a *yäre* 'kedvesnek' típusú alakok használatosak, ilyenek azonban a beszélt nyelvben is — különösen „úri” beszédben — előfordulnak.

6. Az *ö* > *ü* (*u*) változás Boszniában nagymértékben el volt terjedve (vö. a DTVidin 34. lapján található térkép-vázlatot).

TRUHELKA I.: »luzlere« 'szemek'; »lurdume« 'láttam'; »utrsinize« (így) 'ötersiniz'; »uterize« 'énekelünk'; II.: »lurdunmie« 'láttad?' (még kétszer *dur-*). A *göz* 'szem', *gör-* 'látni' leginkább megtartják eredeti *ö* magánhangzójukat és itt még ezek is *u*-val szerepelnek. (Vö. a *Karadzović* családnevet, itt 103. l.) De már a Martellini-szövegekben, mindjárt az első dal első strófájában »gior-dum« alakot találunk s a negyedik strófában »giosie« 'szemet' alak van s ugyanitt »gionul« 'szív', az 5. strófában: »ulen« 'meghaló'. A második dal harmadik strófájában: »giucup« 'göcöp', »giusup« 'cözöp', »gioksun« 'kebledet', »upup« 'csókolva', »ut[l]durmeli« 'meg kell (engem) ölni', »lughmeli« 'meg kell (engem) verni'. Az *ö* tehát itt a kérdéses szempontból körülbelül úgy viselkedik, mint Vidinben.

7. A *g* itt is mindig megmarad.

Truhelka II.: »čagtr« 'hívni'; »sevdudumi« 'kedvesemet'. — Martellini: »cirpugium« 'szempillám' 1:2; »doghar« 'felkelő' 1:3; »xatorgighum« 'hogylétem' 1:3; »bagrun« [így] 'belsőmet' 1:4; »daghleri« 'hegyeket'; »degildur« '(ők) nem' 2:1; »lughmelerun« 'gombjaid' 2:3; »gioksun« 'kebledet' 2:3; »lughmeli« 'meg kell verni' 2:3; »oldughum« 'levésem' 3:1; »aldughie« 'vevése' 3:1; »aghu« 'méreg' 3:6; »beghler« 'urak' 7:5; »saghe« 'egészséges'; »lagh — bagh — saghe« 'hegy — kert — egészséges' 9:5.

8. A *y-praesensra* nincs adatom. Stari-Bárban megvan, de ezzel külön kell foglalkozni.

Az IIIK török nyelve és Georgievits török közlései

Georgievits török közléseit W. HEFFENING dolgozta fel „Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544—1548. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen” c. munkájában,²² mely nagy szorgalommal és nagy gonddal készült, de nem eléggé kritikus és ma már meglehetősen elavult.

Georgievits magyarországi horvát családból származott, 20 éves kora körül a mohácsi csatában török fogságba került, s vagy tíz évig nehéz hely-

²² Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Leipzig 1942. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXVII, 2).

zetekben tengődött Törökország különböző részein; Isztambulban évekig tartózkodott. 1547-ben vitája volt egy mohamedán teológussal Nagyváradon. Több munkája van (pl. „De Turcorum ritu et caerimoniis” 1544), ezeknek több kiadása, bennük török szavak és szövegek találhatók, — mégpedig 1. egy nagy török szójegyzék (HEFFENING, 20—25. l.); 2. egy „dialogus” (uo. 25—27. l.); 3. egy „prognoma” (6 sor); 4. a Pater noster, 5. az Ave Maria, 6. a Credo és 7. egyéb kisebb feljegyzések. Ebből semmi sem eredeti, az egész Georgievits alkotása. A szöveg tehát nem elsőrangú s még hozzá nehéz átírási problémákat ad.

Elsősorban nyugat-ruméliai sajátosságokat mutat.

1. A magas nyelvválású szóvégi magánhangzók közül csak az *i*-t ismeri. HEFFENING (26. l.) *varmi*, *yokari*-féle alakokat olvas, mert hiszen a törökben ez a szabályos alak. Igen, de a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban *varmi* és *yokari* a szabályos alak. HEFFENING kivételesnek tartja az *i* hangnak *ae*-vel való átírását (43. l.) — de idéz rá a csekély anyagból vagy húsz példát —, s azt mondja, hogy Georgievits nem tesz különbséget az *i* és *i* között, holott általában pontosan különbséget tesz; reá a *«kezi»* 'leánya' átírás jellemző, mely *kizi*-nak olvasandó. Az *i* hangnak *ae*-vel való jelölése az IIIK-ban is, más nyelvemlékekben is világosan megállapítható. (Emellett az *ae* az *e* hangot is jelöli.)

2. A *-miş* suffixum csak *i* magánhangzóval fordul elő.

3. Az *evine* (Vidin) típus is megvan Georgievitsnél (*«ettigleremozi»* = *ettiglerimozi* 'tevéünket', *«peynere»* *peynir* 'sajt').

4. *ö* > *o*, *ü* > *u*, l. DTVidin, 27. Georgievitsnél egyetlen *ö* vagy *ü* sem fordul elő, helyükön a *«dorth»* 'négy' esetét kivéve, mindenütt *oue* van, de HEFFENING az isztambuli nyelv alapján a megfelelő esetekben *ü*-t, a *«dorth»* 'négy' esetében *ö*-t olvas. Vö. albániai *dort* AOH XIII, 17.

5. A *-lar*, *-ler* típusú suffixumok vokalizmusa Georgievitsnál a „normális” (HEFFENING) használatot tükrözi.

6. Az *ö* > *ü* (*oue*) változás Georgievits török nyelvében általános. L. a 4. pontot; HEFFENING, 47. l., § 5; DTVidin, 33—40.

7. Az intervokalikus *g* Nyugat-Ruméliában is, Georgievitsnél is megmaradt.

8. A *y-praesensre* Georgievitsnél nincs adat.

Georgievits török nyelvében tehát egy nyugat-ruméliai nyelvjárás jellemző vonásai látszanak. Ez világos, de most jönnek a bonyodalmak. Azt várnánk ti., hogy Georgievits, mint horvát ember, a nyugat-ruméliai nyelvjárások nyugati változatát, a bosnyák-törököt beszélte. Erre vall a második szótagbeli *i* > *a*: IIIK *«iakan»* 'propa' < *yakin* (l. fent, 77. l.) — Georg. *«charangsiac»* 'formica' < *karnica* (HEFF. 53. l.), azután a nem első szótagbeli *u*-nak *o*-ra való változása: IIIK *«bizum»* ~ *«bizom»* 'a mi' (l. fent 81. l.) — Georg. *«bizom»* (HEFF. 49—50, 54, 61. l.), — mindkét nyelvemlékben számos példával;

a szóvégi *n* eltűnése: Georgievits *«itsi»* 'ért' — Ist. *içün* — Küstendil: *içi* (saját feljegyzésem 1953-ból, l. DTVidin, 74; ezt a jelenséget itt említem, bár boszniai adatom nincsen. HEFFENING inkább hibának gondolja, de nem az.)

Mindezek a bosnyák-török sajátosságok megvannak Georgievits török nyelvében.

De hiányzik Georgievitsnél a boszniai török nyelv legfontosabb kritériuma: a köznyelvi *k*, *g*-nek *ç*-velésé-vel való képviselése. A dolgot azonban

meg lehet magyarázni: Georgievitsnél nincsenek délszláv jövevényszók: ellenben magyar elemek vannak: »dila 'meridies', »ona 'plumbum', »nielti 'lingua', »hassa 'venter' (»leuena 'lebendig', — ez talán csak alkalmi átvétel, vö. HEFFENING, 91, 96—97. l.). Ezek Magyarországon kerültek bele az ő Törökországban szerzett nyelvtudásába és itt kerültek bele, a magyarországi bosnyák-török nyelvből a bosnyák-török nyelvi sajátosságok is. A *k, g* hangoknál azonban megtartotta a törökországi kiejtést.

Georgievits nyelve tehát egészen más alakulat, mint ahogyan HEFFENING gondolja (90—93. l.), nem kisázsiai és az Isztambulban beszélt nyelvjárások jellemzők rá elsősorban, hanem a magyarországi bosnyák-török nyelv.

Az stari-bári török nyelvjárás

Mikor 1956 szeptemberében Albániában jártam, megismerkedtem Táhir Dizdári tiranai könyvkereskedővel, aki az albán nyelv török elemeivel foglalkozik s ezekről egy 7000 szót tárgyaló munkát írt. Munkája nem szaktudós műve, de rengeteg adat van benne. A Studime Filologjike, a tiranai egyetem egyik folyóirata, Huazime orientalizmash në shqipet (Emprunts d'orientalismes en albanais) címen most — úgy látom, rövidített — részleteket közöl belőle.

Tőle hallottam, hogy Bar-ban, a régi Antivariban, a montenegrói kikötővárosban, beszélnek egy török nyelvjárást, mely erősen eltér az ismert balkáni nyelvjárásoktól. Elképzelhető, mennyire érdekelt ez a nyelvjárás. Albániában egyetlen török falut vagy települést nem találtam, nincs ilyen Hercegovinában és Boszniában sem. Hogy Montenegróban van, arról sem beszélt nekem senki, csak Dizdári. Érdeklődtem, de azt a választ kaptam, hogy Bárban törökök nincsenek. Az ősszel (1966) Szarajevóban beszéltem szaktársaimmal a kérdésről, s egyikük, Vančo Boškov, pár nap múlva arról értesített, hogy Bárban, illetőleg egy Bár melletti faluban valóban beszélnek törökül, — Szarajevóban él egy nyugdíjas tisztviselő, aki évtizedekig dolgozott Bárban s az közelebbi adatokkal fog szolgálni. Meglátogattuk az illetőt, s ő megerősítette a fenti értesüléseket. A falu neve Stari=Eski-Bar ('rég-i Bar'), négy és fél kilométerre van Bar-tól. Említett látogatásunk alkalmával a háziasszony megjegyezte, hogy az eszki-báriak sajátosságos török nyelven beszélnek, a gyermek neve náluk *bagana*. Többet nemigen tudtak mondani a nyelvjárásról, s nem sikerült kapcsolatba kerülnünk azzal a pár bári emberrel sem, akik Szarajevóban élnek. Csak hat napom volt már a munkára, ebből négy nap az utazás Bárba és vissza, de elhatároztam, hogy ha két napra is, lemegyek Bárba. Filipović professzor és Svetozar Marković bölcsészeti dékán melegen támogatták az ügyet, kitűnő kíséret is adott mellém, Vasja Sterlé szlovén származású fiatal turkológus személyében, aki nemcsak mindent megtett, hogy segítségemre legyen, hanem lelkesen vállalkozott arra is, hogy a nyelvjárás részletes ismertetését meg fogja csinálni. November 15-én megérkeztünk Bárba, másnap átmentünk Eszki-Bárba.

Rendkívül nehéz helyzetben találtuk magunkat. Első utunk természetesen a falu kávéházába vezetett, amelyet mozgósítottunk, de a 8—10 vendég között törökül tudót egyet sem találtunk. Kiderült, hogy egy három nyelvű (szerb, albán, török) területen vagyunk, ahol a szerb nyelv van általános használatban, de emellett beszélnek albánul és törökül is. Elvezettek bennünket egy Karaduzović (*Karagöz*-) nevű, sajnos igen öreg gyümölcskereskedő-

höz, egy közismert török család tagjához, aki szíves volt hozzánk, de kora és elfoglaltsága miatt nem foglalkozhatott velünk. Sikertelen azonban kapcsolatba kerülni az ő testvérével, akinek forgalmas cukrászdája van. Próbáltunk kapcsolatot keresni másokkal is, de ezektől használható anyagot feljegyezni nem tudtunk, s a cukrászdában sem fordult meg senki, aki munkánkban segíthetett volna.

De a Karadžović családdal szerencsénk volt. A családfő maga nem volt használható, ő kilenc évig volt Törökországban, s beszédjén ez erősen meglátszott. Ellenben a leánya, Szemiha, aki a cukrászdában kiszolgált, az eszki-bári nyelvjárást beszélte és nagy örömmel foglalkozott velünk. Persze nem vált javára a munkának, hogy valami cukrozott almát árult, a gyerekek özönlöttek erre a csemegére, s ő sokszor a pult mellől vetett oda nekünk egy-egy adatot, melyet én a rossz fülemmel néha egyáltalában nem hallottam. De egy ideig mellettem ült az asztalnál s ekkor jegyeztük le a példamondatokat. Vasja Sterlé fáradhatatlan volt, igyekezett megfigyelni mindent, sőt sikerült neki kapcsolatba kerülni Szemiha testvérével, egy értelmes fiatal férfival, aki Bárban dolgozott s nagy segítségére volt kísérőmnök. (Vehbija Karadžović, *Vehbi* arab név, az -a szerb végzet.) Vasja Sterlé főleg a nyelv-tani paradigmákat írta össze s a többi anyagot ellenőrizte Vehbija segítségével.

Ilyen módon sikerült valamelyes megbízható anyagot összehozni. Vasja Sterlé átadta nekem a saját feljegyzéseit s mindent részletesen megbeszéltünk.

Ennek az alapján ismertetem a nyelvjárást a következőkben.

Előre bocsátom, hogy — mint mindjárt látni fogjuk — a stari-bári nyelvjárás tipikus nyugat-ruméliai nyelvjárás, de sem a boszniai, sem a magyarországi bosnyák-török nyelvjárás kérdését nem oldja meg, bármily fontos egyébként ezeknek a nyelvjárásoknak a szempontjából is. Úgy látom, nagyon régi település, mely századokon keresztül elszigetelve fejlődött.

A nyelvjárás lényegében a köznyelvi magánhangzó-rendszer mutatja.

Feltűnő az *ö* és *ü* hangok megőrzése; Boszniában az *ö*, *ü* hangokat *o*, *u* képviseli, az *ö*, *ü* megmaradása az albániai törökre jellemző. (L. Acta Or. Hung. XIII, 16—18.) Példák: *yūs* 'száz'; *çöyli* 'falusi'; *yüriler* 'mennek'; *ëüzel* 'szép'; *ëögler* 'ég'; *ëörmisik* 'láttuk'; *ülmiş* 'meghalt'; *türçi* 'dal'; *bükanam* 'nagyanyám'; *ëün* 'nap'; *ëütür* 'elvinni'; *ëörül* 'látszani'; *bürüm* = *buyurun*; *dügüncüler* 'lakodalmás nép'.

Az *ö* > *ü* változást látjuk a következő szókban: *dün* 'visszatérni'; *ëüpri* 'híd'; *ül* 'meghalni'; *ëütür* 'elvinni'. Nem látjuk a következőkben: *çöyli* 'falusi'; *ëögler* 'egék'; *ëör* 'láttni'.

Jelentkezik a magas nyelvéllású szóvégi magánhangzók nyugat-ruméliai törvénye: *çöyli* 'falusi'; *ovayçi* 'mezőre'; *şkolayçi* 'iskolába'; *alli* 'hat'; *ëüpri* 'híd'; *akilli* 'okos'; *baganalari* 'gyermekeket'; *türçi* 'dal'; *onundi* 'tizedik'; *çaşi* 'piac'; *salli* 'kedd'; *buni* 'ezt'.

A *-miş* suffixumnak csak ez az egy alakja van: *anglamamışım* 'nem értettem'; *ëitmişim* 'mentem'; *beklemişim* 'vártam'; *ëörmisik* 'láttuk'; *ülmiş* 'meghalt'; *dogmiş* 'született'; *yazmış* 'élt'.

A szóbelseji *i* > *ı* változás: *bu bize begenili* 'ezt mi kedveljük'; *ëendinin* 'az ő'; *benim elim* 'az én kezem'; *senin* 'a te'; *-mişim* l. az előző bekezdésben; *ëeldim* 'jöttem'; *biz ëelmisik* 'jöttünk'; *siz ëelmisiniz* 'jöttetek'; *ëörülmesin* 'nem szabad, hogy lássák'; *yigirmi* 'húsz'.

Fontos jelenség, hogy az *u* a suffixumokban Stari-Bárban alig szerepel; ez megint erősen elválasztja a bosnyák-töröktől.

i > ü változás: *dülber* 'bájos'.

A mássalhangzó-rendszer legfeltűnőbb sajátása a palatális *k*-nak és *g*-nek *ç*-re, illetve *é*-re való változása: *çöyli* 'falusi'; *içi* 'kettő'; *seçis* 'nyolc'; *türçi* 'dal'; *çeliçen* 'gelirken' — de: *oküler* 'tanulnak'. *çüzel* 'szép'; *çögler* 'egek'; *beçir* 'ló' (jegyeztünk *beygir* alakot is, de *beçir*-t kétszer); *çenç* 'fiatal'; *çel-* 'jönni'; *çör-* 'látni'. (A palatalizáció fonetikai jellegét az egyes esetekben nem tudtuk megállapítani.)

A szóközépi és szóvégi *ğ* — mint minden nyugat-ruméliai nyelvjárásban — megmaradt (néha a *g* is): *bağana* 'gyermek'; *yemegi* 'ételt'; *doğmiş* 'született'; *begen-* 'megkedvelni'; *yigirmi* 'húsz'.

A szóközépi és szóvégi *y* és *r* hajlik az eltűnésre: — *alışıyler* 'foglalkoznak'; *düneyler* 'visszatérnek'; *beçirile* 'lovával'; *yüriler* 'mennek'; *oküler* 'tanulnak'; *kaynatırı, kaynatırıy* 'főz'; *kaynatırmayler* 'nem főznek'; *begeniyler* 'kedvelik'; *çaşı* 'piac'.

A szókezdő *h* rendszeren eltűnik: *awa* 'időjárás'; *açın* (< *haçın*) 'mikor, ha'; *asta* 'beteg'; *em* 'de'. Másodlagos *h-*: *hafetersın efendi* 'bocsánat, uram'; az intervokalikusként *h* gyengül: *daha* 'még'.

A szóvégi *m~n* sajátosságos jelenségével (l. 87. l.) itt is találkozunk: *eriçi benım anamım yaşıy beş adam* (helyesebben: *anamım eriçi . . .*) 'anyám házában öten élnek' (Szemíha adata — testvére megerősítette); *bürüm* < *buğurun* l. lent.

A szóvégi zöngétlenülés főleg a *-z* hangnál jelentkezik: *yüs* 'száz'; *seçis* 'nyolc'; *yıldız* 'csillag'; *bis* 'mi'; *sis* 'ti'; *çeldinis* 'jöttetek'. Anderer Fall: *çenç* 'jung'.

A szóvégi *-n* néha eltűnik: *içi* 'icün', l. DTVidin, 74; az igeragozásban a köznyelvi *gelmişin* ('te jöttél')-féle alakoknak Eszki-Bárban *çelmisi*-féle alakok felelnek meg. L. lentebb, az igeragozási példáknál.

Az alaktan fő vonásai a következők:

Többszél: *bağanalar* 'gyermek'; *olar* 'ők'; *bular* 'ezek'; *çögler* 'egek'; *oküler* 'tanulnak'; *düneyler* 'visszatérnek'; *çelmisler* 'jöttetek'; *bular-dırlar* 'ezek . . .'; *kaynatırmayler* 'nem főznek'; *begeniyler* 'kedvelik'. Vö. DTVidin, 45.

Birtokos személyragok: (*benım*) *anam*, (*senın*) *ana(n?)*, (*onun*) *anasi* 'az én anyám' stb.; *babam* 'apám'; *efendım* 'uram'; *bızım anam*, *sızın anan*, *oların anasi* 'anyánk' stb.; *benım başım* 'fejem'; *benım elim* 'kezem'; *sızın başın* 'fejetek'; *benım tēze* 'nagyénémm'.

Névragozás: Acc.: *yemegi* 'ételt'; *bağanaları* 'a gyerekeket'; *buni* 'ezt'; *anami* 'anyámat'. Gen.: *ayın* 'a hónapnak a'; *düğünçilerin* 'a lakodalmásoknak a'; *benım* 'az én'; *oların* 'az ő . . . -uk'; *anamım* 'anyámnak a'; *anasının* 'anyjának a'. Dat.: *şkolaya* 'iskolának, iskolába'; *çöyliye* 'a falusinak'; *bize* 'nekünk'; *sıze* 'nektek'; *oları* 'nekik'; *bena* 'nekem' (HEFFENING, 92. l.). Loc.: *evde* 'otthon, házbán'. Abl.: *erden* 'házból'.

A határozói esetek kifejezésére új alak is fejlődött a nyelvjárásban, mégpedig az *iç* 'belső' szóból. (Vö. a magyar *-ba(n)*, *-be(n)* ragok eredetét.) A *şkolaya* 'iskolába' alak *şkolayçı*-val helyettesíthető. A *şkolayçı* jelentése 'iskolába, iskolában' (l. a példamondatokat); *akçıyaneyçi* (*ahçı—hāne—içi*) 'a konyhában'; *ovayçı* 'a mezőre'; *eriçi* 'házbán'. — *onıyle* 'onun ile'.

Számnevek: *bir*, *içi*, *üç*, *dört*, *beş*, *altı*, *yedi*, *seçis*, *dokus*, *on*, *yigirmi*, *otuz*, *kırk*, *elli*, *altmış*, *yetmiş*, *seksen*, *doksan*, *yūs*, *bin*, *onunçi*.

Kérdőpartikulák: *-li* 1. lent: szbh. elemek a nyelvtanban; *-i*: *élmisler-i* *olar* 'eljöttek-e ők?' (ritka).

Az *ige ragozás* is számos újítást mutat.

Nagy meglepetésemre megtaláltuk a *y*-praesens-t (DTVidin, 84), a *-yor*-praesensre nincs példánk: *çikay* 'kimegy'; *çidey* 'megy'; *çidey'm* 'megyek'; *anlamaym* 'nem értem'; *yağmay* 'nem esik'; *yürile* 'mennek'; *okiler* 'tanulnak'; *yaşay* 'él'; *düneyler* 'visszajönnek'; *pekleysik* 'várjuk'; *kaynatırıy* 'főz'; *begenim* 'kedvelem'; *kaynatırmayler* 'nem főznek'; ugyanez az *ige* minden személyben:

<i>kaynatırı'm</i>	<i>kaynatırı'sık</i>
<i>kaynatırı'si</i>	<i>kaynatırı'sınıs</i>
<i>kaynatırıy</i>	<i>kaynatırı'ler</i>

[VASJA STERLÉ jegyezte fel; a többes első személyhez megjegyzi: *(y)iz* + *ik* > *is* + *ik* > *isık*]; tagadó alakban:

<i>kaynatırmay'm</i>	<i>kaynatırmay'sık</i>
<i>kaynatırmay'si</i>	<i>kaynatırmay'sınıs</i>
<i>kaynatırmay</i>	<i>kaynatırmayler</i>
<i>begenim</i> 'kedvelem'	<i>begenisık</i>
<i>begenisi</i>	<i>begenisınıs</i>
<i>begeni</i>	<i>begeni'ler</i>

Aoristos: *benim babam çelir* 'jön az apám'; *hapetersın efendi* 'hocsánat uram!'; *olurdi* 'ha volna'; *evlenirdım (oniyle)* 'elvenném'.

Praeteritum definitum: *çiktım* 'kimentem';

<i>çeldım</i> 'jöttem'	<i>çeldık</i>
<i>çeldın</i>	<i>çeldınıs</i>
<i>çeldi</i>	<i>çeldiler</i>

Tagadó alakban:

<i>çelmedım</i>	<i>çelmedık</i>
<i>çelmedın</i>	<i>çelmedınıs</i>
<i>çelmedi</i>	<i>çelmediler</i>

Praeteritum indefinitum: *anlamamışım* 'nem értettem'; *çitmişım* 'mentem'; *beklemişım* 'vártam'; *çelmemiş* 'nem jött'; *sagılmış* 'meggyógyult'.

Egy paradigma:

<i>çelmişım</i>	<i>çelmişık</i>
<i>çelmisi</i>	<i>çelmisınıs</i>
<i>çeldi</i>	<i>çeldiler</i>

A paradigma Vehbija Karaduzović-től származik; hangsúlyozta, hogy a *-miş* forma a 3. személyben nagyon ritka. Tagadó alakú paradigma:

<i>çelmemişım</i>	<i>çelmemişık</i>
<i>çelmemisi</i>	<i>çelmemisınıs</i>
<i>çelmedi</i>	<i>çelmediler</i>

Imperativus: *vera* 'add'; *bürüm* 'parancsolj'; *büra* 'parancsolj' (*büranis*); *çütürsün* 'vigyen el'; *çörülmesin* 'ne lássák'.

Gerundium: *çeliçen* 'jövetel(em)ben: amint jönnek' (*gelirken*).

Szerb-horvát elemek a nyelvtanban: (R. MOLLOV et M. MOLLOVA: *Lingu. Balk. XI*, 124):

A nyelvjárás nyelvtanában szerb-horvát elemek mutatkoznak.

benga 'én öt' *ben* = 'én' + szbh. *ga*, az *on* 'ő' névmás accusativusi alakjainak egyike, egyébként is szerepel a szbh. névmások ragozásában. L. a példamondatokat.

mi 'nekem': a szbh. *ja* 'én' névmás egyik ativusi alakja. L. a 19. példamondatot.

te 'téged': a szbh. *ti* 'te' névmás egyik daccusativusi alakja. L. a 31. példamondatot.

ti 'neked': szbh. *ti* 'te' névmás egyik dativusi alakja. L. a 28. példamondatot.

li kérdőpartikula: a szbh. *li* '-e?', vajon? átvétele. L. a példamondatokat.

Átkerült a nyelvjárásba a szerb-horvát *a* 'de' kötőszó. L. a 19. példamondatot.

A mondatban feltűnnek bizonyos szerkezetek és az idegenszerű szőrend.

A 'nekem van' kifejezés éppúgy fejeződik ki, mint a magyarban: *çöyliye var içi beçir* 'a parasztnak két lova van'; *açın mi var- imiş alti yıl* 'mikor hat éves voltam'; *bu bize (size, olara) begenili* 'ez nekünk (nektek, nekik) tetszik' (= *buni bis begenisik*, *buni sis begenisinis*, *buni olar begeniler*).

A szőrend — úgy látom — ez: alany, állitmány, tárgy, határozó. L. a példamondatokat; ezek a Szemiha mondatai, — bátyja szerint ezeknek a szőrendje helytelen, neki itt valami nyelvhelyességi szempontja volt, Szemiha azonban a kijelentő mondatokban rendszeren ezt a szőrendet használta. A kiemelt mondatrész előre kerülhet. A birtokos jelző szőrendje lehet fordított, vö. DTVidin, 114).

Példamondatok:

1. *çöyli çikay çendünin beçire'le ovayçi*. 2. *ara- dır çüzöl*. 3. *yağmay yağmur*. 4. *çöyliye var içi beçir*. 5. *bağanalır yürile şkolayçi*. 6. *olar okiler şkolayçi*. 7. *anam kaynature' yemegi bağanalır içi akçigayneyçi*. 8. *biz çelmisik*. 9. *çögler- dır marı*. 10. *ben kaynature'm*. 11. *sen kaynature'si*. 12. *eriçi benim anamım yaşay beş adam*. 13. *seninanan- dır çenç (?)*. 14. *benimanam- dır daba çenç yokse senin anan*. 15. *açın o olurdi dülber, ben erlenirdim onie'le*. 16. *açın mi var- imiş alti yıl, çitmişim şkolaya*. 17. *bağanalır düneyle şkoladan*. 18. *olar alışie'le şkolaya okuma*. 19. *ben- ga beklemişim rafir, a o çelmemiş*. 20. *o imiş rafir asta, em sağılmış*. 21. *bular- dırler akılı*. 22. *içi alma vera mi*. 23. *goldan çeliçen çörmisik bağanalari çeliçen şkoladan*. 24. *bir çöyli olmuş*. 25. *bir bağana doğmuş*. 26. *bukanam yetmiş yıl yaşamış*. 27. *çideyim uyuma*. 28. *vera mi onı, açın ti deyim*. 29. *anglamamışım*. 30. *benim tize onunçı çünüçi ayın çelmış çörmene* ('látogatóba'). 31. *şeytan te çütürsün*. 32. *çidey- li isl (!) a ? „geht es gut?"*. 33. *ebet [elbet ?] çörülmesin* ('nem szabad, hogy lássák'). 34. *erden çiktım*. 35. *buni begenim*. 36. *anamım eriçi yaşay yigirmi- çığı* (Vehbiya). 37. *onun anasının*.

erici . . . (Vehbiya). 38. *benim anamım erici yaşay beş adam* (Vehbiya). 39. *olar cêlmediler*. 40. *cêlmışım-li ben ?* 41. *cêlmisi-li sen ?* 42. *cêldi-li o ?* 43. *cêlmisik-li bis ?* 44. *cêlmisınis-li sis ?* 45. *cêldiler-li olar ?* 46. *cêlmisler-i olar ?* 47. *sis kaynatırmayışınis*. 48. *olar kaynatırmayler*. 49. *buni begenim*. 50. *buni sen begenisi*. 1. *buni o begeni*. 52. *bu bize begenili*. 53. *pekleysik cêlmegi dügünçilerin*. 54. *hafetersın efendi*.

SZÓJEGYZÉK

a 'de'	çaşı 'vásár'
açın 'ha, mikor'	çik- 'kimenni'
adam 'ember'	çişi 'személy'
akçıyane 'konyha'	çöyli 'paraszt, falusi'
akilli 'okos'	çüpri 'híd'
alış- 'járni (iskolába)'	daba 'is, még'
alma 'alma'	de- 'mondani'
alti 'hat'	dir 'van'
altmış 'hatvan'	dog- 'születni'
anı 'anya'	doksan 'kileneven'
angla- 'megérteni'	dokus 'kilenc'
asta 'beteg'	dört 'négy'
ava 'időjárás'	dügünçiler 'lakodalmi nép'
ay 'hónap'	dülber 'szép, bájos'
bajana 'gyermek'	dün- 'visszatérni'
bas 'fej'	efendi 'úr'
beçir 'ló'	el 'kéz'
bey 'úr'	elli 'ötven'
begen- 'megkedvelni'	em 'de' (< hem)
bekle- 'várni'	er 'ház'
ben 'én'	erlen- 'elvenni, megházasodni'
beş 'öt'	ga l. 107. l.
beygir 'ló'	hafetersın 'bocsánat!'
bir 'egy'	içi 1. '-ért, -nak'
biz 'mi'	içi 2. 'kettő'
bükana 'nagyanya'	ılan 'kigyó'
bür = buyur-	imis 'volt'
büük-baba 'nagyapa'	isla 'jól'
cêl- 'jönni'	kırk 'negyven'
cênç 'fiatal'	mi 'nekem'
cendi 'ő, maga'	li kérdőpartikula
cit- 'menni'	o 'ő'
cögler 'egék'	oki-, oku- 'olvasni, tanulni'
cör- 'látni'	ol- 'lenni'
cuma 'péntek'	on 'tíz'
cumarelesi 'szombat'	oros 'kakas'
cün 'nap'	otus 'harminc'
cütür- 'elvinni'	ora 'mező'
cüzel 'szép'	pazarelesi, pazar-ertesi (élesi) 'hétfő'
çaşamba 'szerda'	pekle- 'várni'

pesembe 'csütörtök'
sagıl- 'meggyógyulni'
sallı 'kedd'
seçis 'nyolc'
seksen 'nyolcvan'
sen 'te'
şebey 'viola'
şeytan 'ördög'
şkola 'iskola'
te 'téged'
têze 'nagyénéni'
ti 'neked'
türçi 'dal'
uyu- 'aludni'
üç 'három'
ül- 'meghalni'

rafir 'nagyon, sokáig'
rar 'van'
rer- 'adni'
yağ- 'esni (eső, hó)'
yağmur 'eső'
yasa- 'élni'
yedi 'hét'
yemek 'étel'
yetmiş 'hetven'
yıl 'év'
yıldız 'csillag'
yigirmi 'húsz'
yoksa 'vagy, pedig'
yol 'út'
yüri- 'menni'
yüz 'száz'

RÖVIDÍTÉSEK

L. a DTVidin rövidítéseit is.

- ALH = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
 CHLOROS = I. CHLOROS, Lexikon turko-hellenikon. Istanbul 1899.
 DTVidin = J. NÉMETH, Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. Budapest 1965. (Bibliotheca Orientalis Hungarica. X.)
 EintTMB = J. NÉMETH, Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia (Bulg. Akad. d. w.). 1956.
 Gr = az Illésházy-kézirat Grammatika része
 HEFFENING = W. HEFFENING, Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548. Leipzig 1942. (DMG. Abh. für die Kunde des Morgenl. XXVII. 2.)
 Illk = Illésházy-kézirat
 Ist. = Isztambuli alak
 KNEZSA, MHT = KNEZSA I., A magyar helyesírás története. Budapest. 1952.
 MENGES, Gloss. Ost-Türk. II. K. II. MENGES, Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II. Mainz 1955. (Akad. der Wiss. Abh. der Geistes- und Sozialwiss. Klasse, Jahrg. 1954, Nr. 14).
 60SZMI = 60szimánli
 RADL., Wb. = W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV. Spb. 1893–1911.
 RÄSÄNEN, Lautg. = M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki 1949. (Studia Or. XV.)
 REDH. = JAMES W. REDHOUSE, A Turkish and English Lexicon. New Impression. Constantinople 1921.
 SAMY BEY, DictTF = Ch. Samy-Bey Frasehery, Dictionnaire Turc-Français. Constantinople 1885.
 TS = Mehmet Ali Ağakay, Türkçe Sözlük.² Ankara 1959.
 TTS = XIII.Yüzyıldan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Türkçesiyle Tarama Sözlüğü. İstanbul–Ankara 1943.

r. = recte, [] a kéziratban javítandó, magyarázando; () a kéziratban törlendő.

Két oszmánli eredetű indulatszó a magyarban. I. A szlavóniai nyelvjárásban van egy *ālā* indulatszó, kb. 'ejnye' jelentéssel. Az EtSz. e szót a szerb *ālā* indulatszóval egyezteti.

Ez a szó tulajdonképpen oszmánli eredetű, s a közismert *allah* 'isten' szóval azonos. Sami bej török szótára (*allah* a.) mint esodálkozást és hosszankodást kifejező indulatszót említi az *allah-allah* (a kiejtésben a *h* alig hangzik) kifejezést. Hogy a szóbanforgó indulatszó ezzel függ össze, bizonyítja az EtSz. magyar példamondata: „*ālā, ālā, mōny el!*” s a Vek szótárából ugyanott idézett szerb mondat: *ālā bi li je po bilo!* 'bone deus, quam esset praeclarum, ah! wie schön wäre es.'

II. 1619-ből, tehát a hódoltság korának közepéről, van egy egyszer előforduló indulatszónk a következő mondatban: „*Baka!* ha beszélünk, igazán beszéljünk” (l. EtSz.). A szót az EtSz. kérdőjellel a szerb *bāka* 'sieh, en!' szóval egyezteti. Ez a szó is oszmánli eredetű, s az oszmánliban össze van téve a *bak!* 'nézd!' (a *bakmak* 'nézni' igéből) indulatszóból (l. Redhouse török szótárát: „*bak* interj. 'Mind! See! Look! Take notice! I give you warning!' : az *a* indulatszóból (Redhouse: 'O! Heigh! Holloa!'). Ma különösen gyakori a kifejezés a második személyű névmással: *bak sen ā!* 'Look here, thou, ho!' (Redhouse.)

Keleti eredetű magyar ruhanévek.

Három vándorszóról akarok beszélni, három ruhanevről, melyek keletről való vagy ott is átvezető hosszú útjukon nyelvünkbe is eljutottak. Az ilyenféle szavak történetének tisztázását igen megnehezíti egyrészt vándorútjuk szeszélyes vonala, másrészt a megfelelő kutatási eszközök (nyelvtörténeti szótárak) hiánya. Munkámban KNIRZSA ISTVÁN, MELICH JÁNOS, TAGLIAVINI KÁROLY és TAMÁS LAJOS voltak segítségemre. Fogadják hálás köszönetemet.

1. *faraszja*.

A Magyar Leveles Tár 1861-ben megjelent első kötetében a 27. lapon a következő mondatot találjuk: „Gomboth irtham wala wörösseth, selem gomboth kilenczeth, faraszjara valoth hog' weg'.” A *faraszja* szó, mely ebben az 1544-i levélben előfordul, azóta többször foglalkoztatta nyelvészeinket. Először a Nyelvőr szerkesztősége tett kérdést 1888-ban, a folyóirat XVII. kötetében (462. l.) a szó magyarázatát illetőleg. A kérdésre NAGYSZIGETHI KÁLMÁN válaszolt, ugyanazon kötet 557. lapján, azt vélvén, hogy az adat helyes olvasata: *far-aszalya* s utalva a NySz. *aszaly* címszavára, melynek jelentése: 'ala vestis; Schweif oder Zipfel am Kleid' (a Tsz. szerint: *aszaly* 'szoknya s egyéb hosszú köntös alja vagy szegélye; a hosszú szűr bőségét meghatározó darab, mely egész az aljáig lenyúlik').

A *faraszja* szót az EtSz. is megemlíti: eredetét, értelmezését ismeretlennek tartja.

Újabban BEKE ÖDÖN írt a szóról a Nyr. LXIII. kötetében (131. l.) „Rejtélyes szó egy régi magyar levélben” címen. „Véleményem szerint a szó egészen világos” — írja BEKE —, s ha jól olvassuk, rögtön megérthető. Az *y*-t t. i. nem *j*-nek, hanem *i*-nek kell olvasni, s kétségtelen, hogy összetett szóval van dolgunk: *fara-szíjára*... Majd azt fejtegeti BEKE, hogy a *szíj* szó *j*-je későbbi fejlemény, tehát a *fara-szíjára* kifejezés régi alakja *faraszíára*, s hogy van a magyarban *farszúj* (CzF.), *farhamszúj*

(1552: *Farham zy* OklSz.), *farmatring* (1490: *Farmentring* OklSz.), melyek a ló felszerelésének egy darabját jelentik.

Sem NAGYSZIGETHI, sem BEKE magyarázata nem fogadható el.

Az első magyarázata szerint nem is kapunk értelmes jelentést. *Far-aszalya* e szerint annyit jelentene mint 'far köntösszéle'.

BEKE magyarázatának az a főhaja, hogy a *faraszija* alak itt lehetetlen, e helyett — ha valóban arról volna szó a levélben, amire BEKE gondol — *farszija* alakot várnánk. Ha vannak is ilyenféle kifejezések, mint *lába szára*, s ha lehetséges is bizonyos esetekben azt mondani, hogy *fara szija*, a szóbanforgó mondat a feltett esetben csak így lehetne: „selyem gombot kilencet, farszija valót”. Hogy azután a farszijat selyem gombokkal díszítették-e, azt nem tudom, de ez már lényegtelen is. Egyébként a levél többi részéből is azt lehet következtetni, hogy ruhára való gombokról van itt szó és nem lószerszámra valókról. A levél ugyanis így folytatódik: „de [a gomb] hamar kellene ha lehetne; touaba az en zöld subyczames [subicám is] ot az ber malhaban [bőr málhában] wag'on, kerlek hog' kuld megh”.

A MNy. XXXI. évfolyamában (59. l.) is találunk egy kisebb közleményt a *faraszjáról* K. P.-tól, melyben röviden el van mondva, hogy mit írtak eddig a szóról.

Szerintem a *faraszja* ruhadarabot jelent és idegen nyelvi eredetű. Vele való egyeztetésre két szó kínálkozik:

1. görög (BAILLY) *φορεσία* 'ce qu'on porte sur soi, vêtement'. A szó a *φορέω* igéből származik s megvan már a Kr. előtti időben, de él ma is. CONTROPOULOS szótárában (1889) így találom: *φορεσία* 'mise, habillement; costume; un complet d'une même étoffe'. RHOUPOULOS-nál 'Kleid, Kleidung, Tracht, Anzug, Kostüm, Toilette'. Ma csak a társalgási nyelvben használatos, az irodalomban nem.

2. lengyel *ferezja*, *ferezja* 'övnélküli [női] felsőruha, női felsőöltöny, női felsőruhaféle ujjak nélkül'. (Varsói szótár.)

Hogy a kettő közül melyikkel függ össze a magyar szó, azt el lehet dönteni, még pedig elsősorban a jelentések alapján: a magyar szó — ez világos abból a mondatból, melyben előfordul — egy különleges ruhadarabot jelent, éppúgy mint a lengyel szó, míg a görög szónak — legalább is úgy látom — általánosabb jelentése van. Az is valószínű, hogy ha a magyar szó görög eredetű volna, megvolna más keleteurópai vagy balkáni nyelvben is.

Ami mármost a magyar és lengyel szó hangtani viszonyát illeti, erről a következőket mondhatjuk.

A magánhangzók megfelelése kissé szokatlan, de szabályos. Szokatlan, mert hasonló esetekben szláv jövevényszavainkban rendszeren előreható illeszkedést találunk: *szērēncse* (alakváltozata *szerencsa*, vö. szlovén *srenča*), *lēncse* (vö. szlovén *lenča*), *měgye* (rég. alak *megya*, vö. szerb-horvát, što-nyelvjárás *měd'a*). De van példa arra is, hogy hasonló esetben a szóvégi *a* megmarad: ezt látjuk a *děbělla* szóban, mely egy szláv *debela* átvétele. Sőt arra is vannak példáink, hogy ilyen esetekben hátraható illeszkedés történik. Így lesz a szerb *delija* alakból a magyarban *dalija*, a szláv *večera*-ból a magyarban *vacsora* (vö. ó-egyhszl. *večerja*, tót *večera*, horvát *večera*), a szláv *celŭb*-ból a magyarban *család* stb. Ezek szerint — ha, mondom, kissé szokatlan is — de egészen szabályos a magánhangzók megfelelése szempontjából a magyar *faraszjú*-nak a lengyel *ferezja*-hoz való viszonya.

Ami a mássalhangzókat illeti, tisztáznunk kell a lengyel *z* ~ magyar *sz* megfelelést. Ez az első tekintetre nehézségbe ütközik: az idegen *z* a magyarban nem szokott *sz*-szé válni. De eloszlik ez a nehézség, ha meggondoljuk, hogy a magyar a *-zj-*, *-szj-* hangkapcsolatot kerüli, ezt részint *-zz-*, *-dz-*, *-ssz-*-re változtatta, részint hangátvetéssel *-jz-*, *-jzs-*-re. Így lett a régi magyar *hosszjú* stb. alakból részint *hosszú*, részint *hojszú*, az *aszjú*-ból *asszú* és *ajszú*, a *veszjén*-ből *vesszén*, a *hozjám*-ból *hozzám*, a *bozjá*-ból *bozza*, *bodza* és *bojza*, a *helhezje*-ből *helyezze* stb. (GOMBOCZ, Hangtan II, 1925, 91. l.). A *bozja* szóban a *-zj-* a XVI. században is megvolt, de általában mintha gyakoribb lett volna az *-szj-* mint a *-zj-*, vö.: *aszjú*, *hosszjú*, *iszja*.

A lengyel *ferezja* megfelelői megvannak más szláv nyelvekben is.

BERNEKÉR etimológiai szótárában (I², 280) a következő alakokat látjuk:

bolgár *fěredža* fem. és *fěredže* neutr. 'Obergewand, welches Bräute tragen und mit welchem sie sich verhüllen'; szerb-horvát *fěredža*, *věredža* („vom XVI—XVIII. Jh. begegnet *fěredža*“) 'türkisches Obergewand, Gewand überhaupt'; szlovén *fareža* 'Art Mantel', *ferēga* 'ein Gewand'; orosz *фѣрѣзъ*, *фѣрѣзъ* 'többsé- rendszeren *фѣрѣзъ*) 'im alten Russland ein von Frauen u. Männern

unter dem Oberrock getragener langer Rock'; kisorosz *ferézyja* 'weiter offener Oberrock, Art Livree'; lengyel (a régi nyelvben és a nyelvjárásokban) *ferezja* (*ferezjja*) 'ungegürtetes Obergewand; Art Frauenkleid'. [Megjegyzem, hogy a lengyelben *feredze*-féle alakok is vannak. KARLOWICZ, Słownik wyrazów...]

A szó a szláv nyelvekben török eredetű. Az oszmánliban *fārādžā* egy bő felsőruhát jelent, melyet nők és ulemák viseltek. Az ulemák *fārādžā*-jéről azt mondja ŠAMĪ BAY Qāmūs-i Türki című szótárában, hogy hasított ujjú (mindjárt meglátjuk, hogy miért van szükség ennek a kiemelésére). Az oszmánliban általában *fārādžā* alakban használatos a szó, az új írás is *ferace* alakot ad, azonban némely szótár (ZENKER, BIANCHI-KIEFFER) megjegyzi, hogy a szó vulgáris alakja *fārādžā*. Ez utóbbi alak RADLOFF szótára szerint Krimben is él. A görögbe is második szótagbeli *i* magánhangzóval — *φαρατζή* alakban — került át a szó s hasonló alak van az oláhban: *feregea*. Ennek a vulgáris *fārādžā* alaknak a megfelelői az idézett szláv alakok s ezek között a kérdéses magyar szó eredetije, a lengyel *ferezja* is.

Ha mármost tovább kutatunk az oszmánli szó eredete iránt, akkor meglehetősen nehézségekre bukkanunk. Többen azt tartják, hogy ez az oszmánli ruhanév a fentemlített görög *φαραστα*-ból származik. Ez a magyarázat teljesen valószínűtlen.

A török szótárírók egymástól eltérő véleményen vannak. REDHOUSE török eredetűnek jelzi a szót, ŠAMĪ BAY pedig (a Qāmūs-i Türki-ben) arab eredetűnek, s meg is mondja, hogy a szó az arab *ferdžijje* szóból származik. Ezt az arab szót BIBERSTEIN KAZIMIROKI arab szótárában a következő alakban és jelentésben találom: *ferdžijje* és *ferdži* 'robe très-ample sans taille et qui se met par dessus toutes les autres.' Az arab szó jelentése feltűnően egyezik a török szóéval, azonban a török szó ebből az arab alakból nem származhatik. Megjegyzem még, hogy az arab *feredze* 'hasítani' igének, melynek összefüggése a fenti arab ruhanévvel azonban nem világos, vannak olyan származékai, amelyek figyelembe veendők. Ilyenek: *ferdže*, *firdže* (többese *firedž*) 'fente, fissure ou crevé (d'un habit)', *ferrūdž*, *furrūdž* 'chemise très-courte ouverte par derrière'. Meg kell azt is említenem, hogy az arab *ferdžijje* szó többese *ferādžī*. (KRAELITZ-GRIFFENHORST: SBWienAW. PhHCl. 166:4, 20.)

A kérdéses szó különben a magyarban *ferrādžse* (*ferradsse*

négyszer, *ferradsseh* egyszer, *firedsse* egyszer) alakban is előfordul 1604-ben. (Nyr. XLII, 25, 26.) Ez közvetlenül a törökből való átvétel, de megjegyzendő, hogy inkább a vendégszó benyomását teszi.

A valószínűleg arab eredetű török *fārādžū* tehát elkerült a lengyelbe — többek közt talán magyar közvetítéssel is — s innen különleges lengyel alakjában átjött a magyarba. Emellett a szó — mint most mondtam — eredeti török alakjában is ismeretes volt Magyarországon.

II. *festán*.

A Nyr. V. kötetében (206. l.) DEÁK FARKAS egy XVII. századi magyar okirathól a következő kifejezést közli: „Veres atlasz festan Dolmány“. Az itt előforduló *festán* szót szótáraink nem ismerik, más munkákban sem találtam.

Kétségtelen azonban, hogy hozzátartozik *fosztán* ~ *foszlán* szavunk, mely már 1519-ben előfordul (OklSz.). A fenti kifejezéssel csaknem azonos a következő régi adat (NySz.): „Vettem fel egy veres foszlán atlacz dolmánt.“

A szó alakja 1519-ben *fozthyan*, későbbi XVI. századi adatokban: *foztan(y)* (gyakran), *ffozlan* (egyszer). Később többször előfordul *fosztán(y)* mellett a *foszlán(y)* alak is.

A szó jelentése általában 'ujjatlan köntös'. A NySz. szerint 'selyemanyagot' is jelent, éppen a NySz. fent idézett mondatában, ez azonban nekem nem világos. De van egy másik nagyon fontos adatunk, mégpedig LYCZBI JÁNOS 1707-i Szójegyzékében, mely az 'anyag' jelentésre vonatkozólag világosan beszél: *foszlyár* 'xilinus pannus — Barchet' (MELBODI JÁNOS: MNy. VIII, 127). De még mindig vannak kétségeim a szó egy-egy előfordulásának értelmezésében.

A *fosztán* szó a magyarban balkáni eredetű s vele egy eredetű a *festán*, mint a megfelelőkből mingyárt látni fogjuk.

E ruhanévről BERNEKER-nél (SlavEtWb.) a következőket olvassuk:

bolgár *fustán*, *fistán* 'Weiberrock'; szerb-horvát *fùštan*, *fistān* ua. ~ az oszmánli *festan*, *fistan* [RADLOFF: *fistan*]-ból [jelentése: 'az albán férfiak szoknyája; női szoknya']; vö. még újgörög *φουστάνι*, albán *fustán* masc. *fustāne* fem. ua.; olasz *fustagno* (*frustagno*) 'Barchentleinwand'; ófrancia *fustaigne*, francia *fu-*

taine; spanyol *fustar*, *fustal* ua. — Rövidebb alak: albán *fustë*, oláh *fustă*, ebből bolgár *fústa* 'Unterrock' — Vö. még perzsa *fistān* 'latior tunica muliebris' (VULLAS; a törökből).

Hogy a szó honnan és mikor került nyelvünkbe, azt nem egészen könnyű eldönteni. Azt mondhatnánk, hogy a délszlávból, de a délszláv alak szoknyát jelent és nem köntöst s nincs meg a 'barket' jelentése sem. Talán olasz eredetre gondolhatnánk, de viszont a *festán* alakváltozat délszlávnak látszik. Érdekes, hogy a szó csak a magyarban és a perzsában jelent köntös-félét. A két jelentés-fejlődés természetesen önálló.

TOLNAI VILMOS a MNY. XVII. kötetében (116–17. l.) idevonja még azt a *foszlány* szót is, mely a kalpag kúpalakú felső nyúlványát jelenti. Ez — azt hiszem — nem tartozik ide, ez a magyar *foszlány* szó. Sőt még az a gondolat is felvetődhetik, hogy a köntös jelentésű *fosztány* ~ *foszlány* nem eredeti magyar szó-e, de ez nem lehetséges, először a fent ismertetett *festán* alakváltozat miatt, másodsor pedig azért, mert a magyarban van *szt* > *szl* változás: *zásztó*, *porosztó* > *zászló*, *poroszló*. (Vö. HALÁSZ: Nyr VIII, 409—10.)

A szó eredetére vonatkozólag MEYER az albán nyelv etimológiai szótárában azt mondja, hogy török, SÂMÎ BEY a Qâmûs-i Türki-ben azt állítja, hogy albán, BERNEKERNÉL pedig a következőket olvassuk:

„Man denkt (DIEZ EW. 150 [MIKLOSICH, EtWb. 59 ugyanígy]) an Herleitung aus arab. *fostāt*, dem älteren Namen von Kairo, als Verfertigungsort des Stoffes. Dieses ist (Grünert brieflich) das mgr. *φωσάτων* (= lat. *fossātum*) 'Lager'."

Mindez tévedés; a szó román eredetű, l. W. MEYER-LÜBKE, Romanisches Etymologisches Wörterbuch,³ s. v. *fūstis* 'dorong': középlatin *fustaneum*, a *xylinum* fordítása, olasz *f(r)ustagno*, ófrancia *futaine*, prov. *fustani*, katalán *fustany*, spanyol *fustán*, óportugál *fustā*, újportugál *fustão*, 'barket'; BAIST: Ztschr. f. rom. Phil. XVIII, 280.

A szó története tehát röviden az, hogy a középlatin *fustaneum* egy származéka átment a balkáni nyelvekbe s innen, illetőleg a szerbből két alakban is belekerült a magyarba.

III. *zsubé*.

A MTsz-ban találjuk a következő adatot: *zsubika* '(most már nem viselt) női ruhadarab (téli, kurta, sötétebb színű karton- v. moldonból)' (Aranyosszék, Torda). E szónak egy hozzátartozója is él: Nagyenyedről ismerem a *zsubé* szót, mely valami testhezálló rövid női kabátot jelent, melyet falusi asszonyok viseltek.

A *zsubé*, *zsubika* arab ruhanév, mely az arabból — esetleg a perzsán és — a törökön keresztül a balkáni nyelvek közvetítésével jutott hozzánk. Megjegyzendő, hogy az arab szót jövevény-szónak is magyarázzák. (L. KRAELITZ-GREIFENHORST, i. h. 19.)

Arab alakja a *džebbe* 'vágni' igéből *džu(ü)bbā(ā)* 'férfi-ruha, bélelt vagy vattázott felsőköpeny; Egyiptomban és Szíriában ez ma hosszú köpeny, rendesen szövetsből, bő ujjal, mely nem ér a csuklóig; a *bīnīs* felett viselik' (BIBERSTEIN KAZIMIRSKI). A török alak *džübbā*, jelentése 'rövid bunda vagy más ruha, ujj nélkül vagy rövid ujjal, melyet a nagy bunda vagy a *biniš*-nek nevezett köpeny alatt viselnek' (BIANCHI-KIEFFER).

Balkáni alakok: albán *džube*, *džubé*, *džübé* (fem.), *džup* (masc.) 'Pelzrock, Regenmantel' (G. MEYER, EtWbAlbSpr.), bolgár (vö. BERNEKER, EtWb. I, 459—60) *džubé* 'Obergewand', szerb-horvát (IVKović-BROZ) *džübe* 'langes Oberkleid ohne Aermel', oláh *giubeà* 'langes Oberkleid des gegenwärtig fast verschwundenen orientalischen Kostüms, wird jetzt noch von den Geistlichen und in gewissen Gegenden von den Bauern getragen', *giubeică* 'kurze giubeà' (TITIK, RDWb.).

Az arab *džübbā* szónak egy másik származéka is él a magyarban, ez: a *zubbony*. (Első adat: 1570, OklSz.; R.: *zubbony(y)*, ZRINYI: *suppony* I. NySz.; N.: *ubbon(y)*, *ubony*, *zabun*, *zabuny*, *zēbun(y)*, *zobony*, *zubbony(y)*, *zubbony* 'hátagombolós gyermekköntös'; *ubony* 'szoknya' is. Tsz.) A *zubbony* szó délről került hozzánk; déli megfelelői: török *zibun*, *zibin*, *zipun* (RADLOFF, Wb. IV, 906), szerb-horvát (IVKović-BROZ) *zúbun* 'eine Art Jacke (jupon), tunicae genus', bolgár (BERNEKER) *zabún* 'ein Gewand', oláh *zābun*; megvan az oroszban is *zipún* alakban, hol a régi nyelvben 'Prunkgewand', újabban 'bäuerlicher Arbeitsrock' a jelentése (BERNEKER). A szerb és az oláh szó a törökből származik (ГОРБОЦ: MNy. VII, 28), de a török szó

sem eredeti, mint a szókezdő *z* mutatja. A török szó az olasz *giubbone* velencei *zipón* (Bosnio, Diz. del dial. venez.) alakjának az átvétele. A velencei *zipón* pontosan megfelel a török alaknak: a második szótag *o*-ja a törökben, melyben eredetileg csak az első szótagban fordul elő *o*, *u*-vá változott; a velencei *-p* a törökben megmaradt, de mellette egy *h*-s alak is keletkezett. A török szó velencei eredete annál is inkább valószínű, mert — mint GUSTAV MEYER kimutatta — a török nyelv olasz elemei gyakran mutatnak velencei sajátosságokat, pl. médiát az eredeti olasz tenuis helyén: török *qadena* 'a gályarabok lánc' ~ olasz *catena*, vel. *cadena*; török *siyorta* 'biztosítás' ~ olasz *sicurtà*, vel. *sigurta*.

Az arab szó tehát a *zsubé* esetében török közvetítéssel eljutott a balkáni nyelvekbe s innen a magyarba, a *zubbony* esetében pedig — közvetlenül vagy közvetítéssel — átkerült az olaszba — melyben augmentatív képzővel bővült —, innen visszakerült egy keleti nyelvbe, a törökbe, a törökből átment a balkáni nyelvekbe és a magyarba.

Érdekes, hogy e szónak egy török képzővel ellátott származéka is megvan a magyarban. Ez a CzF-nál található *zubbonycsi*, mely *zubbony*- és *paplan*készítő mesterembert jelent. A *-çi* képző a törökben a foglalkozást jelentő nevek képzője, megvan *csizmadia* (török *čizmadži*) szavunkban is. L. Gombocz, i. h.

Idetartozik talán még a magyar *suba* szó is, de erről, valamint a *džubba* szónak a szláv, román és germán nyelvekben való bonyolult vándorlásáról (l. BARNHART EtWb. I, 459—60) nincsen mondanivalóm.

Két török szó a Szabács Viadalában

Jakubovich Emil emlékének

Hiteles emlékünke a Szabács Viadala vagy nem, — ez a kérdés ma élénken foglalkoztatja a régi magyar nyelv és irodalom kutatóit. A hamisítás gyanúja régi, s HORVÁTH JÁNOS folyóiratunk múlt évi kötetében (MNY LI. 422—33) egy mindenképpen nagyjelentőségű cikkben részletesen kifejtette, mik azok az okok, amelyek alapján az emléket hamisítványnak lehet gondolni. A dolog azonban — mint HORVÁTH JÁNOS is hangsúlyozza — úgy áll, hogy bár a hamisítás melletti érvek sokat látszanak mondani, döntő közöttük egy sincsen.

A kérdés legújabban nagy lépéssel jutott előre. IMRE SAMU a „Sabác Viadala mint nyelvi emlék” című kandidátusi értekezésében (1956., sokszorosított kivonatát idézem) gondosan átvizsgálta a költeményt nyelvészeti szempontból, s ez az átvizsgálás nemhogy újabb gyanúra nem adott alapot, — ellenkezőleg, ahhoz a megállapításhoz jutott el, hogy a költemény a XV. század második felének magyar nyelvét híven tükrözi. Bizonyos hangtani tulajdonságai — mondja IMRE SAMU az 5. lapon — „az eredeztetés szempontjából igen jelentősek, s egész határozottan a nyelvemlék eredeti volta mellett bizonyítanak. E jelenségek törvényszerűségei az 1870-es években ismeretlenek voltak”. — Hogy nem világos helyek vannak a Szabács Viadalában, az nem lényeges. Nekem inkább az a XV. századi nyelvemlék volna gyanús, amelyik nem ad fel problémákat. Az is bizonyos, hogy az író — gondolkozásában és nyelvében egyformán — sajátos egyéniség.

Joggal emeli ki IMRE SAMU KNIEZSA ISTVÁN (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 100) véleményét, mely szerint a Szabács Viadala helyesírásában egyetlen olyan vonás sincs, amely korának irodalmi emlékeivel összevetve a legkisebb mértékben is kirírna belőle.

Fontos kitűnő paleográfusaink véleménye, kik egyhangúlag az emlék valóságát vallották. „Ilyet hamisítani nem lehet” — mondotta JAKUBOVICH EMIL többször is társaságunkban, ahol már 1920—1930 körül élénk viták folytak a Szabács Viadala hiteléről.

IMRE SAMUNAK (2) van egy új paleográfiai érve is, amelyet én majdnem döntőnek tartok. Annak a papírnak a vízjeléről van szó, amelyre a költeményt írták. A papír velencei: vízjelének változatai 1473-ból és 1475-ből maradtak

ránk, — müncheni, illetőleg augsburgi emlékek papírjain. Szabács bevétele pedig 1476-ban történt. Török irodalmi tanulmányaimból tudom, hogy egy kézirat korát bámulatosan meg lehet határozni a vízjelek alapján. A hamisító keríthetett volna talán Mátyás korabeli papírt, de hogy éppen olyan papírt kerítsen, amelyiket a Szabács ostroma előtti években gyártottak, ahhoz egészen valószínűtlen szerencséjének kellett volna lennie.

*

Mivel a Szabács Viadalának erős turkológiai vonatkozásai vannak, legyen szabad nekem most erről az oldalról adalékkal szolgálni az emlék hitelességéhez.

Arról a helyről van szó, ahol a szerző az ifjú török Hamzáról beszél (95. s következő sorok). Hamza kiszökik a várból, a királyhoz jut, és megmondja neki, honnan lehetne különös sikerrel veretni a várat. Itt a 105—108. vers így hangzik (ZOLNAI GYULA, Nyelvmemlékeink. 1894. átirása):

Jóllehet affelől volt sok kötés (*kutez*).
De azért ingyen méndén, méndén *velez* —
Mént arról immár török nép beszéll —
Lőtt nékik méndén *velez* nagy veszély.

Mi a *kutez* és mi a *velez*? A *kutez* alak *kötés* olvasata nincs kellőképp megokolva. Az *s* a Szabács Viadalában voltaképpen csak egyezzer van *z*-vel jelezve, a *jelezul* = *jelesül* szóban, ezt pedig hibának is gondolhatjuk. Vesszőfonadékból, cölöpökből és földből készített harcgátat jelentene a *kötés*, ami megint csak kigondolt magyarázat [THALY: Száz. VI (1872.), 19]. HORVÁTH JÁNOS is megfjejtetlennek tartja a *kutez*-t (i. h. 426. l.). A *velez*-t THALY a *vitéz* szóval azonosítja (uo.), de ezt sem lehet elfogadni: sem az olvasat nem megfelelő, sem a *vitéz* jelentése nem illik ide.

Más úton keresi a két szó magyarázatát SZILÁDY, aki török szót sejt a *kutez*-ben is, a *velez*-ben is (RMKT. I, 297—8). A *kutez*-t a török *kutuk* 'fatörzs, göcs' szóval egyezteteti, a *velez*-t pedig a török *veted* 'karó, cölöp' szóval. Az első szó egyeztetése nem jó. A másodikét SZILÁDY eltalálta, de míg a *z* és *d* viszonyát nem tisztázzuk, addig ez az egyeztetés is nélkülözi a kellő alapot.

Először is kiemelem ezt a sort: „Mént arról immár török nép beszéll.” Itt török szókat kereshetünk, a szerző azt akarja mondani: „mint ahogy ezt a törökök beszélik, mint ahogy ezt a törökök mondják.” Az *immár* inkább csak verstöltelek.

Ami mármost a *kutez*-t illeti, ezt *kötez*-nek olvasom, és így fordítom: 'árok, verem, csapda'. A szó ma Kisásziában él, a nagyobbik török tájszótár, a Söz Derleme Dergisi közli. Ez a szótár nagyon jó; régi török szövegek olvasásánál sokszor kisegít bennünket. 1941-ben megjelent II. kötetében, a 983. lapon ezt az Eszki-sehirből való adatot találjuk: *kötez* 'meredek hely, ahonnan nem lehet kijönni' ('çikilmiyan sarp yer'), pl. *hırsızlar koyunları götürmemişler, köteзде bırakmışlar* 'a tolvajok nem vitték el a juhokat, „kötezbekben” hagyták'; van *kötezle-* ige és *köteze düşürmek* kifejezés is Eszki-sehirben, '„kötezbekbe” tenni, „kötezbekbe ejteni”' értelemmel.

A másik török szónak, a *velez*-nek SZILÁDY-féle egyeztetése — mint mondtam — lényegében helyes. A török *veted* 'karó' szó ez, mely arab eredetű. De hogy kerül a szóvégi *d* helyébe a *z*? Ezt meg kell — és meg is lehet — magyarázni.

A török a perzsa és arab *d* hangot néha *z*-vel helyettesíti és helyettesítette már az ó-oszmánli korszakban. Ennek a jelenségnek érdekes háttére van, melyet részletesen nem akarok most fejtegetni, de néhány pontban megemlítem az itt figyelembe vehető jelenségeket: a) a törökben volt valaha *ð* hang; b) szerepet játszik itt a perzsa *ð*; c) figyelembe veendő az arab *ḍ* sorsa a törökben (ez itt néha *d* ~ *z* váltakozást ad); d) fontos a török szóvégi *d* > *t* fejlődés tendenciája; török szókban nem igen ejtettek szóvégi *d* hangot, ezzel szemben az arab és perzsa szókban — különösen a műveltebbek — gondosan artikulálták a *d*-t, melyet aztán a kevésbé műveltek *z*-vel helyettesítettek; megjegyzendő, hogy a *d* > *z* változás szó belsejében is előfordul arab és perzsa szókban. Ezeket mi most figyelmen kívül hagyhatjuk, rájuk nem kíváncsi az az olvasó, akit a Szabács Viadala eredetiségének kérdése érdekel.

Megelégedhetünk annak a bemutatásával, hogy a régi oszmán-törökben *šād* és *šāz* 'vidám', *āmīd* és *āmīz* 'remény', *hod* és *hoz* 'maga', *murād* és *murāz* 'kívánság' alakok váltakoztak egymással (HALASI KUN TIBOR: KCsA. I. kieg. kötet 204 kk.). Utalhatunk arra is, hogy az oszmánli népnyelvben ma ilyen alakok vannak: *ferjaz* 'panaszkiáltás' (CAFFEROĞLU [*c* = *dze*], Anadolu Dialektológiai üzerine Malzeme [Anyagok Kisázsia dialektológiájához] 171), a köznyelvben *ferjāt*, a ragozásban: *ferjid*-| *muraz*, *mīraz* 'kívánság' (ua., Güney doğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar [Gyűjtések délkeleti vilájeiteink nyelvjárásából] 298, 297), a köznyelvben *murūt*, a ragozásban *murād*- (*murāz* (ua., Sivas ve Tokat İAT 254), *mīraz* (ua., Doğu İAT [Keleti nyelvjárások] 268) *šaz* 'vidám' (ua., Doğu İAT 277), a köznyelvben *šūt*, a ragozásban *šād*-| *qayiz* 'papír' (ua., Sivas ve Tokat İAT 248), a köznyelvben *kāt* ~ *kād*-, a népnyelvben *qād*, *qahat* (ua., Güney doğu İAT 293), *kijad* (Orta-Anadolu Ağzılarından Derlemeler [Gyűjtések Közép-Kisázsia tájszólásából] 249).

Különben erre a török hangváltozásra sok magyar ember ismer egy példát, mégpedig Jókai „Török világ Magyarországon” című regényéből. *Feriz bég* neve ez a példa. Kedvelt mohamedán név ez; arab eredetű, és annyit jelent, hogy 'Egyetlen'. Eredeti alakja *Ferīd*, rendesen így fordul elő, s a *Feriz* alak a fent kifejtett *d* > *z* hangváltozás következtében keletkezett. Van nőnemű alakja is: *Feride*. Ez CAFFEROĞLU török dialektológiai gyűjteményében is megvan, *Feride* alakban is, *Ferize* alakban is (Güney doğu İAT 316.). Hogy Jókai honnan vette a nevet, nem tudom hirtelen megállapítani, de a név hiteles, Hunyadi János harcaiban is szerepel egy Feriz bég. Erre a kérdésre még talán visszatérek.

Nincs tehát abban semmi különös, ha a *veted* szó *vetez* alakban jelenik meg a Szabács Viadalában.

Az olvasó már kitalálta, hogy a régi erődtítési rendszer egy kedvelt eszközről, a farkasveremről van itt szó. Ez egy hegyével lefelé fordított kúp alakú verem (*kötez*), melynek aljára hegyes karót (*vetez*) erősítettek. A Szabács Viadala idézett helye tehát úgy értelmezendő, hogy Mátyás a Hamza által megjelölt oldalon verette a várat, jöllehet azon a részen sok farkasverem volt, és minden karó nagy veszélyt jelentett az ostromlóknak. (A „Jöllehet affelől volt sok kötez” sort tehát nem a következő sorokhoz: „De azért ingyén mēndēn, mēndēn vetez” stb. kapcsolom, hanem az előző sorokhoz. Tehát „Az helyről kezdék szörnnyen veretni, | Mind környől nagy erőssen töretni, Jöllehet affelől volt sok kötez.” A „de azért” kifejezésben a *de* szócskát nem ellentétes, hanem erősítő értelműnek, illetőleg lényegtelen jelentésű vers-töltő szónak gondolom. (Vö. EtSz. *de* és *dej*.)

Ilyen módon nemcsak az idézett helyet magyarázzuk meg, hanem a Szabács Viadala hitelességére is bizonyítékot kapunk. A török *kötez* szót a régi török szótárak nem ismerik, s az esetleges hamisító — a *velez*-zel együtt — aligha írhatta ki valahonnan.

Elbárád a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. II. 17-i felbíráló ülésén

Horváth János tiszteletére

1. A MNy 1956-i, LII. kötetében (307—310. l.) a Szabács Viadala két szavát a törökből magyaráztam. E két szó: *kötez* 'verem, csapda' és *vetez* 'karó' (= farkasverem).¹

A két szó közül hangtörténetileg figyelemre méltó a *vetez*. Ez egy arab *veted* alakból származhat, szóvégi *d* > *z* változással, melyről idézett cikkemben bővebben írtam, és még bővebben fogok írni e cikkemnek idegen nyelvű kiadásában. E változás egyik példájául említettem a *Feriz bég* < *Ferid bég* nevet.

2. Feriz bég alakja Jókai Törökvilág Magyarországon c. regényéből (1853) mindnyájunk kedves gyermekkori emléke. Feriz bég Kucsuk basa (Küçük Mehmed Paşa) fia, Béli Aranka szerelmese. Mi ennek a névnek a története és honnan vette Jókai?²

Arab szó ez, eredeti jelentése 'egyedüli, egyetlen'. A *ferid* mint közszó a törökben *ferid* alakban szerepel — de csak a régi, magasabb irodalmi nyelvben, a mai nyelv szótára nem is tartja számon —, mint név *Ferid* > *Ferit* > *Feriz* és *Feriz* > *Feriz* alakban. *Ferid Paşa* II. Abdulhamid egyik nagyvezére, *Ferid Beg*, *Ferid Efendi* török költők a XIX. század első felében.

¹ IMRE SAMU és PAIS DEZSŐ, a MNy LIII. évfolyamában (148—153. l.) írt cikkükben úgy látják, hogy a szöveg összefüggése ellentmond az én magyarázatomnak. Valóban, a szöveg összefüggése, úgy, ahogy IMRE SAMU kifejti, egyszerű és világos és az az összefüggés, amelyet én felteszek, magyarázatra szoruló és komplikált. Küzdöttem én ezzel már cikkem megírásakor. Vajon visszaéltem a Szabács Viadalának egy jellemző sajátossága kihasználásával, amelyet HORVÁTH JÁNOS így fejez ki: a viszonyító kapcsolat hiánya, s más, az értelmességet zavaró szerkezeti gondatlanság? Mindenesetre feltűnő ez a két, a mondatba beillő török szó, együtt ezzel a sorral: mint erről imánár török nép beszél, s a kérdéses két szó — PAIS DEZSŐ jó szókészlet analógiái ellenére sincs még a magyarból megnyugtatóan megfejtve. Újabb irodalom a SzV. nyelvről: IMRE SAMU: Pais-Emlékek. 592 kk.)

Korrektúra-jegyzet. Közben megjelent IMRE SAMU kitűnő monográfiája a Szabács Viadaláról, mely a kérdést újra részletesen tárgyalja.

² Irodalom: CZUNYA MIKLÓS, Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934. 7. l. — LINKESCH SÁNDOR, Jókai két regényének viszonya forrásaihoz. Bp. 1943 3—4. l. — JÁNOSY ISTVÁN, Az Erdély Aranykora forrásainak problémáihoz. Irod.-tört. 1956: 336. — ORR SÁNDOR, Jókai első történeti regényei c. kéziratoss disszertációjában (Bp. 1923) bőven foglalkozik Feriz bég alakjával, de nevével nincs mondanivalója. (Mégvan az ELTE Bölcsészeti Kari Irodalomtört. Könyvtárában.)

Ferid Kâtib perzsa költő. Összetett névben is szerepel a *Ferid*: *Ferid-ed-din* 'a vallás páratlana' s ezt *Ferid*-nek is rövidítik. (L. SÂMI BEY tulajdonnévszótárát.) A mai helyesírás *Ferit*-nek írja.

A z-s alakot találjuk török helynevekben. Úgy látszik, ez az az alak, amelyet a népnyelv inkább használ. Az 1946-i török helységnévtárban (Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu) a következő, a *Ferid* > *Feriz* névből származó helynevek találhatók: *Feriz* majorság, puszta, *Ferizler* kis község (a *-ler* többesjel; gyakran előfordul személynévekből való helynevekben). *Ferizli* falu (a *-li* a magyar *-s*-nek megfelelő melléknévképző; ez is sokszor fordul elő személynévből keletkezett helynevekben). Mind a három Anatólia legnyugatibb sávján fordul elő. A bolgár helységnévtár (1911) szerint a Plovdivi kerületben van *Ferezli* falu.

Van a *ferid* szónak — mint már megírtam — nőnemű alakja is (persze eredetileg csak az arabban, de ezt is átvették a törökök): *feride*, amely közismert török női név. Ez volt a neve egy török költőnőnek a XVIII. században (L. SÂMI BEY tulajdonnévszótárát) és így hívják például a legnépszerűbb török regénynek, Resat Nuri Güntekin *Çalı kuşu* c. regényének a hősnőjét. Ez a név a népnyelvben *Ferize* alakban is előfordul (MNY. LII, 309).

A régiségből szintén vannak adataink a *Feriz* névalakra.

Laonikos Chalkokondyles II. Mehmed idejéből ismer egy *Θερζιης* (*Θερζιτω*) nevű ruméliai török vezért, aki a kruseváci csata korában szerepel. Beröa kormányzója, Macedóniában (Szalonikitól vagy 70 kilométerre nyugatra), s csapatokat vezet az illírek ellen (ed. DARKÓ, index; MORAVCSIK GYULA, Byz-turc. II, 278; AKDES NİMET [KURAT], Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles, Hamburg, 1933, 46. l.). Ezen kívül van Laonikosnál a várnai csata leírásában egy *Θερζιης* nevű janicsár is. Ez ugyanaz a név. (L. az említett helyeken.)

Azt a török vezért — itt kanyarodunk be a Feriz bég név problémájához —, akit Hunyadi János 1454-ben Krusevánál megver és fogságba ejt, a szerbek *Ferizbeg*-nek és *Ferizbegovič*-nak,³ Hunyadi, Frigyes császárhoz írt levelében⁴ és Thúróczi, Krónikája IV. részének 50. fejezetében *Fricz*beg-nek nevezik.

A magyar alak így keletkezett:

török *Feriz* ~ *Firiz* (l. lent 91. l.) > *Feris* > *Firis* (a Balkán félszigeti törökségnél szinte általános *-z* > *-s* hangváltozással)

³ V. JAGIĆ, Ein Beitrag zur serbischen Annalistik. Arch. f. Slav. Phil. II, 1877, Nr. 2. und 3. (PERÉNYI JÓZSEF közlése); ENGEL, Gesch. des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer, III, 1801, 406 (*Ferizbeg*); JIREČEK, Gesch. der Serben (l. a német és szerb kiadást); JORGA, Gesch. des Osm. Reiches II, 1909, 61 (*Ferizbegovič*). — A Szerb Évkönyvek alakjai: Феризбеговић ~ Феризбеговиъ vagy Феризь-бег, I. Л. Стоянович, Стари српски родослови и летописи. Срп. крал. ак. Зборник за историју, језик и књижевност срп. народа. Прво одељење, кн. XVI. — Београд — Ср. Карловци 1927, 122. l. (305. sz.) és 238. l. (698. sz.) — BRANISLAV DJURĐEV kollégám közlése Szarajevóból.

⁴ KATONA XIII, 964, 965.

> török **Fris* (a török alak hangsúlya az utolsó szótagon van, s a törökben vannak ilyen jelenségek, mint *bīrak* > *brak* 'hagyni', *bīre* ~ *bre* indulatszó, *tīraš* ~ *tīraš* ~ *traš* < perzsa *terāš* 'borotválkozás', *kīrača* ~ *kīrača* 'egy halfajta kicsije', *kīlavuz* > *klavuz* 'útmutató, vezető', ... *burunu* > ... *brunu* 'orra' = 'kiszögellés, fok'), s

a magyarba átjött török **Fris* alakból a magyar *sz* > *c* változással: *Fric*, *Fricbég*.

Bonfini *Frigibech*- (*Frigibechus*, *Frigibechum*) alakot ad (ed. JUHÁSZ stb., III, 167—68) s erre Leunclavius (*Annales Sultanorum Othmanidarum*, 1588, 323. l.) megjegyzi: "... quod Italica pronuntiatione tantumdem valet, ac Frisibeg. Turci Ferisi beg aut Feris beg enuntiant." Bonfini alakját még látni fogjuk az újabb történeti irodalomban.

A Szerb Cárók Évkönyvében (*Letopis carjem srpskim*) a következő adat van: „Jankul 1455-ben elfogja Krusevácbán Ferid bégét”. (MARGALITS EDE, Szerb történelmi repertórium, Budapest [Akad.] 1918, 38. l.). Ez igen fontos adat, még az eredeti török -d-t mutatja. (MARGALITS forrásának nem volt módomban utánanézni.)

Ennyit mondhatunk a *Ferid* > *Feriz* > *Feris* > *Fric* névről.

3. Az arab eredetű *Ferid* > *Feriz* név mellett van a törökben egy hasonló hangzású perzsa eredetű név is, a középperzsa *Pērōz* névből keletkezett *Fīrūz*, melynek köznyelvi jelentése 'szerencsés, boldog'. Alakváltozatai a török helységnévtár szerint *Firuz*, *Feruz*, *Ferüz*. Ez nagyon gyakori név, nem is idézek rá példákat.

Ez a két hasonló név: a *Ferid* > *Ferid* (~ *Ferit*) > *Feriz* > *Firiz* > *Firis* és a *Firüz* > *Firuz* > *Feruz(s)* > *Ferüz* > *Ferūs* már a régi időben összekeveredett egymással. Hangtanilag még az is valószínű, hogy a *Feriz*-nek is volt *Ferüz* alakja s ebben az esetben a két névnek azonos alakja is volt. (Vö. *Acta Orient. Hung.* II, 46, lent.) A két név keveredésének legvilágosabb példája éppen a kruseváci vezér neve.

Abban a török történeti forrásban, melyet GIESE *Die Altosmanische Chronik des 'Äšikpašazāde* címen 1929-ben közölt, 1390-ben (58. l.) egy *Fīrūz Beg* nevű vezért küld Vidinbe I. Bajazid. Ez a vezér Leunclaviusnál *Feris(em)* nevet visel (*Historiae Musulmanae Turcorum*, 1591, 315. hasáb). (Vö. *Ferises begus*, „*Ferizem et Hozzam begos*” uo., index). Viszont II. Murád uralkodása elején (1421-) van egy *Feriz Beg* (írva: *friz bg*) nevű oláhországi török vezér (GIESE, 88. l.), ki pár év múlva *Firiz* néven szerepel (94. l.). GIESE ezeket a mutatóban azonosítja és *Fīrūz Beg* nevű vezért ad. Az azonosítás talán helyes, de ebben az esetben a *Feriz* a helyes névalak. (Vö. még M. TAYYIB GÖKBİLOIN, XV—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası, 62. l. 134.)

Hogy a két név keveredése valóban megtörtént, azt még világosabban bizonyítja az, hogy a kruseváci török vezér neve SA'DEDDİNNÉL, a törökök első nagy történetírójánál (XVI. sz. második fele), továbbá 'Älfnál, egy másik

kiváló török történetírónál (XVI. sz. vége) már *Firüz-beg-oglı* alakban jelenik meg s a későbbi európai történetíróknál, így HAMMERNÉL, ZINKERSENNÉL s azoknál, akik az ő nagy munkájukból merítettek, a *Firüz* alakot találjuk. Holott a fent idézett délszláv és magyar feljegyzések kétségtelenné teszik, hogy ezt az embert *Ferid*-nek, *Feriz*-nek, illetőleg *Feriz-begović*-nak hívták.

Itt most álljunk meg egy pillanatra: egy rendkívül figyelemre méltó egyezés előtt állunk: a szerbeknél *Ferizbegović* alak van, a törököknél *Firüzbeg-oglı* < **Ferizbeg-oglı*. A szerb *-ović* és a török *-oglı* végzet jelentése egy, magyarul 'fi'. Egy Ferizbeg-családról van tehát itt szó s történetileg úgy kell magyarázni a dolgot, hogy az a török Feriz Beg, akit I. Bajazid Vidinbe küld, a kruseváci Ferizbeg-oglı öse. Ismeretes, hogy az oszmán-török történetben gyakran találkozunk hosszabb ideig szereplő arisztokrata családokkal. Ilyennek gondolom Észak-Ruméliában a Ferizbeg-oglı családot, amely — úgy látszik — szerepel már a XIV. század végén, ebből való a kruseváci vezér s bizonyára ebből való az a *Ferizbeg* is, ki a XVI. század elején (1505–1512) Bosznia kormányzója.⁵

Hogy a *Ferid* > *Feriz* és *Firüz* > *Firuz*, *Firüz* nevek hogy keveredtek a török történetben, annak a további kutatása nem az én dolgom, még arra sem vállalkozhatom, hogy a fent említett, a *Feriz* ~ *Firuz* nevekkal összefüggésben levő történeti eseményeket rendbe szedjem. Annyi bizonyos, hogy a két név keveredése megtörtént és ez fog még fejtörést okozni a török történet kutatóinak.

Ahol lehet (sok helyen nem lesz lehetséges), mindenesetre különböztetni kell.

A. N. KURAT fent (90. l.) idézett doktori értekezésében a Laonikoanál található *Θερίτ*-alakot *Firuz*-nak magyarázza; ez a fentiek alapján módosítandó.

MORAVCSIK GYULÁNÁL (Byz-turc. II, 278) a következő ide tartozó nevek vannak:

1. *Φερίτ* (XV. sz.), melyet ő *Ferid*-ből magyaráz, kétségtelenül helyesen. A szóvégi *-d*, mint láttuk (MNY LII, 309), sokszor *-z* alakban jelenik meg, de még gyakoribb a *-d* > *-t* változás. A második szótagbeli *i* hang a *Φερίτ*-ben *-e*-vel van képviselve, ezt látjuk a fent (90. l.) idézett *Ferezli* bolgáriai helységnevében is.

2. *Φερούζ* címszó alatt szerepel azután két *Θερίτ*- (l. fent 90. l.) és egy *Φερούζ*. A két *Θερίτ*-nél címszónak a *Feriz*-t venném és a nevet nem a perzsa *Firüz*-ből, hanem az arab—török *Ferid* > *Feriz*-ből származtatnám.

3. A 289. lapon van *Χοτζιαφερούζ* és *Χοτζαθερίτσω*; a két név két személyt jelöl. Az első *Hodža Firuz*, a második *Hodža Feriz* lesz. (*Hodža*

⁵ BAŠAGIĆ, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini (Zagreb, 1931), 20. l. BAŠAGIĆ „földink”-nek (zemljak) nevezi ezt a kormányzót. (F. BAJRAKTAREVIĆ professzor közlése Belgrádból.)

Firüz nevét idézi WITTEK, Das Fürstentum Mentesehe c. munkájában Nešri-ből. L. most TAESCHNER Nešri-kiadásában, I. 96. l. 18. sor). Az (i >) i hangot tehát itt is ε jelzi.

A két név nagyon hasonló, sőt esetleg egyenlő kiejtését erősen tekintetbe kell venni. Nem annyira a két név összetévesztéséről, mint inkább összekeveredéséről van szó, ami azután sajátos módon tükröződik a történeti forrásokban. BRANISLAV DJURDJEV kollégám hívja fel a figyelmemet arra, hogy az 1523-i szkutari-i szandzsákbéget a török források *Firüz Beg*-nek nevezik, Marino Sanuto pedig *Feris-beg*-nek.

4. Küçük Mehmed basa fiáról beszél Cserei (7—9. hasáb), színesen és érdekesen, amit Jókai jól fel is használ, de a fiú nevét Cserei nem említi. Vajon a Jókai Feriz bég neve a kruseváci vezér nevével azonos? Ezt a XV. századi nevet tette Jókai a XVII. századba? Alighanem, mert a Feriz bég névvel egyébként nemigen találkozhatott. De honnan vehette? Az természetesen nem hat zavarólag, hogy ő maga A magyar nemzet története regényes rajzokban c. munkájában (II. kiad. 1860, 210. l.) Firuz bégnek nevezi a kruseváci vezért.

E vezér neve a magyar történeti művekben a legkülönbözőbb alakokban szerepel.⁶ HELTAI GÁSPÁR (1575), PETTHŐ GERGELY (1600, én az 1734-i kiadást láttam), SZÉKÉR JOÁKIM (1791, 1808), BUDAI FERENC (1804—5), BUDAI ÉZSAIÁS (1805—1812) nem emlékezik meg a kruseváci csatáról.

A török történet nagy kézikönyveinek (HAMMER, ZINKEISEN) *Firuz beg* alakját reprodukálják: SZALAY LÁSZLÓ (1863), FESSLER—KLEIN (1869) és FRAKNÓI VILMOS (Mill. Tört.).

A *Friczibeg* nevet használja PRAY GYÖRGY (1766) és GEBHARDI LAJOS (németül 1780, magyarul 1803), *Frigibég Bassa* van DECSY SÁMUEL Osmano-grafiájában (III. 131, 1789). Az első — mint láttuk — Hunyadi levelének és Thúróczi krónikájának egykorú magyar alakja, i-vel megtoldva, az utóbbi Bonfiniból való.

Mindkét névváltozatot adja HORVÁTH MIHÁLY (Pápa, 1842—46): *Fricz* vagy *Firusbeg*; később, 1871-ben, csak a *Firusbég* alakot használja, bizonyára HAMMER vagy ZINKEISEN tekintélyének a hatása alatt.

De szerepel a magyar történeti irodalomban az eredeti névalak is. FESSLER német nyelvű magyar történetének első kiadásában (1816) *Ferez-Beg* alak van s ugyanez PÉCZELY JÓZSEFNél (Debrecen, 1837, *Ferez Bég*); ENGELNél (Gesch. des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer III, 1801, 406. l.) *Ferisbeg* és (Gesch. des Ungrischen Reichs. Dritter Teil. Erste Abt. Wien 1813, 186. l.) *Ferizbeg*. HÓMAN—SZÉKFI magyar történetében *Feriz bég* névalak van.

ENGEL ismerte a délszláv forrásokat. Hogy FESSLER honnan vehette a *Ferez* alakot (második szótagbeli e-vel), azt nem tudom. Az Egyetemi

⁶ Sem itt, sem az előzőkben nemigen idézem a történeti művek lapszámain. Az illető helyek könnyen megtalálhatók.

Nyomda kézikönyvének szerzője látta ENGEL JIRECEK és JORGA művét. láthatott szerb forrást is.

Ami pedig Jókait illeti, ő láthatta ENGEL német nyelvű műveiben a *Ferisbeg*, *Ferizbeg* alakot, melyet *Feriz bég*-nek kell olvasni, illetőleg fordítani. De az sem lehetetlen, hogy Jókai egy előttem ismeretlen más munkából vette a kérdéses nevet.⁷

⁷ Köszönetet mondok NAGY MIKLÓSNAK és KÁLDY NAGY GYULÁNAK, kik munkámban segítettek.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az új török írás. Az oszmán-törökök¹⁾ — mint mindenki tudja az utóbbi években áttértek a latin írás használatára. 1929 január elseje óta Törökországban tilos arab betűkkel könyvet nyomtatni. (Ez a törvény a régi szövegek kiadásában természetesen nagy bajt okozott.)

Az új írás, mely nem egészen szerencsés körülmények között jött létre, hosszas viták és többféle módosítás után a következő formában állapodott meg (először közlöm a török betűt, utána annak fonétikai értékét):

a	=	a	i	=	i	r	=	r
b	=	b	ı	=	ı̇ (y, i, ı)	s	=	s
c	=	dž	j	=	ž	ş	=	š
ç	=	č	k	=	k (k, q)	t	=	t
d	=	d	l	=	l	u	=	u
e	=	ä (ε), e	m	=	m	ü	=	ü
f	=	f	n	=	n	v	=	v
g	=	g	o	=	o	y	=	i
ğ	=	γ, j, v	ö	=	ö	z	=	z
h	=	h	p	=	p			

Ebben az ábécében különösen feltűnik a pont nélküli *ı* jel. Mivel a pont nélküli *ı* a veláris *ı̇*(*ş*)-t jelzi, a palatális *i* jelölésére nagybetűs írásban ponttal ellátott nagy *i*-t (*İ*) kell használni. A pont felteendő a nagy *i*-re kurzív írásban is. Megjegyzendő, hogy az *ı̇* jelölésénél a kurzív írásban az *ı̇* fölé (kis és nagy betűnél egyformán) rendszeren *ı̇* jelet tesznek.

A *ğ* etymologikus alapon *γ* (*ø*), *j*, *v* jelölésére szolgál, bizonyos oly esetekben, ahol a régi írásban *ع* (*yain*) vagy *ك* (*kef*) volt: *değil*, ejtsd *dził* 'nem, nincs', *doğmak*, stambuli kiejtés szerint *dōmaq*, kis-

¹⁾ Az *osmanly* nevet, melyhez a régieskedés és maradiság hangulata tapad, ma Törökországban nem használják. KÖRNYÖZŐK az „anatoliai török” elnevezést ajánlotta helyette tudományos használatra. Úgy látom azonban, hogy az „oszmán-török” név egyelőre a tudományos használatból nem kuszóbbólható ki.

ázsiai kiejtés szerint *doymaq* 'születni', *koğa*, ejtsd *kora* 'veder'. Helyesen olvasni tehát csak az tudja, aki a nyelvet ismeri.

Ugyanez vonatkozik a magánhangzók jó részére is. Az oszmánliban ugyanis az arab és perzsa jövevényszavak hosszú magánhangzóit általában hosszan ejtik. Ezeket a hosszúságokat az új írás nem jelöli, kivéve *l* és *g*. *k* után, hol a hosszú *a* és *u* jelzésére az *â* és *û* jeleket használják, de ezek voltaképpen a mássalhangó ejtésére vonatkozólag akarnak felvilágosítást adni; szerepel még a *^*-jel oly esetekben, midőn a hosszúság nem-jelölése félreértésre adhatna alkalmat.

A laringális explozívát arab szókban mássalhangzók után ' jellel jelzik.

Az új írás használatában még gyakran mutatkoznak tévedések és ingadozások. Maga az Imlâ Lügati (Istanbul, Devlet Matbaası, 1928. XVII + 371 l.), a hivatalos helyesírási szótár, tele van elavult adatokkal, tévedésekkel és ingadozásokkal.

Az új írást talán szerencsésebb formában is meg lehetett volna csinálni, de az kétségtelen, hogy ha szépségben messze mögötte marad is a régi arab írásnak, ennél sokkal alkalmasabb a török nyelv hangjainak kifejezésére, s az is bizonyos, hogy — mivel könnyen megtanulható — nagyban hozzá fog járulni a török közműveltség emeléséhez.

Megemlítem még, hogy a reformot készítő „Nyelvbizottság” tagjai közt volt RAĞİP HULÜSİ Bey is, ki több évig volt Budapesten s magyarul igen jól tud.

A török írásreformról bőven és a szükséges irodalom idézésével tájékoztat Herbert W. DUDA: Die neue Lateinschrift in der Türkei. Orientalistische Literaturzeitung XXXII, 441 skk., XXXIII, 399 skk.; vö. még Orientalistische Literaturzeitung XXXIV, 413.

AZ UJJÁSZÜLETETT TÖRÖKORSZÁG

AZ A RENDKIVÜLI VÁLTOZÁS, mely Törökországban ma szemünk előtt folyik, Törökország eddigi történetének, s hosszú időre jövőendő történetének is, legfontosabb eseménye. Nem kisebb dologról van szó, mint arról, hogy Törökország elvált az ázsiai népektől s az európai népek kulturális közösségéhez csatlakozik. Az a munka, melyet Gazi Musztafa Kemál pasa végez, leszámítva a keresztény vallás felvételét, ugyanaz, mint amelyet nálunk Szent István végzett.

Ez a változás a török hatalom hanyatlásával függ össze s előkészítése visszanyúlik a birodalom fénykorába, Buda elfoglalójának, Nagy Szolimán szultán uralkodásának idejébe. Szolimán bizonyos intézkedései vetették el a hanyatlás csiráit. Az ő uralkodása alatt kezd a birodalom határa állandósulni, ami bénító hatással volt a hódításra berendezett állam életére; alatta kezdenek házasodni a janicsárok, kiknek régi fegyelme megromlik s mindjárt Szolimán halála után élesen szembeszállnak az új szultánnal; nagytehetségű első fiát, Musztafát, egyik felesége bujtogatására megfojtatja Szolimán, s utódjával, II. Szelimmel megkezdődik a gyenge szultánok hosszú sora. Már 1622-ben II. Oszmán szultán arra gondol, hogy a janicsárok helyett új katonaságot szervez, de a janicsárok ellenállnak s a szultán életét veszti. A birodalom tovább gyengül s az addig kevésbe vett európai nemzetek s ezek intézményei kezdenek a törökök szemében emelkedni. A XIX. század elején III. Szelim már francia mintára akarja újraszervezni a hadsereget, de a janicsárok nem engedik s a kísérlet trónjába kerül a szultánnak. Végre 1826-ban a tehetséges és erélyes II. Mahmudnak sikerül kiirtani a janicsárokat. 1831-ben Mahmud rendeletére megjelenik az első újság Konstantinápolyban s nemsokára arra is kísérletek történnek, hogy európai mintára reformálják a birodalmat. A mozgalom egyre erősödik s a század közepén határozott irányt vesz: a török értelmiség egy jelentős része nyugatra, főleg Párizsba s emellett Londonba megy műveltsége gyarapítására. Abban az időben természetesen még senkinek eszébe nem jutott, hogy a legutolsó tíz év reformjairól álmodozzék. Azok is, akik a nyugati műveltség leglelkesebb hívei voltak, legfeljebb arra gondoltak, hogy az állami és társadalmi élet berendezésében kellene bizonyos nyugati eszméket megvalósítani.

Az első nagy lépés a nyugati műveltség felé a modern török irodalom megteremtése volt a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben. A régi irodalom az arab és perzsa irodalom utánzása volt s nyelve

annyira tele volt arab és perzsa elemekkel, hogy termékeiben gyakran több sort kell elolvasnunk, míg egy török szóra bukkanunk; ezt a nyelvet nemcsak a nép nem értette, de a műveltek közül sem mindenki. Ettől fogva az irodalmi nyelv lassan és fokozatosan, de határozottan egyszerűsödik, közeledik a beszélt nyelvhez. Az írók buzgón művelik a nyugati irodalmi műfajokat, például a regényt, sokat fordítanak törökre a nyugati irodalmak termékeiből s rendkívüli virágzásnak indul egy addig ismeretlen, az új eszmék terjesztésére különösen alkalmas irodalmi műfaj: a színdarab. Konstantinápolyban ez időben öt-hat színház volt, melyeket azonban csak férfiak látogathattak; a nőket a regények és színdarabok olvasása nyeri meg a nyugati műveltségnek.

A nyugati hatás alatt készült irodalmi művek ebben az időben még kizárólag a mohamedán világnézet alapján állanak. A sajtó tiltakozik az ellen, hogy a nyugati színdarabokat, melyek eszmevilágukban, de főleg az élet külső körülményeinek rajzolásában a törökök előtt teljesen idegenek és érthetetlenek, a török közönségnek változtatás nélkül adják elő s nem is igen történik ilyesmi: a nyugati színdarabokat általában török ruhába öltöztetik. Számi Bey 1875-ben színdarabot írt Szidi Jahjárról, egy spanyol szolgálatba lépett arab vezérről; az író, mint jó mohamedán, igyekszik lemosni a foltot e vitéz ember nevére s úgy adja elő a dolgot, hogy Szidi Jahja nem állt a spanyolok szolgálatába, hanem egy spanyol gonosztevő vette fel az ő nevét.

Azután tovább fejlődnek a dolgok. Micsoda más hang, más felvétel látszik már az újabb irodalom egyik legnépszerűbb regényében, Resád Núri „Ökörsem“-ében. A mohamedán szokások és intézmények itt már nagyon sokszor mint a maradiság, babona, kezdetlegesség képviselői szerepelnek; ezzel szemben az író ki nem fejezett, de jól érezhető csodálattal rajzolja a franciás műveltséget. A hősnő, Ökörsem, egy előkelő török család sarja, francia apácnál nő fel; az író gyakran használ francia jövevényszavakat, használ még olyan esetekben is, amikor az illető fogalom kifejezésére van török szó is. Arra, aki a régi irodalom arabos és perzsás nyelvű műveinek olvasásához van szokva, roppant furcsán hatnak a török szövegben ezek a francia szók, mint pl. *m e r s z i* „köszönöm“, *s z ü r p r i z* „meglepetés“, *f o n d a n* „omlós cukor“. (Azt hiszem, ha egy filológus átnézné a modern török irodalom termékeit ebből a szempontból, jó pár száz francia jövevényszót összeírhatna.)

A modern irodalom fejlődésével természetszerűleg együtt haladt a nemzeti eszme fejlődése. A török előtt a nemzeti eszme a régebbi időben teljesen ismeretlen. A török elsősorban mohamedánnak érezte magát, másodsorban az Oszmán birodalom tagjának s csak azután és mellékesen töröknek. Elősegítette — különösen az utóbbi időben — ennek az eszmének a kifejlődését az a rengeteg baj is, melyet a birodalom nem-török népei okoztak. Hiszen éppen az volt a legtragikusabb, bár legtermészetesebb mozzanata Törökország történetének, hogy a nagyszámú és rendkívül nagy földrajzi területen lakó nemzeti-ségek kiváltak a birodalomból.

Ezek a dolgok készítették elő a talajt a Gázi pasa reformjai számára.

Az ő egyik közoktatásügyi minisztere azután már a huszas évek elején nyíltan kimondja, hogy az arab-perzsa műveltség, melynek az iszlám volt a hordozója, a törökökkel elfeledtette nemzeti sajátosságait. Az iszlámmal szemben erős reformáló törekvés érvényesül s ez a Gázi pasa reformáló munkájának talán legfontosabb mozzanata.

A régi török birodalom kormányzása theokratikus volt. A szultán, a kalifa tulajdonképpen a próféta utódja, „az Isten árnyéka a földön”. Minden jog és hatalom forrása végső fokon az egyházi törvény. A sejkh-ül-iszlámot vagy főmuftit, ki rangban mindjárt a nagyvezér után következett, minden fontosabb államügyben megkérdezték; ő hagyta jóvá az új törvénykönyveket. Ezt az állapotot a Gázi pasa egyszerre megszüntette. A kalifa családját száműzette, államformául a köztársaságot választotta, átvette a svájci polgári törvénykönyvet, a közoktatást államosította, az egyházi iskolákat bezáratta, az egyházat az államtól tökéletesen elválasztotta.

Teljesen megváltoztatta a régi társadalmi élet képét a nők egyenjogúsítása. A török nő régebben valóban a hárem rabja volt (abban a bizonyos háremben azonban rendesen csak egy feleséget kell elképzelnünk), ahogyan ezt Pierre Loti — bár az igazságtól távol álló szentimentalizmussal és túlzásokkal — általában helyesen festi. E változás rendkívüli jelentőségéről talán úgy tudnánk magunknak fogalmat alkotni, ha elképzelnők — mindenesetre erős fantázia kellene hozzá —, hogy a nők nálunk a lakás egy bizonyos szobájában (a háremben) tartózkodnának, ott csak nőkkel, gyermekekkel és rokonokkal érintkeznének, utcára csak sűrűn lefátyolozva, alakjukról semmi fogalmat nem adó és minden nőnél körülbelül egyforma ruhában mehetnének ki, színházba, nyilvános helyekre egyáltalában nem járnának, férjüket csak az esküvő után látnák először életükben.

Kevésbé jelentősnek látszik, de talán még jelentősebb dolog volt az arab írás használatának megtiltása s a latin betűk behozatala. Az arab írás megtanulása sokkal nehezebb mint a latin írásé s így az írásreform az írni-olvasni-tudás terjedését nagy mértékben elősegítette. De volt ennek a reformnak egy másik nagy, közvetett hatása is. Egy írásreform rendkívüli hatással van a nemzet lelki életére; képzeljük el — mutatis mutandis, — mi lenne akkor, ha egy magyar Musztafa Kemál pasa a mi latin írásunk helyett be akarná hozni az arab írás használatát. El se tudjuk képzelni. Az írásreform egészen felrázta a lelkeket Törökországban s erre a felrázásra kétségtelenül nagy szükség volt. Ebben a tekintetben különben már előbb nagy hatással volt a fezt viseletének eltiltása. A fezt Törökországban viselték nem-mohamedánok is, de általában mégis a mohamedán ember viselete volt az, annak a vallásnak a jelvénye, mely a mohamedán ember gondolkodásában feleltet van az összes többi vallásoknak s melynek hívei a többi vallások híveivel a dogma által elrendelt örökös vallásháborúban élnek; a mohamedán fanatizmusnak az újabb korban ez volt a legszembeszökőbb külső jelvénye s ebből a fanatizmusból valamilyen formában a legtöbb mohamedánban van legalább is egy kicsi. S most ezt a jelvényt Musztafa Kemál pasa felcseréltette azzal a viselettel, mely éppen az iszlám vélt ellenségének, a nyugati kereszténységnek a viselete.

Az írásreform a művelődés terjedésében természetesen némi zökkenőt okozott. 1929 január elseje óta tilos Törökországban a nyomtatásban az arab írás használata. Képzeljünk el egy napi munkájával erősen elfoglalt idősebb embert, aki a reggeli újságját, mely eddig arab írású volt, latin írással kapja meg. Az arab írásos újságot tíz perc alatt átfutotta: a latin írást szinte betűznie kell. Ismerek olyan embert, aki ettől fogva lemondott az újságolvasásról. Nehézségek voltak a tankönyvek előállításában is. Kétségtelen azonban, hogy a latin írás a műveltség terjesztésének új lehetőségeit nyitotta meg s az új török kormány egyébként is minden eszközzel dolgozik a közműveltség emelésén. 1913–14-ben az egész nagy Oszmán birodalomban 3400 elemi iskola volt s ezt 42.000 leánygyermek s 181.000 fiú látogatta; 1932-ben 6700 elemi iskola van Törökországban, 192.000 leány-, és 350.000 fiú-tanulóval. (A lakosság száma 14 millió.) Érdekes, hogy míg a fiú-tanulók száma csak megkétszereződött, addig a leány-tanulóké majdnem ötszörösére emelkedett. Tíz évvel ezelőtt volt 7000 középiskolai tanuló, ma van 37.000. (Adataim a Török köztársaság tíz éves jubileuma alkalmából közzétett török adatok.) Sok gondot ad a török kormánynak a kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági oktatás fejlesztése; ezen a téren egyelőre elsősorban külföldi, amerikai és európai szakértők meghívásával, tanulóknak külföldi szakiskolákba való küldésével próbálkoznak. Az egyetemi oktatást is igyekszik a török kormány újjáalakítani, különösen törekedve arra, hogy a pragmatikus kutatás erősebben kifejlődjék s az oktatás nemzeti irányú legyen.

A török szellemi műveltség átalakításának területén legújabban megint rendkívüli munkába fogott a Gázi pasa: át akarja alakítani a török nyelvet, ki akarja belőle vetni az arab és perzsa szokat s ezeket eredeti török szókkal fogja pótolni.

A szellemi és társadalmi átalakulás mellett a török kormány főgondja a szárazföldi, vízi és légi haderők fejlesztése. Fegyvergyárakat létesítettek, hadihajóikat kijavították, a haditengerészet tisztjeit külföldre küldik tanulni.

A közigazgatást természetesen újjá kellett szervezni. A városok és falvak közigazgatására új törvényeket hoztak. A közbiztonság nagyot emelkedett. Régebben közönséges eset volt Törökországban, hogy egy gazdagabb embert a rablók elfogtak, elvitték a hegyekbe és csak tekintélyes összegű váltságdíj fejében bocsátották szabadon. Ma már ez az állapot megszűnt.

Nagy haladás van a vasút- és útépités terén. A régi kormányok 66 év alatt 3000 kilométernyi vasutat építettek, a köztársasági kormány tíz év alatt 2200 kilométernyit. Itt említem meg, hogy a köztársasági kor előtt Törökországban 534 kilométernyi telefonvonal volt, jelenleg több mint 42.000 kilométernyi van.

Nagyot fejlődött a gyáripár. Törvényt hoztak a gyáripár fejlesztésére s a fejlődést védővámokkal is hatásosan támogatják. A gyárak adót nem fizetnek, a külföldi nyersanyagok vámentesek. Tíz évvel ezelőtt 140 gyár volt Törökországban, jelenleg 2200 van. 1923-ban 16 millió török font értékű cukrot importált az ország, múlt évben 3 millió értékűt és 1934-ben már nem lesz szükség importált cukorra,

ellenkezőleg: exportra számítanak a törökök. Tíz évvel ezelőtt egy évben 400.000 kiló gyapjú szövöttárut állítottak elő, legutóbb 1,700.000 kilót. A pamut szövöttáruk előállításának emelkedése ugyanezen időben — 3 millió kilóról 10 millió kilóra — 7 millió kiló. Feleslegessé kezd válni a selyemárak behozatala, mely pedig régebben igen jelentős volt; a termelés emelkedése itt körülbelül tízszeres. Lisztkészletének jó részét eddig külföldről fedezte Törökország, ma kivitele van lisztből. Ilyenféle haladás van a bőrárak, cement, szappan s más iparcikkek előállításában is.

A földművelés fejlesztésére a kormány kedvező feltételek mellett gépeket ad a termelőknek, magvakat oszt ki közöttük s pénzügyi téren segíti őket; különös gondot fordít a mezőgazdasági gépipar fejlesztésére.

Sajátságos módon még a bankbetétek is növekedtek Törökországban. 1920-ban a betétek összege 1 millió török font volt, 1924-ben 6 millió, 1928-ban 22 millió, 1932-ben 40 millió. (Egy török font ma két és fél svájci frank.)

Erdős küzdelem folyik a betegségek ellen, melyek közül Törökországban valóságos nemzeti veszedelem a malária, de sokat pusztít a vérhaj, tüdővész s meglehetősen elterjedt a trachoma. Tíz évvel ezelőtt 620 orvos és gyógyszerész működött az országban, ma 1300 működik. A kórházi ágyak száma ebben az időben kétszeresére emelkedett: hétezerrel tízezerre.

A török nemzeti öntudatot minden módon emelni igyekszik a Gázi pasa s ezt elsősorban a történeti kutatás és a történeti oktatás reformjával óhajtja elérni. Az ő kezdeményezésére a török történet-tudósok ma azt bizonyítgatják, hogy a törökségnek rendkívül fontos szerepe volt az emberi műveltség kifejlesztésében. Visszamennek Kr. e. tízezer, sőt több esztendővel s bizonyítják, hogy a törökség működése kulturális tekintetben e régi időkben alapvető volt. „A törökök Közép-Ázsiából szétszóródva, azokon a helyeken, ahova mentek, megindították az első műveltséget és így lerakták Ázsiában a kínai és az indus, Kis-Ázsiában a hettita, Mezopotámiában a sumir és elámi és végül az egyiptomi, földközítengeri és római műveltség alapjait.” Ebben a szellemben művelik és tanítják ma az ókori történetet Törökországban. A középkori és újkori történetben kevésbé gyökeres a változás a tények megállapításában, de meglehetősen nagy a tények interpretálásában.

E nagy változások központja, hordozója a Gázi pasa emberfeletti akaratereje, nemzete nagyságában és jövőjében való törhetetlen meggyőződése. Korlátlan hatalmának alapja az az óriási tette, hogy Törökországot a sír széléről visszarántotta. A sèvres-i béke Törökország jó részét elvette s valószínűleg azzal a hátsó gondolattal készült, hogy az Észak-Kisázsiaiban megmaradó, életképtelen kis Törökország is hamarosan felosztásra kerül. A párizskörnyéki békeszerződések képtelen voltát semmi sem bizonyítja annyira, mint a sèvres-i béke. Ki hiszi ma azt, hogy ez a Gázi Musztafa Kemál pasa által visszadobott „békeokmány“ valóban alkalmazható, jogos és észszerű lett volna!

Milyen érzésekkel fogadja Törökország a Gázi pasa reformjait? A régi mohamedán fanatizmus nem halt ki végkép, ennek képviselői többször fel is lázadtak az új rend ellen, de e lázadókat habozás nélkül kivégezték. A régebbi kormányok alatt sokat szenvedett és elgyengült ország általában új korszakot, új életformákat vár. Különösen sokatmondó, hogy a Bolgáriában élő törökök, kik pedig e tekintetben semmiféle kormányzati kényszer alatt nem állanak, ha kezdetben némi idegenkedéssel tekintik is, de általában mint a törökök előrehaladásának szükséges eszközeit fogják fel a Gázi pasa reformjait. Különösen gyakran tapasztaltam ezt a városi lakosságnál. Igaz, hogy ezeket a szemük előtt levő bolgár műveltség is fogékonnyá teszi a reformok iránt.

Mi lesz a hatása e reformoknak, mi lesz Törökországból? Ez természetesen attól függ, mennyire sikerül a Gázi pasa reformjainak a törököket lelkileg újjászervezni. Mi magyarok szívből kívánjuk, hogy ez minél előbb és minél tökéletesebben sikerüljön.

A mohamedán vallásgyakorlat népi formáinak ismeretéhez.

(A tehvit szertartása Vidinben.)

A huszas évek második felétől kezdve nem rendszeresen, de érdeklődéssel tanulmányoztam Bulgária török régiségeit, néprajzát és nyelvjárásait. Itt töltöttem nyári szabadságideim jórészét. Jártam Sumlában, Madarában, Aboba-Pliszkában, Deli Orman területén (Razgradban), a Várna-környéki gagauz területen (Kesztricsben), Oszmán-Pazárban, Burgászban és öt nyári vakációt töltöttem Vidinben.

Érdeklődésemet különösen leköötötte ez az ősi dunai város, mely a legrégebb magyar történetben is szerepet játszik. A vidini törökség kihalóban lévő török népszívet, melynek tanulmányozása több szempontból fontosnak látszott. Vidin valaha jelentős török város volt, de ma a törökség csak kis töredékét alkotja a város lakosságának és kétségtelen, hogy ez a kis töredék is hamarosan szétszóródik. Érthető tehát, hogy elhatároztam, hogy ennek a pusztulóban lévő török népszívetnek népköltészetéből és szellemi néprajzából megmentem, amit tudok és leírom nyelvjárásának sajátosságait. Az utóbbi feladat fontossága utóbb derült ki: Vidin utolsó maradványai közé tartozik az északnyugat-ruméliai nagy török nyelvjáróterületnek, mely valaha Vidin tájától egészen Boszniaig terjedt. Gyér emlékeink vannak Boszniából, terjedelmes feljegyzéseink — Kúnos Ignáctól — Adakaléból és most már Vidinből is.

De a területtel való behatóbb foglalkozásra elsősorban mégis az bírt rá, hogy itt egy kitűnő közlőre akadtam. Egy Hádzser Abla nevű idősebb török nő volt ez a közlő, aki kártyavetésből, jóslásból és kuruzslásból élt; értelmes, élénk fantáziájú, szokatlan kifejező és szerkesztő képességű nő volt. Nem önálló alkotó, de ambiciózus és ügyes reprodukáló. Sok szöveget diktált nekem: meséket, dalokat, találósmeséket, a vidini ember életére vonatkozó szövegeket (születés, nevelés, gyerekjátékok, házasság, temetés, gyógyítás, a mohamedán vallásos élet népi formái stb.).

Hádzser Abla rendkívül érdekes asszony volt, akinek a népköltészethez és a szellemi élethez való viszonyáról külön tanulmányt lehetne írni. Vele való foglalkozásom alatt sok gondolatom támadt általában a közlő egyéniségét és a szövegek feljegyzésének módszerét illetőleg.

Közléseit természetesen a lehetőség szerint ellenőriztem, elsősorban nyelvi tekintetben. E munkában vidini ismerőseim nagy buzgalommal segítettek, az egyik nyáron különösen egy nyolcadikos diák, Haszan Eren, aki azután eljött Budapestre s ma — mint kitűnő török nyelvész és filológus — egyetemünk magántanára és az ankarai egyetemen tanít. Nagy hálával tartozom neki. Nevét a Magyar Nyelv olvasói jól ismerik.

Feljegyzéseimben — mint mondtam — több olyan szöveg van, mely a mohamedán vallásgyakorlat népi formáira vonatkozik. E szövegek egyike a tehvit néven ismert szertartásról szól.

Ez a név az arab *tawhīd*-ből származik, mely egyike az iszlám legfontosabb fogalmainak; sokat is írtak róla mostanában. A *tawhīd*, melyet a törökben, ha régi, arab betűs szöveget filológiai módon írunk át, *tawhīd* alakban írunk, azt jelenti, hogy 'eggyé tévés, egyedül valóvá tévés, egyedül valónak tekintés, az egyedülvalóság (Isten egyedülvalóságának) hite és megvallása, az egy Isten kultusza, a mohamedán vallás'.

A szót az új török helyesírás *tevhü*-nek írja s ez körülbelül mutatja a szó kiejtését is. A *tevhü* alak Vidinben — hangátvetéssel — *tehvü*-re változott.

A *tawhid*, *tevhü* szónak fent említett eredeti jelentésein kívül van az egyik régebbi jelentésből fejlődött más értelme is. Láttuk ezt a jelentést: «Isten egyedül valóságának hite és megvallása». Tovább menve, mivel az Isten egységének megvallása a *lā ilāhe illallāh* «nincs isten az Istenen kívül» szavakkal történik, a *tawhid* jelenti e formula kimondását is. «A *tevhü* formulája, — írja például Vidzsdáni a melámi-dervisekről írott könyvében (60. l.), ezek a szent szavak: *lā ilāhe illallāh*.» Ez az, aminek az alapján a *tevhü*, illetőleg a *tehvü* szó vidini jelentését megérthetjük.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, foglalkoznunk kell még a török szótáraknak a szóra vonatkozó adataival, illetőleg ki kell emelnünk, hogy a török szerzőktől való szótárak ismerik a szónak egy olyan jelentését, mely a legnagyobb nyugati szótárakban sincs meg. E jelentés: «a *lā ilāhe illallāh* formulájának gyakori ismétlése, illetőleg szertartás, mely főleg e formula ismétléséből áll.» Olvashatunk erről d'Ossonnál is, Tableau général de l'Empire ottoman c. művében. (IV., 639.).

Ehhez a jelentéskörhöz csatlakozik a *tehvü* szónak Vidinben feljegyzett, még sajátosabb értelme is, mely a következő: «a temetés után negyven nappal a mecsetben vagy otthon rendezett szertartás, melyen a jelenlévők hetvenezerszer mondják el a *lā ilāhe illallāh* formulát az elhunyt lelkéért».

Szövegem egy magánháznál rendezett *tehvü*-re vonatkozik, de hangsúlyoznom kell, hogy hasonló ceremóniát tartanak, illetve tartottak a mecsetben is. Erről Vidinben magam is hallottam s idézhetem a Kúnos Ignác gyűjtötte adakalei török népmesék¹ következő részletét: «*Hoşa... der ki — ben bügün gelemejem, zere gāmida tehvid var, oraja gidejim*». A kiadó ezt a mondatot így fordította (II. 40): «Der Hodscha sagte: ... ich werde diesen Tag nicht kommen, ich habe nämlich in der Dschami ein Gebet zu verrichten». A fordítás nem jó: a hodsza mentegetődzésül nem a mecsetben elmondandó imákra hivatkozik, hanem valami fontosabbra: arra a *tehvü*-re, melyet a mecsetben neki kell vezetnie.

A mecsetben rendezett *tehvü* alkalmával az elmondott formulák számlálására egy szolga kis zacskóba helyezett kővecseket oszt ki a jelenlévők között. Általában negyvenen vannak jelen, de lehetnek többen is. A számlálásnál segítségül veszik az olvasót is, melyet a hívők magukkal visznek a templomba. Állítólag ezt a formulát: *lā ilāhe illallāh*, *Muhammed resülullāh* óránként 1.500-szor lehet elmondani.

Lássuk már most azokat a felvilágosításokat, melyeket Hádzszer Ablától szerezttem. Ezúttal csak a magyar fordítást közlöm; a török szöveg a vidini törökségről szóló könyvemben fog megjelenni.²

Hádzszer Abla közlése a következő:

Ha negyven nap múlva³ *tehvü*-t rendeznek, legalább 40—50 személyt hívnak meg. «Tiszteltetnek, szíveskedj eljönni holnap a *tehvü*-re.»

Szakácsot fogadnak és e napra hideg ételeket készítenek. Ha tudni akarod, melyek ezek az ételek: készítenek 15—20 tányér *paluzet*, 15—20 tányér *mahallebit*, valamint levest, *jahnit*, *patát*, *bajildit*, *bamiát*, piláfot, helvát; a helvát tálakba teszik, sajtot és helvát; ha dinnyeérés ideje van, utoljára dinnyét és sajtot tesznek az asztalra. Ha bőven van szőlő, szőlőt és sajtot tesznek az asztalra.

A *tehvü* résztvevői a *qusluq* (késő délelőtt) előtt két órával gyűlnek össze. Elvégzik az előírt mosakodást, tiszta ruhát vesznek, fejüket az ima közben használt fejtakaróval burkolják be (*namazlig*) s kezükben olvasóval elmennek a *tehvü*-re. A helyiségbe, ahol a szertartás végbemegy, a Korán elhelyezésére szolgáló pulpitust helyeznek; letakarják tiszta törülközővel s rózsavizes edényt állítanak rá tele

¹ Türkische Volksmärchen aus Adakale. Materialien zur Kenntnis des rumelischen Türkisch, I. 28: 29.

² A számlálás módjának könnyebb megértésére itt előrebocsátom a következőket. Mikor az olvasón számlálva valaki elmondott száz formulát, letesz egy kukoricaszemet. Ha tízszer végigmondta az olvasóját, már tíz kukoricaszeme van s ekkor a szertartás vezetője letesz egy datolyamagot, mely tehát ezer formula elmondását jelenti.

³ Az előbbi fejezetben a temetési szokásokról volt szó.

rózsavízzel; vannak, akik a rózsavizet pohárba helyezik. Amikor a tehvit megkezdődik, mindenki megmeríti olvasóját a rózsavízben, majd kihúzza belőle. Az olvasót a jelenlévők tenyerük közt forgatják, majd kezükkel arcukat dörzsölik.

A hodzsza datolyamagokat tartalmazó zacskót hoz.⁴ Leszámol 70 magot s leteszi maga elé. Mindenkiné tiz (kukorica) szemet ad. Majd felkészül a Korán olvasására s Isten bocsánataért könyörög (*istiğfār*); ezen könyörgés után következik a Korán olvasása. Amikor ezt elvégezte, néhány imát mond. Ezen imádságok után az összes jelenlévők elmondják százszor, olvasójukon számolva, a bűnbocsánatot kérő formulát. Majd átmenetképpen egy imát mondanak s utána százszor elmondják olvasójukon számlálva: nincs isten az Istenen kívül (a *Muhammed resülulláh* kifejezést csak egyszer teszik hozzá). Azután a hodzsza imát mond. Majd harmincháromszor elmondják olvasójukon számolva: ⁵ «kérem Isten bocsánatát/ és hozzá fordulok» (*estāwfirulla ve etübu ilajh*).

Amikor befejezték, elénekelnék egy himnuszt. (Mások azt mondják, hogy egyes helyeken nem énekelnek a *tehvi* folyamán.)

Azután elkezdik a tehvit recitálását, számlálva az olvasón a szokásos formulát: «nincs isten az Istenen kívül, nincs isten az Istenen kívül...» Az előbb kiosztott (kukorica) szemek arra szolgálnak, hogy ezt a formulát ezerszer mondják el, vagyis tiz, egyenként százas szakaszban. Amikor valaki a tízszer száz recitálást befejezte, mutatja a hodzsának, illetőleg felemeli az olvasóját. A hodzsza ezt egy sorozatnak tekinti s egy datolyamagot ledob a földre. Ha hatvanan vannak, vagy általában hetvennél kevesebben, azt mondják: nem teljes. Akkor ketten recitálják a formulát a tiz magszemnek (illetőleg a maradék magszemeknek) megfelelőleg.

Amikor a formulát már 70.000-szer elmondták, a recitáció véget ér.

Ezután imákat mondanak s a hodzsza elmond egy hosszú imát. Valamennyien ámennel felelnek. Befejezésül elmondanak egy *fāihát* (a Korán első szűrāja) s arcukat kezükkel dörzsölik: (mindext) a halott sírjához küldik. Azután valamennyi résztvevő vállát kendővel takarják le s asztalhoz tessékellik őket.

Minden asztalnál van egy ember, aki tud imákat mondani. Amikor már készülnek felállni, ez az ember imát mond s mindnyájan ámennel felelnek. Amikor az illető az imát befejezte, valamennyien mondanak egy *fāihát* és felemelkednek. Minden vendégnek mosdótálat és vizeskancsót nyújtanak; vizet öntenek, hogy a vendégek mossák meg kezüket. Aztán törülközőket osztanak szét, hogy megtöröljék kezüket. Azután elvonulnak s az asztalt leszedik.

Ekkor más vendégeket hívnak asztalhoz, számszerint tizenkettőt. (Eddig ezek egy másik szobában várakoztak.) Amikor ezek az étkezés végétével felállni készülnek, ismét imát mondanak: valamennyien elmondanak egy *fāihát* és felállnak. Mialatt ezek a vendégek megmosák kezeiket, újból terítenek. Annyiszor terítenek, ahányszor szükséges. Mindenki sor kerül: estig mindenkit kiszolgálnak s ezzel a szertartás véget ér. — Eddig tart Hádzser Abla közlése.

Ami a Bulgária és általában a Balkán félsziget többi mohamedán vidékét illeti, ezekre nézve nincsenek értesüléseim. Az elmondottak alapján feltehető, hogy a ritus vidékenként elég jelentős változásokat mutat.

A számomra hozzáférhető tanulmányok⁶ tanúsága szerint hasonló megemlékezések számos más mohamedán országban ismeretesek, de a temetés után negyvenedik napon tartandó szertartás igen sokféle lehet. Kezdjük Egyiptommal.

Itt az a szokás, különösen a gazdagoknál, hogy negyven nappal a temetés után ismét gyászszertartást rendeznek. A gyülekezet éjjel ül össze, a lehető legnagyobb számú *fukahával* (törvénytudóval) a Korán recitálása céljából. Valamely állatot (rendszerint juhot) ledolnak avagy elegendő mennyiségű húst szereznek, hogy a recitálókat megvendégelhessék s a szegényeknek is adhasanak belőle. Ezt a gyülekezetet *arbe'in*-nak (negyven; a negyvenedik nap a temetés után)

⁴ Brown, *The Dervishes* 57, 65.

⁵ Az olvasó három szakaszból áll s mindegyik szakasz 33 szemből: az egyes szakaszokat egy-egy nagyobb, *durag*-nak mondott szem választja el egymástól.

⁶ A. S. Tritton cikkét (*Muslim Funeral Customs*, Bulletin of the School of Oriental Studies, London, IX—1938, 653—661) nem tudtam megszerezni.

nevezik s ez ugyanilyen módon van meg a koptoknál is, náluk azonban a fokahák helyett a pap jön imákat mondani. A zaidók szintén követik ezt a szokást, de náluk harminc nappal a temetés után van a szertartás. Az imákat a rabbi a háznál mondja el, de sem valamely állat leöléséről, sem húsfogyasztásról nincs szó.⁷

Másutt, sőt még Egyiptomban is, a szertartást többé-kevésbé eltérő módon végezhetik. Lane szerint a negyvenedik napon, illetve a negyvenedik napot követő első csütörtökön vagy pénteken az egyiptomi mohamedánok a halott sírjánál olyan szertartásokat végeznek, melyeknek a balkáni tehvithez semmi köze. Többek között a szegényeknek süteményeket osztanak.⁸

Bourrilly Marokkóból a következő adatot közli: «negyven napon át félreteszik az asztalnál a halott részét és a szegényeknek adják. Végül a negyvenedik napon megépítik a sírt és ismét szadakát (adományt, alamizsanát) adnak a *talebek*-nek (az egyházi hivatalnokoknak) és a szegényeknek».⁹

Konstantinápolyban fánkot sütnék a temetés utáni negyvenedik napon, melyet a rokonok és szomszédok között osztanak szét a halott lelkéért.¹⁰

Stanislaw Kryczyn'ski Tatarzy litewscy (A litvániai tatárok. Warszawa 1938. 249. l.) c. munkájában a következőket írja: «Negyven nap múlva a sírnál megismétlik a temetési szertartást. Felolvassák a Jásin szúrát is. Ezenfelül a gazdag tatárok ezen a napon lakomát rendeznek a család tagjai, a szegények és a halottmosók számára. Szegény halottak esetében ilyen déli vagy esti tor a haláleset évfordulóján szokásos».

Hasonló megemlékezést találunk a perzsáknál, ezt H. Massé így írja le: «*Celle* vagy *arba'ia*. Negyven nap múlva kimennek a temetőbe, ahol egy-két órát a sírnál töltenek».¹¹

A *tehou* szertartása bizonyos mértékben emlékeztet a *halmra*,¹² melyet Perzsiában a halált követő napon vagy három napon belül tartanak. Megtaláljuk itt is a rózsavíz használatát, a Korán-olvasást és a lakomát; az előkelő személyekre vonatkozó megemlékezést a mecsetben végzik, de a legtöbb efféle szertartás a háznál megy végbe.

Némely altáji népnél szintén találunk különleges, lakomával egybekötött szertartásokat a halált követő negyvenedik napon.¹³ A románoknál is él az a hit, hogy a halott lelke negyven napig a földön marad.¹⁴

Megjegyzendő még, hogy a negyvenedik napon a bolgárok is végeznek bizonyos szertartást a templomban vagy a sírnál.

Lane (i. h.) figyelmeztet az Oszövetség következő versére: «És mikor elmultak volna a' negyven napok (mert annyi napjoknak kell azoknak bételni, kik drága kenetkel megkenettetnek), siraták ötöt (Jákóbot) az Egyiptombéliek hetven napig» (Teremtés könyve 50 : 3).

Az adatokat könnyű lenne szaporítani. Az eddig felsorolt adatok is elegendők azonban annak megállapításához, hogy a szóbanforgó esetekben alighanem négy lényeges elem keveredéséről van szó:

- a) megemlékezés a halottról 40 nappal a temetés után;
- b) más halotti megemlékezések;
- c) bizonyos rituális formák;
- d) halotti tor, ételmiszerosztás.

Contribution à la connaissance des formes populaires du culte musulman (La cérémonie du tehvit à Vidin). L'article paraîtra en français dans: Ignace Goldziher Memorial Volume. Part I. Budapest.

⁷ M. Galal, «Essai d'observations sur les rites funéraires en Egypte actuelle relevés dans certaines régions campagnardes». Revue des Études Islamiques. 1937, 192. l.

⁸ Lane, Sitten und Gebräuche der heutigen Aegypter. III, 165. l.

⁹ Éléments d'ethnographie marocaine. Paris, 1932. 112. l.

¹⁰ Mészáros, Keleti Szemle VII, 324. l.

¹¹ Croyances et coutumes persanes. I, 107. l.

¹² Massé, i. m. I, 104—6. l.

¹³ Uno Harva, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker, 321 kk. l.

¹⁴ Fél Edit szlves közlése.

Az „életvessző” egy vidini török mesében

Azokkal a török szövegekkel, amelyeket 1931 és 1938 között Bulgária északnyugati részében, az Al-Duna mellett levő Vidinben feljegyeztem, már több helyütt foglalkoztam,¹ anélkül azonban, hogy magukat a szövegeket közöltem volna. Most végre — post tot discrimina rerum — „Die Türken von Vidin — Sprache, Folklore, Religion” című munkám az Akadémiai Kiadónál megjelent (1965-ben). Tartalma: bevezetés, nyelvtan, szójegyzék és szövegek fordítással (tizennyolc mese, öt elbeszélés, népdalok, találós kérdések, népszokások, gyógyítás, vallási és családi élet).

Most a mesék egy részletkérdésével akarok foglalkozni.

Ezek a mesék kiegészítésül szolgálhatnak egyrészt ahhoz a szép és szám szerint is jelentős meseanyaghoz, amelyet Kúnos Ignác a Vidintől nem messze fekvő Duna-szigeten, Ada-kalén gyűjtött össze 1907-ben, másrészt ahhoz a 2500 iztambuli és anatóliai meséhez, amelyet Eberhard és Boratav dolgozott fel a „Typen türkischer Märchen” (Akad. der Wiss. und der Lit. Wiesbaden 1952) című s az oszmán-török mesére vonatkozó ismereteinket revelációszerűen kibővítő munkájában.

A vidini mesék folklorisztikai elemzése nem az én feladatom. Itt csak egy meseszöveg két szavát, illetőleg egy motívumát kívánom tárgyalni úgy, ahogy az filológiai problémaként a mesék fordítása közben felvetődött. Az *oyuncaq* (y = magyar j, c = dzs, q = k) 'játékszer' és a *tiken* 'tüske' szavakról, valamint a mögöttük meghúzódó motívumról van szó. A mese teljes fordítását közlöm, mert enélkül a kérdés összefüggései nem érthetők. Szövege: i.m. 127.

A LUSTA HASZÁN

Egy időben, amelyik volt is, nem is, volt egy király. A királynak volt egy leánya. Amint a király egy nap a leányával az ablaknál ült, látja a leány, hogy apjának lustáit hajtják kifelé. Elnyúlnak a földön, még a karjukat felemelni sincs tehetségük.

Nézi a leány, s azt mondja: „Emberré csinálok én ezekből, apa”. „Márhogyan lehetne ezekből emberré csinálni, leányom, és hogyan tudnának ezek egy házat ellátni?” „Ellátnák, miért ne látnák el? Hozzámegyek én ehhez a lusta Haszánhoz.” „A hím madár rakja-e a fészket vagy a nőstény madár?” — kérdezi az apja. „A nőstény rakja a fészket” — mondja a leány. „Nohát ha így vagyunk, pusztulj innét! Nem vagy többé gyermekem. Fogjátok meg, és vessétek egy libaólba!”

¹⁰ Előzi az apa a leányát, ez meg tüstént odamegy a lusta Haszánhoz. „Eljöttem hozzád — mondja —; tudsz-e te rólam gondoskodni? Szívesen lennék a feleséged.” „Hogyne — tudok én rólad gondoskodni”, feleli a lusta Haszán. Míg a leány ezeket mondja,

¹ L. „Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens” c. munkámat (Szófia 1956), 6. f. jegyzet.

kezével egy játszószert csinál, ezzel ráút a legényre, hogy a vérért megpezsdítse. Azt mondja neki: „Ha valaki megkérdez téged, hallottad-e, s te erre azt mondd, hogy nem hallottam, s hogy láttad-e, s te: nem láttam, s hogy tudsz-e róla, s te: nem tudok — mindenütt megélsz. Most pedig kérjünk kölcsön a szomszédtól kötelet meg baltát, s menj fát hozni, meg kell szereznünk, amiből megölünk. Hozzál ma három nyaláb fát. Kettőnek az árát megesszük, a harmadikét kötélre félre tesszük.”

Elmegy a lusta Haszán, hoz három nyaláb fát. Egynek az árát félre tesszik, a másik kettőnek meg enni valót vesznek a háznak. Így megy ez néhány napig: egy idő múlva megveszik a pénzért a kötelet meg a baltát és visszajárják a szomszédnak a kötelet meg a baltáját. „Itt a köteled meg a baltád, szomszéd, mi is vettünk már. Istén fizesse meg jószágodat.” Akkor aztán azt mondja az asszony a férjének: „Érdelj csak, most majd négy nyaláb fát hozol, mert már saját kötelünk van. Kettőnek az árát megesszük, a másik kettőt meg félre tesszük egy szamárra. Most te magad hordod a terhet, azután majd a szamár hordja.” Összegyűjtik a szamár árát és vesznek egyet.

„Most menj és nekünk vágj fát három napig. Ünnepe van, nincs kinek eladni, legyen hát ez a mi tűzifánk télire.” Elmegy a lusta Haszán fát egy szellemlakta hegyre. Vágja, egyre vágja a fát, megrakja belőle egyszer a szamarat, s viszi haza. A többi meg ott marad. Reggel kimegy, hogy hazahozza a fát, hát látja, hogy mind megégett, az egész szén lett. „Hazaviszem, hogy lássa az asszony s ne verjen meg.” Amint hazaviszi a szén, a királylány megnézi: „ez arany, nem szén”. Így szól a lusta Haszánhoz: „Menj, szedd össze mindet, fedj be fűvel egy szekeret, és éjszaka, alkalmas időben, amikor az emberek már nincsenek kint, visszajössz.”

El is megy a lusta Haszán, de ott felejtí magát. Az asszony meg vár, vár tizenöt nap elteltéig. Akkor aranyat vesz magához s elmegy a fő ácsmesterhez. Azt mondja: „Szedd össze valamennyi ácsot és csinálj nekem gyorsan egy palotát, de nagyobb legyen, mint magaté a királyé.” „Rendben van, úrnőm.”

Akkor elmegy a kárposok főmesteréhez: „Készíts ennek a palotának minden szobájába berendezést.” „Rendben van, úrnőm.” Az ácsok tizenöt nap alatt megcsinálják a palotát, a kárposok meg elkészítik a berendezést. A királylány bevonul a házba, rendezgeti, benne lakik.

A töviset pedig, amivel a lusta Haszánt megverte volt, az ajtóra akasztja.

Akkor látja, hogy a lusta Haszán éppen jön. Gödörbe ásnak, abban az aranyat fölhalmozzák és befedik. „Fogd magad, uram, kerekedj fel, ülj be a kávéházba s ha megint valami munkát találsz, vigyázz, vissza ne utasítad.” Mikor egy napon elmegy a kávéháza, látja, hogy bejön egy ember. „Jemen királyától Fez királyának ennyiért meg ennyiért árú vizünk. Ki jön?” Mennek is, meg nem is. Megkérdezik egyikőtől is, másiktól is. „Hát hát akartok jönni?” Egyik azt mondja: „Megyek.” A másik meg ezt mondja: „Nem megyek.” „Hát te jössz-e, lusta Haszán?” „Várj, majd megkérdezem otthon.” Azt mondják neki otthon: „Menj, miért ne mennél? Ha arra: láttad-e, — nem láttam, hallottad-e, — nem hallottam, tudsz-e róla, — nem tudokkal felelsz, mindenütt megéltetted találsz. Járj szerencsével!”

Oda megy a lusta Haszán. „Jössz-e lusta Haszán?” „Megyek.” A lusta Haszánt a leghátulsó tevére ültetik. Mennek-mennek, egyszer csak megismerik. „Hossz-e föl a kútból nekünk vizet, lusta Haszán?” — „Hozok én, csak lent ne felejtsetek a kútban. Hadd kötök kötelet a derekamra, a másik végét a tevé lábára, a tevé majd kihúzza.”

Leeresztik a kútba, s itt két békát lát. Azt mondja a béka: „Tudod-e, kik vagytok mi?” — „Nem tudom.” „Láttál-e minket?” „Nem láttalak.” Ezt megkérdezik még egy párszor. Aztán a békák megpattannak, s a lusta Haszán látja, hogy ott egy csinos bá. „Adl ezt a jegyet apámnak” — s egy gyémántos pecsétet ad neki, — „jöjjön el értem — mondja — s vigyen el innét.” A leány meg egy aranyalmát ad neki. „Jöjjön el az apám s menten ki innen bennünket.”

Míg ő ezekkel beszélget, a tevék továbbmennek. Azt hitték, hogy a lusta Haszán el is pusztult már ott. De a lusta Haszán lassan kijutott a kötélen. Látják a társai, hogy a lusta Haszán kijött, előkerült, a tevéjére föl szállt, ott ül, a kezében meg egy pecsét van. Kérdezik tőle: „Honnan vetted ezt, lusta Haszán?” „Nem tudom.” „Ki adta azt neked?” „Nem láttam.” „Nem adná-e nekünk?” „Odaadom, de akkor ültessetek engem egy középső tevére.” Elveszik tőle a pecsétet, s akkor látják, hogy a kezében egy aranyalma van. „Honnan vetted ezt, lusta Haszán? Ki adta ezt neked?” „Én azt nem láttam.” „Nekünk adod-e?” „Nektek adom, de csak akkor, ha engem az első tevére ültettek.” Odaültetik. Elveszik az almát, haladnak tovább.

Elérnek a király palotájához, átadják az árú, aztán elszélednek. A király kéri őket, hogy a bérüket átvegyék. Akkor látják, hogy a lusta Haszán sehol sincs. Amikor az

emberc a bérüket átveszik, meglátja a király az almát meg a pecsétet. „Honnan vettétek ezt?” — kérdezi. „A lusta Haszán adta.” Előszólítják a lusta Haszánt, s a király megkérdi: „Honnan vetted ezeket?” „Nem láttam én semmit.” „Ki adta ezt neked?” „Tudom is én.” „Ehes ez az ember. Hozzatok asztalt, étellel megrakva, hadd egyen.” Megeszi az ételt, akkor újlag kérdezi a király: „Honnan vetted te ezeket?” „Nem tudom.” „Ki adta ezeket neked?” „Nem láttam.” „Adjatok neki egy pár pofont.” Megint kérdezi: „Hol vetted ezeket? Elviszel engem oda?” „Jó, gyөрünk, elviszlek.”

Elmennek a kúthoz, a király kihúzza a fiát, meg a lányt is. Amint meglátja őket, elájul, s azután azt mondja a lusta Haszánnak: „Kívánj tőlem, amit csak akarsz.” „Mit kérjek én tőled — feleli —, te is csak olyan ember vagy, mint én.” A király látja, hogy ez kissé tökéletlen, azt sem tudja, mit kívánjon. A király ír egy iratot, pecsétet nyom rá, pénzt is ad neki, amennyit csak akar.

Hazatér, elébe jön a felesége: „Isten hozott, uram!” „Adjonisten!” „Nos, szerencsével jártál-e?” „Isten segítségével.” Előveszi az iratot, odaadja a feleségének. Az asszony olvassa, hát az van benne, hogy férje legyen a király.

A királynő felveszi a feredzsajt s megy egyenest az apjához. Engedélyt kér, hogy belépessen hozzá. Az apja megengedi, hogy belépjen s szóljon néhány szót. Köszön neki s odaadja az írást az apjának; az apja elolvassa az írományt: váljon meg a királyságtól s vegye át azt a lusta Haszán. Azt mondja a király: „Könyörülj meg rajtam, leányom.

„Kérlek, hadd legyek én a lusta Haszán pasája.” Azt mondja a leány: „Látod-e már, apa, hogy ki rakja a fészket? A him madár, vagy a nőtény?” „Úgy látszik, leányom, a nőtény.”

Ők elérték a céljukat, érijük el mi is.

Mesénknek széles körű elterjedése van. Eberhard—BorataV a 256. típusként, „Der faule Mehmet” megjelöléssel behatóan tárgyalja (308—10. l.). A vidini változat motívumokban gazdag s egyben kerek történetet ad. A minket foglalkoztató motívumot Eberhard—BorataV sem itt, sem másutt nem említi, azt ti., hogy a lusta Haszánt a királynő egy „játékszerrel”, illetőleg „tüskével” tevékeny életre serkenti.

Nem kétséges, hogy itt a folklorisztikai irodalomban sokszor megtárgyalt ősi szokásról, a vesszőzésről, pontosabban az „életvesszővel” való vesszőzésről van szó. Ismeretes e szokásnak egy változata, amely szerint egy lusta személyt (legtöbbször asszonyt, ritkábban férfit) vagy állatot vesszővel vagy másvalamivel, pl. hamuval töltött zacskóval megvernek, hogy benne az életetört felkeltsék, erősítsék.³

Az életvesszőre vonatkozó vidini elképzeléseket illetőleg, sajnos, csak azokra a gyér és homályos adatokra támaszkodhatom, amelyeket maga a mese nyújt. A kérdést Vidinben többekkel megbeszéltem, de használható anyagot nem tudtam kapni tőlük.

Az életvessző háromszor fordul elő a mesében, mégpedig a 13., a 32. és a 44. sorban. Az első helyen *oyuncag*-nak 'játékszer'-nek van nevezve, és annyit tudunk meg róla, hogy a leány saját kezével készíti mindjárt a lusta Haszánnal való megismerkedésekor. Hogy milyen anyagból, arra nem kapunk választ. A királynő megveri vele a lusta Haszánt, hogy „vérét pezségésbe hozza”, hogy erejét felserkentse. Azután jó tanácsokkal látja el, hogyan viselkedjék, hogy az életben előbbre jusson. Mindez összetartozik egy eszmecsoporthoz, amely itt csupán bizonyos vonásokkal van körvonalazva.

Úgy gondolom, hogy a 32. sorban szintén az életvesszőre történik célzás. Arról van itt szó, hogy a lusta Haszán fél hazamenni, mert nem visz magával fát, s ezért az asszony meg fogja verni, — nyilván az életvesszővel.

³ MANNHARDT, WILH.: *Wald- und Feldkulte*. Berlin, 1904—1905. 2 köt. I., 251 skk.

³ Az életvessző hiedelmének magyarországi változatairól l.: A magyarság néprajza II, 406—7 (VISKI Károly); a németországi változatokról: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* V (1932—1933, a *Lebensurte* címszó u.) és X Register (1942, a *Schlag* címszó a. is).

Nem lényegtelen azután, amit az életvessző említésének harmadik helyén tudunk meg. A házaspár itt már meggazdagodott, de emelkedésüknek még csak a kezdetén vannak. Mindenesetre megvan már a nagyszerű palotájuk. Amint a királylány — a lusta Haszán távollétében — beköltözik a palotába, és díszítgeti, külön említve van, hogy azt, amivel a lusta Haszánt korábban megverte, az ajtóra akasztja.⁴

Az életvessző a mesében többször nem fordul elő, ez az egész, amit róla megtudhatunk. De van még valami, ami nagyon fontos: az életvesszőt a mese itt a harmadik helyen *tiken*-nek, 'tüské'-nek mondja, tehát az nyilván tüskés növényből vagy növényrészekből készült.

A rendelkezésemre álló török szótárak mit sem tudnak arról, hogy a *tiken* (az oszmán-török köznyelvben *diken*) szó jelentene olyasmit, ami az „életvessző”-vel vonatkozásban van. Az *oyuncaq* címszók alatt sem találtam semmi figyelemre méltót. A *tiken* szó jelentése 'tövis, tüske, tű'; az oszmán-törökben és más török nyelvekben gyakran előfordul különféle tüskés növények, bokrok és fák nevében is. Az *oyuncaq* jelentése pedig 'játékszer', átvitt értelemben is használatos. Ha nincs is kizárva — bár ez éppenséggel nem valószínű —, hogy a két szó használatában mesélőmnek, Hacer Ablának a nagy leleménye is közrejátszott, az nem kétséges, hogy az *oyuncaq* és a *tiken* megnevezések mögött valami, e két szóval találóan megjelölt reális tartalom rejlik.

Egy adatot kiemelek a szótárakból: *tiken*-*oti* Vidinben 'csalán'-t jelent, és a csalánt bizonyos helyeken tényleg életvesszőként használják. De a mi mesénk életvesszeje nem csalán. Nem ez a kérdés megoldása.

A vidini törökök szoros kapcsolatban élnek — jobban mondva éltek — Ada-kale törökjeivel. A nyugat-ruméliai török nyelvnek majdnem ugyanazt a nyelvjárást beszélték és — ami az általam feljegyzett vidini meséket illeti, több közülük megvan Kúnos ada-kalei mesegyűjteményében is.⁵ Mármost ebben a gyűjteményben is van egy hely (Szövegek 126—27, fordítás 176), amely ide tartozik, és a mi kérdésünket megvilágítja. Ez egy másik mesében van, a szörnyeteg Evrem Beyről (tulajdonképpen egy szép hercegről) szóló ismert mesében, s ennek egy változatát Vidinben és is feljegyeztem. Az a leány, aki az ada-kalei mesében Evrem Beyt, ezt az akkor kéz- és láb nélküli, tömlő alakú teremtményt tanítani kényszerül, — megholt édesanyja tanácsa szerint — egy rózsatörőről vett tövises bottal megüti, mire ennek vére pezsgésbe jön és „a könyvet (a Koránt) elejétől végig elolvassa”. Lássuk a dolgot részletesebben.

Az ada-kalei mese ide vonatkozó része magyarul így hangzik:

A sírból ismét szólt egy hang: „Lányom, ha még tanítani a padisah fiát [Evrem Beyt], kérj magadnak sündisznóbőrből egy ruhát, öltsd magadra, végy kezébe egy rózsaszálból való tövises botot, tedd a Korán-állványra a Könyvet és hozasd magad elé a tömlőt; ha a rózsaszálból egyet rávágasz, nekiveselkedik [Kúnos: „springt er auf dich”] és olvasni kezd.” A leány azt mondta, hogy jól van, folytatta útját a vezírral és néhány nap múlva megérkeztek a szörnyeteg. A leány azt kívánta a padisahtól, hogy csináltasson neki sündisznóbőrből ruhát. A padisah megcsináltatta a ruhát, amelyet a leány kívánt; a leány felvette, kezébe fogott egy tüskés rózsaszálból, a könyvet az állványra tette, maga elé hozatta a tömlőt és a bottal ráütött: „Na, most olvass!” A tömlő nekiveselkedik [Kúnos: „springt auf”, a törökben *saldırır—saldırır*], és elejétől végéig elolvassa a Könyvet.’

⁴ *qapiya* 'ajtóra', dativus, s ez többször is értelmezést enged meg, általános megjelölés annak a helynek, ahova a cselekvés irányul (-ra, -hoz, mellé).

⁵ *Materialien zur Kenntnis des rumelischen Türkisch*. I., II. Leipzig/New York 1907.

A tövises bot, amellyel a leány Evrem Beyt megüti, nem a fenyítést szolgálja; a leány mindjárt munkája legelején használja. Azonos a lusta Haszán vidini meséje *tiken*-jével; mind a lusta Haszán meséjében, mind pedig itt, egy rózsatőről származó, természetfeletti hatású tuskés botról van szó, amely a lusta Haszán, illetőleg Evrem Bey vérét pezsgésbe hozza. Kúnos fordítása tehát ebben az értelemben javítandó. A *saldırır* — *saldırır* kettős kifejezés nem felugrás-szerű egyszeri cselekvést jelöl, hanem egy tartósabb állapotba jutást, helyes fordítása tehát nem „felugrik”, hanem „nekivesélkedik, nekitüzesedik”. A mese szerint a leány megüti Evrem Beyt, és ez csak azután jön izgalomba, nem pedig fordítva, — és akkora buzgalom fogja el, hogy a Koránt egyszeribe elejétől végéig elolvassa. Ez az életvessző hatása.

Evrem Bey meséje az anatóliai mesekincsben is megvan, és az életvessző motívuma itt is felbukkan, mégpedig teljes világossággal. Eberhard és Boratav (im.) ezt az anatóliai mesét a 106. szám alatt „A fekete kígyó” néven tárgyalja (a kígyó neve a változatokban *Peltem Bey*, *Urem Bey* [= *Evrem Bey*] és *Sultan Mar.*). Ennek a nagyon elterjedt anatóliai mesének az első fele (az 1—7. motívum) a vidini „Evrem Bey” meséjével lényegében azonos. Az ötödik motívum Eberhard—Boratav szerint így hangzik: „Azután a kígyó megöli valamennyi tanítóját, míg csak azt a mostohalányt nem hivatják. Ő — halott édesanyja tanácsa alapján — negyvenegy rózsatőről származó virgáccsal megfenyíti a kígyót.” Eszerint a rózsatörök is fenyítőeszközként szolgálnának. Ha azonban ennek a mesének pl. egy ismert török mesegyűjteményben, a Billur Kösk-ben található változatát elolvassuk, a dologról egészen más képet kapunk. Itt a leány halott anyja így szól: „Lányom, ne félj! Szedni fogsz negyvenegy rózsavesszőt, és elmegy ahhoz a kígyóhoz. Ha megtámad téged, üsd negyven vesszővel. Eggyel serkentsd fel.”⁶ (Motívumhasadás, az ada-kalei változat az eredeti.)

Néhány jellegzetes körülményt szeretnék még kiemelni: 1. mindkét esetben egy fiatal párról van szó; 2. az életvesszőt a nő készíti és kezeli; 3. a vidini szöveg szerint a vesszőt az ajtón vagy az ajtónál, tehát szembeötlő helyen tartják a házban; 4. a vessző rózsatőről származik, tuskés, mint sokszor másutt, más népek hiedelmeiben is; 5. az életvessző használata itt nem bizonyos meghatározott napon, évszakban vagy alkalommal történik, hanem szükség esetén.

Az elmondottak összefoglalására nincs szükség, a dolog egyszerű és világos. A folklór szakemberei az életvessző-komplexum balkáni és kisázsiai formáiról többet mondhatnak.⁷ Véleményem szerint ez a mesemotívum régi a törököknél. Jelen feladatomat azonban csak abban láttam, hogy vidini mesémnek az életvesszővel kapcsolatos motívumát filológiailag elfogadható alakban megvilágítsam.

⁶ Török szövege az Egyetemi Török Intézet című lap nélküli Billur Kösk kiadásában a 193. lapon, németül MEXNER Billur Kösk fordításában a 186. lapon. Az idézett rész utolsó két mondatának török eredetije: „*kırkı ile vur, birisi ile dürd*”.

⁷ A nagy oszmán-török tájázótár, a „Söz Derleme Dergisi” 6. részében, a „Folklor Sözleri” című füzetben (Ankara 1952) és Mészáros: *Osmänisch-türkischer Volks Glaube* (KSz VII, 1906) című cikkében semmi idetartozót nem találtam, de tudom, hogy az életvessző hiedelme él a Balkánon is, Elő-Ázsiában is. RITTER Hellmut professzor — levélbeli közlése szerint — Szíriában jegyzett fel egy a vidinihez hasonló mesét.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

AKADÉMIÁNK ÉS A KELETI FILOLÓGIA. [80]

Midőn a Magyar Tudós Társaság 1831-ben működését megkezdte, az volt a közfelfogás, hogy az Akadémia első sorban a magyar nyelv művelésére van hivatva.

Ezzel szemben a Tudománytár első kötetét 1834-ben — az Akadémia által eléje szabott elveket követve — így nyitja meg Toldy Ferenc, a Tudománytár szerkesztője :

«[a tudós] fárasszó pályáján méltán várhatja az olvasótól, hogy midőn vele gondolatokat, ismereteket közöl, ez. elfogódott ítélettel azoknak formáin ne akadozzon . . . A magyar tudós társaság . . . a Tudománytárban megjelenő eredeti értekezések vizsgálatában is leginkább azok belső becsét véteti tekintet alá . . .»

Báró Eötvös Loránd elnöki székfoglalójában (*Akad. Értes.* 1889 : 146.) a következőket mondja :

«A cél tisztán áll előttem. Az Akadémia alapszabályai-ban azt olvassuk, hogy célja a tudomány és irodalom magyar nyelven művelése és terjesztése, történetének szelleme pedig ezt súgja : törekedjünk arra, hogy nemzetünk magyar, de nemesak magyar, művelt is legyen, s mint ilyen, megállja helyét a számban nagyobb, hatalomban erősebb európai nemzetek között.»

Tehát a tudomány és irodalom magyar nyelven való művelésén kívül Eötvös is különösen hangsúlyozza, hogy az Akadémiának a magyar műveltség, természetesen első sorban a magyar tudomány emelésén kell fáradoznia s csaknem szembehelyezi az alapszabályok által kimondott tételt azzal, amit «az Akadémia történetének szelleme súg».

Valójában úgy van a dolog, hogy az Akadémia fejlődésének történetében mindkét gondolat érvényesül.

Az Akadémia nem lett nyelvművelő társasággá, de a magyar tudomány kifejlődését az az eszme tette lehetővé és irányította hosszú ideig, mely az Akadémiát a közfelfogás szerint életre hívta.

A magyar szellemi élet létkérdése volt ez a XIX. század elején. «Honi nyelven művelni a tudományokat»: azaz nem lenni függeléke idegen szellemi központoknak, hanem a multjában, érzésében egységes magyarság számára — a magyar nyelvre való korlátozódás által — önálló tudományos központot teremteni. Ezzel az egész vonalon magyar problémák kerültek előtérbe s minden tudományos törekvés ezekből sarjadt ki.

Ennek a programpontnak, a tudományok magyar nyelven való művelésének fontosságát alig érti meg, aki a magyar tudomány mai nagy szervezetét látja, pedig első-sorban ez tette lehetővé a szervezet kiépülését, a tudományos élet fejlődésének azt az ösztönző-rű határozottságát, melyet egyedül a hazai talajhoz való kapcsolódás biztosíthat.

A távolabb álló szemünkre hányhatja, hogy egy-egy oly terület művelését, melynek külföldön számos munkása van, nem tartottuk elsőrangú feladatunknak, hogy őstörténetünk kérdéseinek s más hasonló problémáinknak sokszor nagyon is nehéz, nagyon is hipotétikus jellegű megoldásai kedvéért figyelmen kívül hagytunk nemzetközi problémákat, melyek területén jóval könnyebben, biztosabb eredményeket értünk volna el s nem veszi észre, hogy egy eszméiben, stílusában, sőt munkamódszerében is egységes és sajátos magyar tudomány, mely egy egészségesen fejlődő nemzetnek egyik legfontosabb életnyilvánulása, csak ezen a módon fejlődhetett s hogy elértük azt, hogy ma magyar kérdésben döntő szava csak a magyar tudománynak van, s hogy mindazokban a tudományszakokban, melyek művelésének Magyarországon egyáltalában értelme van, megfelelő erővel rendelkezünk.

De ha az Akadémia nem lett is nyelvművelő társasággá, nyelvünk tudományos — mondhatjuk történeti — problémáinak megoldását mindig legelsőrangú feladatának tekintette, sőt azt is mondhatjuk, hogy munkásságának tekin-

télyes része a magyar nyelv problémái iránti érdeklődésből fakadt.

«Legtöbbet tett az Akadémia a magyar nyelv bűvárlata s a magyar történetírás érdekében» — írja Szily Kálmán 1893-ban az Akadémia történetéről írt cikkében (*Pallas-Lexikon*, s. v. *Akadémia*), s ebben a megállapításban benne vannak azok az irányadó szempontok is, melyek Akadémiánk keletkutatásában érvényesültek.

Az első szempont nyelvünk eredetének, a második népünk eredetének kérdése, egyszóval őstörténetünk, a harmadik szempont a magyarországi török hódítás történetének kutatása.

*

Kiváló orientálistáink már az Akadémia alapítása előtt voltak.

Harsányi Nagy Jakabnak, Apafi Mihály tanítójának, 1672-ben megjelent *Colloquia familiaria turcico-latina* c. munkája, mely a török életet török nyelvű dialógusok formájában ismerteti, ma is többször idézett forrásmunka.

Kollár Ádám, *Hungarus Neosolensis*, ahogyan magát nevezi, a kiváló történettudós, a bécsi császári könyvtár igazgatója, 1756-ban terjedelmes bővítéssel újra kiadta Meninski kitűnő török nyelvtanát s előzőleg, 1755-ben, kiadta és lefordította Sa'd-ed-din török történetíró Tadz-et-teváríh c. művét.

Uri Jánosnak, egy nagykőrösi születésű magyar embernek, kinek életrajzát Akadémiánk kiadásában Goldziher Ignác írta meg, az oxfordi keleti kéziratokról szóló, 1787-ben megjelent katalógusa, ma is használatban van.

Kőrösi Csoma Sándor, ki 1820-ban indult el keleti útjára, a tibeti filológia megalapítója.

A magyar nyelvet már az Akadémia alapítása előtt többen hasonlították keleti nyelvekkel, kik közt a keleti filológiában való jártasságukkal s némely maradandó értékű megállapításukkal kiválnak Kalmár György és Beregszászi Nagy Pál.

Szintén régi, de nem önálló s így tudományos szempont-

ból kevéssé jelentős hazánkban az oszmán-törökségről és az iszlámról szóló latin és magyar nyelvű tudományos irodalom, melynek legjelentősebb terméke Decsy Sámuel 1789-ben megjelent *Osmanografiája* (Bécs, 1788—89).

Keletkutatásunk az Akadémia megalapítása után pár évtizedig meglehetősen vérszegény és csak esetlegesen talál képviselőkre.

Még mindig kísért a magyar nyelvnek a keleti nyelvekkel találomra való hasonlítása. Nagy János, az Akadémia tagja, 1832-ben magyar nyelvtant ír, melyben nyelvünket a héberrel, aramæussal és arabbal hasonlítja.

A Tudománytár első köteteiben több keleti tárgyú ismertető cikk van.

Bajza József, Széplaki Erneszt néven, a *Tudománytár* III. kötetében (1834) Klaproth nyomán a japáni birodalmat ismerteti, ez azonban csak annak az általános érdeklődésnek a terméke, mellyel a Tudománytár programja szerint általában kíséri a tudomány fejlődését. Ugyanilyen Csató Pál cikke: *Kelet és középkor* — franciából — a IV. kötetben. A svájci állítólagos hun maradványokról szól két kis közlemény a *Tudománytár* III. és V. kötetében.

Toldy Ferenc a *Tudománytár* VI. kötetében: *A Kelet népeit és irodalmát* ismerteti francia forrás alapján.

Csomáról szól a *Tudománytár* több kisebb közlése, melegen, de nem különösebb hangsúlyozásával a magyar keletkutatás szempontjainak (1835. V. 262; VIII. 226).

Báró Lakos János *Emlékezet báró Tott Ferencre* c. cikkében a *Tudománytár* X. kötetében (1836) egy régi magyar turkológusról, Rákóczi egyik rodostói társának fiáról ír, kinek *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* c. művét több nyelvre, többször lefordították.

Egy V—i.-vel jelzett cikk a *Tudománytár* XII. kötetében (1836) a török irodalmat ismerteti Malten *Neueste Weltkunde*-je után.

Ezek a cikkek, melyekhez még több csatlakozik, érdeklődést nem ébresztettek, világosan bizonyítva, hogy fordító és ismertető jellegű irodalom önmagában a tudomány fejlődésére hatással nem lehet, s hogy a tudomány ott kezdődik,

ahol — ha nem egészen kifogástalan módszerrel és nem egészen kifogástalan anyag alapján is — egy tudmányszerető ember eddig meg nem oldott problémák megoldásán fáradozik. Ebben az irányban halad már Kállay Ferencnek és Jerney Jánosnak több cikke a *Tudománytárban* és az *Évkönyvekben*.

Kállay *A keleti nyelvek magyar történeti fontosságáról* írt a *Tudománytár* 1840-i folyamában s az *Akadémiai Értesítőben* 1851—52-ben több cikket írt a kazárokról s a kazár-magyar viszonyról.

Kállay és Jerney még nem mozognak biztos tudományos alapon, de néhol már közel járnak az igazsághoz, nyomatékosan mutatnak rá egy-egy fontos szempontra, sőt megesk, hogy maradandó értékű kutatást végeznek. Különösen jelentős Jerneynek a besenyőkről szóló tanulmánya az *Évkönyvek* V. kötetében.

Hogy az Akadémiában kezdettől fogva megvolt a magyar keletkutatás helyes irányba való terelésének hajlama és képessége, azt bizonyítja egy 1835-i pályatétel, mely a következőkép hangzik:

«Minő neveket tulajdonítottak a régi történetírók a magyar nemzetnek? Melyik történetíróban találhatik legrégiebb nyoma mindegyik nevezetnek? Vagyon-e elegendő okunk elhinni, hogy bölcs Leó görög császár előtt a magyarok törököknek nem neveztettek? Meddig megyen föl a régiségben a török nemzet története és elneveztetése?» (*Tár*, V. 260.)

Egyelőre azonban haladást nem látunk, bár akadémikusaink soraiban akadnak, kik a keleti filológiát képviselik.

1840-től fogva tagja az Akadémiának Ballagi Mór, többek közt a héber nyelv és a Biblia kiváló ismerője.

A magyar keletkutatás fellendítése Hunfalvy Pál akadémiai főkönyvtárnok (1851-től), illetve Reguly Antal nevéhez fűződik.

Reguly 1839-ben ér Finnországba, 1843-ban lesz tagja az Akadémiának s 1849-ben egyebekkel együtt vogul, osztják, és csuvas közléseket hoz — az Akadémiától a körülményekhez mértén támogatott — oroszországi tanulmányútjáról. Ezek az ő betegeskedése és korai halála (1858) miatt egyelőre ki-

adásra nem kerülnek ugyan, de mint az Akadémia kézirat-tárának kincsei, hozzásegítik Hunfalvyt, illetőleg Budenzet, ki 1861-től fogva akadémiai könyvtárist, a magyar nyelv eredete kérdésének végleges megoldásához s ezzel együtt a magyar keletkutatás megalapozásához.

Reguly hagyatéka 1858-ban került az Akadémiába, de Hunfalvy már 1851-től fogva vizsgálja a magyar nyelvnek az urál-altaji nyelvekhez való viszonyát s 1855-ben kiadja *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása* c. tanulmányát, mely szerint a magyar nyelv középén van a török és finnugor nyelvek között. Hasonló eredményre jut Budenz 1862-ben, *A török-magyar nyelvhasonlítás* c. akadémiai székfoglalójában.

Hunfalvy említett tanulmányaival tehát előtérbe került a magyarság és törökség viszonyának kutatása, s ez a cél ösztönzi Vámbéryt, ki 1857-ben báró Eötvös József akadémiai elnök pártfogását kérve s Hunfalvy, Ballagi, Toldy, Jerney s más akadémikusok által támogatva és buzdítva, elindul első keleti útjára, Konstantinápolyba, s már 1860-ban az Akadémia tagjai sorába emelkedik.

Ettől az időponttól fogva az Akadémia nagyszabású, magyar és nemzetközi szempontból egyformán fontos munkásságot fejt ki a keleti filológia területén.

Mint mondtam, Hunfalvy Pál az, aki a rendszeres magyar keletkutatást megindítja, midőn a törökségnek a magyar problémák szempontjából való fontosságát kimondja.

Hunfalvy különben tisztán keleti filológiai munkásságot nem igen fejtett ki. 1876-ban az Akadémia könyvkiadó-válatában megjelent *Magyarország Ethnographiájában* szól ugyan a magyarság és a magyarsággal érintkezett népek őstörténetének keleti forrásairól, több, a magyarsággal érintkezett régi keleti nép történetét is lehető gondossággal vázolja, 1881-ben az Akadémián ismerteti a *Codex Cumanicus* és a *kun problémákat*, több orientalista-kongresszuson — rendszeren Vámbéryvel és Goldziherrel együtt — képviseli az Akadémiát, élénk részt vesz a magyarság török vagy finnugor eredetéről szóló vitában, széleskörű érdeklődésével, nagy olvasottságával részt vesz az Akadémia keleti filológiai mun-

kasságának irányításában, de a keleti forrásokat közvetlenül és önállóan nem használja s érdeme az Akadémia keleti filológiai munkásságában inkább a kezdeményező és irányítóé, mint a munkásé.

Mélyebben benn volt a keleti források anyagában s mind ezen a téren, mind a keleti vonatkozású fejtegető irodalomban maradandó alkotásokat hagyott maga után Hunfalvy nagy követője, Budenz. Az *Új Magyar Múzeumban* 1860-ban egy kolozsvári török kéziratból, a *Negyren Vezir* könyvéből fordít néhány mesét: az Akadémiai Értesítő 1860—61-iki folyamában a *Tárikh-i Üngürüs*, azaz *Magyarország története* c. török kéziratot ismerteti: 1862-ben Vámbéryvel együtt kiadja az Akadémiánál az *Abuska* c. csagatájtörök szógyűjteményt s az Akadémiai Értesítő 1861—62. folyamában jelenik meg *Török-magyar nyelvhasználat és hasonlító magyar altaji hangtanról* c. cikke, melyet fentebb említettem. Budenz keleti filológiai cikkei, melyek mind az Akadémia kiadásában jelentek meg, ma is értékesek.

Felemlíthetjük még csuvas tanulmányait a *Nyelvtudományi Közlemények* I. és II. kötetében, a török hangutánzó igékről írt cikkét ugyanott a II. kötetben, csuvas-török hangmegfelelésekről írt tanulmányát a III. kötetben, a khívai tatár nyelvről szóló közleményét a IV. kötetben, *Szulejman naplója 1529-iki bécsi hadjáratáról* írt cikkét a *Magyar Történelmi Tár* XIII. kötetében, végül *Jelentését* Vámbéry török-magyar szóegyeztetéseiről a *Nyelvtudományi Közlemények* X. kötetében, mely a magyar-török nyelvviszony kérdését végkép tisztázta s alapvető fontosságúvá lett a törökség egy nevezetes ágának, a bolgárságnak későbbi kutatásában. Ebben a cikkben t. i. azt állapítja meg Budenz, hogy a magyar nyelv török elemeinek túlnyomó része egy csuvas-féle, azaz, amint a későbbi kutatások megállapították, egy bolgár-török nyelvjárásból való. E cikk 1871-ben jelent meg s Budenz még ezután is számos becses adalékkal szaporította a törökségről való ismereteinket, de úgy látszik, hogy egyrészt az a dilettáns szempontoktól és dilettáns készültséggel vezetett harc, melyet ellene a török-magyar nyelvrokonság elméletének védői indítottak, másrészt a finnugor nyelv-

vészet problémáiba való elmerülés elvette a kedvét, illetőleg elvonta a törökség tanulmányozásától. Nem eredeti, de nagyon hasznos összeállítások a mongol és a mandzsu nyelvről szóló cikkei a *Nyelvtudományi Közlemények* XX. és XXI. kötetében.

Budenz tanítványa Munkácsi Bernát, ki — mesterét követve — finnugor nyelvészeti munkássága mellett a törökségre s több keleti problémára vonatkozó ismereteinket is gazdagította. Különösen nevezetes a *Nyelvtudományi Közlemények* XXI. kötetében a csuvas nyelvről írt tanulmánya, a bolgár-törökség körébe vágó más kutatásai s a kaukázusi magyar érintkezésekre vonatkozó kiadványai. Ő a szerkesztője az Akadémia talajából kinőtt keletkutató folyóiratunknak, a *Keleti Szemlének*, melyet az Akadémia hathatósan támogatott s mely a törökség kutatásának és más rokon tudományszakoknak — nemzetközi vonatkozásban is — egyik legfontosabb folyóirata.

A Hunfalvy, Budenz és Munkácsi által képviselt magyar orientalista típusnak negyedik képviselője Gombocz Zoltán, ki szintén a bolgár-török, továbbá az altaji problémákra vonatkozólag adott ki tanulmányokat s összefoglaló képet rajzolt a bolgár-magyar érintkezésről. E munkája ugyan nem az Akadémia kiadásában jelent meg, de minden részében az Akadémia kutatásának talaján áll.

Gomboczhoz csatlakozik gróf Zichy István, ki a bolgár-törökség műveltsége, az ősi magyar-török kapcsolatok s a magyarokról és törökökről szóló keleti források magyarázásának területén dolgozik.

Számos török filológiai megállapítás van Melich Jánosnak a régi magyar kor részletkérdéseit tárgyaló cikkeiben.

Finnugor és magyar nyelvészeti munkássága mellett a török nyelvészet területén is dolgozott Szinnyei József.

Hunfalvy, Budenz, Szinnyei, Munkácsi, Gombocz, Zichy, Melich keletkutatással csak mellékesen foglalkoztak, munkásságuk főterülete a magyar és finnugor nyelvészet és történet, de működésük különösen nevezetes egyrészt azért, mert az a magas tudományos színvonal, melyet érdeklődésük főterületén látunk, keleti vonatkozású munkáikban is érvé-

nyesül, másrészt azért, mert mint a magyar problémák képviselői, ők szabták meg az irányát általában a magyar keletkutatásnak.

Van azután Akadémiánk keletkutatásában egy másik csoport, mely még mindig főleg a magyar nyelvi és őstörténeti problémák talaján áll ugyan, de intenzívebb munkásságot a voltaképpeni keleti filológia területén fejt ki. E csoport képviselőinek nagyobb része általában nem áll az első csoport tudományos színvonalán, de az ide tartozó munkálatok is több, nemzetközileg is nagyértékű eredményt mutatnak fel s terjedelemben magasan felülmúlják az első csoport ide tartozó munkásságát.

Ez iskola megalapítója Vámbéry Ármin. Vámbéryről már fentebb szóltam, mint aki a Hunfalvy által hangsúlyozott magyar-török vonatkozások tüzetesebb kutatására a törökség vizsgálatát tűzte ki élete feladatául. A XIX. század magyar tudományos életének egyik legsajátságosabb alakja ő. A középiskola befejezése nélkül az önálló tudományos kutatás terére lépett, keleti és nyugati nyelveket egyformán kitűnően beszélő autodidakta, nem közönséges képességű író, kit pályáját illetőleg a legnagyobb ambíciók hevítenek, ki azonban képzettsége korlátait nagyon jól látta — s ki mindezek mellett minden nap szövegei mellé ülő filológus, és eszméinek — mondom, ellenére fogatkozásai tudatának — meggyőzőhetetlen védelmezője, ha ezek az eszmék, tekintet nélkül tudományos értékükre, a közönség tetszésével találkoznak.

Vámbéry munkássága a török filológiának csaknem egész területére kiterjed. Leginkább értékesek szöveg- és szótári közlései, így a *Ungarische Sprachstudien*, a ma már elavult, de a maga korában nagy jelentőségű *Kudatku Bilik*, mely szép kiadásban, német nyelven, az Akadémia támogatásával jelent meg. Még ma is hasznos Vámbérynek az Akadémia kiadásában (s német fordításban is) megjelent bevezető jellegű összefoglalása, *A török faj*. Legnagyobb érdeklődést ébresztettek Magyarországon Vámbérynek a magyarság eredetéről írt munkái és vitairatai, melyekben azonban a maradandó értékű megállapítás nagyon kevés.

Vámbéry munkássága az Akadémia problémái iránti érdeklődésből fakadt, ő maga gyakran adott elő az Akadémián, munkái jó része az Akadémia kiadásában vagy támogatásával jelent meg, de ő maga az Akadémia belső életében nem vett részt.

Hatása azonban így is rendkívüli, mit iránya követőinek nagy száma bizonyít.

1877-ben az Akadémia kiadásában jelenik meg Bálint Gábornak *Kazáni tatár nyelvtanulmányok* c. műve, a szótári rész német fordítással ellátva, mely ma is legfontosabb forrása a kazáni tatár nyelvnek s keresett, ritka könyv.

1867 óta tagja, 1883 óta tiszteleti tagja, s 1901-től 1904-ig másodelnöke az Akadémiának az orientalista gróf Kuun Géza, ki héber és szír területen kezdi el keleti tanulmányait. Ballagi Mór buzdítására. Érdeklődése a hatvanas és hetvenes években a sémi filológia legkülönbözőbb területeire kiterjed s számos tanulmány kiadásában nyilvánul. Sémi területről átmege a török és perzsa filológia tanulmányozására, 1873-ban *Adalékok Krim történetéhez* címen ad ki egy értekezést s 1880-ban adja ki az Akadémia latin nyelven az ő gondozásában a kun nyelv nagyterjedelmű emlékét, a *Codex Cumanicus*, melynek újabb kiadása ma már szükséges volna, de amely a maga korában a legfontosabb orientalisztikai kiadványok közé tartozott. Ennek alapján írta Radloff *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus* c. munkáját. A *Magyar Honfoglalás Kútjőiben* és a *Keleti Szemlében* a magyarokra és törökökre vonatkozó arab és perzsa kútjőket közölt, fordított és magyarázott Kuun Géza. Nem az Akadémia kiadásában jelent meg (1892—1895-ben) kétkötetes latin műve, melyben a magyar-keleti vonatkozásokról szól nagy olvasottsággal és sok ötletességgel, ha nem is mindig elég kritikával. 1892-ben egy keletkutatási folyóirat megindítása iránt indítványt nyújtott be az Akadémián, de indítványa nem valósulhatott meg. De megindult egy ilyen folyóirat 1900-ban a már említett *Keleti Szemlével*, mely négy évig mint a Magyar Néprajzi Társaság Keleti Szakosztályának, 1904-től fogva mint a Kuun Géza gróf elnöksége

alatt álló Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának kiadványa jelent meg.

Akadémiánk orientálistái között egyike a legjelentősebbeknek Thury József, ki a turkológia területén működött. Ifjúkorában Vámbéry hatása alatt hamis irányba terelődik, de azután egyre növekvő kritikai érzéssel mélyed el a magyar-török viszony vizsgálatába s több maradandó művet alkot. Tanulmányokat és anyagközlő dolgozatokat ad ki (főleg Akadémiánk *Értekezései* között) a keleti török nyelvről és irodalomról, egy oszmánli nyelvemlékről, egy oszmánli nyelvjárásról, egy csagatáj szótárról, a török nyelvemlékekről általában, melyek, ha idegen nyelven jelennek meg, őt kora legismertebb turkológusai közé emelik s a magyar őskor török vonatkozású problémáinak — a nyelvészetet kivéve — ő a legszellemesebb és legalaposabb fejtegetője.

Akadémiánk adta ki 1887., illetőleg 1889-ben Kúnos Ignác tagtársunk *Oszmán-török Népköltési Gyűjteményét*, mely az oszmánli népköltésre vonatkozó ismereteinknek ma is főforrása. Kúnos különben több kisebb értekezéssel és anyagközléssel is gyarapította Akadémiánk turkológiai kiadványsorozatát.

Akadémiánk kiadásában jelent meg P'aasonen Henrik finn nyelvésznek csuvas szójegyzéke (1908-ban), mely a török nyelvészet fontos forrásmunkája s mint etimológiai szótár, a fejtegető művek közt is kiváló helyet foglal el, továbbá Mészáros Gyulának két nagyterjedelmű kötete a csuvas népköltésről, végül Pröhle Vilmosnak a volgai tatár nyelvről szóló közlése.

Akadémiánk eddig vázolt orientalisztikai munkásságának eredményét nagyjában a következőkben foglalhatjuk össze: Hunfalvy és iskolája működésének eredménye a bolgár-törökségről szóló ismereteink egy jó része; e munkásságból sarjadt ki Vámbéry és Thury munkája, kik rendszerbe foglalták a török filológia több területét, s ők és követőik anyagot nyújtottak a régibb és újabb törökség tanulmányozására.

Östörténetünk után legfontosabb orientalisztikai feladatunk oszmán-török hódoltságkori történetünk török vonat-

kozásainak tisztázása. Elsők voltak e téren Gévay Antal udvari levéltárnok s Repiczky János.

Repiczky János jeles képzettségű orientálistánk, Akadémiánk levelező tagja s 1848-tól 1851-ig alkönyvtárnoka volt. Ő indította meg a Magyarország történetére vonatkozó török források rendszeres gyűjtését és fordítását, az Akadémia megbízásából.

A korán (1855) meghalt Repiczky munkáját Szilády Áron folytatta, ki 1861-ben lett Akadémiánk tagja és pedig a keleti filológiában kifejtett munkássága alapján. Szilády ugyanis fiatal korában arab, perzsa és török irodalommal foglalkozott: járt Konstantinápolyban és Göttingában. Szilády orientálistikai munkásságának maradandó eredménye a *Török-magyar-kori Történelmi Emlékek* első két kötete, melyben Nagykőrös, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból a hódoltsági korra vonatkozó török oklevelek magyar fordítását adja (1863). Később a defterekről adott ki Akadémiánknál egy tanulmányt (1872).

A *magyarországi török kincstári defterek* két kötetét, melyek számos gazdaság- és hadtörténeti s egyéb adatot tartalmaznak, Akadémiánk adta ki, Velics Antal fordításában, Kammerer Ernő bevezetésével (1886, 1890).

Sokat foglalkozott a hódoltsági kör török forrásaival Thúry József is. Akadémiánk megbízásából két kötetet adott ki magyar fordításban a török történetírók magyar vonatkozású részeiből (1893, 1896) s több idevonatkozó fejtegető cikket is közölt. Thúrynak ezirányú munkásságát Karácson Imre folytatta, ki lefordította Evlia Cselebi török világutazó útleírásának (1660—1664) Magyarországra vonatkozó részét s lefordított a *Török Történetírókból* egy III. kötetet (1916).

A *Török Történetírók* III. kötetéhez Szekfű Gyula írt bevezetést a török történetírók forrásértékéről, mely — bár nem orientálistának a munkája — az Akadémia e téren kifejtett tevékenységének legértékesebb terméke, Thúry és Karácson munkásságának koronája. Szekfű e bevezetésben élesen megvilágítja, hogy hogyan kell kritikailag értékelni a török írók adatait, s cikkéből meríthetjük azokat a szempontokat, melyek kell hogy vezessenek bennünket egyrészt

a török források felhasználásában, másrészt ezek közzétételében, illetőleg lefordításában.

Szekfü cikkénél megismétlődik az az eset, melyet a nyelvészetben is láttunk: a tudományosan legértékesebb eredményt nem az orientálistáknak, hanem a magyar problémák művelőjének, illetőleg a magyar történettudomány kutatási módszére színvonalának köszönhetjük.

De Akadémiánk nemcsak a magyar érdekű keletkutatásban fejtett ki nagyértékű munkásságot, hanem segítette a keletkutatásnak bármely irányát, ha annak tudományos értéke volt. Itt azonban figyelembe kell vennünk, hogy a keleti filológia igen nagy terület, beletartoznak a keleteurópai, északafrikai és csaknem az minden ázsiai népre vonatkozó tanulmányok, s az egész keleti filológia rendszeres művelése nem lehet a magyar tudomány feladata. E tanulmányok közül hazánkban csak azokat kell különös gonddal művelnünk, melyeknek magyar problémák szempontjából fontosságuk van.

Ezen a téren tehát nem folytathatt nálunk rendszeres munka, de azért Akadémiánk felolvasásaiban és kiadványaiban a keletkutatásnak csaknem egész területe képviselve van s Akadémiánk e téren működő tagjai közt több, az egész tudományos világban ismert név akad.

Goldziherre gondolok itt első sorban.

Goldziher az elmúlt félszázad egyik legnagyobb orientálistája. Munkái, különösen az állítólagosan Mohamedre visszamenő hagyomány kialakulására vonatkozó kutatásai, új korszakot nyitnak meg az iszlám-tudomány történetében.

Akadémiánk mindig tisztában volt Goldziher jelentőségével. Korán tagjai közé választotta, idegen nyelven kiadott munkái jó részét magyarul is megjelentette, illetőleg magyarra is lefordíttatta, hosszú ideig az első osztály elnöki székével tisztelte meg s Goldziher nagynevű munkatársait, az orientalisztika egykorú főképviseleit, Goldziher ajánlatára, külső tagjai közé választotta.

Goldziher munkássága lényegében nem volt szerkesztői kapcsolatban a magyar tudománnyal, de Akadémiánk díszének nagymértékű gazdagodását jelentette.

A perzsa filológiában dolgozott Akadémiánk egy másik tagja, Kégl Sándor, kinek különösen a modern perzsa népköltészetre és irodalomra vonatkozó közlései voltak újak Európában s kinek nagybecsű, gazdag könyvtára adományozás útján Akadémiánké lett.

Goldziher és Kégl az Akadémia talajából nőttek ki: az Akadémia keletkutatása volt az, mely ifjúságukban munkásságuk irányára befolyással volt.

Szintén inkább nemzetközi jelentőségű Mahler Ede tagtársunk munkássága, ki különösen az ókori keleti népek kronológiájával foglalkozik s ki az ókori keleti népeket Akadémiánk könyvkiadóvállalatában ismertette.

Itt kell még megemlítenem Heller Bernátnak *Az arab Antar-regény* c. művét, melyet Akadémiánk 1918-ban adott ki s bár idegen földön működik, de nem hagyhatom említés nélkül nagy honfitársunkat és külső tagunkat, Stein Aurélt, kinek nagyszerű felfedezései nyomán sok olyan emlék került napvilágra, melyek elsőrendű források a magyar-török ősi kapcsolatok kutatásában s ki Akadémiánkra mindig látható hálával és szeretettel gondol.

Kmoskó Mihály tagtársunk munkásságát különösen ki kell emelnem. Ő régebben a szír patológia területén adott ki Párizsban nagyterjedelmű munkákat s jelenleg az arab és szír írók Keleteurópát és Középáziát tárgyaló tudósításait gyűjti, fordítja és kommentálja, kiválasztva egy nemzetközi tudományszaknak, a sémi filológiának, magyar szempontból legfontosabb problémakörét, s rámutatva a magyar keletkutatás további fejlődésének egyetlen lehetőségére, mely abban áll, hogy ne az eddigi fejtegető irodalom s az eddig kiadott anyaggyűjtemények könnyebben hozzáférhető részének felhasználásával igyekezzünk továbbvinni a keleti vonatkozású magyar problémákat, hanem dolgozzuk bele magunkat az illető keleti szakba, ismerjük meg teljes egészében a forrásokat, sőt lehetőleg tárjunk fel újakat s törekedjünk a források interpretációjában az illető keleti szak szempontjából való lehető tökéletességre. A magyar történész egy kínai, örmény vagy arab forrásból, illetőleg annak is csak a fordításából kiszakított adattal csak a tévedés állandó veszedelem-

mellett operálhat. Arra a fokra kell jutnunk ezeken a területeken is, amely fokon pl. a keleti szakokhoz közelálló bizánci filológiában vagyunk. Semmi sem kívánatosabb tehát a magyar keletkutatás fejlődésére nézve, mint hogy Kmoskó Mihály tagtársunk példája minél több keleti tudományterületen követőre találjon.

Külön meg kell emlékeznünk Akadémiánk gyűjteményeiről, a Szilágyi Dániel-féle török kéziratgyűjteményről, melyben még sok, a török nyelv, irodalom és történet szempontjából nagyértékű dolog vár feldolgozásra, a Kaufmann-féle becses héber gyűjteményről s a könyvtárról, mely orientalisztikai szempontból — a kéziratállással együtt — Európa legszebb gyűjteményei közé tartozik, s különösen ki kell emelnem, hogy Akadémiánknak 1914 óta Balkáni, illetőleg Keleti Bizottsága is van, melynek jövője bizonyára méltó lesz Akadémiánk keletkutatásának multjához.

De egy előadás keretében csak nagy vonásokban lehet beszámolni az Akadémia keleti filológiai munkásságáról. Nem lehet sorra venni azt a számtalan kisebb-nagyobb közleményt, mely Akadémiánk kiadványaiban e területre vonatkozólag megjelent s melyek e kiadványokat a fiatal magyar orientalista egyik alapvető olvasmányává teszik.

Nem lehet eléggé méltányolnunk Akadémiánk Körösi Csoma-kultuszát, különféle keleti tanulmányutak segélyezése terén kifejtett tevékenységét, keleti filológiai, nem akadémiai munkálatoknak, folyóiratoknak, így pl. az idegen *Encyklopaedie des Islam*-nak is hathatós segélyezését, belső vagy külső tagul való választással egyes tudósok értékének kiemelését, mellyel az Akadémia gyakran tett jelentős szolgálatot egy-egy orientalista pályájának, tudományos tevékenysége eredményesebb kifejtésének. Sok minden kisebb dologról, melyek pedig összességükben nagyon jelentősek, hallgatnom kell.

Büszke lehet Akadémiánk az elmúlt évszázad alatt a keleti filológia terén kifejtett munkásságára, — mondhatnám, — ha ebben a percben különös nyomatékkal nem érezném a felelősség súlyát, mely a meddő elégedettség helyett minden erőnk lehető teljes kifejtésére ösztönöz.

Annyi bizonyos, hogy az elmúlt száz év keleti filológiai eredményeire a Magyar Tudományos Akadémia azzal az érzéssel tekinthet vissza, hogy a jövő száz év munkássága meg van alapozva.

Bár ugyanezt mondhatná majd az is, aki száz év múlva beszámol — a mi munkásságunkról.

Thúry József I. tag emlékezete.

[1]

Tekintetes Akadémia!

Huszonnyolc esztendeje már annak, hogy Thúry József, a török filológia e kiváló munkása, a halasi református temetőben pihen. Szilády Áron, kit akadémiánk első osztálya annakidején megbízott, hogy mondjon róla emlékbeszédet, tizenkét év óta szintén a halasi temető lakója. Nemcsak Thúry, de Szilády emlékét is kezdi már lepni a feledés pora. Talán el is mult már az ideje annak, hogy Thúry Józsefről emlékbeszédet mondjunk.

Azt hiszem, Tekintetes Akadémia, ellenkezőleg van a dolog. Sohasem láttam Thúry Józsefet, nevét csak akkoriban kezdtem megismerni, mikor meghalt, mégis nagy örömmel fogadtam az első osztálynak az emlékbeszédre vonatkozó megbízását. Nagy örömmel fogadtam, mert a tisztelet és nagyrabecsülés szálai fűznek Thúry Józsefhez, mert meg vagyok győződve arról, hogy hálátlanok lennénk egy kitűnő tudós és derék ember emlékéhez, de tudományos kötelességet is mulasztanánk, ha róla emlékbeszédet nem mondanánk.

Hálátlanok lennénk, mert Thúry önzetlen, rendkívüli szorgalommal és rendkívüli tudományszeretettel végzett, eredményekben gazdag munkássága feltétlen elismerést érdemel s tudományos kötelességet mulasztanánk, mert Emlékbeszédeink sorozata hiányos lenne a Thúryról való megemlékezés nélkül.

•

Thúry 1861-ben karácsony első napján született, a Csepelsziget legdélibb községében, Makádon. Szülei egyszerű, de nem egészen szegény református földmíves emberek voltak, kik fiukat még tanár korában is támogatták.

Thúry szeretettel ragaszkodott hozzájuk; szüleikhez 1884-től 1890-ig írt s a halasi gimnázium könyvtárában őrzött levelei egyénisége ismeretének s életrajzának legfontosabb forrásai.*

Az elemi iskolát szülőfalujában, a középiskola alsóbb osztályait Kunszentmiklóson, a felsőbbeket Budapesten végezte a református főgimnáziumban. Jó tanuló volt, tanárai nagyon szerették.

A török nyelvvel már a középiskolában foglalkozott. Mint egyik munkájában (A közép-ázsiai török nyelv ismertetései, 4.) mondja, Körösi Csoma Sándor példája lelkesítette a keleti nyelveknek és irodalmaknak magyar őstörténeti szempontból való tanulmányozására. 1877-ből, 16 éves korából fennmaradt Halason egy »Margaritae rorum e poëtica« című kis füzet, melyet azért írt, hogy mások olvassák s melyben többek között egy »mordvin dal« (*Van'usa álma*) és két török vers található, valami furcsa, hibás törökséggel. Pár év múlva, mint VII. osztályos diák, szorgalmasan áttanulja Erődi Béla és Bálint Gábor török nyelvtanát. Együtt tanult vele tanulótársa és barátja, Kardos Árpád, a mohamedán fegyverfeliratok gyűjtője és kutatója.

Az egyetemre 1880-ban azzal az elhatározással jött Thúry, hogy a magyar őstörténettel és az összehasonlító nyelvészettel fog foglalkozni. Főleg török és finnugor tárgyú előadásokat hallgatott, e mellett tanult arabul és perzsául. A nyugati nyelvek közül a németet, franciát, angolt és oroszot tanulta. Mint egyetemi hallgató pályadíjat is nyert »Az ujjur, csagatáj és oszmántörök dialektusok egyezései és eltérései.« című dolgozatával.

Thúry tudományos pályája szerencsétlenül indult. A

* Felhasználtam még a budapesti egyetem bölcsészeti karának irattárában található adatokat, Korda Imre megemlékezését A Kiskunhalasi Ref. Főgimnázium 1905.6-i Értesítőjében (151—56. l.), a Kiskunhalasi Ujság 1906 május 29-i számában közölt nekrológot, Szinnyi Thúry-cikkét és Kardos Árpádnak, Thúry fiatalkori barátjának visszaemlékezéseit, melyeket Kardos Árpád kérésére írásba foglalt. — Sok tekintetben segítségemre volt Gulyás Sándor barátom, a halasi gimnázium tanára.

tudományos kutatás területén érdeklődését már a középiskolában elsősorban a török filológia kötötte le, s ez a körülmény döntő befolyással volt módszertani készségének az egyetemen — vagy mondjuk úgy — egyetemi éve alatt való kialakulására. A turkológiai érdeklődés Vámbéryhoz csatolta, ki maga is autodidakta volt s a tanári munkára nem is érzett magában hivatást. 1882-ben, tehát Thúry egyetemi pályája kezdetén jelent meg az Akadémia kiadásában Vámbéry műve, »A magyarok eredete«, mely a tudományos irodalomban, sőt a napi sajtóban is évekig tartó szenvedélyes harcot idézett elő. Vámbéry megkapó dialektikája természetszerűleg magával ragadta a minden iránt rendkívül fogékony, alapjában romantikus hajlamú fiatal turkológust. A vita első sorban a magyar nyelv eredetéről folyt: oly téma, melynek tárgyalásához a nyolcvanas években már alapos iskolázottság, a kutatási módszerben való jártasság volt szükséges, melyet éppúgy mint pl. a kémiai kutatás módját, csak aprólékos, hosszadalmas iskolai munkával lehet elsajátítani. Vámbéry és hívei ezt nem tudták vagy nem vették figyelembe; naívvul állottak a nyelvi jelenségekkel szemben, a nyelvtörténeti kutatás szabályainak ismerete nélkül magyarázták őket. A vita indulatosan folyt, ami szintén nehezítette a helytelen álláspontot elfoglaló török iskolában az elmélyedést. Ezek a körülmények károsan befolyásolták Thúry tudományos munkásságának megindulását.

Vámbéryval Thúry igen szoros kapcsolatban volt, bizonyos fokig munkájában is részt vett, fordított neki németből magyarra, korrektúrákat végzett számára. Mint tanítvány, rajongott mesteréért. Első dolgozatait is Vámbéry elmélete védelmében írta.

Az Egyetemes Philologiai Közlönyben »Ethnológiánk módszerei« címen 1883-ban, huszonegy éves korában adja ki első dolgozatát. Ügyesen ír; lapokon át elevenen fejtegeti, mi a különbség az objektív és szubjektív, továbbá az induktív és deduktív kutatás között. Vámbéry az objektív kutatás képviselője, mert elmélete megfelel a tényeknek; eljárása az indukció, mert az egyes tények figyelmes

vizsgálatából indul ki. Vele szemben Budenz szubjektív; módszere deduktív, abból az erőszakosan feltett tételtől indul ki, hogy a magyarság finnugor eredetű s ebből a tételtől kiindulva helytelenül magyarázza a magyar nyelv jelenségeit. Azután következnek Vámbéry közismert magyarázatai, szembeállítva Budenznek — valóban sokszor téves, de nyelvtudományunk akkori helyzetében egészen természetszerűleg felmerült — magyarázataival. Újat a cikk nem ad. Vámbéryt ismétli, fokozott polemikus élel és gúnnyal, de kritika és elmélyedés nélkül. Ha például Vámbéry azt mondja, hogy a magyar *szép* egy ujjur *sōb*, *süb* 'szép' megfelelője, ő ismétli s nem jár utána, hogy ilyen ujjur szó nincsen. Arról tud, hogy szóegyeztetéseknél eltérő hangok megfelelését több példával kell igazolni, ki kell mutatni az illető megfelelés törvényszerűségét, de az egyes törvények megállapításánál nem jár el megfelelő kritikával; azt sem veszi figyelembe, hogy ősi nyelvi kapcsolatok kutatásánál gyakran egészen különböző — de persze szabályok szerint különböző — alakokat kell egymással egyeztetnünk s gúnyolja Budenzet, aki jobban méltányolja az eltérő, mint a megegyező alakok egybevetését.

Vámbéryval együtt az a felfogása, hogy a hangmegfeleléseknek az összehasonlított nyelveken belül is érvényesnek kell lenniök. Így a magyar *másik* szót — Vámbéry nyomán — a török *başak* 'fej' szóval magyarázza. Említi, hogy a *b ~ m* megfelelés megvan a törökben (pl. *bān* 'én' ~ *mān*) s megvan a magyarban is, pl. *batyú* ~ *motyó*.

Az látszik az egész dolgozatból, hogy Thúrynak csak egyetlen mintája volt, Vámbéry műve. Ez pedig igen rossz minta volt, mely — sajnos — egyszersmindenkorra útját vágta annak, hogy Thúry a nyelvtudomány kutatási módszerét elsajátítsa.

Kritikai megjegyzéseiben Budenz-cel szemben — mint erre már céloltam — sokszor igaza van. Ott téveszti el a dolgot, hogy folyton Budenz gyengébb egyeztetéseiről beszél, ellenben nem igen emlegeti világos egyeztetéseit, a finnugor-magyar nyelvviszony vizsgálatának szilárd alap-

jait s nem látja azt, hogy a török-magyar nyelvrokonság elméletének ilyen szilárd alapjai nincsenek.

Egy év múlva, 1884-ben, újra nagy cikke jelenik meg Thúrynak a *Philologiai Közlönyben*. Címe: »Az ugor-magyar theoria«. Ebben elsősorban Hunfalvyval, Szinnyei-vel és Munkácsival polemizál, kik Vámbéry művét visszautasítólag bírálták. E cikk ugyanolyan, mint az első. Védi Vámbéryt többek között Budenznek azon megállapítása ellen is, hogy Vámbéry a török szavakat, hogy hasonlatosabbnak lássanak bizonyos magyar szavakhoz, elferdíti s Budenzről igyekszik bizonyítani, hogy így jár el saját elmélete érdekében. Ezt már nem hagyta szó nélkül Budenz s a *Nyelvtudományi Közlemények* XVIII. kötetének 1884-ben megjelent harmadik füzetében, Ad „Turcologiam“ című kis cikkében kimutatja Thúry állításának alaptalanságát.

E diákkori próbálkozások után kezdődik voltaképpen Thúry tudományos munkássága. Huszonnegyedik életéve körül van már, a törökben alapos ismeretekre tesz szert s tudományos működése egyre reálisabb irányba igazodik.

Fejlődésére nagy hatással volt konstantinápolyi tanulmányútja, melyet 1884 nyarán tett, Trefort miniszter és szülei támogatásával. Konstantinápolyban Szilágyi Dániel volt a mentora, az a derék magyar emigráns, ki Konstantinápolyban könyvkereskedő lett s ki páratlan buzgalommal szedett össze egy nagybecsű és nagyterjedelmű török kéziratgyűjteményt, mely jelenleg Akadémiánk tulajdona. Szilágyihoz Vámbérytól volt ajánlólevele. Thúry először a »Pest« szállodában szállt meg — sok magyar volt akkoriban Konstantinápolyban — majd Szilágyi lakást szerzett neki egy német asszonynál. »Szobám ablaka — írja Thúry — (szüleihez, 1884, jún. 20.) épen az »Arany-szarv« kikötőre nyílik, s nagyon szép kilátás van Konstantinápoly legszebb részére, Stambulra, a tulajdonképeni török városrészre. Látok tizennyolc mecsetet, hosszú vékony tornyaikkal; látom az Aranyszarvon átvezető hídát, jobbra egy török temetőt, magas fáival, balra a galatai nagy kornyot és hallom folytonosan, még éjjel is, a különféle házáló árusoknak szörnyű ordítózásait.«

Konstantinápolyban megismeri Thúry a török életet, olvas, barangol. Megnézi a török színházakat, templomokat, a fürdőt, a forgó derviseket, jár török kávéházba — mint egyik levélben írja; ugyanebben a levélben arról is beszél, hogy át akar költözni Sztambulba.

Ír Vámbérynak, ki válaszol s arra kéri, hogy törökül írjon neki.

Négy hónapot töltött Konstantinápolyban, ezalatt járt Kis-Ázsia partvidékein is.

Ekkoriban állást is kap Thúry: Trefort 1884-ben Vámbéry ajánlatára a budapesti Kereskedelmi Akadémián szervezett keleti tanfolyamon a török nyelv tanárává nevezte ki s itt három évig működött. Thúry nem volt ezzel megelégedve, az évi 540 forint fizetést nagyon keveselte és súlyos nélkülözések között élt akkoriban. 1885 nyarán a palócoknál van tanulmányúton.

Tudományos munkásságának első jelentős terméke konstantinápolyi útja után, 1885-ben jelent meg »A török szókinsz apologiája« címmel, az Egyetemes Philologiai Közönyben. Még mindig Vámbéryt védi, még pedig éppen az ellen a vád ellen, melyről az imént szóltam, hogy t. i. Vámbéry a török adatokat, hogy hasonlóbbak legyenek a megmagyarázandó magyar alakokhoz, kissé megigazítja. Thúry két török forrást használ fel ebben a cikkben, Ahmed Vefîq paşa oszmánli és Šejch Sulejmân efendi csagatáj szótárát, melyeket eddig a vitában senki sem használt. Mindkettőnek a használatához meglehetősen gyakorlati oszmánli ismeretek kellenek. Thúry azt igyekszik bizonyítani, hogy Vámbéryt e szótárak számos esetben igazolják. Ez igaz is, de az is bizonyos, hogy Budenz megállapításai Vámbéry nyelvészeti célú török nyelvújításáról általában mégis helyesek. Thúry itt még mindig Vámbéry módszerét követi, a legtöbb esetben zavaros helyzettel, félreértésekkel állunk szemben. Így például a magyar *irha* szót Vámbéry a török *jaryaq*-ból magyarázta s azt állította, hogy a török szónak van *jyryaq* alakja is. Budenz megállapította, hogy ilyen alak nincs. Thúry védi Vámbéryt: azt mondja, hogy Šejch Sulejmân szótárában, a 311. lapon igenis van a szónak

jyr- kezdetű alakja. Az illető helyen valóban megvan a Thúry által idézett *jyryq* alak, csak az a baj, hogy ennek nem »irha«, hanem egészen más a jelentése. A török-magyar nyelvrokonság rossz ügyét tehát Thúrynak ez a cikke sem mentette meg, de mégis van ennek a cikknek egy kétségtelen érdeme: rámutatott arra, hogy az európai török szótárak adatait az említett két török forrás mennyire gazdagítja. Az is kétségtelen, hogy Thúry cikke a törökös iskola egyik leghatásosabb vitairata volt.

Mint mondtam, ebben a dolgozatban már látszanak Thúry jeles tulajdonságai: a források buzgó tanulmányozása s a filológiai kutatás iránti józan érzék. E tulajdonságok érvényesültek következő munkáiban s tették Thúryt korának egyik legkitünőbb turkológusává.

Már 1885-ben megjelenik az Akadémiai Értekezések között »A kasztamuni-i török nyelvjárás« című tanulmánya, mely az első jelentős oszmán-török nyelvjárástanulmány, a turkológiai irodalomban sokszor idézett, ma is nélkülözhetetlen dolgozat. Nyelvtudományi szempontjai nem kifogástalanok, de anyaga becses, bő és megbízható. Egy dialektusban író költő művének kézírata alapján készült, melyet Thúry 1884-ben hozott Konstantinápolyból. A terület, a kasztamuni-i vilajet, melyről e nyelvjárási szöveg való, Kis-Ázsia északi partvidékén, Trapezunt és Konstantinápoly között körülbelül középen van.

Török-magyar összehasonlító nyelvészeti dolgozatot Thúry nem ad ki többet,* de ez a terület az, amely egyelőre még legélénkebben foglalkoztatja. Úgy látom, volt egy nagy ifjúkori álma: egy nagy tettel megsemmisíteni a finnugor-magyar nyelvhasználást, Budenz, »Magyar-ugor összehasonlító szótára« helyébe egy »Magyar-török összehasonlító szótárt« tenni a magyar nyelvtudományi kutatás alapjává.

* Ide lehet még számítani bírálatát Miklosich „Die slavischen Elemente im Magyarischen“ c. művének második kiadásáról (1884), az Egyetemes Philológiai Közlöny 1885-i kötetében (295—303). Thúry itt azt bizonyítja, hogy számos szlávból magyarázott magyar szó török eredetű.

1885-től 1890-ig többször ír e szótárról szüleinek. »...egész napon át dolgozom, mert... a »Magyar-török összehasonlító szótár« megírásába kezdettem«, írja 1885. okt. 2-án. Majd okt. 20-án: »Én tehát most folytonosan dolgozom ezen a szótáron, Vámbéry és Kuun G. segítségével és bizonyára nagyobb sikert fogunk elérni, mint Budenzék«. Négy évig dolgozott e munkán, teljesen elkészült az első, a *h* betűig terjedő résszel s 1889 okt. 27-én már azt írja, hogy beadta szótárát az Akadémiának. 1890 május 28-án újra ír e művéről: »Szótárom ügyével meg vagyok elégedve. Gróf Kuun Gézával találkoztam s ez azt mondta, hogy először Vámbérynél volt bírálaton, most pedig Budenznél van. Ő ír majd Budenznek, hogy ne sokáig tartsa magánál és ne gáncsokodjon. Ha Budenz mégis ellenezné, ő hozzá adják. Beszéltem Hunfalvyval is. Ennél is volt bírálatom s igen megdicsért érte. Nem haragszik rám, inkább nagyon örült, hogy megismerkedett velem s alig akart elereszteni«.

Budenz 1891-ben, a novemberi ülésen terjesztette elő véleményét Thúry szótáráról. Higgadtan és tárgyilagosan, a kellő megbecsüléssel beszél róla. Kiemeli Thúry alapnézetét, mely szerint a magyar nyelv egyenes rokona a török nyelvnek s finnugor elemei idegen elemek, melyeket a magyar nép vándorlásai közben szedett fel. Budenz azután megállapítja, hogyan keletkezett e tévedés: 'a magyar nép *nemzetisége* a legrégebb *históriai* források tanúsága szerint török lévén, Thúry úgy véli, hogy a magyar *nyelvnek* is szükségképen török eredetűnek kell lennie — s ezt okvetetlen meg is kell hogy bizonyíthassa'. Ebben a mondatban Budenz a finnugor iskola minden túlzásától mentesen, klasszikus egyszerűséggel mutatja be a török-ugor háború problémáját: elismeri, hogy a történeti források szerint a honfoglaló magyarság török nemzetiségű, de élesen elválasztja az ethnológiai problémától a nyelvi problémát.

»Egyébiránt -- írja Budenz (L. Gombocz: Akad. Értesítő 1907, 510.) -- nem tekintve Thúry úr nyomozásának fent jelzett hiányos félszégét és irányának elfogult cél-

zatosságát, mégis el kell ismernem, hogy sok tanulságot szolgáltat, különösen a mellett, hogy szorgalmas kutatás a török nyelvek szókincsében, az adatok pontos följegyzése és megvilágosítása, s általában magyarázó fejtegetéseinek ügyes intézése a munkának ajánló sajátosságai ... Ennélfogva *ajánlom* is a munkát, minden foglalkozása mellett, *kiadásra*...». Budenz — Thúry célzatán kívül álló — elfogadható eredményekre vezető momentumokat lát a munkában, egyrészt a magyar nyelv török jövény-szavait, másrészt az ősi urál-altaji egyezéseket illetőleg.

A török-magyar összehasonlító szótár azonban sohasem jelent meg; talán Thúrynak a téma iránti fiatalos lelkesedése csappant meg, vagy talán az vette el a kedvét, hogy az Akadémia némi — különben lényegtelen — módosításokat kívánt. Azt hiszem, az előbbi ok volt a fontosabb; Thúryt ekkor már erősen foglalkoztatja egy más, érdekes és gazdag terület: az oszmán-török történetírás magyar vonatkozásai. A szótár ma is kéziratban van, Thúry halála után Gombocz Zoltán tagtársunk javaslata alapján Akadémiánk vásárolta meg kézírattára számára. (Akad. Értes. 1907, 508—15.)

Míg összehasonlító szótárán dolgozott, több fontos változás történt Thúry életében.

Vámbérytól mintha kissé távolabb került volna, ellenben igen szoros érintkezésben van Kuun Géza gróffal. 1886 karácsonyán látogatást is tesz Maros-Németin; a gróf, a grófné és az ott lévő vendégek nagy szeretettel fogadják. 1887 januárban több napig Pesten vannak a grófék s Thúry minden nap vendégük ebédre az Angol Királynőben, egy alkalommal Télfyvel és Szilágyi Sándorral együtt.

1886-ban megismerkedik Széchenyi Béla gróffal, kinek megbízásából Bálint Gábornak angol nyelven »rendetlenül összeírt« munkáját fordítja és rendezi sajtó alá.

Anyagi helyzete ebben az időben igen nyomasztó volt s csak 1887 őszén javult, amikor Nagykőrösre hívták meg tanárnak. Itt csak négy hónapig működött, mert Szilády Áron kezdeményezésére már 1887 november 15-én Halason

választották meg — bár oklevele nem volt — a magyar és latin nyelv rendes tanárává.

»Szilády Á. azt írta meghívása okául — írja Thúry (szüleihez, 1887, nov. 16, Nagykőrös), — hogy én is (mint a többek közt ő) ne legyek kénytelen felhagyni a török-magyar rokonság tanulmányozásával«. Kőrösről nem akarták elengedni, mert nem volt utódja, de az ott járó Szász Károly püspök közbelépett érdekében. Arról is biztosította, hogy szótára ügyét az Akadémián pártolni fogja.

Halason Thúry nyugodtan élhetett munkájának, élete utolsó hat évében még a tanítás terhe alól is felmentette a halasi egyház, — igaz, hogy ekkor már sokat betegeskedett. Önálló háztartásban élt; kellemes, okos, vidám társalgó volt, szerette az embereket s őt is szerették és megbecsülték a halasiak.

Halason fejezte be — mint láttuk — a magyar-török összehasonlító szótár elkészült részének kéziratát, de már ennek befejezése előtt foglalkozott történeti kérdésekkel is. Első idetartozó munkája egy igen kiváló dolgozat, mely a régi magyar és török hadviselésről szól s 1888-ban, a Hadtörténelmi Közlemények első kötetében jelent meg. Thúry, mint Vámbéry híve, szorgalmasan olvasta ennek munkáit, így a Kutadgu Bilignek, e nevezetes, 1069-ből való török didaktikus költeménynek s az 1510-ből való Šejbānī-nāmének kiadását. Olvasta ezenkívül Timur rendeleteit (Tüzükāt-i Timur) is, Langlès francia fordításában; ennek ismeretét is Vámbérynek köszönhette, ki ezt a könyvet többször emlegeti. Ebből a három munkából s egyebekből Thúry összegyűjtötte a régi török hadviselésre vonatkozó adatokat s ezeket összevetette a régi magyar hadviselésre vonatkozó adatokkal. Szól a fegyverekről, ruházatról s más egyebekről is. A régi törökség leírásának egy érdekes és fontos, terjedelmes anyag ismerete alapján világosan és szépen megírt fejezetét kapjuk ebben a dolgozatban.

Másik idetartozó dolgozata, a Hadtörténelmi Közlemények 1890-i kötetében jelent meg. »Zrínyi Miklós hadtudományi elveinek forrása« a cikk címe s Thúry azt mu-

tatja be benne, hogy Zrínyi hadtudományi elvei megegyeznek azokkal a hadtudományi elvekkel, melyeket a Kutadgu Biligben találunk. Úgy gondolja, hogy »Zrínyi olyan hadtudományi elveket hirdetett, milyenek azon hadművészetben nyilvánultak meg, melyet ő gyermek és ifjú korában látásból és gyakorlatból, férfi korában a magyar históriából és a törökökkel folytatott csatározásaiból ismert... innen van az, hogy az első magyar hadtudományi író összetalálkozik a török hadtudományi elvek legelső összegyűjtőjével, mind a kettő a gyakorlatban élő elveket formulázzán«.

Ugyanez a kötet közli Thúry első fordítását a magyar vonatkozású török történeti irodalomból »Az 1663—64-ik évi hadjárat« címen. Rāšid 1720 körül működő udvari történetíró művének részeit fordítja és kommentálja itt Thúry. Ismerteti a csekély számú addigi fordításokat s hangsúlyozza a török források fontos voltát.

Akadémiánk már az ötvenes években foglalkozott a magyar vonatkozású török történeti művekkel s elhatározta, hogy lefordíttatja őket. Repiczky János össze is állította a jegyzéküket, de korai halála miatt a munkát el nem végezhette. A hatvanas évek elején megindult az Okmánytár (Török-magyarkori Történelmi Emlékek, Első osztály) Szilády Áron és Szilágyi Sándor szerkesztésében (1863—73, 9 kötet), de a vállalat Második osztálya, a Török Történetírók, késett. (Akad. Értes. 1893, 463.)

1891-ben Thúry ajánlkozott a munka elvégzésére s 1893-ban már megjelent tőle a Török Történetírók első kötete, melyet 1896-ban követett a második kötet. Az 1916-ban megjelent III. kötet már nem az ő munkája.

Thúry ezeken kívül is több cikkben foglalkozik a török történeti művek magyar vonatkozású részeivel. Ilyen cikkei: Szigetvár elfoglalása 1566-ban, Hadtört. Közl. 1891; A várnai csatáról, Hadtört. Közl. 1892; Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz, Száz. 1892; A török hódítás kezdete Magyarországon, Száz. 1893; Bocskay István felkelése, Száz. 1899.

Az eredmény nem állt arányban a fáradsággal. Hiába mondja Thúry imént tárgyalt, idevonatkozó első cikkében,

hogy a török történeti munkák kiváló tulajdonsága a hitelesség és a részletesség. Részletesség helyett terjengősséget mondhatnánk, a hitelesség kérdéséhez pedig csak annyit jegyzek meg, hogy a török történetíró hagyományos előadási formákban és hihetetlenül dagályos stílusban adja elő az eseményeket, művének forrásértéke gyakran igen problematikus. De azt a munkát, melyet Thúry végzett, a magyar turkológiának mint elemi kötelességet el kellett végezni, ezt az anyagot a kritikus magyar történetírás rendelkezésére kellett bocsátani s Thúry e nehéz feladatnak nagy tudással és szorgalommal tett eleget.

Thúry élete tudományos munkássága szempontjából négy, egymástól világosan elkülöníthető korszakra oszlik. A nyolcvanas években a török-magyar nyelvrokonság gondolata foglalkoztatja; a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a török történetírókat fordítja; a millenniumi ünnepségek közeledtével nemzetünk őstörténetével kezd foglalkozni s ezt teszi egészen a kilencvenes évek végéig; a kilencszázas években pedig szinte kizárólag tiszta turkológiai munkásságot folytat.

Közben irodalomtörténeti tanulmányai is jelennek meg, de ezek szerves összefüggésben vannak turkológiai tanulmányaival.

Az első ezek közül, a »Szilágyi és Hajmási históriája«, mely az Irodalomtörténeti Közlemények III. (1893.) kötetében jelent meg, mesterien old meg egy kérdést, melyet előtte mások teljes sikertelenséggel tárgyaltak. Török és magyar forrásokból kimutatja, hogy Szilágyi Mihály, a törököknél Kara Mikhál, azaz Fekete Mihály 1448-ban, a Rigómezőn, török fogságba került, de hamarosan kiszabadult; hogy Hajmási László Szilágyi Mihály birtokos szomszédja volt s hogy mellettük volt a birtoka I. Murád szultán hozzánk menekült fiának, Szavdzsi bégnek, kinek egy leánya is volt. Thúry ezzel szilárd alapot adott a Szilágyi és Hajmási históriájára vonatkozó kutatásnak.

Török történelmi tanulmányai ebben az időben egy másik irodalomtudományi témához, a Szigeti Veszedelem filológiai vizsgálatához is átvették. Erről írt terjedelmes

dolgozata az Irodalomtörténeti Közlemények 1894-i kötetében, három folytatásban jelent meg. Mélyreható tanulmány ez, mely nagy mértékben gazdagította a Szigeti Veszedelem forrására vonatkozó ismereteinket.*

De — mondom — a millénium közeledése őstörténeti irányba viszi érdeklődését és munkásságát s ép 1896-ban, a millénium évében adja ki a Századokban »A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai« című dolgozatát, melyben eleven stílusán próbálja bizonyítani azt az általa felállított nagy tételt, »hogy a magyaroknak minden egyes tartózkodási helyét ismerjük a Kr. előtti VIII. századtól fogva a mai hazának birtokba vételéig«.

Hogyan jutott Thúry ehhez az eredményhez? Nagyon egyszerűen. Okoskodásának alapja természetesen az az elmélet, hogy a magyarság török nép s a finnugorsághoz legfeljebb annyi köze van, mint a szlávokhoz. Második láncszeme Thúry bizonyításának az onogur-magyar kapcsolat. Tudjuk, hogy a magyar őstörténeti kutatás egyik alaptétele az, hogy a magyarok *ungroi* neve az onogur-bolgárok nevéből származik. Hangtani nehézség a két név egyeztetésében nincs; régi török jövevényszavaink azt bizonyítják, hogy a magyarság valaha hosszabb ideig szoros kapcsolatban volt egy bolgár-török néppel; az onogur-bolgárok régen Nyugat-Szibériában laktak, a vogulok és osztjákok őseitől elszakadt magyarok szomszédságában; később a Pontus-Kaukázus vidékén találjuk az onogur-bolgárokat, körülbelül ahol a magyarokat is találjuk: nincs hát semmi nyomós okunk kételkedni abban, hogy a magyarok az onogur-bolgárokkal igen szoros kapcsolatban voltak. Thúry azonosítja a magyarokat az onogurokkal. Már most: az *on-ogur* név annyit jelent bolgár-törökül mint »tíz ogur, tíz törzs«, s ennek a névnek egy hasonló hangzású párját

* Tisztán magyar irodalomtörténeti érdekű „Magyar versek a XVIII. század első feléből” c. cikke. (Irod. Közl. XI [1901], 68–80. Egy halasi kéziratból, irodalomtörténeti jegyzetekkel). — „Belmezei Fráter Pál verse 1660 körül” c. dolgozata Thúrynak nincs (l. Szinnyi életrajzi lexikonát), ez Zsák J. Adolf cikke, az Irod. Közl. idézett számában a Thúry közleménye előtti cikk.

találjuk Közép-Ázsiában, az *on-ujgur* »tíz ujgur« nevet. Thúry az *ogur* szót azonosítja az *ujgur*-ral, az onogurokat az onujgurokkal s így azután abba a helyzetbe kerül, hogy a magyar őstörténetet az ujgurok s ezek révén az ázsiai hunok, a hiungnuk történetéhez kapcsolhatja, visszamenve a Kr. előtti időkbe. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az *ogur* névnek az *ujgur* névhez — némi hasonlóságon kívül — semmi köze sincs, akkor világossá válik, hogy a magyarságról szóló első történeti feljegyzés Kr. u. 461--65-ből való, melyben Priskos arról tudósít bennünket, hogy az onogurok -- s velük valószínűleg a magyarok is -- a Kaukázus vidékére költöznek, de egy nehezebben hívő ember még ebben is kételkedhetik.

Thúry ezen az alapon és igen merészen kombinálva Kr. előtti kínai adatokat mongol-kori krónikák állításaival, a magyar őstörténetről nagyjában a következő képet adja.

Legrégibb történetünk a hiungnuk és a Thúry szerint velük azonos ujgurok középpázsiai története. Kr. u. 91-ben vagy 93-ban a hiungnuk, azaz az ujgurok egy része, az onogurok, miután a kínaiak megverték őket, az Irtis mellékére költöztek, oda, ahol ma a kirgizek Nagy Hordája él. Ebben a hazában, a Kr. utáni II., III., és IV. században kerültek az onogur-török nyelvbe, azaz a magyarba a finnugor elemek, a szomszédos vogul és osztják nyelvből. Ezeknek az onoguroknak egyik ága az a nép, mely »hun« néven 375-ben átjön a Volgán. De ezektől a hunoktól a magyarokat némileg mégis elválasztja Thúry, t. i. azt mondja, hogy a magyarok 457 tájáig a Káspi-tó felett, a Volga és Urál közt laktak; ez az állítás Priskos azon tudósításán alapszik, mely az onogurok, sargurok és ogurok költözéséről szól. A Volga és Urál közti területről a magyarok a Kubán mellékére költöztek; ezt onnan tudjuk, hogy ekkoriban a történeti források erre a helyre teszik az onogurokat. Thúry fejtegetésének ezzel a pontjával egyetérthetünk, valamint azzal a megállapításával is, hogy a VI. század második és a VII. század első felében a Pontus felett egy hun birodalom volt, melybe a magyarok beletartoztak. A következő hazát, Levediát, Thúry he-

Iyesen a Don és Dnyeper közé teszi, de, Konstantinos Porphyrogennetos idevonatkozó helyének sajátos magyarázatával, már 835 előtt kiköltözteti innen a magyarokat. Eszerint tehát a magyarok Etelközben nem pár évig, hanem évtizedekig laktak volna s Thúry szerint az Ibn Rusta-féle tudósítás is az etelközi házára vonatkozik.

A magyarság »hun« nevét Thúry elméletének megfelelően a magyar-hun rokonság bizonyítékának, »türk« nevét a magyar-török rokonság bizonyítékának tartja. Ma úgy gondoljuk, hogy ezek a nevek valóban illették a magyarságot, de csak azt jelzik, hogy a magyarok beletartoztak a hunok, illetőleg a türkök birodalmába.

Julián tudósításával is foglalkozik Thúry s itt határozottan szembehelyezkedik Vámbéryval, ki azt tartotta, hogy »az egész tudósítás egy a későbbi századokból származó, a magyar krónikák, továbbá Plan Carpin és Rubruquis adatai nyomán szerkesztett nagyon silány compilatio, melynek szerzője alkalmasint egy hazafias lelkű magyar hittérítő volt, mely compilatióból azonban sem Ázsiának középkori földrajza, sem a magyarok eredetének kérdése semminemű hasznot nem húzhat«. Thúry hitelesnek tartja Julián tudósítását, de — egészen helyesen — úgy magyarázza, hogy ebben nem az őshazáról, hanem a magyarságnak egy északra költözött töredékéről van szó.

A *magyar* névről Thúry azt tartja, hogy ezt az onogur nép, vagy talán csak ennek egyik, elszakadt része, az V. század után vette fel valami okból. Tiltakozik az ellen, hogy a *magyar* nevet a *man's'i* névvel hozzák kapcsolatba, mely a vogulban a vogulok és osztjákok közös neve. Erről a hangtanilag — és melleleg megjegyezve; mindenképpen — kifogástalan magyarázatról, mely a magyar őstörténet egyik legerősebb pillére, azt mondja Thúry, hogy ez csak egyik példája ama visszaéléseknek, melyekkel oly gyakran találkozunk az összehasonlító nyelvészet terén. Ez még mindig a nyolcvanas évek hangja. Thúry nem tud magyarázatot a *magyar* névre; azt tartja róla, hogy eredetileg személynév, mellyel a magyarok csak a VI. század első felé-

ben kezdték magukat nevezni, azon *Movzycyns* nevű királyuk után, kiről Theophanes is megemlékezik.

Thúry őstörténeti elmélete lényegében nem lehetett helyes, mert hibás volt kiinduláspontja, a török-magyar rokonság tétele. Megfelelő előmunkálatok, képzett bizantinista, sinológus és más munkatársak hiánya is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Thúry kutatási módja ezen a területen nem volt kifogástalan. De el kell ismerni Thúry érdemeit itt is: számos részletkérdést — mint erre többször rámutattam --- nagyon jól lát; ő veszi észre többek közt azt is, hogy a »hét magyar« ugyanolyan népnév, mint pl. a török *toquz tatar* »kilenc tatár«; nagy buzgalommal gyűjti össze és tárgyalja az arab-perzsa történeti és földrajzi irodalom azon helyeit, melyeken a magyarokat türköknek nevezik; Muhammad-i 'Aufi kéziratát elhozatja Bécsből, Al Balchī kézirateit Bécsből és Bolognából.

Másik nagy őstörténeti tanulmánya »Krónikáink és a nemzeti hagyomány« címen az Irodalomtörténeti Közlemények 1897-i kötetében jelent meg. Érdekesen mutatja ki — ez talán a dolgozat legmaradandóbb része —, hogy Hunfalvy, ki régebben hajlandó volt az őstörténeti kutatásban krónikáink adatait figyelembe venni, Roesler »Romänische Studien«-jének (1871) hatása alatt a Magyarország Ethnographiájában (1876) már teljesen elveti a magyar krónikák tanúságát. Ezt Thúry nem csak általában, hanem Roesler és Hunfalvy munkáinak részletes összevetésével bizonyítja. Azután a hun-magyar rokonságot, krónikáink hun mondájának eredeti magyar voltát fejtegeti — főleg azoknak a tételeknek az alapján, melyeket a Századokban megjelent, most ismertetett tanulmányában vall. Szorgalmasan felkutat minden adatot, mely a hun-magyar kapcsolatra mutat, elsorolja azokat az írókat, kik hunoknak mondják a magyarokat, vagy azokat a régi török népeket, melyek a magyarsággal kapcsolatban voltak, de e sok becses adatot csak nyersen adja, nem állítja be filológiai kutatások alapján a saját talajukon való összefüggésekbe, nem állapítja meg kritikailag, hogy egy-egy ilyen »hun« elnevezésnek mi a történeti értéke. E munkát az újabb kutatás végezte el, mely

arra az eredményre jutott, hogy a hun-magyar kapcsolat tudata élt ugyan a honfoglaló magyarságnál, de krónikáink hun mondájában csak elvéve akadnak olyan részek, melyek a magyar hagyományra mennek vissza.

Thúry erősen felhasználhatónak tartja a krónikákat az őstörténeti kutatásban s ezt részletesen próbálja bizonyítani. Lássunk egy-két példát.

Anonymus műve hetedik fejezetében a következőket mondja: »Az Úr megtestesülésének nyolcszáznyolcvannegyedik esztendejében... a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnak hívnak, kijött Szcitia földjéről nyugat felé... Sok-sok nap pedig pusztá tájakon vonultak; az Etil folyót pogány módra tömlőn ülve úsztatták át...« Ezen a helyen az *Etil* folyót megnyugtató módon megmagyarázni nem lehet. Thúry azt hiszi, hogy az *Etil* a Volgát jelenti s Anonymus tudósítása »ebben olyan nemzeti hagyományt tartott fenn, amely még emlékezik homályosan a Volgán túl, a Kaspi-tenger fölött elterült őshazáról, melyből őseink Priscus rhetor tudósítása szerint Kr. u. 457 tájban költöztek ki.« Thúry Priskosnak arra a helyére gondol, melyen ez az onogur-bolgárok megmozdulásáról szól. Hogy a magyarok ekkor költöztek régi urálvidéki hazájukból a Kaukázus vidékére, azt én is valószínűnek gondolom, de hogy Anonymus idézett tudósítása erre vonatkoznék, az több mint kétséges. Vagy például a krónikáknak azt a tudósítását, hogy Scythia határai a regnum Jorianorum, Tarsia, Mangalia és a gens Corosmina, Thúry úgy magyarázza, hogy ebben az a már emlegetett, a mai kirgizek földjén elterült egyik ázsiai őshazánk emléke van megőrizve. Gombocz Zoltán mutatta ki, hogy Scythiának szóbanforgó határai az egykorú földrajzi irodalomból kerültek a krónikába; azok az országok szerepelnek ebben a leírásban, melyeket a XIII. században mint az Európát Ázsiával összekötő legfontosabb útvonal mentén levőket, sokszor emlegettek. Ezt természetesen könnyebb ma nekem látni, mint Thúrynak volt 1897-ben, azonban kétségtelen, hogy Thúry is más alapon kereste volna a krónikák említett helyeinek

magyarázatát, ha a magyar-török nyelvrokonság téves elmélete félre nem vezeti.

Thúry őstörténeti vizsgálódásai egy nagybbszerű részlet-eredménnyel is jártak: rájött arra, hogy a magyarságnak arról a töredékéről, mely Konstantinos Porphyrogenetos szerint Perziába, illetőleg Örményországba költözött, a szavárdokról, kik a Kaukázus főgerincétől délre, Tiflisztől keletre laktak, arab, perzsa és örmény írók is szólnak. Ez a magyar őstörténeti kutatás egyik legszebb és legfontosabb felfedezése. Thúrynak erre vonatkozó cikke »A magyaroknak ‚szavarti-aszfali’ neve« címen a Századok 1897-i kötetében jelent meg. Marquart Thúry eredményei alapján tovább kutatva 1903-ban megállapította, hogy a szavárdok 750 és 760 között költöztek Örményországba s ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy a szavárdok emlékét a magyar hagyomány is megőrizte: az Anonymusnál szereplő Zuard, azaz Szavárd vezér, ki magyarjaival Görögországba költözik s nem tér többé vissza, ennek az elszakadt néprésznek, a szavárdoknak hagyománybeli képviselője.

A székelyek eredetének sokat vitatott kérdését is próbálta Thúry megoldani. Erre vonatkozó első cikke »A székelyek eredete« címen az Erdélyi Múzeum 1898-i évfolyamában jelent meg, második cikke »Még egyszer a székelyek eredetéről« címen ugyanazon folyóirat következő évi kötetében. Thúry szerint a székelyek avar eredetűek. Bizonyításának legfontosabb része a következő: a székelyföldi helynevek feltűnően egyeznek Zala, Veszprém, Baranya, Vas, továbbá Bihar, Szatmár, Szilágy és Arad megyei helynevekkel; ezeken a helyeken a történeti források szerint avarok laktak, tehát a székelyek avar eredetűek. Ez a bizonyítás nem egészen meggyőző; helynév-egyezésekből csak különleges esetekben lehet következtetéseket vonni s a székelyföldi és más magyarországi helynevek egyezése bizonyos esetekben sokatmondó ugyan — gondoljunk csak a *Pozsony, Moson, Rába — Ráb, Zobor* nevekre, melyek a székelyeknél is megvannak —, de ezek az egyezések nem oly természetűek, hogy alapot szolgáltatathatnának a székelység eredete kérdésének megnyugtató megoldására;

az is figyelembe veendő, hogy ezeken a vélt avar-székely helyneveken semmiféle avar bélyeg nincsen, ezek különféle eredetű rendes magyarországi helynevek s ha az avar-székely kapcsolat, illetőleg azonosság emlékei volnának, kellene valami feltűnő és határozottan látszó avar csoportnak, illetőleg, mivel az avarok Thúry szerint törökök, török csoportnak lenni köztük; a bizonyítás másik lánc-szeme, hogy az illető területeken a magyar honfoglalás korában avarok laktak volna, szintén nem elégt ki: avarok Magyarországon már ebben a korban nem igen éltek, legfeljebb jelentéktelen töredékekben, de semmi esetre sem olyan nagy területet elfoglaló néptömegekben, ahogyan Thúry felteszi, ki egyenesen azt mondja, »hogy az itt talált avar-székelyek száma bizonyosan volt akkora, mint a rokon jövevényeké (azaz a honfoglaló magyaroké), ha ugyan meg nem haladta azt«. Ha azonban nem is sikerült Thúrynak az avar-székely azonosság elméletét bebizonyítani, azt meg kell állapítanunk, hogy cikke a székely kérdés kutatásának legértékesebb termékei közé tartozik. Szépen és eredményesen cáfolja Hunfalvy elméletét — aminthogy Thúry több dolgozatában erősebb a cáfolásban, mint az építésben —, becses a székelyföldi és magyarországi egyező helynevek gondos és nagy munkával végzett összeállítása, nagy tudással készült az avar történet idevonatkozó részeinek ismertetése. De magának a kérdés lényegének a szempontjából is nagyon fontos a Thúry cikke, ha nem is éppen abban az értelemben, ahogyan ő gondolta. A *csigla*-mező és a *székely* név magyarázatára gondolok. Ezeket Thúry elfogadható módon fejti meg a törökségből. A *csiglá*-t illetőleg rámutat arra, hogy *čy* a törökségben »kerítést, akadályt, védelmi berendezkedést« jelent, a *čyla* pedig olyan helyet, ahol ilyen védelmi berendezkedések vannak. A *székely* nevet pedig egy török *sikil* szóból magyarázza Thúry, mely méltóságnév. A régi török népek intézményeit és szokásait ismerve, nem kételkedhetünk Thúry ezen magyarázatainak helyességében s e magyarázatok — mint mondtam — nagy jelentőségűek a székely kérdés megoldásánál.

Az Erdélyi Múzeum 1899-i kötetében Sebestyén Gyulával vitatkozik Thúry s elmésen cáfolja a székelyek kabár eredetének elméletét. Ebben a polemikus cikkben is van egy különösen szép és becses rész, t. i. az a nyolc oldal, melyen Thúry a magyar *lengyel* népnév eredetét megfejti. Sebestyén t. i. azt mondotta a *székely* népnév végzetéről, hogy azonos a *lengyel* név végzetével. Thúry kimutatja, hogy a *lengyel* névnek régibb magyar alakja *lengyen*, s hogy ez egy más helyen is előforduló szabályszerű alak.

Mint mondtam, Thúry tudományos munkásságának negyedik, utolsó korszakában a török filológia területén dolgozott. 1899-ben jelent meg utolsó magyar őstörténeti értekezése s ezután pár évig nem ad ki semmi nevezetést, de 1903-tól fogva egymásután jelennek meg nagybecsű turkológiai tanulmányai.

Elsőnek említtem ezek között »A khazar *iša* méltóság-névről« című cikkét a Keleti Szemle IV., 1903-i kötetében. E cikkben azt bizonyítja Thúry, hogy a régi török *šad* méltóságnév, mely igen magas rangot jelzett, mohamedán íróknak a kazárookra vonatkozó feljegyzéseiben található *iša*, *išan*, *abšad* alakváltozatok alapján *išad*-nak olvasandó. E tételnek az adatok ellentmondanak. Szébb a cikknek egyik mellékeredménye, annak a bebizonyítása, hogy mind a kazároknál, mind az altajvidéki türköknél meg volt az a szokás, hogy a fejedelmet megválasztásakor addig fojtogatták, míg önkívületi állapotba jutott s akkor megkérdezték tőle, hogy meddig akar uralkodni. Igaz, hogy ezt már 1825-ben megírta Klaproth a Journal Asiatique VII. kötetében.

Thúry török filológiai munkássága két területen mozog: az egyik a ma is rendkívül elhanyagolt keleti török nyelv és irodalom, a másik a régi és új oszmánli filológia.

A keleti török területre vonatkozólag négy értekezése van, melyek közül kettő szótár-tanulmány.

Akadémiánk értekezései között jelent meg 1903-ban »A ‚Behdset-ül-lugat‘ című csagatáj szótár« címen első idetartozó tanulmánya, melyben részletes kritikai vizsgálat alá veszi a csagatáj szótárakat s bőven ismerteti a Behdset-

ül-lugatot, egy 1861-ben írt csagatáj szótárt, melynek addig egyetlen ismeretes kéziratát ő fedezte fel s szerezte meg Konstantinápolyban. E szótár egy régi híres csagatáj szótárnak, a *Sengilāchnak* javított és bővített kiadása, a leggazdagabb és legmegbízhatóbb forrása a keleti török nyelvnek. 1914-ben egy orosz tudós újabb kéziratát fedezte fel Teheránban. Az a 36 lapnyi csagatáj szójegyzék, melyet Thúry e dolgozatában a Behdžet-ül-lugatból való mutatványul ad, becses adalék a török szókincs ismeretéhez. De rendkívül tanulságosak a csagatáj vagy a csagatájt is felölelő szótárak adatainak értékéről szóló fejtegetései is. Arra mutat rá, hogy milyen kritikával kell használni legtöbbször idézett szótáraink közül Zenker, Budagov, Pavet de Courteille és Šeich Sulejmān művét. Kimutatja, hogy lesz e szótárakban a tűzifából mennydörgés, a *nagu* 'miért?' szóból *bagu* 'legelő', az énekből ruhadarah, a rakétából denevér, a liénából beszéd, a »mogorva ember«-ből »Dzsingiz kán kardjának markolata« és így tovább. E tévedések persze menthetők; a török szótárírónak rendkívüli nehézségekkel kell megküzdeni, de hiába — a tévedés, a rossz adat azután újabb tévedésekre ad alkalmat. Nem sok van, ami elvileg olyan fontos volna a török filológiában, mint az a tíz oldal, amit Thúry erről írt. Az ördög azonban nem alszik; vele is megesik, hogy szótármutatványának mindjárt az első lapján találunk egy szót: *atyg* és *atyq*, melynek jelentése 'medve', továbbá 'okos, józan'. Ilyen török szó nincsen, ellenben az *[ajyg]* [szó] 'medvét' is, 'józan' is jelent. Aki ismeri az arab írást, már tudja, miből keletkezett a hiba: az *ajyg* szó *j* betűjének két pontját a szótáríró nem a sor alá, hanem a sor fölé tette s ez által a *j*-ből *t* lett.

Másik keleti török szótártanulmánya a Keleti Szemle V. kötetében, 1904-ben jelent meg ezen a címen: »Az 'Abuška Lugati' című čagataj szótár«. Akadémiánk még 1862-ben, Vámbéry és Budenz gondozásában kiadta az »Abuška« című csagatáj szógyűjteményt, melyet azután 1869-ben egy orosz tudós, Véliaminoff-Zernov is kiadott. Ettől az Abuškától teljesen független szótár az »Abuška

Lugati«, melynek kéziratát Thúry Konstantinápolyban szerezte. A kézirat, mely unicum, sajnos, csonka, körülbelül csak harmadrésze van meg. A szótár Thúry szerint a XVI. század elején keletkezett s a csagatáj nyelv legrégebbi szótára. Thúry felsorolja belőle az Abuškában, továbbá a többi csagatáj szótárakban hiányzó szókat.

Ezekhez a tanulmányokhoz csatlakozik Thúrynak »A közép-ázsiai török nyelv ismertetései« című dolgozata; ebben sorra veszi és kritikailag ismerteti azokat a keleti és nyugati munkákat, melyek a keleti török nyelvvel foglalkoznak. Ez értekezését Akadémiánk 1906. évi Kőrösi Csoma-emlékünnepe, április 23-án, halála előtt épp egy hónappal olvasta fel s egyúttal ismertette Csomának egy kevés figyelemre méltatott, 1832-i levelét, melyben Csoma legvilágosabban fejezi ki ázsiai útjának célját, mely a magyarok legelső lakóhelyeinek felkeresése volt. »Kétségtelenül chinai Tatárországnak beljebb eső részei azok a helyek — írja Csoma ebben a levelében — hol a magyar nemzet bölcsőjét keresnünk kell«. Thúry nem céloz rá, de kétségtelen, hogy nagy öröme volt abban, hogy az ő pár évvel azelőtt hírdetett őstörténeti tételei így találkoztak Csoma gondolataival. Felfogásuknak közös alapja volt: a magyarok *ungroi* nevének az *ujgur*, *jugar* népnévvel való összecsengése.

Rendkívüli feladat megoldására vállalkozott Thúry »A közép-ázsiai török irodalom« című értekezésében, melyet Akadémiánk 1904-ben adott ki. A nagy terjedelmű s rendszeresen egyáltalában nem tanulmányozott középázsiai török irodalom történetét foglalta össze e dolgozatban. Bevezetésében maga mondja: »Ezt bizonyára merész vállalkozásnak tartja minden hozzáértő, és kétszeresen merésznek olyan embertől, aki egy vidéki kisebb városban él, a tudomány kincses bányáitól távol«. A merész vállalkozás nemcsak az adott körülményekhez képest sikerült fényesen; Thúry abszolút értékű művet teremtett, mely ma harminc év múlva is az egyetlen összefoglalás e területen s jól érthető hiányai ellenére is nélkülözhetetlen.

Az oszmán-török filológia területén három dolgozata van Thúrynak, mindhárom kiváló értékű.

Első közöttük »Török nyelvemlékek a XIV. század végéig« című értekezése, mellyel mint Akadémiánk 1903-ban megválasztott levelező tagja, ez év október 5-én székét foglalt. Az értekezés címe nem ad pontosan számot annak tartalmáról, mely voltaképpen a középázsiai török nyelvemlékek áttekintéséből, a kisázsiai török nyelvemlékek részletesebb tárgyalásából s az 1390. évből való Iskender-nâme kimerítő ismertetéséből áll. Thúry az Iskender-nâmét az oszmán-török irodalom első termékének tartja, Kis-Ázsia régebbi török irodalmi termékeit a szeldzsukoknak tulajdonítva. Az értekezés első része, a régi török nyelvemlékekre vonatkozó ismereteinek összefoglalása, első e nemű kísérlet s máig is magában áll.

Ehhez az értekezéshez kapcsolódik Thúrynak második oszmánli tárgyú dolgozata, »A XIV. századbeli oszmán-török nyelv«, a Nyelvtudományi Közlemények 1904-i (XXXIV.) kötetében. Az Iskender-nâme nyelvtani és lexikális sajátságait tárgyalja ebben a cikkben Thúry, becses adalékokat szolgáltatva a régi oszmánli nyelv ismeretéhez s a történeti török nyelvtanhoz.

Halála után jelent meg harmadik oszmánli tárgyú dolgozata, »A török drámai irodalom«, a Budapesti Szemle CXXXVI. kötetében, 1908-ban. Ebben a török dráma történetét oly széleskörű tudással és olvasottsággal tárgyalja, hogy dolgozata mindannak, amit e témáról eddig írtak, magasan felette van.

Befejeztük Thúry munkásságának ismertetését s most feltehetjük a kérdést: milyen helyet foglal el Thúry a magyar turkológia fejlődésének történetében s általában a turkológiában.

A török filológia megalapítója Magyarországon Vámbéry Ármin. Akik előtte e területen dolgoztak, igen érdemes emberek, de nem volt meg az az átfogó képességük és tudásuk — nem is törekedtek erre —, hogy a magyar turkológia feladatait minden vonatkozásban lássák s a munkát az egyes területeken elkezdjék. Ezt Vámbéry tette meg. Ha

hibásan is, de rendszeresen művelte a török-magyar nyelv-hasonlítást, a török nyelvtudományt, a török régiségtant, a régi török népek történetét, a régi és a mai törökség néprajzi és nyelvészeti leírását. Thúry ezt a programot vette át, de kibővítette az oszmánli-magyar irodalomtörténeti és történeti kérdések szorgalmas kutatásával. Egyénisége Vámbéry sok színű egyéniségéhez nem hasonlítható, de a török filológia forrásanyagának ismeretében és filológiai módszerességben határozottan felülmulja Vámbéryt, a természetes fejlődésnek következő, magasabb fokát képviseli.

Ez az ítélet szűrődött le Thúryról a török filológia nemzetközi irodalmában is. Thúry nemzetközi érvényesülését azonban szinte lehetetlenné tette az a körülmény, hogy idegen nyelven semmit sem adott ki. Amennyire kedves nekünk az ő erős magyar érzése, mely igen mélyen gyökerezett egyéniségében és tudományos lelki-alkatában, annyira nem helyeselhetjük, hogy nem igyekezett beleilleszkedni a török filológusok nemzetközi együttesébe. Ez hasznos lett volna a magyarságnak, dicsőségére vált volna a magyar tudománynak, és hasznos lett volna neki is, szélesedett volna a látóköre, fejlődött volna a kritikai érzéke. Így legszebb dolgozatait nem ismerik, vagy nem veszik figyelembe; néha, egy magyar szótár segítségével kihalásznak műveiből egy-egy adatot, esetleg többet is, de munkásságáról csak igen nagy vonásokban van képe a külföldi török filológusainak. Köprülüade Mehmet Fuat, a sztambuli egyetem tanára, a tudományos török irodalomtörténeti kutatás megteremtője, Thúrynak két dolgozatát kiadta török nyelven, Ragıp Hulûsi sztambuli nyelvész-professzor fordításában, a Milli tettebbü'ler medžmu'asy c. folyóiratban (1913).

Itthon azonban jól látták tudományos munkásságának és képességeinek nagy értékét. Goldziher Ignác és Szinnyi József, kik Thúry tudományköréhez légközelebb állottak, különös pártfogásukba vették Thúryt s a budapesti egyetem bölcsészeti kara 1906 tavaszán meghívta őt a Vámbéry nyugalomba vonulásával megüresedett keleti nyelvészeti tanszékre.

Thúrynak rendkívüli örömet okozott e meghívás; élete legnagyobb reménységét látta vele beteljesedni s az igazi tudós ambíciójával készült egyetemi tanári hívatása betöltésére. Sajnos, erre sosem került a sor; gyomorbaja miatt, mely évek óta kínoztta, operáltatnia kellett magát, de hiába — 1906 május 22-én a szabadkai kórházban, negyvenöt éves korában meghalt. Koporsójánál az Akadémia nevében Szilády Áron mondott beszédet, sírja fölé a halasiak közadakozásból emléket állítottak.

Thúry ereje teljességében volt 1906-ban s kétségtelen, hogy ha Budapestre jöhet és itt még évtizedekig dolgozhatik, ma jóval gazdagabb volna a török filológia. Kétségtelen, hogy — mint munkássága utolsó korszaka mutatja — növekvő forrásismerettel és kritikával mélyedt volna el annak a két területnek tanulmányozásában, melynek akkor az egész világon ő volt a legelső képviselője, a régi oszmánli és a középázsiai török tanulmányokban s akkor ezek a területek ma nem volnának abban a mostoha állapotban, melyben ma vannak.

Súlyos vesztesége a török filológiának, hogy nem így történt.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR CÉLJA

Kőrösi Csoma Sándor kutatásainak célja, tudományos érdeklődésének fejlődése egyike a magyar tudománytörténet legérdekesebb kérdéseinek. Vizsgálatát megnehezíti Csoma rendkívüli zárkózottsága, jellemének ez az erősen mutakozó székel vonása. E sajátságos, nagy tudós lélek fejlődésének fővonalát szeretném ez alkalommal megrajzolni. Csoma úgy él a köztudatban, mint a tibeti filológia megalapítója s mint a magyarok rokonait kereső ázsia-utazó. Hogyan függ össze tudományos egyéniségének e két vonása? Az említett két tudományterület, a tibeti filológia és a magyar őstörténet, meglehetősen távol áll egymástól s önkénytelenül felvetődik az a gondolat, hogy Csomának talán nem is volt logikusan átgondolt tudományos programja. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk Csoma tudományos érdeklődésének fejlődését, azt találjuk, hogy ez a fejlődés ismereteink akkori állása szerint egészen logikus.

Hogy bizonyításomat könnyebben lehessen követni, itt röviden előre megmondom dolgozatom eredményét. Az akkori tudományban igen el volt terjedve és nagytekintélyű képviselőkre talált az a nézet, hogy a magyarok az ujuguroktól származnak. E mellett volt olyan nézet is, hogy az ujugorok és a tibetiek között kapcsolat van. Csoma az ujugorok földjére indult, hogy megkeresse a magyarok rokonait. Az ujugorok földjére, Keleti Turkesztánba, zavaros politikai viszonyok miatt nem juthatott el s mivel ekkor buzdítást nyert a tibeti nyelv tanulmányozására, ebbe mélyedt el. Ez Kőrösi Csoma Sándor fejlődésének az útja s ezt fogom a következőkben részletesen kifejteni.

Wurzbach életrajzi lexikonának harmadik kötetében (1855) a Csoma címszó alatt azt olvassuk, hogy Kőrösi Cso-

ma Sándor 1816—18-i németországi tanulmányai közben Göttingában Blumenbachnak, a modern anthropologia megalapítójának, e sokoldalú és szellemes embernek előadásait is hallgatta s hogy állítólag Blumenbachnak az a kijelentése, hogy a magyarok valószínűleg a kínai évkönyvekben sokat szereplő ujguroktól származnak, bírta rá őt arra, hogy a magyaroknak ezt az állítólagos őstörzsét s ezeknek eredeti hazáját Ázsia belsejében felkeresse.

Wurzbach adatának eredetét nem tudtam megállapítani; idézett és számomra hozzáférhető forrásaiban nem találtam. Bár Wurzbach a tudósítást csak mint állítólagos hitelet közli, nem tudom, nem kell-e neki mégis hitelt tulajdonítanunk. Annyi kétségtelen, hogy Csoma eredetileg nem Tibetbe vagy Indiába szeretett volna eljutni — amint ezt Duka Tivadar is hangsúlyozza, — hanem az ujgurokhoz.¹ Megírta ő maga, és pedig abban a hosszú beadványban, melyben 1825-ben az indiai kormányhatóságnak addigi munkálkodásáról beszámol,² hogy mielőtt tibeti tanulmányaiba merült volna, Jarkendbe, tehát Keleti Turkesztánba, az ujgurok földjére akart menni. Ez az eszme azután tibeti tanulmányai közben is kíséri. Tibeti forrásokban *jugur* néven találta említve az ujgurokat, kiket ő *jugar*-nak nevez. Ez kétségtelenül ébren tartotta, sőt növelte is az ujgurok iránti régi érdeklődését. Még inkább erősítette ezt az érdeklődést egy másik körülmény.

A Magyar Nyelv XXVII. (1931) kötetében Ligeti Lajos „A *jugarok* földje” című cikkében kimutatta, hogy Csoma Észak-Indiában értesüléseket kaphatott azokról az ujgurokról, akik a kínai Kan-szu tartományban, Szu-csou város táján, *jögur* néven a mai napig is megvannak s ezeket fel is akarta keresni. A *jögur* nevet viselő ujgurok — mint Ligeti kifejti — a IX. század közepén költöztek a jelzett területre, a 840-ik év után, amely évben a kirgizek megdöntötték az ujgur birodalmat. Hogy ezeket fel akarta keresni Csoma, azt Ligeti azzal a beszélgetéssel bizonyítja, melyet Csoma Campbell-lel, az angol kormány ügyvivőjével folytatott

¹ Körösi Csoma Sándor dolgozatai, 34.

² I. m. 27.

Darjilingben, a halála előtti napokban. „Hosszú és fáradalmas kutatásainak végcélját illetőleg — írja Campbell — minden reménye abban összpontosult, ha a jugarok országát felfedezi. Ugy gondolta, hogy ezt az országot Laszától és Cham tartományától északkeletre, Kína nyugati határain fogja megjelölni.”¹ Ha Campbellnek ezzel az adatával összevetjük azt, hogy a jögurok a Csoma által megjelölt területen, Lasszától és Cham tartományától északkeletre, Kína nyugati határain laknak, nem kételkedhetünk abban, hogy Csoma ebben az időben valóban a jögurokhoz szeretett volna eljutni.

Körösi Csoma Sándor tudományos érdeklődésében tehát kétségtelenül rendkívüli szerepet játszottak az ujugurok.

Mielőtt tovább mennénk, szóljunk néhány szót az ujugurokról. Az ujugur középázsiai török nép, mely ezen a néven a VII. század kezdete óta szerepel. Nyelvileg a türkökhöz, a törökség névadóihoz állnak legközelebb. Őseik kínai feljegyzések szerint a Góbi sivatagtól délre laktak és a IV. század végén költöztek északra, a Bajkál tótól délre eső területre, a Szelenga vidékére. Egy időben a türkök fennhatósága alá tartoztak, de a VII. század elején felszabadulnak. 630-ban Kinának hódolnak, mellyel hol barátságos, hol kevésbé barátságos viszonyban vannak. 745-ben megdöntötték a türkök birodalmát s úgy látszik ekkoriban erősödtek meg Keleti Turkesztánban; viszont 840-ben az ő birodalmukat tették tönkre a kirgizek. Az ujugurok szétszóródtak, délibb területekre költöztek. Talán ekkoriban lett Keleti Turkesztán az ujugurok legfontosabb területe. Ezen a földön — az északkeleten lakó tokhárokat leszámítva — régi iráni lakosság és iráni kultúra virágzott, melynek kínai és indiai elemei is voltak. A lakosok főleg földműveléssel, iparral és kereskedelemmel foglalkoztak. Az ujugurok átvették a keletturkesztáni műveltséget s a középázsiai művelődéstörténet egyik legfontosabb tényezőjévé váltak. Országukban több vallás élt. Legtöbben voltak a buddhizmus hívei, — a buddhizmus Keleti Turkesztánban még a Kr. u. századokban elterjedt. Sok manichaeus is volt az ujugurok között; Bügü kánjugur fejedelem

¹ Duka Tivadar, Körösi Csoma Sándor dolgozatai, 143.

még 763-ban államvallássá tette a manichaeus vallást. Az V. század óta nesztorianus térítés is volt Keleti Turkesztánban s ennek a vallásnak is voltak hívei; különösen megerősödött a keresztyénység Keleti Turkesztánban a VIII. században. A szíriai nesztorianus hittérítők a hellénizmus kultúráját is képviselték. Akadtak hívei a párszi vallásnak is. Az iszlám csak a X. század elején kezd terjedni az ujugurok közt.

Különös jelentőséget adott Keleti Turkesztánnak az a körülmény, hogy rajta ment át Ázsia legfontosabb kereskedelmi útja, Kínából Perzsiába és Indiába. Fontos szerepet játszottak az ujugurok a mongol korban is, amikor a birodalom legbefolyásosabb elemei közé tartoztak; az ujugur nyelv és írás szinte az egész birodalomban el volt terjedve; az ujugur írást a mongolok át is vették. De maradtak ránk ujugur nyelvemlékek a későbbi századokból is.

S most lássuk, mi volt az oka Csoma érdeklődésének, mit tudott az ujugurokról és mit gondolhatott az ujuguroknak a magyar őstörténettel való kapcsolatáról.

Az ujugurokra vonatkozólag már régi idők óta rendelkezésre állottak keleti és nyugati források, de ezeknek a felhasználása természetesen csak lassan, fokozatosan történt.

Az ujugurokról az európai irodalomban már Rubruquis és Plano Carpinus is beszélnek. Megemlíti az ujugur népet Schiltberger is (das volck... *Uygiur*, ed. Langmantel 40, vö. 121. l.). Schiltberger a nikápolyi csatában, 1396-ban került török fogságba; élményeinek leírása már a XV. században megjelent (Langmantel hat XV. századi kiadást ismer).

Egy XIII. századi, szíriai és arabul író püspöknek, Barhebraeusnak, más néven Gregorius Abulfaradžnak két művét a XVII. század közepén latinra fordítja és Oxfordban kiadja Pococke Edvárd, az iszlám-tudomány egyik nagyérdemű úttörője. Barhebraeus, kinek részletes ismeretei voltak a mongol birodalomról, az ujugurokat is megemlíti, kínai uralom alatt álló török népnek mondja őket.¹

¹ Pococke műveit nem láthattam. A rendelkezésemre álló irodalom idézeteiben — a mi szempontunkból lényegtelen — ellentmondások vannak: Klaproth, *Mém. rel. à l'Asie*, II. 307; Radloff, *Kudbil*. I. k. VIII. l.

D'Herbelot, 1697-ben Párizsban és azután többször megjelent és igen népszerű, „Bibliothèque Orientale” c. keleti enciklopédiájában Rašideddin nyomán ír az ujugurokról.

Az ujugur írás és irodalom ismeretéről ebben az időben még nincsen szó. Mikor Colbert 1673 körül egy ujugur írásos kéziratot kap, a Mi'rādž-nāme és a Tedkere-i Evlijā nagyon szép kiállítású kéziratát, meg akarván tudni jelentőségét, megbízza Pétis de La Croix pátert, a keleti nyelvek kiváló ismerőjét, hogy határozza meg a kéziratot. Ez azonban csak a miniatűrök részletes leírását adja s az írásról annyit mond csupán, hogy „écrit en caractère extraordinaire”. A kézirat egy részének másolatát elküldték Törökországba, ahonnan fantasztikus vélemények érkeztek, melyek afrikai arab írást, amuletteket, egy elveszett arab-szír keveréknyelvet emlegettek. Párizsban kurdnak is vélték a kéziratot, de voltak, kik helyes nyomon jártak, akik t. i. a mandzsu írásra utaltak. Csak 1820-ban sikerült Abel-Rémusatnak megállapítani, hogy ujugur írásos kézitról van szó.¹

1726-ban jelenik meg Leidenben a XVII. századi Abulyāzī chivai fejedelem „Šedžere-i türk” (Török családja) c. híres munkájának francia fordítása. E munka, mely egyike lett az ázsiai történet leggyakrabban használt forrásainak, igen bőven szól az ujugurokról, fontos szerepet juttat nekik már a törökök eredetéről és legrégibb történetéről szóló legendás elbeszélésekben is.

Az ujugurokat is tárgyaló XVIII. századi történeti munkák közül ki kell emelnem Deguignes művét, a „Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux” c. nagy, összefoglalást, mely Párizsban, 1756-ban jelent meg; a francia kiadást már 1768-ban követte Dähnert német fordítása. Deguignes Abulyāzī és kínai források nyomán beszél az ujugurokról, azonosít velük, illetőleg a tokuz-ujgurokkal, egy a kínaiaknál — ahogy ő írja — heou-tche-su néven szereplő népet, de azt nem tudja, hogy a

(úgy látszik, Klaproth nyomán); Brockelmann, Gesch. der arab. Lit. I. 350; Enzsl. s. v. Barhebraus; Pfannmüller, Handbuch der Islam-Literatur, 128.

¹ Pavet de Courteille, Mirādž-nāme, I. I. skk.

„hoei-ke“, egy a kínaiaknál sokat szereplő török nép s kikről Deguignes több mint 30 lapot ír, azonosak az ujugrokkal.

De ami Deguignes művét a mi szempontunkból különösen jelentőssé teszi, az az a tény, hogy Deguignes a magyarok *hungarus* nevét az *igur* vagy *ujgur* névvel hozza kapcsolatba, azt tartván, hogy a magyarok bizonyos nyugati törökök és az igurok egyesüléséből keletkeztek.

Deguignes művének Magyarországon is híre volt. Szekér Joákim páter ezt írja róla 1791-ben megjelent „Magyarok eredete“ c. munkájában: „Mivel illy régi és eszméletlen dologban [t. i. a magyarok eredetének kérdésében] rút vakmerőség volna, minden út-vezető nélkül megindulni, követtem ebben ama' nagy böltességű férjfiat Deguinest, a'ki a' Magyarok eredetének fel-találásában az egész okos világnak fáklyát gyújtott, úgy hogy a' minek felkeresésében sok száz esztendőktől fogva mások kevés haszonnal fáradoztak, azt ő a' Sinabéliek írásaiban, mellyek a' Párisi Királyi Könyv-tartó-házban kezében akadtak, szerentsésszen fel-találta és azokat halhatatlan szorgalommal egybe-szededetvén, azon Könyvében, mellyet a' Hunnuszok, Törökök, Mógolok és Nap-nyúgoti Tatárok nevezetesebb eseteiről írt vala, a' most folyó századnak közepe táján közre botsátott. A' kinek Frantzia nyelvonn való írásait éles ítéléte és böltessége szerint meg-rostálgata és az okos világgal közle ama' dítseretes Hazánk-fia Pray György“. (2. l.) Szekér Joákim nem tartozik a magyar történetírás kiválóbb szellemei közé, de idézett mondata jellemző Deguignes művének Magyarországon tett hatására, az ujugur kérdés és az ujugur-magyar kapcsolat ismeretének terjedésére.

Még világosabb és nyomatékosabb formában hozta kapcsolatba az ujugrokat a magyarokkal egy szentpétervári tudós, Johann Eberhard Fischer. Fischer még 1756-ban, tehát Deguignes műve megjelenésének évében írt egy értekezést a magyarok eredetéről „De origine Ungrorum“ címen, melyet azonban csak 1770-ben adott ki Schlözer a „Quaestiones Petropolitanae“-ban.¹ De még előbb, 1768-ban megjelent Fischernek „Sibirische Geschichte“ c. munkája, mely-

¹ Gombocz, Bulg.-türk. Lehnw. 7.

ben a magyarok eredetét szintén tárgyalja. Fischernek az a nézete, hogy az ujugrok Közép-Ázsiából nyugatra vándoroltak; egy részük a szamojédok szomszédságában telepedett le s új lakóhelyük az ő nevükről kapta a *Jugria* nevet. Ezek a Jugriában lakó ujugrok Fischer szerint a magyarok és vogulok ősei. Nagyjában Fischer nézetét vallja ezekben a kérdésekben Schlözer is „Allgemeine Nordische Geschichte” c. sokat emlegetett munkájában, mely 1771-ben jelent meg Halléban (419—20. l.), továbbá Thunmann „Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker” című, Lipcsében 1774-ben megjelent, igen elterjedt művében. Mindezt részletesen tárgyalta legújabbban, 1930-ban, Zsirai Miklós, „Jugria” c. tanulmányában.¹

Pray a „Dissertationes historico-criticae in annales veteris Hunnorum, Avarum, et Hungarorum” c., 1775-ben, Bécsben megjelent művében (32. l.), elfogadja Fischernek fentemlített nézetét, hogy a magyarok, kik szoros kapcsolatban vannak a vogulokkal, Jugria lakóitól, azaz az Irtis mellékére költözött ujugroktól származnak, Budai Ézsaiás „Magyar ország históriája a’ mohátsi veszedelemig” c. könyvében pedig, melynek második kiadása 1811-ben jelent meg, bizonyos összefüggésben a következőket olvassuk: „Sokkal hihetőbb tehát, hogy az *Ungarus* és *Hungarus* nevezet az *Uigur* és *Un Uigur* névből lett, mellyel neveztettek a’ Magyarok, minekelőtte Á’siából kijöttek volna...” (56. l.)

Íme tehát a hazai és külföldi történeti irodalom legismertebb és részben legkiválóbb termékeiben szó van ez időben az ujugrokról, mint a magyarok őseiről. Kétségtelen, hogy Csoma ez elméletet már nagyenyedi diák korában megismerte, hiszen ekkor már ő sokat foglalkozott a magyarok eredetének és ősi hazájának kérdésével.

De az ujugur kérdés iránt rendkívüli érdeklődés volt Európában az illető tudományos körökben éppen a múlt század tízes éveiben, mely érdeklődés egészen jól érthetővé teszi, hogy Csoma figyelme különösebben erre a népre irányult. Ekkor adja ki t. i. Klaproth, korának egyik legismertebb nevű orienta-

¹ NyK. XLVII—XLVIII.

listája, kivel később Csoma is levelezett, az ujugurokra vonatkozó kutatásait. 1811-ben jelent meg Bécsben, a *Fundgruben des Orients* II. kötetében „Über die Sprache und Schrift der Uiguren” c. dolgozata, mely 1812-ben külön is megjelent Berlinben s kiadta Klaproth 1814-ben, „Reise in den Kaukasus und nach Georgien” című műve második kötetében is — javítva és bővítve. 1811-től 1814-ig, tehát közvetlenül a Csoma göttingai tartózkodását megelőző években, háromszor adta ki e szerint Klaproth ezt a dolgozatot. Hogy ez Göttingában nem egyszer szöbakerült, az kétségtelen. Ismerkedjünk meg vele részletesebben.

Klaproth először is elválasztja — egészen helyesen — az ujugurokat egyrészt Jugria lakóitól, másrészt a bizánciaknál szereplő oguroktól; azután megállapítja, hogy az ujugurok, kik Krisztus születése óta Belső-Ázsiában, Chami és Turfán között, az ú. n. kis Bochariában, azaz Keleti Turkesztánban laktak és laknak ma is, a törökséghez tartoznak. Hivatkozik Rubruquis tudósítására, az Ulug Begnél fennmaradt, állatciklusi ujugur évnevekre, a turfáni nyelvről való saját feljegyzéseire (egész kis szójegyzéket ad), majd közli eredetiben és fordításban Abulyázinak az ujugurokról szóló fejezetét. Végül összeállítja bizonyos kínai források idevonatkozó történeti és földrajzi tudósításait. Dolgozata második részében az ujugur írással foglalkozik Klaproth. Először ismerteti az 1392-ben született Ibn 'Arabšāh idevonatkozó tudósítását. Úgy gondolja, hogy az ujugur írás sabaeus eredetű, melyet a nesztoriánus keresztyénséget terjesztő szíriai misszionáriusok hoztak Közép-Ázsiába. Beszél arról, hogy milyen jelentősége volt az ujugur nyelvnek és írásnak a mongol korban, többek közt Perzsiában, a Kaukázusban, Kipcsakban; ismertet érmekeket, melyeken ujugur felírás is van. Azt mondja, hogy az ujugur írás ma is használatos Kelet-Turkesztánban s hogy ezzel az írással kéziratok vannak európai könyvtárakban. Azután részletesen elmondja, hogy vették át a mongolok és mandzsuk az ujugur írást s ismerteti ezeknek a népeknek az írásait. Egy utóiratban¹ Langlès-szel polemizálva és Abulyāzī

¹ Nachschrift. Reise in den Kauk. 563—76.

idevonatkozó tudósításait hitelesnek véve, kifejti, hogy az ujugrok őshazája a Balkas tó és a Szir-darja között a Csu folyó vidékén volt s innen vonultak az ujugrok Oguz kánnal Keleti Turkesztánba. Részletesen foglalkozik Abulyāzī chronológiájával, melyet használhatatlannak tart. Elveti Langlèsnek azt a gondolatát, hogy az ujugur írást az ujugrok találták fel s tőlük került Szíriába és Chaldeába.

Különös érdeme Klaprothnak, hogy részletes ujugur ábécét ad, mely mint könnyen hozzáférhető segédeszköz, jól felhasználható volt további ujugur tanulmányoknál. Ekkor jut be a tudományos köztudatba az ujugur írás ismerete ; ekkoriban határozza meg Abel-Rémusat a Mi'rādž-nāme és Tedkerei Evlijā írásának ujugur voltát (erről fentebb szoltam) s 1823-ban Jaubert¹ török nyelvtanában már mutatóványokat közöl e kéziratból, facsimilében, arab betűs átírással és francia fordítással.

Klaproth dolgozata alapos, világos képet ad az ujugur kérdés akkori állásáról, voltaképpen az első munka, mely nagy vonásokban teljes és lényegében hibátlan összefoglalást ad az ujugurokra vonatkozó ismeretekről.

Így állt az ujugur kérdés Kőrösi Csoma Sándor göttingai útja előtt.

Növelte az érdeklődést a következő években az a körülmény is, hogy Klaproth megállapításai nem maradtak elmentmondás nélkül. A *Fundgruben des Orients* VI. kötetében, 1818-ban Isaac Jacob Schmidt, egy holland származású szentpétervári tudós,² a mongol filológia megalapítója, Klaproth-tal szemben azt a tételt állította fel, hogy az ujugrok nem törökök, hanem tangutok, kiket Schmidt összekapcsolt a tibetiekkel. Schmidt állítását elsősorban arra alapította, hogy egy kis mongol munka, mely a mongol írás történetéről szól, azt állítja, hogy a tangut népet és országot egy időben ujugurnak hívták. Közelebbi vizsgálatnál azonban kiderül, hogy ez a mondat kései interpoláció.³ Jegyezzük

¹ Átveszi Davids 1832-ben Londonban angolul és 1836-ban ugyanott franciául megjelent török nyelvtanába. L. Pavet de Courteille, *Mirādž-nāme*, XIII.

² Babinger : *OstasZtschr.* VIII. 7. akk.

³ Ligeti : *Magyar Nyelv.* XXVII (1931), 308—9.

meg tehát magunknak, hogy 1818-ban, tehát abban az évben, mikor Csoma Németországból visszatért, az ujugurok — ha téves alapon is — kapcsolatba kerültek a tibetiekkel.

Klaproth dolgozata, melynek az imént három kiadásáról emlékeztem meg. Csoma németországi tartózkodása után még kétszer megjelent.

Először 1822-ben, Klaprothnak „Verzeichniss der chinesischen und mandschuischen Bücher der Königl. Bibliothek zu Berlin“ c. művében, azután Párizsban, 1823-ban : „Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren nebst einem Wörterverzeichnis und andern uigurischen Sprachproben aus dem kaiserlichen Übersetzungshofe zu Peking.“¹ A vita Schmidtel tovább folyt, de mint a legtöbb vita, el volt már döntve az első lépésnél, t. i. Klaproth dolgozatával. Klaproth különben 1826-ban „Tableaux historiques de l'Asie“ c. művében újra nagyszerű képet rajzolt az ujugurokról, különös tekintettel műveltségükre. Klaproth-hoz csatlakozott Abel-Rémusat is „Recherches sur les langues tartares“ c. 1820-ban, Párizsban megjelent munkájában. Schmidt „Forschungen im Gebiete der älteren religiösen, politischen und literarischen Bildungsgeschichte der Völker Mittel-Asiens, vorzüglich der Mongolen und Tibeter (Pbg. 1824)“ c. művében választott Klaprothnak és Rémusatnak (75 skk.). Erre Klaproth „Observations critiques sur les Recherches relatives à l'histoire politique et religieuse de l'intérieur de l'Asie, publiées par M. J.—J. Schmidt, à St. Pétersbourg“ c cikkében felelt (I. Mém. rel. à l'Asie, II. (1826), 301—410), ismételve, amit már mondott a kérdésről, de sok új bizonyítékot is hozva fel. Vö. még Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie 121—22, j. (1824).

Lassanként elcsendesült a vita s utána kevesebb szó esett a tudományos irodalomban az ujugurokról. Csoma 1819 végén elindult ázsiai útjára s meghalt 42-ben anélkül, hogy az ujugurok földjére eljutott volna, vagy hogy egyáltalában többet tudott volna az ujugurokról, mint 1818-ban, mikor Göttingából hazajött. Kövessük tovább az ujugur kutatások fejlődését, hogy lássuk, mi volt az, ami után Csoma annyira vágyott.

¹ Vater—Jülg. Litteratur der Grammatiken (1847), 419—20. E kiadásokat nem láttam.

Az ujjur kérdés iránt a hetvenes évek felé indul meg újra az érdeklődés, és pedig ez alkalommal éppen Magyarországon.¹ Ekkoriban kezdődik a nagy vita arról a kérdésről, hogy török vagy finnugor eredetű-e a magyar nemzet; Vámbéry buzgón keresi a magyar-török nyelvi egyezéseket s összehasonlításai számára minden rendelkezésére álló török forrásanyagot igyekszik értékesíteni. Így irányul tekintete az ujjur anyagra.

1867-ben, a *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* XXI. kötetében „Eine Kaside in Ujgurischer Schrift und Sprache” címen (638—51. l.) egy régi török költeményt ad ki, mely a Kutadgu Bilig bécsi kézírata végén található, de amely a Kutadgu Bilignél mintegy négyszáz évvel fiatalabb.

Az ujjur tanulmányok e második korszakának első fontos műve Vámbérynak a Kutadgu Biliget, egy ujjur írással írt becses török nyelvemléket tárgyaló kiadványa. A Kutadgu Bilig, magyarul: „A boldogulás tudománya”, nagy terjedelmű didaktikus költemény, melyet 1069-ben írt Kásgarban, tehát Kínai Turkesztánban egy balaszaguni, tehát Orosz Turkesztánból való ember. Mint mondtam, ujjur betűkkel van írva; nyelvi tekintetben kétséges az ujjur volta, ettől azonban most eltekinthetünk, mert általában mindig mint ujjur nyelvemlék szerepel. E mű egyetlen akkoriban ismeretes kéziratát Hammer-Purgstall szerezte meg Konstantinápolyban s ez azután Bécsbe került. Vámbéry 1868-ban, a Magyar Tudományos Akadémia közbenjárására megszerzi e kéziratot, nagy buzgalommal lát hozzá tanulmányozásához s már 1870-ben megjelenik Innsbruckban az Akadémia támogatásával Vámbérynak „Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik” c. műve, melyben Vámbéry számos részletet közöl e nyelvemlékből, ujjur és latin betűs átírással és német fordítással s egy hosszabb bevezetésben az ujjur történet, nyelv és írás bizonyos kérdéseivel foglalkozik. Közli Timurnak egy ujjur írásos oklevelét s részletet közöl a Baxtjār-name-ből, melyről alább még szólni fogok. Ujjur szójegyzéket is ad s

¹ Munkácsi: Budapesti Szemle CLXII (1915), 103—4.

a mű végén a bécsi kézirat 6. lapját facsimile-másolatban mutatja be.

Vámbéry munkájának megjelenése egyik legfontosabb mozzanata az ujjur filológia történetének. Kár, hogy Vámbéry nem mélyedt el jobban a Kutadgu Bilig tanulmányozásában; kiadta művét alig egy évi munka után, holott a feladat legalább öt-hat évi munkát kívánt volna. Csak az első akadályokat hátrította el, beleolvasta magát a kéziratba, de az a nyelvi anyag, melyet eredményül ad, annyira hibás és bizonytalan, hogy filológiai kutatásban használni nem lehet. Vámbéry munkáját — jelentőségének kiemelésével — Schott ismerteti a Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. XXV. (1871) kötetében.

Pár év múlva Schott önállóan is fellép ujjur tanulmányokkal: „Zur Uigurenfrage” címen 1874-ben és 1875-ben egy-egy füzetet ad ki a berlini akadémiánál. Az elsőben javítja Klaproth tévedéseit, melyeket ez Rašideddin és Abul-yāzī fordításánál elkövetett, foglalkozik az ujjur fejedelmek *idikut* címével, az *ujjur* név eredetével. A két utóbbi kérdésben sok jót mond, de eredményre nem jut. Végül néhány, az ujjurokra vonatkozó kínai adatot tárgyal. A második füzetben főleg az ujjurok régi történetére vonatkozó kínai adatokat tárgyalja; felveti a kérdést, ujjur emlék-e a Kutadgu Bilig, majd újra Klaproth fordítási hibáival foglalkozik, végül beszél a görög *διφθέρα* ‚pergament’ (magyar *defter*) és *νόμος* ‚törvény’ szó keletázsiai vándorlásáról. Schott fejtegetéseiben nagy tudomány, de kevés kézzelfogható eredmény van.

Az ujjur vonatkozású tanulmányokat azután a francia Pavet de Courteille, az Institut tagja, a Collège de France tanára folytatja. 1882-ben kiadja a XV. századi „Mirâdj-nâme”-t, arab betűs átírással és francia fordítással, a Bibliothèque Nationale-nak abból a szép kéziratából, mely Colberté volt s melyről már megemlékeztem. Egyúttal ismerteti Mir Haidarnak, egy XV. századi középázsiai török költőnek ujjur írással fennmaradt *Maxzen* c. művét s kivonatokat is közöl belőle. Nemsokára kiadja a másik munkát is, melyet a párizsi kézirat tartalmaz, a szintén XV. századi Tedkere-i Evlijā-t, és pedig nagy folio-alakban 1889-ben a fordítást, 1890-ben

pedig kisebb alakban a kézirat facsimile-másolatát.¹

Meg kell azonban jegyezni, hogy e munkák voltaképpen nem tartoznak az ujjur irodalomhoz, csak ujjur írással vannak írva. Ezt egy pár adat azonnal világossá teszi. 1435-ből maradt ránk a Baxtjār-nāme, 1436-ból a Mi'rādž-nāme és a Teđkere-i Evlija és 1439-ből a Kutadgu Bilig régebben ismert kézírata, mind a három ujjur írással és mind a három Herátban, Afganisztánnak északnyugati részében írták. Itt tehát ez időben divat volt az ujjur írás használata s ezzel írtak le nem ujjur nyelvű munkákat is.

Vámbéry Kutadgu Bilig-tanulmányai felébresztették Radloff Vilmosnak, a török filológia szentpétervári képviselőjének figyelmét is. Radloff látta, hogy itt egy rendkívüli jelentőségű feladatról van szó s Vámbéry művének hiányaira rámutatva és tudományos tárgyalási módját némi eufémiával szubjektívnek bélyegezve, nagy apparátussal fogott hozzá egy tökéletes megoldáshoz. Először, 1890-ben a bécsi kézirat facsimile-másolatát adta ki egy hatalmas folio kötetben,² melyet 1891-ben követett egy másik nagy kötet s 1900-ban egy harmadik. A második,³ az 1891-i, a kézirat átírását tartalmazta tipográfikus ujjur betűkkel s egy nagy bevezetést, mely az ujjurok történetéről szól, a harmadik,⁴ az 1900-i, a kézirat cirill betűs átírását és német fordítását tartalmazza. Bármennyire fölényben érzi magát Radloff Vámbéry felett s bármilyen szorgalommal és költséggel készült is az ő kiadása, ma már minden turkológus tudja, hogy az ő kiadása is használhatatlan. Nem sikerült belőle, csak a facsimile s az 1891-i kötet bevezetésének azon részei, melyek Salemann-

¹ Tezkereh-i-Evliā. Le mémorial des saints. Traduit sur le manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale par A. Pavet de Courteille. Paris, 1889. — Tezkereh-i-Evliā. Manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale, reproduit par l'héliogravure typographique. Paris, 1890.

² Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien. Pbg. (Akad.) 1890.

³ Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bālasagun. Theil I. Der Text in Transscription herausgegeben. Pbg. (Akad.) 1891.

⁴ Das Kudatku-Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bālasagun. Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo herausgegeben. Pbg. (Akad.) 1900.

tól származnak s melyek az ujugurokra vonatkozó arab és perzsa szövegeket s ezek fordítását tartalmazzák. A szöveg átírása egészen helytelen, értelmezése nagyon bizonytalan. Maga Radloff gyakran más szöveget ad a cirill betűs átírásban, mint az ujugur betűsben s más — sokszor már harmadik — interpretációját adja egy-egy helynek szótárában. A Kutadgu Bilig használható kiadása még ma is a jövő feladata. Igaz, hogy a jövő kiadás készítője már könnyebb helyzetben lesz; Vámbérynak még csak a bécsi kézirat áll rendelkezésére, Radloff az 1900-i kötetben már egy arab betűs kairói kéziratot is használhatott, legújabban pedig Fergánában fedezték fel a Kutadgu Bilignek egy új, arab betűs kéziratát.

Részletesen foglalkozott az ujugurok történetével s mint körülbelül száz évvel azelőtt, Kőrösi Csoma Sándor ifjúkorában divat volt, újra a magyarság őseit kereste bennük Thúry József, a Századok 1896-i kötetében írt nagy őstörténeti tanulmányában.

Jelentős lépés volt az ujugur nyelv megismerésében Thomsen Vilmosnak „Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure” c. dolgozata, mely a Keleti Szemle II. kötetében, 1901-ben jelent meg s mely a Kutadgu Bilig rímei alapján tisztázza bizonyos ujugur mássalhangzójelek hangértékét. E dolgozat az egész ujugur filológiának egyik legszebb terméke. Régebben még a Kutadgu Bilig címét is helytelenül állapították meg, midőn azt Kudatku Bilik-nek olvasták.

Ezzel befejeztük az európai ujugur tanulmányok második korszakának ismertetését. Következik e tanulmányok harmadik korszaka, mely mellett az előző korszakok kisebb jelentőségűek.

Az ujugur filológia e harmadik korszaka a legutóbbi negyven év keletturkesztáni kutatásaival van kapcsolatban; e kutatások az ázsiai népek művelődéstörténetében általában rendkívüli jelentőségűek. Az az ország, melynek megismerése Kőrösi Csoma Sándor tudományos törekvéseinek végcélja volt: az ujugurok földje, Kínának Tibet felett levő tartománya, Keleti Turkesztán, e pár évtized alatt a tudo-

mány történetében szinte páratlan bőséggel ontotta a legértékesebb nyelvi és művelődéstörténeti anyagot.¹

A buddhista, manichaeus, keresztyén vallásoknak az első évezredből származó nagyszerű archaeologiai emlékeit tárták fel a keletturkesztáni kutatások: épületeket, szobrokat, festményeket, melyek főleg az északnyugati Indiában levő Gandhára hatását mutatják, hol görög befolyás alatt saját-szerű művészet fejlődött ki. A keletturkesztáni művészet eredetére vonatkozólag eleinte tulságosan előtérbe került a hellén hatás; később kiderült, hogy ez emlékek problémaköre igen bonyolult; erősen számolni kell indiai és iráni elemekkel, az ókori kelettől maradt reminiscenciákkal s különös gond fordítandó a kínai vonatkozásokra is.

Korszakalkotók a keletturkesztáni kutatások a manichaeismus ismerete szempontjából; a manichaeismusról eddig csak keresztyén és mohamedán forrásokból kaptunk értesüléseket, most kezünkbe jutottak és megszólaltak e vallás eredeti emlékei.²

Nagy mértékben gazdagodtak az ind világi és vallásos irodalomról való ismereteink a keletturkesztáni leletekkel; az V. századi Kálidásza előzőit például eddig nem ismertük, most ezek előkerültek.

¹ W. Geiger, *Die archaeologischen und literarischen Funde in Chinesisch-Turkestan und ihre Bedeutung für die orientalische Wissenschaft*. Erlangeni egyetemi beszéd, 1912.

H. Lüders, *Über die literarischen Funde von Ostturkistan*. SB PreussAW. 1914, V. 85. skk.

Vilhelm Thomsen, *Aus Ostturkestans Vergangenheit*. UngJbb. V (1925), 1—24. (Németre fordította H. H. Schaeder.) = SamlAlf. III. 293—324. (Itt dánul.) Előszőr megjelent: *Vor Tid I.* (1914/15) 61—80, Kopenhága.

H. Cordier, *Les fouilles en Asie Centrale. Mélanges d'histoire et de géographie orientales*. II. Paris, 1920.

Benigny Gyula, *A keletturkesztáni ásatások indogermán szempontból*. (A Debreceni Ref. Főgimn. Értesítője, 1915/16, 20—26. l.)

A. v. Le Coq, *Die buddhistische Spätantike in Mittelasien*. I. (1922), 14 skk. Kiemelendő a *Buddhistische Spätantike VII.* kötele (1933), melyben Waldschmidt, Kümmel, Lüders és Sarre az idetartozó problémák újabb állásáról tájékoztatnak.

² Legújabbban Egyiptomban is találtak manichaeus emlékeket — és pedig nagy számmal, görögből való kopt fordításban.

Nyelv vagy tizenkettő szerepel e felfedezésekben s egy új, eddig ismeretlen írás. Eddig nem ismert nyelvek és nyelvjárások kerültek elő ; ezek között legnevezetesebb a tokhár, egy új, magában álló indogermán nyelv ; utána következik a szogd, egy iráni nyelv, melyről eddig alig tudtunk valamit, majd egy másik, eddig ismeretlen iráni nyelv, az észak-árja, vagy ahogy újabban nevezik, száka nyelv s még két iráni nyelvjárás. Kínai, tibeti, mongol, tangut és egyéb, még meg nem határozott emlékek is kerültek elő.

De különös gazdagságban kerültek elő e kutatások alkalmával ujjur emlékek, melyek az ujjurok nyelvéről, irodalmáról és műveltségéről való ismereteinket rendkívüli mértékben gazdagították.

Keleti Turkesztán tudományos, főleg archaeologiai jelentőségét régebben sejtették. Erre vonatkozó tudósításokat már Regel, egy német szolgálatban álló botanikus közölt a *Petermanns Mitteilungen* 1879—80 és 1881-i köteteiben. De az ország meglehetősen hozzáférhetetlen volt, több jeles kutató életét vesztette benne ; Csoma sem ok nélkül mondott le 1822-ben arról, hogy felkeresse. Csak a kilencvenes években változtak meg az állapotok. Különösen Sven Hedin 1894—96-i útja bizonyította be, hogy a kutatás Keleti Turkesztánban lehetséges. Sven Hedin után több orosz és finn expedíció járt az országban, melyek között régészeti szempontból különösen fontos Klementz orosz akadémikusé. (1898.)

A kilencvenes években Keleti Turkesztánban néhány rendkívüli feltűnést keltő, indiai vonatkozású kéziratot is találtak, melyek ez ország régiségei iránt különös érdeklődést keltettek. Egy német származású angol indológus, Hoernle vette észre e leletek fontosságát, megindította a rendszeres munkát s kiváló részt vett a filológiai feldolgozásban is.

Az első nagyarányú keletturkesztáni felfedezések azonban Stein Aurél nevéhez fűződnek, ki 1900-ban és 1901-ben az indiai kormány támogatásával Keleti Turkesztán déli részébe, Khotan vidékére vezetett expedíciót, mely rendkívül gazdag leletanyaggal tért vissza. Ekkor indul meg a nagyobb arányú kutatás, melyben Európa nagy nemzetei egymással versenyezve vesznek részt.

1902—3-ban kutat Keleti Turkesztánban az első német

expedíció és pedig a turfáni oázison, Grünwedel és Huth részvételével ; 1904-től 1907-ig a második és harmadik, Turfán, Qomul, Qarašar és Qučā vidékén, melyet Le Coq és Grünwedel vezetnek ; 1913—14-ben a negyedik, Qučā és Maral-baši vidékén Le Coq vezetésével. A németek tehát az ország északi részét kutatták, főleg Turfán vidékét s rengeteg régi kéziratot és egyéb régiséget szállítottak Berlinbe.

Stein Aurél 1906—8-ban járt újra Keleti Turkesztánban, most is leginkább a déli részen s nagyszerű felfedezéseket tett, melyek között a legnevezetesebb az Ezer Buddha Barlangjainak felkutatása a messze keletre levő tun-huangi oázison, hol Stein egy egész könyvtárt talált régi nagybecsű kéziratokból. Utána egy francia tudós is járt itt, Paul Pelliot, a kiváló sinológus, ki szintén gazdag anyagot vitt magával. 1913—14-ben még egyszer járt Stein Keleti Turkesztán déli részén ;¹ majd Turfán vidékét is felkereste, újabb nagy mennyiségű tudományos anyagot fedezve fel és mentve meg. A keletturkesztáni kutatásokban az oroszok is élénk részt vettek és sok emléket szállítottak Szentpétervárra. A japánok is részt vettek e kutatásokban.

E nagyszerű leletekhez méltó volt az a tudós gárda, mely ezeket feldolgozta, illetőleg a további feldolgozás alapjait megvetette. Egy nevet emelek ki csak, egy német tudóst, F. W. K. Müllerét, ki páratlan tudással és találékonysággal döntötte el a keletturkesztáni régiségtudomány legnehezebb kérdéseit.

Nagy jelentőségű az ujjur régiségtan szempontjából egy finn tudósnak, Ramstedt G. J.-nak 1913-ban megjelent kiadványa : „Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei“ (Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXX.). Ramstedt 1900-ban, majd 1909-ben egy-egy türk betűs ujjur feliratot talált Észak-Mongolországban, az ujjurok régi hazájában.

Ez nagy vonásokban az ujjur filológia harmadik korszakának története.

Vajjon milyen rész jutott volna ebből a munkából Körösi Csoma Sándornak, ha 1820 vagy 1850 táján eljut az ujjurok földjére ?

¹ L. Stein Aurél, Ősi ösvényeken Ázsiában. Budapest (M. Tud. Akadémia), 1934.

Csomának az ujugrok földje, az ujugur tanulmányok utáni vágyódása örökre vágy maradt. Ifjú korában azt olvasta, azt tanulta, hogy az ujugrok a magyarok ősei. Ide indult ő, az ujugrok földjére. De ide akkoriban nem lehetett eljutni s midőn ez bizonyossá vált előtte, épp akkor találkozott Moorcroft angol utazóval, ki őt a tibeti nyelv és irodalom tanulmányozására buzdította s pénzzel is ellátta. Csoma kétségtelenül ismerte Isaac Jacob Schmidtnek előbb ismertetett véleményét, hogy az ujugrok a tibetiekhez tartoznak. A tibetivel való foglalkozás tehát a magyar őstörténet szempontjából nem látszhatott előtte érdektelennek. S mint vérbeli tudós, nem innen-onnan felszedett adatokkal akart dolgozni, hanem teljes erejével neki vágott a tibeti filológia akkor még egészen irtatlan őserdejének, melyben eszközöket teremtett a kutatásra, utakat csinált, áttekintést nyújtott, mások számára lehetővé téve a további munkát. Körösi Csoma Sándor tudományos koncepciója tehát világos és egységes. Korai halála megakadályozta abban, hogy tervét egészében megvalósítsa. Ha eljut az ujugrok földjére, akkor sem találta volna meg a magyarok őshazáját, de kétségtelenül nagy szolgálatokat tett volna a tudománynak.

Ha Jugriába, Nyugat-Szibériába megy Csoma, itt megtalálja, mint ahogyan pár évtized múlva Reguly Antal meg is találta, a magyarok őshazáját, a magyar nyelv legközelebbi rokonait. De nincs benne semmi sajnálni való, hogy Csoma nem Jugriába ment. Ő más úton próbálkozott, ott is talált még meg nem nyitott területeket s ezek feltárásáért örökre hálás neki a tudomány. Igazságtalan és a lényegét figyelmen kívül hagyja Vámbéry ítélete, ki azt írta Csomáról, hogy éretlen filológiai nézeteknek lett áldozata.¹ Téves ez az ítélet, mert arról, aki hihetetlen munkával és rendkívüli filológiai képességekkel egy új területtel gazdagította a tudományt, arról nem lehet mint áldozatról beszélni s azt sem lehet mondani, hogy éretlen nézet alapján indult el Csoma, mert azt a nézetet akkor itthon többek között egy Pray György, külföldön hozzá méltó kiváló tudósok, mint Deguignes, Fischer, Schlözer, Thunmann képviselték.

¹ Duka Tivadar, Körösi Csoma Sándor dolgozatai, 149.

[3] Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése

1.

Amidőn a következőkben képet akarok adni KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR lelki alkatáról és belső fejlődéséről, tisztában vagyok azzal, hogy ezt csak nagy vonásokban leszek képes megtenni.

Ezt a feladatot megnehezíti elsősorban az a körülmény, hogy Csoma, mint igazi székely, önmagáról ritkán beszélt és akkor sem olyan formában, hogy nyilatkozatai szilárd kiindulópontok lehetnének fejlődése megítélésében.

A másik nehézség az, hogy életrajza kellő formában még nincs megírva. Főforrásunk DUKA TIVADAR műve,¹ amely lelkiismeretes munka, de nem szakember írta és már meglehetősen el is avult. Kisebb hibája, hogy nehezen olvasható. DUKA művének megjelenése óta számtalan, többé-kevésbé értékes, Csomával foglalkozó cikk látott napvilágot, és a jubileumi esztendőik alkalmából nagyobb-terjedelmű életrajzok is jelentek meg; ezek jó szolgálatot tesznek a nagyközönségnek, előbbre is viszik ismereteinket, de a tudományos Csoma-életrajzot nem pótolják.

Ki kell azonban emelnem az újabb irodalomból három cikket, melyek a tárgyra vonatkozó ismereteinket lényegesen bővítették. Az első a MUSNAI LÁSZLÓÉ.² Ez a cikk az eddigi életrajzok több adatát helyesbíti, de különösen fontos azért, mert ki van benne adva HEGEDÜS SÁMUELNEK, Csoma nyeddi tanítójának és barátjának a magyarok őstörténetéről szóló előadása. Hegedüs Sámuel őstörténeti felfogása egyike a döntő jelentőségű tényezőknek Csoma tudományos munkásságának fejlődésében.

Kevesebb értékű, nem minden részletében hihető, de több tekintetben felhasználható ÚJFALVI SÁNDOR megemlékezése; ez mostanában látott napvilágot.³ Újfalvi megemlékezései Csoma ifjúkorára vonatkoznak; Újfalvi 1799-től 1811-ig tanulótársa volt Csomának, s később is érintkezett vele.

A harmadik cikket CHOLNOKY JENŐ írta, a Turán 1942-i áprilisi számában. Ez a cikk Csoma göttingi éveivel foglalkozik; leírja a régi Göttingát, annak egyetemét, de különösen fontos az, hogy közli

¹ *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Budapest (M. Tud. Akadémia), 1885.

² *Kőrösi Csoma Sándor ismeretlen élete*. Prot. Szemle XLVIII (1939), 405–11.

³ *Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai*. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta DR. GYALUI FARKAS. Kolozsvár, 1941. 99–107 (Az EME kiadása). A csomára vonatkozó rész legutóbb megjelent az Erdélyi Múzeum 1942: 189–92. l. ján. sz.

a Csoma göttingai diákkorára vonatkozó adatokat. Ezeket az adatokat egy göttingai geográfus professzor, MORTENSEN felesége állította össze (Holnoky Jenő számára).

Csoma fejlődésében négy tényezőt kell megkülönböztetnünk.

Az első az a székely környezet, amelyben született és gyermekkorát töltötte. A második Nyenyed, melynek kollégiuma legnagyobb hatással volt reá. Ő maga azt mondja, hogy Göttinga volt döntő hatással tanulmányai irányára, de kétségtelen, hogy tudományos munkásságának minden nagy indítékát Enyedről vitte magával. A harmadik fontos tényező Göttinga, a negyedik India. Munkáját az utóbbi helyen végzi, de tulajdonképpen ez a hely a legkevésbé fontos tudományos fejlődésében.

Egyéniségének számos vonását világosan szülőhelyéről hozta magával. Említsünk néhány közismert vonást a székelyekről, s előttünk vannak Csoma jellemének fővonásai. A székely meglehetősen mostoha természeti körülmények között, kemény munkával szerzi meg az élete fenntartásához szükséges eszközöket, s ha ezeket otthon nem találja meg, elvándorol munkaalkalmat keresni, esetleg földje, ipara termékeivel kereskedik. Ezek a körülmények nagyfokú igénytelenséget fejlesztettek ki benne, e mellett az étellel való küzdelemben eszességet, zárkózott és furfangos gondolkozást. Lényeges Csoma tudományos elindulásában a székelyek hun-hagyománya is.

Gyermekkoráról voltaképpen semmit sem tudunk. Egyik rokonától származik az az értesítés, hogy már gyermekkorában szeretett kóborolni. „Mint gyermekek nem versenyezhattünk vele a gyaloglásban“, mondja rokona. „Ha egy domb tetejére feljutott, nem érte be ezzel, mert kíváncsi volt megtudni, mi van a második domb háta mögött s amazon túl is. S így néha beláthatatlan távolságokig elbarangolt.“

Enyedre 1799-ben, tizenöt éves korában, tehát tulajdonképpen már mint felnőtt fiú került. Falusi tanítója biztatására, kétségtelenül csak bizonyos elemi ismeretek birtokában lett a kollégium diákja; itt maradt azután tizenhét esztendeig, harminckét éves koráig. A mi számunkra sajátságos az enyedi tanulmányi időnek, mely különben részben tanítással is telt, ilyen elnyúlása, de a kor tanulmányi viszonyait tekintve, ez egészen természetes és még jobban meg fogjuk érteni, ha Csoma fejlődésének más tényezőivel is tisztában leszünk.

A régi, híres, gazdag alapítványokkal ellátott enyedi főiskolán ebben az időben is élénk szellemi élet volt; a diákság, mint az erdélyi református kollégiumokban általában, egyszerű körülmények között, sajátságos diák-életet élt. A kollégium akkoriban alacsony, összetákoltt, egészségtelen épület volt, amelyben a diákok a tudományért és a lét-fenntartásért folyó küzdelemet pátriárkális viszonyok között folytatták. A régi időben bent árulták a kollégium borát. A fiúk gyakran résztvettek a kollégium gazdasági munkájában is. Főzés a kollégiumban nem volt, főtt ételt kívülről hozattak be, már akinek erre pénze volt és amikor pénze volt. Az élelem főrészt a cipő alkotta, amelyet

¹ DUKA: i. m. 6.

a szegényebb diákok ingyen kaptak. Ezt a kollégium maga sütötte. Hat-hétszáz tanulója volt ebben az időben az enyedi kollégiumnak és hét tanára. A főiskola elsősorban teológiai irányú volt, de jogot és más világi tudományokat is tanítottak benne. A tudományok mellett az ének, a zene és a játék is jelentős helyet foglalt el a tanulók életében.⁵

Csoma Enyeden eleinte szolgadiák volt. A szolgadiákok a fiatalabb szegény tanulók közül kerültek ki, s végzett munkájuk fejében felmentést kaptak a díjak fizetése alól. A szolgarendszer az enyedi kollégium internátusi szervezetének egyik legjellemzőbb sajátága volt, mely csak az újabb időkben szűnt meg. A szolgadiákok egy részének teendője volt a tantermek, szobák, folyosók és lépcsők takarítása, a fűtés, a lámpák gondozása, a vízfordás, a kollégium udvarának és a kollégium melletti utca-részeknek tisztántartása. Ehhez járult az éjjeli őrködés, melyre a szolgafőnök annyi szolgát nevezett ki, amennyi szükséges volt. A szolgáltnak egy másik fajtája volt a principista szolga, kik a fejedelmi alapítványokat élvező teológusok körül végezték a szolgálai teendőket, napi két cipóért. Csoma magánszolga volt, Viski Sándor és Viski Elek nevű jómódú tanulók mellett.⁶

Diákkorára vonatkozólag meglehetősen számú feljegyzésünk van. E visszaemlékezések szerint, amelyekkel a későbbi, idegenektől származó jellemzések is megegyeznek, Csoma kivételesen kellemes természetű ember volt, aki nem bántott soha senkit. Tanítói és tanuló társai egyformán szerették; egyidőben a seniori tisztet is ő töltötte be. Feljegyezték komolyságát, azt, hogy nem táncolt, nem mulatott, pedig amint az iskola régi törvényei mutatják, a kollégiumi diákság körében igen zabolátlan, víg élet folyt. Arról is beszélnek ezek a feljegyzések, hogy edzett volt, gondot fordított a testgyakorlásra és rendszeren a padlón hált. Takarékosága is közismert volt már ekkoriban. ÚJFALVI SÁNDOR arról is beszél, hogy a kollégiumból ötezer forinttal távozott, ezt azonban nem igen lehet elhinni.

Úgy látszik, tehetségéről is pontos képe volt tanárainak és tanuló társainak. HEGEDÜS SÁMUEL azt jegyezte fel róla, hogy teljességgel nem volt lángelméjű, de annál nagyobb volt szorgalma. Ebből tévedés volna azt következtetni, hogy nem tehetsége, hanem elsősorban szorgalma tette nagygyá. Éles ész nélkül nem lett volna képes elvégezni azt a rendkívül nehéz filológiai feladatot, amelyet elvégzett. Hegedüs Sámuel feljegyzését különben is helyesbíti tanuló társának, ÚJFALVINAK az adata, amely szerint Csoma emlékező tehetsége kiváló volt, első volt kilencven tanuló közül, de mindehhez Újfalvi is hozzáteszi — és ez magyarázza tulajdonképpen Hegedüs Sámuel feljegyzését —, hogy „de sebes feltaláló eszű nem volt“.

⁵ P. SZATHMÁRY KÁROLY: *A Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed, 1868. 174–7. — MUSNAI LÁSZLÓ: *i. h.* — VÁRÓ FERENC: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903.

⁶ ÚJFALVI: *i. m.* 100 és MUSNAI: *i. h.* *A Bethlen-kollégium legújabb története*. Nagyenyed, 1896. 50.

Enyedi tanárai közül HEREPEI ADÁM és HEGEDÜS SÁMUEL voltak különös befolyással fejlődésére. Mindkét ember tipikus alakja a régi református kollégiumi tanárnak.

„HEREPEI ADÁM egyik levele azon trifoliumnak, mely Erdély tudományos tavaszában az egyházi szónoklat virágzását megnyitja“ — írja jellemzően P. SZATHMÁRY KÁROLY (*i. m.* 213). Herepei lelkesen beszélt a világtörténet és a magyar történet tárgyairól, nagy hatással volt a diákságra, és a mi szempontunkból különösen fontos, hogy nagyon érdekelte a magyarság őstörténetének kérdése.

Még fontosabb Csoma fejlődésében az enyedi tanárok közül HEGEDÜS SÁMUEL hatása. Hegedüs Sámuel nemcsak helyi nagyság volt, tagja volt az akadémiának. Ő is kiváló szónok. Földrajzi, matematikai és költői műveket írt. — Míg Herepeinek Csomára való hatásáról csak általában beszélhetünk, addig Hegedüs hatása kézzelfogható, sőt Csoma fejlődésének, illetőleg tudományos tevékenységének bizonyos részleteit közvetlenül megmagyarázza.

Hegedüs azt mondja, hogy Csoma indulása előtt tőle írásbeli utasítást kért útirányára vonatkozólag és együtt beszéltek meg, hogy Odesszán, Moszkván és Irkuckon keresztül megy Kína északi része felé, de előbb Konstantinápolyt keresi fel, hogy az ott található arab-írással emlékeket tanulmányozza.

De különösen fontos, hogy ma már HEGEDÜS SÁMUEL magyar őstörténeti felfogásával is tisztában vagyunk. MUSNAI LÁSZLÓ ugyanis az enyedi kollégium levéltárában megtalálta és kiadta Hegedüs Sámuelnek a magyarság őstörténetéről írt vázlatát. Ezt a vázlatot Hegedüs Sámuel 1815-ben írta, azután, hogy Csoma elutazott Göttingába, de erről ő Csomával beszélgetett, a magyarság őstörténetéről előadásokat is tartott, úgyhogy ez az elmélet Csoma előtt kétségtelenül ismeretes volt.

Hegedüs Sámuel szerint a magyarok azonosak a hunokkal, tehát a kínai feljegyzésekkel kezdődő hun-történet tulajdonképpen magyar történet. A magyarok, mondja Hegedüs Sámuel, Kínától nyugatra, a mai Mongolországban laktak, két tanyás vezetése alatt. A magyarok, illetőleg hunok *hun* neve a magyar *hon* szóból származik, s ez a név állandó letelepedésükre vonatkozik.

Ellenük építették a kínaiak a nagy falat. Hatalmuk tetőfokán Ogus azaz „okos“ nevű főtanyásuk, Kínát adófizetésre kényszerítette... Ez a nép Krisztus előtt 100 körül két részre szakadt; a déli ág az északiakat a kínaiak segítségével elűzte, s ezek azután Európába vándoroltak. Ezek lettek az Attila hunjai, kiknek egy része a Káspi-tó mellett vonta meg magát. Ezekből származtak az avarok és a magyarok. Negyvennyolc falujok — mondja Hegedüs Sámuel — ma is nagyobbára magyar névvel neveztetik, mint Kalotahely, Kurta-hely stb. A Kaukázus egyik csúcsát Kicsilegynek hívják, sőt a Kaukázus név is a Kakashól származik, mi magasat jelent, így neveztetvén Csík még az alánok és jászok idejében is.

A magyarok a Káspi tó mellől, a Volga torkolatától jöttek az avarokkal és Attila hunjainak maradékaival együtt. Ma is fennáll

Magyari vár romja, mellette Bajfala és Várfala néven két árok... Részletesen tárgyalja Hegedüs Sámuel a *magyar* nevet, mely szerinte *magur* ~ *magor* alakban magasat, nagyot jelent... A magyar nevet a legnagyobb törzs nevére vették át a többiek, így az *ungur*, azaz *ung ura* törzs is. A székelyekről azt állítja Hegedüs, hogy ők nem az Attila hunjai, hanem Salamon és László királyok idején a *szélek* őrizetére rendelt határőrök. (A szélek szó Musnai közleményében alá van húzva. Talán annak a jelzésére, hogy a székely név Hegedüs szerint ebből származik.)

Ezt az őstörténeti elméletet Csoma — mint mondtam — kétségtelenül ismerte, és hatása alatt is állott, de hogy nem fogadta el minden részletében, arra kétségtelen bizonyosságunk van. A székelyek eredetére nézve ugyanis Csoma maga írja, hogy ezek a Krisztus utáni IV. században telepedtek le Erdélyben. Az is világos, hogy Csoma nem Észak-Kínában, illetőleg Mongolországban, Irkuckon át menve kereste az ázsiai magyarokat, ahogyan Hegedüs Sámuel megbeszélte vele, hanem Járkenden keresztül, Keleti Turkesztánban, Nyugat-Kína középső részén, — Kínai Tatarországban, az Imauson túli Scythiában, ahogyan ő maga írja.⁷

HEGEDÜS SÁMUEL őstörténeti elméletének bírálata és forrásainak megállapítása már kívül esik a mi mostani feladatunk körén. Csupán annyit jegyzek meg, hogy Hegedüs nem a források ismerete alapján, hanem akkor közkézen forgó történeti művekből állította össze elméletét, melynek tudományos alapja nincsen. Mind történeti fejtegetései, mind szomagyarázatai megvannak az OTROKCSI FÓRIS FERENC-től DUGONICS ANDRÁS-ig terjedő, a tudományos módszert tulajdonképpen még nem ismerő magyar őstörténeti irodalomban, illetőleg a régi magyar őstörténeti irodalom bizonyos, kevésbé kritikus gondolkodású képviselőinél.

Mit köszönhetett Csoma Enyednek általában?

Köszönhette a klasszikus nyelvek ismeretét. Azt hiszem, hogy elsősorban évekig folytatott beható latin tanulmányai, melyeket itt Enyeden végzett, voltak hatással tudományos gondolkozása fejlődésére és ezek a tanulmányok képesítették később őt arra, hogy egy tulajdonképpen addig ismeretlen nyelvnek, a tibetinek grammatikai rendszerét megvilágítsa, szókincsét pontosan összegyűjtse és irodalmáról megbízhatóan tájékoztasson. De úgy látszik, hogy a klasszikus műveltség Csoma lelkivilágának különben is egyik legfontosabb tényezője. Erről közvetlenül nem igen olvasunk a Csoma életére vonatkozó forrásokban. De kitűnik ez több apróságból, latin és görög verseiből, Göttingában olvasott könyvei jegyzékéből, különösen pedig könyvtári hagyatékából, melyben tulajdonképpen csak fontosabb kézikönyvek voltak, de ezek mellett ott találjuk Quintilianus, Homeros, Horatius, Caesar, Livius, Cicero, Ovidius, Tacitus, Vergilius, Sallustius, Juvenalis és

⁷ THURY JÓZSEF: *A közép-ázsiai török nyelv ismertetései*. Budapest, 1906. 7–8. (M. Tud. Akadémia). — DUKA: i. m. 27.

Xenophon műveit. Enyeden szerezte azután Csoma alapos ismereteit a német és francia nyelvben.

Mint láttuk, itt kapta az első indítékokat a magyar őstörténettel való foglalkozásra.

Nem szabad azonban elfelejtenünk azt, hogy itt rendszeresen magyar őstörténettel — amint az adatokból megítélhető — nem foglalkozott, mint ahogy, úgy látszik, nem foglalkozott később sem. Csoma Enyeden teológiai és bölcséleti tanulmányokkal foglalkozik. Elsősorban teológusnak képezi ki magát és csak mint homályos, gyermekkori nagy elhatározás él lelkében az a gondolat, hogy elmegy Ázsiába magyarokat, a magyarral rokon népeket keresni.

Ilyen Csoma tudományos műveltsége enyedi tartózkodása végén, harminckét esztendő korában. Csoma példája világosan mutatja, hogy a tudomány történetében egy alapvető, nagy tett gyakran nem rendszeres előkészület, hanem bizonyos tudásanyag mellett lelki készség, rátermettség és kedvező helyzet eredménye.

1815-től 1818-ig, tehát harminckét éves korától harmincöt éves koráig Németországban, illetőleg Göttingában van Csoma. Göttingában 1816 áprilisától 1818 július végéig hallgatja az előadásokat. Göttingai útjára vonatkozólag sajátságos kijelentését olvassuk ÚJFALVI SÁNDOR feljegyzéseiben. Ez a kijelentés így hangzik: „Nem meggyőződésem visz Göttingába, az emberek előítéletét akarom kielégíteni“. Ez a kijelentés bármilyen sajátságos is, aligha alapszik Újfalvi kitalálásán, vagy más megtévesztő tényezőn, ez Csoma fejlődésébe jól beilleszthető.

Csoma Göttingában elsősorban EICHORN professzor tanítványa volt. Eichhorn nagy név a szentírásmagyarázat történetében és tőle Csoma elsősorban bibliai exegézist, azonkívül arab nyelvet tanult. Itt kezdte török nyelvi tanulmányait is. Hogy egyébként Eichhorn milyen hatással volt Csoma fejlődésére, arról nincs képünk. Kétségtelen azonban, hogy ez a kiváló filológus hatással volt Csoma filológiai érzékének tökéletesedésére, amely tibeti tanulmányaiban oly bámulatosan nyilvánkozik. Azt is tőle hallotta, hogy arab forrásokban tudósítások vannak az ősmagyarokról. Nem lényegtelen dolog az a körülmény sem, hogy Csoma közelebbi, személyes ismeretségben volt Eichhornnal. Bizonyára hatással volt reá a göttingui egyetem kiváló történésze, HEEREN is.

Hogy milyen tanárokat hallgatott még Göttingában és ezek mennyiben hatottak rá, arról nem igen tudunk, de ki kell emelni egy ide tartozó dolgot, melyet WURZBACH életrajzi lexikonában olvashatunk. Ez a feljegyzés arról szól, hogy Göttingában összeköttetésben volt BLUMENBACH-cal, a zoológia és antropológia nagynevű művelőjével. Ez a kiváló tudós nagyműveltségű és eleven szellemű ember volt; az említett életrajzi adat szerint ő figyelmeztette Csomát arra, hogy a magyaroknak az ősrokonait Keleti Turkesztánban, a régi ujugurok földjén kell keresni.

Különben Csoma Göttingában, éppúgy mint Enyeden, voltaképpen teológus, bibliai tanulmányokkal foglalkozik. Arabul és törökül tanul,

emellett angolul, de elméleti alapon — úgy látszik — még mindig nem készül feladatára. Rendkívül tanulságos ebben a tekintetben az a jegyzék, amelyet MORTENSEN professzor felesége állított össze, s mely arról szól, hogy Csoma 1816 augusztusától 1817 júniusáig, göttingai tartózkodásának második évében, milyen könyveket kölcsönzött ki a göttingai egyetem könyvtárából. Szerepel ebben a jegyzékben Fénelon, Herder, Homeros, Marmontel, Xenophon, Dante, Euripides, Sophokles, Herodotos, Schiller, Tasso, szerepelnek Eichhorn művei és más teológiai munkák, többszörösen szerepel BARTHÉLEMYnek *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* c. műve, egy munka a francia forradalom történetéről, egy másik V. Károly történetéről, egy harmadik Skócia történetéről, de nyomát sem találjuk oly munkának ebben a jegyzékben, amely a Csoma lelkét foglalkoztató ázsiai problémákról szólna. Pedig ebben az időben már meglehetősen terjedelmes és értékes irodalma volt azoknak a kérdéseknek, amelyek a magyar őstörténet és nyelvtudomány szempontjából fontosak. Itt csak röviden utalok DEGUIGNESnek 1756-ban megjelent, a hunok és más ázsiai népek történetéről szóló korszakalkotó munkájára, SCHLÖZERnek 1771-ben megjelent *Allgemeine nordische Geschichte* című művére, THUNMANN, G. F. MÜLLER, J. E. FISCHER, PALLAS, STRITTER munkáira, nem is szólva PRAY-nak e területre vonatkozó kiváló alkotásairól.

Meglehet, hogy utolsó göttingai évében olvasott Ázsia történetére vonatkozó műveket, esetleg egyikbe-másikba bele is mélyedt, de erre közvetlen adatunk nincsen. Csupán THAISZ ANDRÁS, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője, írja folyóirata 1821-i évfolyamában (V, 88), a Csoma addigi utazásairól szóló „jelentésben“, hogy Csoma „illő figyelemmel olvasta a napkeletre tett utazásoknak leírásait, mellyekkel a Göttingai Universitásnak jeles Bibliothécája bővelkedik, a többek között híres Pallas, Gmelin és Klaproth utazásait“.

Amidőn Csoma Göttingából visszajön és Bécsben Újfalvi Sándornál hál, Újfalvi megkérdezi tőle göttingai tartózkodása eredményét. Csoma először is azt mondja, hogy zsidó exegézissel foglalkozott, de azután mindjárt hozzáteszi, hogy főleg arab és török nyelvvel, mint tervének főtényezőivel.

Göttingából Enyedre érve állásokat kínálnak neki, ő azonban ezeket nem fogadja el. Már akkor határozott formában élt benne az a gondolat, hogy elmegy Ázsiába a magyarok rokonait megkeresni. Először jónak látja, hogy a szláv nyelvekkel megismerkedjék, elmegy Temesvárra és Zágrábba, megtanul szerbül és horvátul. Erről az időről beszélve emlékezik meg arról, hogy kedves tárgya volt a nyelvészet, a földrajz és a történet.⁸ 1819 novemberében, harminchat éves korában indult el útjára. Hogy milyen ismeretekkel, azt láttuk. Rendkívüli nyelvtudással, de kevés tájékozottsággal Ázsia nyelvészeti és történeti problémáinak kutatása területén. Célja határozottan az volt, hogy Kínába megy, illetőleg Keleti Turkesztánba. Ezt határozottan megírja ő maga, és ez látszik útirányából is. Külön kérdés azután

⁸ LÓCZY LAJOS: *A Kínai Birodalom*, Bp., 1886. 859.

hogy hogy viszonylik Csoma, elindulása idejében, ahhoz a tudományos elmélethez, hogy a Keleti Turkesztánban lakó régi ujugrok tulajdonképpen azonosak a magyarokkal.* Ezt az elméletet a XVIII. század második felében és a XIX. század elején itthon és a külföldön egyformán, az ázsiautató és a magyar őstörténet legkiválóbb képviselői vallották. A Csoma göttingai utazása előtti években az ujugrok története egyike volt az ázsiautató leginkább vitatott kérdéseinek. 1811-ben jelent meg először KLAPROTH műve az ujugrok történetéről, mely azután hamarosan még három kiadásban látott napvilágot. Hogy Csoma tudott-e az ujugr—magyar azonosság elméletéről, tudott-e Klaproth munkájáról, arra vonatkozólag nincsen közvetlen adatunk, de lehetetlen elképzelni, hogy ezeket neki részben az enyedi, részben a göttingai tudományos környezetben ne említette volna valaki. Erre mutat az, hogy tulajdonképpen az ujugrok földjére — Járkendbe — törekszik, s azt is bizonyosan tudjuk, hogy élete utolsó korszakában a jugarok azaz ujugrok földjére igyekezett eljutni, akikről tibeti forrásban is olvasott.

Utazásának első célja Bukarest volt, hol törökül akart tanulni, de nem volt rá alkalmá; tovább indult hát Konstantinápolyba, ahol szintén török nyelvismereteit szerette volna tökéletesíteni és keleti forrásokat vélt találni a magyar őstörténetre vonatkozólag. Ezt a célját azonban nem valósíthatta meg, mert Konstantinápolyban akkori pestis dühöngött és ezért délre fordult. Egyiptomba hajózott. Arab tanulmányokkal akart foglalkozni Alexandriában vagy Kairóban s kutatni a magyar őstörténetről szóló arab forrásokat. De a pestis innen is tovább üzte és így jutott Szírián keresztül Perzsiába.

Ez az ázsiai utazás különösebb nyomot nem hagyott fejlődésében, bár meglehetősen ideig tartott, hiszen 1819 végén indult el Enyedről és 1821 végén még Bocharában volt. Mindenesetre fontos négy hónapi teheráni tartózkodása; itt tanul meg perzsául s itt éli bele magát a keleti életbe. Bocharában tudományos céllal hosszabb ideig akart maradni és az volt a terve, hogy azután elmegy Keleti Turkesztánba, jelesen Járkendbe. Mivel azonban kósza hírek hallatszottak, hogy a vidék felé erős orosz hadsereg közeledik, elhagyta Bocharát, délre tért és Indián keresztül akarta az ujugrok földjét megközelíteni. 1822 áprilisában akar Indiából bejutni Keleti Turkesztánba, de Srinagarban arról értesül, hogy a Járkend felé vivő út nehéz, költséges és veszélyes. Elhatározza tehát, hogy visszatér Lahorba. Ezen az úton történt azután élete legfontosabb eseménye, amelynek következménye volt a tibeti filológiában való elmélyedése.

Az angol kormánynak egy emberével, MOORCROFTtal találkozott ezen az úton. Moorcroft tudományos érdeklődéssel utazott, munkáit ma is látjuk idézve, de voltaképpen az angol kormány belsőázsiai politikájának szolgálatában állott. Megszerette Csomát, megismerkedett terveivel és ráirányította figyelmét a tibeti nyelv és irodalom

* L. dolgozatomat: *Kőrösi Csoma Sándor célja*. Bp., 1935. (M. Tud. Akadémia. Előadások Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére, 10. sz.)

tanulmányozására. A tibeti tanulmányok fontosak voltak tudományos szempontból, de fontosak voltak angol politikai szempontból is. Csoma és Moorcroft között megegyezés jött létre, Csoma kötelezte magát a tibeti tanulmányok művelésére, Moorcroft pedig adott neki segéd-eszközöket és gondoskodott anyagi ellátásáról. Hogy Csoma, eredeti tervétől némileg eltérve, hozzáfogott egy ilyen különleges terület intenzív megműveléséhez, az akkori helyzetében jól érthető, de különösen természetes, ha tudjuk, hogy — amint maga írja tibeti szótárának előszavában — abban a reményben fogott a tibeti tanulmányokhoz, hogy ez eszközül fog szolgálni közvetlen tervének megvalósításában, t. i. a magyarok nyelvére és eredetére vonatkozó kutatásaiban.

Ez a reménysége nem vált valóra. A tibeti nyelv nem a magyar-nak, hanem a kínainak a rokona s a magyar őstörténetre vonatkozólag a tibeti irodalomban majdnem semmit sem talált. Tibeti filológiai munkássága nem segítette elő magyar őstörténeti kutatásait, de ezzel Csoma elvégezte az áziakutatásnak akkoriban egyik legfontosabb és legszebb feladatát, a tibeti nyelv és irodalom ismertetését, megalapította a tibeti filológiát és így vált az áziakutatásnak nemzetközileg is egyik legismertebb és legtiszteltebb alakjává.¹⁰

Feladata rendkívül nehéz volt; előtte többen hiába próbálkoztak megoldásával.

Egészen sajátos, rendkívüli jelenség ez, — és pedig nemcsak a mai tudományos munkamódszer szempontjából, hanem egyáltalában, hogy egy negyven évesnél idősebb ember, aki addig produktív tudományos munkával nem foglalkozott, belemerül egy eléje kerülő új anyagba és ezzel valami egészen nagyot alkot.

Tibeti tanulmányai után Csoma új területre lép. Szankszrit és hindu tanulmányokkal foglalkozik évekig, és ebből a célból majdnem két évig utazik Indiában. Azt hiszem, hogy e tanulmányok lényegében magyar őstörténeti érdeklődésében gyökereznek, tehát hogy tibeti tanulmányai befejeztével, amelyek a magyar őstörténet szempontjából semmi kézzelfogható eredménnyel nem jártak, új úton próbálkozik munkássága központi problémájához közelebb jutni. Meg kell azonban jegyezni, hogy érdeklődésében a szankszrit nyelv és irodalom egyébként is fontos helyet foglalt el: tibeti filológiai munkásságának egyik főeredménye az, hogy a tibeti irodalom voltaképpen a szanszkrit irodalom visszatükröződése.

Különben Csomának a szankszrit tanulmányokhoz való viszonyáról világosan tájékoztat bennünket a tibeti szótár előszavának egyik helye, mely a következőképpen hangzik:¹¹ „Miután a tibeti nyelv segítségével a szerző megismerkedett a buddhista vallási rendszer műszavaival, szellemével s általános tartalmával is, szerencsésnek érezte magát, hogy így kényelmes eszközre tett szert a szanszkrit irodalom tárházához való eljutásra, mely az utóbbi időben a tudós Európának oly kedvenc tanulmányává lett. Saját nemzetének pedig a szerző

¹⁰ SCHMIDT JÓZSEF: *Kőrösi Csoma Sándor*. Kőrösi Csoma-Archivum I, 3- 26.

¹¹ DUKA: i. m. 117.

büszkeséggel jelentheti, hogy a szanszkrit tanulmányozása sokkal hasznosabb a magyarokra, mint bármely más európai nemzetre nézve. A magyarok gazdag anyagot fognak találni tanulmányozásában, — nemzeti eredetük, szokásaik, viseletük és nyelvük kutatása szempontjából, meg azután azért, mivel a szanszkrit nyelv, valamint több indiai nyelv alkotása is, nagyon hasonló a magyaréhoz, mely különben eltér a nyugati Európa nyelveitől. E párhuzamosságnak feltűnő bizonyságául álljon a következő példa — folytatja tovább Csoma. A magyarban előragok helyett utóragokat találunk kivétel nélkül, kivéve a személyes névmások esetét; az igegyökökből segédige nélkül s csupán egy szótagnak egyszerű hozzáadásával többféle igealakot formálhatunk: tudniillik cselekvő, szenvedő, óhajtó, gyakorító, visszaható formákat; így van ez mind a magyarban, mind a szanszkritban, s nincs szükség sem itt, sem ott segédigére az összetett mult, vagy a jövő idő formulázásában, ahogy az okvetlenül megkívántatik az európai nyelvekben“.

Csoma elég sokat foglalkozott szanszkrit—magyar nyelvhasznalással. DUKA TIVADAR Csoma életrajzának és összegyűjtött dolgozatainak függelékéül közli kéziratban fennmaradt szanszkrit, illetőleg hindu—magyar szóhasznalásait, és mint egy feljegyzésből mindjárt látni fogjuk, foglalkozott Csoma magyarországi földrajzi neveknek a szanszkritból való magyarozatával is.

Ezirányú tevékenységét tudománytörténeti alapon jól meg lehet érteni. 1770-től, SAJNOVICS *Demonstratio*-jának megjelenésétől egészen a XIX. század hatvanas éveig, HUNFALVY és BUDENZ fellépéséig, a magyar nyelvstudomány átmeneti korszakot él. SAJNOVICS világot gyűjt, de ez a világosság még nem látszik messzire, ha egyre erősödik is. A magyar—finnugor rokonság igazsága mellett még teljes erővel virágzanak a magyar nyelv eredetére vonatkozó más elméletek. Különösen divatban van a magyar nyelvnek a keleti nyelvekkel általában való hasonlítása; ennek századokra visszamenő hagyománya van. Csoma elődei, illetőleg kortársai közül megemlíthetjük pl. BEREKSZÁSZI NAGY PÁLT, aki nagyhírű tudós, a göttingai tudós társaság tagja, az erlangen-i egyetem tanára volt, vagy KALMÁR GYÖRGYÖT. Ezek mind a ketten, több kortársukkal együtt, össze-vissza hasonlították a keleti nyelvekhez a magyar nyelvet. BEREKSZÁSZI NAGY PÁLNak az volt a tétele, hogy a magyar nyelv többé-kevésbbé rokon az összes ázsiai nyelvekkel, s Csoma a Tudományos Gyűjteményben kiadott híres levelében azt mondja, hogy több keleti nyelv rokon a magyar nyelvvel, így a török, mongol, tibeti, szanszkrit.

Azután azt is tekintetbe kell venni, hogy a szanszkrit tanulmányokat akkoriban kezdték el egész Európában, lázasan foglalkoztak vele s töle rendkívüli eredményeket vártak.

Ez a lényegében tudományos alappal nem bíró szanszkrit—magyar nyelvhasznalás tehát a kor divatjával magyarázandó és Csoma nem is volt tulajdonképpen meggyőződve e hasonlítások helytálló voltáról. Ezt bizonyítja az, amit egyik tudós angol ismerőse ír róla: „Több ízben hosszasan értekezett velem e tárgyról, különös említést téve

a magyarországi helyek és hegyláncok neveinek szanszkrit eredetéről; ismételt kérésem volt hozzá ilyenkor, hogy jegyezné fel véleményeit, de ezt ő mindig megtagadta. Homályos sejtelemmel említé, hogy egykoron tán képes lesz közzétenni a világ előtt valami biztosabbat, mint puszta spekulációkat, s minél tovább unszolám, annál tartózkodóbb lett előttem az érintett tárgyakra nézve. Ellenszenvvel látszott viselkedni véleményének közzététele iránt.¹²

1842 felé, 58 éves kora körül, új irányt vesz Csoma fejlődése.

Lhászába készül, Tibet fővárosába, a tibeti tudományosság főhelyére, ahol becses tudományos adatokat vélt találni, — esetleg útmutatást a magyar őshaza keresésében is. De Lhászában maradni tulajdonképpen nem akart; az volt a főcélja, hogy innen tovább menve felkeresse a Kína nyugati határán élő jugarokat, az uigur-törökök maradványait, akikben ő a magyarság közvetlen rokonait gyanította.¹³ Ha tervét megvalósíthatja, talán megajándékoz bennünket ennek a rendkívül érdekes török nyelvnek a részletes leírásával, melyről még ma is alig tudunk valamit. A magyarság eredete kérdésének megfejtéséhez azonban így sem jutott volna közelebb.

Ezeknek a terveknek a kivitelében megakadályozta 1942 április 11-én bekövetkezett halála.

Hogy az a tudós fejlődés, melyet a fentiekben vázolni igyekeztem, milyen emberi tulajdonságokban gyökerezik, arról is alkothatunk magunknak bizonyos képet, gyér adataink ellenére is.

Megemlítettem már, hogy tanárai és tanuló társai milyen módon emlékeznek meg Csomáról. Megragadó egyéniség volt, ki nagy hatással volt mindenkire, aki vele megismerkedett. Többen ismerősei közül rajongással beszélnek róla, s többen hosszasan írnak jelleméről.

Egyénisége képében különösen megragad bennünket csodálatos kitartása és fáradhatatlan munkabírása.

Aszkéta-vonásait nem lehet közönséges emberi mértékkel mérni. Kalkuttában is úgy él, mint a lámakolostorban. Ő, a nagyműveltségű, minden iránt érdeklődő ember, tibeti tanulmányai közben a világtól teljesen elzárva, visszautasítja a felajánlott ujságokat. „Olykor előzékenységemet oly cinizmussal utasítja vissza, mondja róla egyik angol barátja, KENNEDY százados, hogy azt megérteni képtelen vagyok“. Az életkörülmények nehézségét nem kerülte, hanem egyenesen kereste. Kutatásait kedvezőbb körülmények között is végezhetné volna. Jellemző Csomára az is, hogy középázsiai útjáról, amelynek folyamán sok kalandon és sok szenvedésen ment keresztül, tulajdonképpen nem is beszél.

Aszkétizmusra való hajlamával függ össze takarékosága. Már a nagyenyedi kollégiumban vagyontalan fiú létére egyike volt a legpénzesebb diákoknak. Újfalvi beszéli, hogy Göttingából feldult lelkiállapotban érkezik Bécsbe, mert egy honfitársa 300 aranyával adós maradt. Pénzügyekben különben nagyon kényes volt. Elfogadta a köz-

¹² DUKA: i. m. 146.

¹³ LIGETI LAJOS: *A jugarok földje*. MNy. XXVII (1931), 300-14.

pénzt, így az angolok támogatását, mert tudta, hogy meg fogja szolgálni, de nem fogadott el magánosoktól ajándékot.

Altalában zárkózott természetű volt. De ha beszélt, gyakran nyájas, sőt sokszor lelkes hangon tette.

KENNEDY százados, aki behatóan jellemzi, azt mondja róla, hogy reményteljes, ingerlékeny és gyanakvó.¹⁴ Ezek a tulajdonságok jól összeférnek fenn tárgyalt vonásaival. Rendkívüli munkájára csak rendíthetetlen reménye képesíthette, aszkétizínusa és a túlfeszített tudományos munka, többször megnyilatkozó aggodalma, hogy feladatának nem lesz képes megfelelni, magyarázzák ideges vonásait, és nehéz, veszélyes utazásai alatt bizalmatlanságnak, gyanakvásnak is kellett kifejlődni erre különben is hajlamos székelly lelkében.

Egyszerűsége, szerénysége és erejében való kételkedése mellett erős becsvágy élt lelkében. Lelkesítette az a gondolat, hogy a magyar tudománynak és az emberiség előhaladásának szolgálatot tegyen és jól esett neki, ha sikeres munkájáért dicsőségben, dícséretben részesült. BORGÁTAI SZABÓ JÓZSEF, göttingai tanuló társa és barátja írja, hogy gyakran kijelentette, hogy hírt, nevet óhajtott szerezni magának, de ezt Csoma írásban is feljegyezte önmagáról. CAMPBELL feljegyzéseiben pedig ezt olvassuk: „...beszédbe ereszkedett, s kedvére kibeszélte magát egy óra hosszáig, gondolatai és buvárkodásainak kedves tárgyai felett. Amióta ismerem, ez alkalommal vettem észre első ízben, mennyire érzékeny volt ő a világ helyeslő tapsaira, munkálkodása és szenvedéseinek jutalmául. Tibetben történt utazását egyhuzamban elmondotta, és tanulmányai minden mozzanatának következményeinél megállapodva, felemlítette azt a kitűnő figyelmet, melyben az általa napvilágra hozott adatok és megállapítások részesültek nemcsak India, hanem Európa tudósai között is. Úgy látszik, különös megelégedésére szolgált egy vezéreikké Wilson tanár úr tollából, mely a kormánylap mellékletében 1829 július 9-én jelent meg, mit előmutatva kért, hogy olvassam át”.¹⁵

Jellemének legszebb tulajdonságai közé tartozik hálás volta. Nagy szeretettel beszél mindazokról, akik útjában és munkájában támogatták és amint pénzhez jut, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia, rokonai és erdélyi iskolák, különösen a nagyenyedi kollégium segélyezésére gondol.

Csoma böles, óvatos ember volt, aki elkerülte Konstantinápolyt és Egyiptomot a pestis miatt, nem vágott neki a keletturkesztáni útnak, ahol a XIX. században több tudományos kutató vesztette életét. Csak egyszer nem volt óvatos, amikor Lhászába törekedve keresztülment, úgy látszik, gyalog egy veszedelmes vidéken, hol lázt kapott, melynek következménye volt a darjilingi tragédia.

Körösi Csoma Sándor tudományos jelentősége kettős.

¹⁴ DUKA: i. m. 95. --- Vö. még GERARD jellemzését: DUKA: i. m. 84 („élénk-séggel telt, de vidorságát gyakran félbeszakítják aggodalmai”).

¹⁵ DUKA: i. m. 141.

Örökre élni fog neve a tudomány történetében, mint a tibeti filológia megalapítójaé.

De magyar őstörténeti törekvései sem voltak hiábavalók. Szimbolum és útmutató az ő neve a mi számunkra, egy széles látókörű, az ázsiai problémák részleteiben elmerülő magyar keletkutatás felé, melynek számai elsősorban természetesen a magyar őskor problémái iránti érdeklődésben gyökereznek. Annak az útnak a helyessége, amelyen ő több, mint száz esztendővel ezelőtt járt, teljes mértékben igazolódott. Keletkutatásunkat az egyetemen, az Akadémián és tudományos társaságainkban, így elsősorban az 1920-ban alapított Körösi Csoma-Társaságban, az utóbbi évtizedekben az ő hagyományainak szellemében igyekszünk kiépíteni. A nemzetközi érdeklődésben gyökerező keletkutatás helyett olyan magyar keletkutatást óhajtunk szervezni, amelynek középpontjában magyar problémák állanak. Belső-Ázsia kutatása jön itt elsősorban figyelembe; ez egységes terület és fontos alkotórésze a tibeti filológia is. Így érthető, hogy a természetes fejlődés úgy hozta magával, hogy az idén, Csoma halálának 100-ik évfordulójakor, először vannak tibeti nyelvi előadások a budapesti egyetemen, mint szerves kiegészítői a magyar szempontból fontos török és mongol előadásoknak.

Ez a legszebb megünneplése Csoma halála századik évfordulójának.

Gróf Teleki Pál

[I]

Irta és a Kőrösi Csoma-Társaság 1941. június 24-i közgyűlésén felolvasta
NÉMETH GYULA.

Mikor Magyarország miniszterelnöke, gróf Teleki Pál, 1941. április 3-án oly mélységesen megdöbbentő körülmények között eltávozott közülünk, ezzel a magyar keletkutatást, illetőleg a Kőrösi Csoma-Társaságot is súlyos csapás érte: ő volt társaságunknak kezdettől fogva elnöke. Neki köszönhetjük, hogy a társaság megalakult, hogy folyóirata számára a szükséges anyagi erőket biztosíthattuk, és ő volt az a szilárd pont, amely körül a társaság húsz éven keresztül működését zavartalanul folytathatta.

Kegyelettel szenteljük halála utáni első közgyűlésünket az ő emlékének s megpróbálunk képet alkotni hatalmas életmunkájának arról a részéről, mely hozzánk különösen közel esik. Szeretettel merülünk el a keletkutatásra vonatkozó munkássága szemléletébe, mely húsz évre hozzánk csatolta, s a szeretet, hála, tisztelet és nagyrabecsülés érzését, mely eltölt bennünket, egy fájdalmas, megható alaphangulat szövi át, annak az érzése, hogy a magyar nemzetért folytatott küzdelmeiben, vívódásai-ban ép oly erősen együtt érzünk vele, mint tudományos törekvéseiben.

Gróf Teleki Pál tudományos pályáját jogi tanulmányokkal kezdte. Doktori értekezésének, mely 1903-ban jelent meg, ez volt a címe: „Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez”. De már 1898-ban, 19 éves korában, munkatársa a Földrajzi Közleményeknek, s 1906-ban három kartográfiai, illetőleg geográfia-történeti cikke jelenik meg e folyóiratban.

A magyar geográfiában régi idők óta hagyomány volt azoknak a területeknek a kutatása, amelyek a magyarság őstörténetével vélt vagy valóságos összefüggésben vannak, s ezzel együtt Ázsia kutatása. Különösen az idősebbik Lóczy Lajos és

Cholnoky Jenő, akik hatással voltak Teleki tudományos fejlődésére, foglalkoztak Ázsia, elsősorban Kína geográfiájával. Nem csoda tehát, ha Telekiben is korán kifejlődött az Ázsia földrajza iránti érdeklődés.

Élete egyik főműve, első nagy munkája is ázsiai témát dolgoz fel, a japán szigetek kartográfiáját. E munka 1909-ben jelent meg, címe : „Atlasz a Japán szigetek cartographiájának történetéhez”. Megjelent németül is ; külföldön is nagy elismeréssel fogadták, a Société de Géographie a Jomard-díjjal tüntette ki. Cordier az Annales de Géographie 1910-i kötetében a legkiválóbb kartográfiai munkák közé állítja. Teleki ekkor 30 éves, és ekkor kezdődik pályájának emelkedése ; különben nagyon fiatalon, már négy évvel előbb országgyűlési képviselő.

1910-ben Paikert Alajos lelkes agitációjára megalakul a Turáni Társaság és elnökévé gróf Teleki Pált választja. A Turáni Társaságnak az volt a célja, hogy a velünk rokon, illetőleg rokonnak gondolt európai és ázsiai népeket, mintegy 600 millió embert, kulturális és gazdasági egységbe fogjon össze. Teleki Pál nem vett erősen részt a Turáni Társaság programjának kialakításában és működésének irányításában ; a működésében különösen kezdetben mutatkozó túlzásokat — mint maga mondja — bírálta is, de a társaság létrehozásában megnyilvánuló eszmét alapjában helyesnek találta és fáradozott annak megvalósításán. A társaságra vonatkozó gondolatait nagyjában tükrözteti a Turán című folyóirat első füzetébe írt bevezetője és a Turáni Társaság 1914. január 31-én tartott első közgyűlésén elmondott elnöki megnyitó beszéde. „Azt hiszem — mondja elnöki megnyitójában — afölött sehol széles e hazában és amerre csak öntudatra ébredt turániak élnek, nem kell vitatkozni, hogy fajunk, faji kultúránk és jellegünk művelése, erősítése nemcsak legnemesebb feladatunk emberi szempontból — mert csak faján át lehet az egyed az emberiség szolgálatára —, de létérdekünk is”. „Társaságunk legfőbb célját — mondja beszéde végén — abban látom, hogy érdeklődést keltsen és munkásokat segítsen nevelni azon tudományos és gazdasági céloknak, amelyekkel fajunk és általa az emberi kultúra fejlődését szolgáljuk. És társaságunk legfőbb jelentőségét abban látom, hogy egyesíti és összehozza e törekvésben különböző tudományágak és a közgazdaság különböző ágainak munkásait”

Ezekben az idézetekben tulajdonképpen benne vannak Teleki Pál közéleti és tudományos programjának legfőbb elvi alapjai.

A világháború alatt a Turáni Társaság fontos szerephez jutott; a Balkánnal és Törökországgal való kapcsolataink szükségessé tették, hogy ezekhez a területekhez kulturálisan is erősebben kapcsolódjunk. Ebben az időben gróf Széchenyi Bélát választotta elnökévé a Turáni Társaság, elnökségében képviselve volt a közoktatásügyi, a kereskedelmi és a földművelésügyi minisztérium is. Pekár Gyula volt az elnökhelyettes, míg gróf Bánffy Miklós és gróf Teleki Pál mint alelnökök szerepeltek. Jellemző még a Turáni Társaság akkori fontos szerepére az is, hogy a társaságban Thallóczy Lajost, ki akkoriban egyike volt a monarchia keleti politikája legfontosabb tényezőinek, mint társelnököt látjuk. A társaság természetesen erősen átalakult; tulajdonképpen címét is megváltoztatta, a Magyar Keleti Kultúrközpont nevet vette fel s e név után csak zárójelben szerepelt a Turáni Társaság név. Feladata ebben az időben elsősorban balkáni és keleti ifjak nevelése volt: 1916—17-ben Magyarországon 186 török diák tanult, ez a szám később még emelkedett is, és ezenkívül meglehetősen számmal voltak még Magyarországon bosnyák, bolgár, montenegrói és albán diákok is. Ennek a nevelő akciónak a megszervezése és az elhozott diákok gondozása igen nagy feladat volt, és ezt a feladatot a Turáni Társaság eredményesen végezte. Teleki Pál élénk részt vett a munkában, 1917 tavaszán gróf Bánffy Miklóssal együtt Bolgáriában is járt, hogy bolgár diákoknak Magyarországon való neveltetését előkészítse.

A Turáni Társaság nem Teleki Pál elgondolásai alapján létesült. Ő Magyarország keleti kapcsolatainak kiépítésében tulajdonképpen más úton szeretett volna járni s ennek kifejezést is adott azokban a memorandumokban, melyeket a világháború alatt erre vonatkozólag kiadott. Az egyiket Cholnoky Jenővel együtt írta, illetőleg adta ki a Földrajzi Közlemények 1916-i kötetében; ebben azt javasolja, hogy a Magyar Földrajzi Társaság állítson fel egy Keleti Bizottságot. A másik memorandumot az Akadémia Balkáni, illetőleg Keleti Bizottságában terjesztette elő, melynek legfontosabb tisztét töltötte be, t. i. előadója volt. Az akadémiai előterjesztés arról szól, hogy állítson fel a kormány egy nagyszabású Balkáni és Előázsiai Földrajzi Intéze-

tet. E több nyomtatott oldalra terjedő javaslat legfontosabb részét idézem, mert csak így érthetjük meg Telekinek a magyar keletkutatáshoz való viszonyát. „Balkánbizottságunk leghelyesebbnek tartaná — mondja a javaslat, melyet a Balkáni Bizottság elfogadott — hogy az állam egy tudományos intézetet alapítson, amely hívatva lenne a Balkán- és általában a Keleti kutatást irányítani és javasolja egy Balkáni és Előázsiai Földrajzi Intézet alapítását. Földrajzi intézetet azért, mert a megoldandó feladatok jelentékeny része, így topographiai, geológiai és agrogeológiai felvételek, rendszeres meteorológiai megfigyelések és rendszeres gazdaságföldrajzi kutatás a földrajz és rokon tudományainak körébe vágnak, és különben is a modern földrajzi tudomány a természeti, történeti és társadalmi tudományok között állva, minden irányban adhat segítséget és információt. Végül a földrajz keretébe tartoznak leginkább és abban csoportosíthatók azok az általános ismeretek, amelveket az idegen földön tudományosan kutatónak, bármely szakhoz tartozzék is, tudnia kell. Az Előázsiaiában mindenesetre szervezendő régészeti kutatásoknak is hasznos előkészítő szerve és sok tekintetben támasza lehet egy ilyen intézet. — A Balkáni és Előázsiai Földrajzi Intézet feladata tehát a tudományos kutatás szervezése lenne. Erre 1. szerveznie kell, illetve szervesen használható formában össze kell gyűjtenie mindazt az anyagot és információt, amire a készülő kutatónak, valamint azt, amelyre a gazdasági kihasználás vezetőinek, kiinduló exponenseinek tudományos szempontból szüksége lehet ; 2. szerveznie kell a kutatók új nemzedékének tanulmányi menetét ; 3. szerveznie kell magát a kutatást. — Az 1. alatti célnak saját helyiséggel és személyzettel, könyv-, térkép-, fénykép- és diapositív tárral, múzeummal és publicatiókkal, a 2. alattinak, ezeken kívül, cursusok szervezésével és irányításával és úgy az idegen nagy egyetemeken, valamint a Kelet intézeteiben való továbbképzés lehetőségeinek könnyítésével és szervezésével felel majd meg. A 3. alatti feladat a végső cél, sokban az előbbieken épül föl, és nagysága folytán éppen az lenne az intézet feladata, hogy a megoldandó kérdéseket az anyag és szakértők kínálkozása és fontosságuk szerint megválogassa ; kutató és tanulmányi utazások jó előkészítésével, illetékes hivatalos és gazdasági köreink figyelmének azon területekre irányításá-

val, amelyek felszínük alakulása, természeti kincseik és lakosságuk folytán különösen alkalmasak gazdasági térfoglalásunkra, szolgálja a Keleten való érvényesülésünk nagy nemzeti ügyét!"

Teleki Pálnak e javaslata mi előttünk már részben időszerűtlen gondolatokat tartalmaz. Időszerűtlen — sajnos — a gazdasági expanzió hangsúlyozása és időszerűtlen a szellemi tudományok háttérbe szorítása. De a magyar keletkutatást ekkoriban ilyen gondolatok irányították, az Akadémia Keleti Bizottsága is ilyen elgondolások alapján létesült s kiadványai természettudományi tartalmúak; a keletkutatás mindenütt a világon elsősorban nyelvi és műveltségi alapon áll, — nálunk ebben az időben más irányban fejlődött; igaz, hogy ennek megvoltak a természetes okai: akkor még egy nagy gazdasági és hatalmi egység részei voltunk. Az a gondolkodás, mely Teleki Pál javaslatában megnyilvánul — mint a földrajz és a gazdasági expanzió előtérbe helyezése — mindenesetre Teleki Pál egyéniségében gyökerezik és lényegében a következő időkre is jellemzi Telekinek a magyar keletkutatáshoz való viszonyát.

Világosan mutatja ez a memorandum azt is, — különösen látnánk ezt, ha még bővebben ismertettem volna — hogy Teleki milyen eszközökkel óhajtotta a magyar keletkutatást fejleszteni, mennyire törekedett az erők összefogására s hogy elképzelésében milyen szerves egységben éltek a tudományok.

Az minket most kevésbé érdekel, de a dolog történetéhez tartozik, hogy az Akadémia a tervet „anyagi eszközeink elégtelensége és a nélkülözhetetlen szellemi munkások hiánya” miatt nem tartotta megvalósíthatónak.

Fontos szerepe volt Teleki Pálnak annak a balkáni expedíciónak az előkészítésében és munkájában is, melyet a világháború alatt az Akadémia küldött ki. Az expedíció költségeire a kormány 1916-ban 10,000, 1917-ben 20,000 koronát utalt át az Akadémiának; geográfus, geológus, etnográfus, zoológus és más szakemberek vettek részt benne.

Mindazt, amit eddig elmondottam, tudnunk kell, hogy megérthessük, miért nyerhettük meg gróf Teleki Pált a Kőrösi Csoma-Társaság elnökének. Amit a következőkben el fogok mondani, az már a Kőrösi Csoma-Társaság alapításával, illetőleg gróf Teleki Pálnak a Kőrösi Csoma-Társaság létesítése és működése körül kifejtett érdemeivel közvetlen kapcsolatban van.

A Magyar Keleti Kultúrközpont 1917-ben egy pazar kiállítású folyóiratot adott ki Turán címen, melyet Vikár Béla szerkesztett. E folyóirat tulajdonképpen folytatása volt a Turáni Társaság azonos című folyóiratának.

Amint az 1917-i Turán füzetek megjelentek, többször felvetődött az az eszme, nem volna-e célszerű a folyóiratot tudományosan, szakszerű irányban fejleszteni. Ugy emlékszem, hogy először Felvinczi Takács Zoltánnal beszélgettünk erről a dologról, majd gróf Zichy István tette magáévá az eszmét, ki gróf Bánffy Miklóst és gróf Teleki Pált is megnyerte az ügynek, amely döntő stádiumba akkor érkezett, mikor Teleki különös érdeklődéssel felkarolta.

Az ügy megbeszélésére gróf Teleki Pál lakásán többször összejöttünk, s így alakult meg azután a Turán 1918-i szerkesztősége, melynek tagjai voltak gróf Teleki Pál főszerkesztő, gróf Bánffy Miklós, Németh Gyula, Prinz Gyula, F. Takács Zoltán, Vikár Béla, gróf Zichy István szerkesztőtársak. A szerkesztőségi megbeszéléseken ismertem meg közelebbről Teleki Pál szeretetreméltóságát, nagy eszét és páratlan ügybuzgalmát. De volt egy tulajdonsága, melyről úgy éreztem, hogy dolgaink fejlődésére néha akadályozólag hat. Szerette a munkáját és szerette az embereket, szinte teljesen át tudta magát nekik adni és emellett volt benne valami mélységes, mindig a lényegre is érintő bizalmatlanság és kétkedés.

A Turán bőven el volt látva anyagi eszközökkel, de Teleki is teljes ambícióval szentelte magát a szerkesztés munkájának és sikerült is igen kitűnő folyóiratot létrehoznia. Kiváló magyar és külföldi tudósok egész sorát nyertük meg közreműködésre, s örök kára a magyar tudománynak, hogy ez a folyóirat, mely évek folyamán kétségtelenül még tökéletesedett volna is, egy évfolyam megjelenése után, a háború szerencsétlen végeztével megszűnt.

Amint a világháború utáni zavarok elmúltak, sok minden-nel együtt újjá éledtek a magyar őstörténet kutatására és a magyar keleti kapcsolatok ápolására vonatkozó törekvések is.

A Magyar Keleti Kultúrközpont három részre szakadt : újra létesült Pekár Gyula vezetésével a Turáni Társaság, melyben gróf Teleki Pál társelnök volt ; a turáni eszme széleskörű népszerűsítésére Cholnoky Jenő megalakította a Magyar Turán-

Szövetséget, a magyar érdekű keletkutatás számára pedig gróf Teleki Pál elnökségével megalakítottuk a Kőrösi Csoma-Társaságot. Az előkészítő megbeszélések után első formális ülésünket ebben az ügyben 1920. június 17-én tartottuk a külügyminisztérium tanácstermében, — Teleki ekkor Magyarország külügyminisztere volt. Az értekezleten ő elnökölt, Takács Zoltán volt a jegyző, Bátky Zsigmond, Cholnoky Jenő, Gombocz Zoltán, Györffy István, Melich János, Miskolczy Gyula, Németh Gyula, Szinnyei József és gróf Zichy István vettek rajta részt.

A társaság azután annak rendje és módja szerint megalakult. Teleki, aki nemsokára miniszterelnök lett, nagy elfoglaltsága mellett is élénk érdeklődéssel kísérte a Kőrösi Csoma-Társaság ügyét és folyóiratának megindítását, melyet Kőrösi Csoma-Archivum címmel én szerkesztettem. Ma is megvannak azok a hosszú levelek, melyeket akkoriban a társaság ügyeiben hozzá intéztem, arra kérve, hogy a levelek margóján tegye meg észrevételeit. Ő pontosan átolvasott mindent és gondosan felelt a hozzá intézett kérdésekre, s gyakran tett a benyújtott tervekre és javaslatokra vonatkozólag lényegbevágó észrevételeket.

Akkor még nagy terveink voltak; azt képzeltük, hogy rendszeresen kiadhatjuk a folyóiratot, megerősíthetjük a hazai és külföldi munkatársakkal való kapcsolatainkat, nagyobb arányú csereviszonyt létesíthetünk hazai és külföldi tudományos kiadványokkal és így tovább. Sajnos, a csalódás hamarosan elkövetkezett. Anyagi erőink elapadtak s ez azután az egész vonalon a nagy célok letörését vonta maga után. Örültünk, ha a folyóiratot évente egyszer legalább vékony füzet alakjában megjelentethettük, de sokszor még ez sem volt lehetséges.

Társaságunk számos ülést tartott s ezeken Teleki Pál gyakran elnökölt. Köztünk való megjelenése mindig ünnep volt számunkra. Éreztük egyénisége súlyát, mely már közéleti helyzetéből is következett, de még erősebben hatottak ránk átható, éles szellemének megnyilatkozásai és kedves, közvetlen, szellemes modora. A 30-as években azonban egyre ritkábban járt üléseinkre és az utóbbi években egészen elmaradt. Azt hiszem, ennek az volt az oka, hogy nem látott lehetőséget nagyobb arányú, különféle erőket egyesítő munkásság kifejtésére s a folyóiratban megjelenő és a társaságban felolvasott történeti és filológiai érdekű cikkek meglehetősen távol állottak érdeklődé-

sétől. De volt talán valami más, mélyebben fekvő oka is elmaradásának. 1938 tavaszán arról beszélt, hogy tudományos munkásságát lezártnak tekinti s jegyzeteit megsemmisítette.

Az a rendkívüli elfoglaltság és azok a rendkívüli gondok azután, amelyek kultuszminisztersége, majd újabb miniszterelnöksége idején minden idejét és minden erejét lefoglalták és amelyek tragikus végéhez vezettek, nem engedték meg, hogy társaságunk ügyeivel foglalkozzék.

Azért, amit elnöksége alatt értünk tett, soha el nem múló hálával tartozunk neki.

Egyéniségének bélyegét sokáig viselni fogja társaságunk.

Ennek az egyéniségnek, mely tudományosan és emberileg egyformán színes és nagyértékű volt, valami lelkes buzgóság volt az alapvonása. E buzgóságnak legélénkebb megnyilatkozását politikai tevékenységében látjuk, abban a szószerint önfeláldozó tevékenységben, mellyel nemzetének ügyét képviselni és előbbrevinni törekedett. Ezzel megjelöltük jellemének másik alapvonását is, mélységes hazaszeretetét.

Fentebb érintettem már, hogy állandóan az erők egyesítésére, az eredmények egyeztetésére törekedett. Társaságok, intézetek, expedíciók szervezésénél elemében volt s nevéhez fűződik egy új magyar egyetemi kar létesítése.

Volt benne valami egyszerű gyakorlatiasság, a körülményekhez való alkalmazkodás, az adott helyzet alapján való továbbfejlődés követésének készsége, ami nélkül az ő pályáján alkotni nem lehetett volna. De kételyei bensőleg annál erősebbek voltak s gyakorlatiassága mellett mindig törekedett egészen a dolgok elvi mélységéig elhatolni. Tudományos munkáiból is látszik ez, s tudjuk is róla, hogy a legnehezebb filozófiai műveket olvasta.

Egyéniségének egyik legcsodálatosabb vonása soha meg nem alkuvó és halálában is nagy szerepet játszó tiszta morális felfogása és a kötelességteljesítésnek, önfeláldozásnak elsősorban önmagától való oly fokú megkövetelése, amelyre példát ritkán látunk.

Nemes egyénisége emlékét, ezt a legbecsesebb örökséget, amelyet ránk hagyhatott, mindig őrizni és ápolni fogjuk.

Huszonhárom évvel ezelőtt, 1930-ban jelent meg a honfoglaló magyarság kialakulásáról írott munkám. Idegen nyelven való kiadását azóta is tervezem, s ehhez időközben egy második magyar kiadás gondolata is járult. Nem siettem a dologgal; kényes, nehéz kérdésekről van szó, melyeknek megoldási kísérletét mások és magam további részletkutatásai, új anyag feltárása cáfolhatja vagy erősítheti.

Azóta a többé-kevésbbé rokon területek irodalmában munkámnak egy-egy tételére vonatkozólag sok becses megjegyzés, sok felhasználható új adalék látott napvilágot, de nagy azoknak a kutató és anyagközlő műveknek és cikkeknek a száma is, melyek a témát egész terjedelmükben, közvetlenül érintik s a revízióra széleskörű, biztos alapot nyújtanak.

Ebben a szakirodalomban legfontosabb a szovjet turkológia irodalma. Hogy miért, meglátjuk a következőkben.

A szovjet turkológia irodalmát tanulmányozva azután elhatároztam, hogy ha már — legalább is említett feladatom szempontjából — rendszeresen átnézem ezt a nagy terjedelmű és nehezen hozzáférhető, számos kutató előtt ismeretlen irodalmat, akkor ennek a munkának az eredményét egy németül írandó könyvben közzé is teszem. Meg vagyok róla győződve, hogy ezzel jó szolgálatot teszek a tudománynak. Hasonló szerényebb kísérletet már tettem, amidőn a NyK XLVIII. kötetében (1931—34) az addig megjelent és főleg a nekem megküldött szovjet turkológiai irodalmat némi rendszerezésre törekedve ismertettem.

Mostani felolvasásom a tervezett munka alapgondolatait és programját adja.

Hangsúlyozom, hogy a szovjet turkológia irodalmának átvizsgálását az ősmagyar-török kapcsolatok kutatása tette számomra szükségessé s ez a körülmény határozza meg feladatom körét és tárgyalási módomat.

A szovjet turkológiáról teljes képet adni akkor se tudnék, ha akarnék. Ha a szovjet turkológiának csak bibliográfiáját — persze pontos és teljes bibliográfiáját — akarnám összeállítani, ez egymagában több kötetet tenne ki. Ezt csak szovjet tudós tudná elvégezni, az is csak munkatársak segítségével,

nagy utánajárással és hosszú évek alatt. S ha a turkológiába beleérttem a nyelvészen kívül az irodalmat, történetet, archeológiát, néprajzot és antropológiát is, akkor egy sereg olyan tudománnyal állok szemben, melyekben ítéletem nincs s melyek a munkát parttalanná tennék. Anyagom tehát főleg nyelvészeti, de érintek más olyan kérdéseket is, melyek magyar őstörténeti szempontból nem érdektelenek. Ez az eljárás kívülről önkényesnek látszik, — az én számomra belső egységet ad az elgondolásnak.

Megjegyzem azonban, hogy a nyelvészen kívüli területektől sem zárkózom el, tervezett munkámban igyekezni fogok ezekről is — esetleg összefoglaló szovjet dolgozatok felhasználásával — némi képet adni.

A szovjet turkológia új típusú filológiai stúdium, a szovjet tudományos fejlődés jellemző vonásait mutatja s élesen elüt a régi turkológiától.

Legfontosabb vonása életszerűsége. Az élet szükségletei táplálják és fejlesztik, szoros összefüggésben a Szovjetunió török népeinek gazdasági társadalmi és szellemi fejlődésével.

A szovjet turkológia elsősorban a tömegek kulturális szükségletének kielégítésére törekszik, de ez nem zárja ki, — ellenkezőleg, természetszerűleg hozza magával — a legmagasabb tudományos színvonalra való fejlődést.

Ma még főleg arról van szó, hogy a nyelvet, mint a kulturális emelkedés legfontosabb eszközét alkalmassá kell tenni feladata betöltésére: megfelelő írást kell csinálni az egyes török népek számára, meg kell teremteni nyelvükben az új élet fogalmainak kifejezéséhez szükséges szokat és kifejezéseket, szabályokba kell foglalni nyelvtanukat, leírni nyelvük szóképzését. Ma még erről van szó s némely népnél még csak kezdő színvonalon. Szót kell találni annak a kifejezésére, hogy »üzem« vagy »szocializmus« vagy »villamosság«. Rendkívüli feladat ez. Azután megy a fejlődés tovább: irodalom keletkezik, lapok, ismeretterjesztő művek, tudományos és szépirodalmi munkák jelennek meg, a gazdasági fejlődéssel együtt szervesen kialakul a magasabb rendű szellemi élet s nyelvi téren most már nem az a feladat, hogy az »üzem«, a »szocializmus« fogalmát kifejezzék, lehet foglalkozni a nyelvvel minden tudományos vonatkozásában, össze lehet gyűjteni az irodalom és a nép nyelvének minden kincsét, pl. a növényneveket, csillagneveket és így tovább, foglalkozni lehet a nyelv dialektusaival, történetének, belső fejlődésének problémáival.

Így megy a fejlődés az életszerű alapon.

Persze ezen a fejlődésen rajta van az élet tarkaságának a bélyege. A Szovjetunió egyik török népe a szóban forgó területen még csak a legelső kezdő lépéseken van túl, a másik már a fejlődésnek magas fokát mutatja.

Legyen szabad ennél a kérdésnél kissé megállani és bővebben beszélni róla, egy szovjet turkológusnak, N. A. Baszkakovnak »A Szovjetunió népei nyelvének és írásbeliségének fejlődése (a török nyelvek anyaga alapján)«

c. cikkének* gondolatait ismertetve, mintegy mutatványul a készülő munkából.

A török népek nyelvének, kultúrájának és általában népi mivoltának fejlettségi foka igen különböző volt a Szovjetunió területén az Októberi Forradalom előtt. Voltak már török nemzetek kialakult irodalmi nyelvvel, nemzetiségek alakuló irodalmi nyelvvel vagy még csak kezdetleges írásbeliséggel, végül törzsi életet élő, szétágazó nyelvjárásokon beszélő, írni-olvasni nem tudó török népek. Aszerint, hogy ezek a török népek a nemzeti lét, a nemzetiség vagy pedig a törzsi élet szintjén állottak-e s rendelkeztek-e már irodalommal vagy írásbeliséggel. Baszkakov a török népeket a következő három csoportra osztja :

Az első csoportba tartoznak a volgai tatárok, akiknek arab írásos irodalmuk volt, amely a szomszédos baskirok és asztracháni nogaj tatárok igényeit is szolgálta. Azután ide kell sorolni az azerbajdzsáni nyelvet is. A középázsiai nyelvek közül ide tartozik az özbek, amely a maga magasabb szintű irodalmával hatással volt a szomszédos türkmén, ujjur, kirgiz és karakalpak irodalmi nyelv kialakulására is.

A második csoportba sorolja Baszkakov a csuvas, kumük, nogaj tatár, karakalpak és kirgiz népeket és a jakutokat is.

Végül a harmadik csoportba sorolja az altaji népeket és nyelveket : a chakasokat, tuvaikat, a csulimi tatárokat, a küerikeket, a kamaszinokat, karagasokat, a sorokat és még másokat ; ezek az apró népek az Októberi Forradalomig kihalásra voltak ítélve.

A fentiekhez meg kell jegyezni, hogy az egyes török népek népi mivoltának és nyelvének fejlettségi foka nem állt mindig egyenes arányban egymással. Pl. a csuvas és a jakut nyelv már az Októberi Forradalom előtt nagyobb fejlettségi fokot mutatott, mint a kazak, amely viszont már inkább felvette a nemzeti nyelv jellegét.

Nem tekintve most már az egyes csoportok nemzetté fejlődésének fokát és írásbeliségének állapotát, a Szovjetunió összes török népeinek fejlődési menetét a nyelv területén — két korszakra oszthatjuk. Az első korszakot a XIV. századtól a XIX. század közepéig számíthatjuk, a másodikat a XIX. század második felétől egészen 1917-ig, amikor új korszak nyílik az ő számukra is.

Az első korszak lassú, kiegyenlítő folyamat, amelyben apróbb törzsek és nyelvjárások olvadnak össze. Ebben a korszakban alakult ki az azerbajdzsáni, kazak, kirgiz, türkmén, karakalpak, ujjur, tatár, baskir, csuvas, kumük, jakut és más nyelvek. Ez — a népköltészet kifejlődésének s a hősi eposzok keletkezésének a kora. Ekkor áll be a szakadás is a népnyelv és az írott nyelv között, amellyel ekkor még nem mindegyik nép rendelkezett.

* Voproszi Jazikoznanyija, 1952. 3. sz. A cikk ismertetése lényegében munkatársain, K. Palló Margit műve.

A második korszak, közvetlenül a forradalom előtti időszak már a nemzet és nemzeti nyelv gyorsabb ütemű, öntudatosabb fejlődését mutatja. Különösen jellemző erre a korszakra az a heves harc, amely az irodalmi nyelvek megszületése körül zajlott. A pániszlámizmus és pánturkizmus elveit valló burzsoá-feudális és klerikális körök mindenáron egy olyan nyelvet akartak nemzetük nyakába varrni, amely szerintük Kínától a Földközi tengerig a törökök közös nyelve. Ragaszkodtak a régi irodalmi nyelv hagyományaihoz s az alkalmatlan arab írásrendszer tehertételéhez. Ezzel ellentétben, a haladó demokratikus elemek el akarták tüntetni a népi és az irodalmi nyelv között tátongó nagy űrt, uralomra juttatni a nép nyelvét az idegen felett, és végképp kiirtani a sok arab-perzsa elemet. Szakítani akartak a régi írásrendszerrel és ezzel is közeledni az orosz kultúrához. Ezt a haladó irányt képviselte az azerbajdzsániaknál pl. M. F. Achundov, a világszerte ismert azerbajdzsáni színműíró, aki azt mondja egy helyen, hogy az arab kultúra semmi hasznot, csak kárt hozott a törökségnek, s a maga írásrendszerével fenntartotta az analfabétizmust. Achundov óriási jelentősége abban áll, hogy miközben gondosan tisztogatta az azerbajdzsáni nyelvet az arab-perzsa elemektől, a török szókincs kiegészítésére mindig az orosz nyelv kimeríthetetlen forrásaihoz fordult s már akkor, a XIX. század közepén, egyengette a két nemzet kulturális közeledését.

A fent mondottakból világosan láthatjuk, hogy az Októberi Forradalom milyen tarka összevisszaságban érte a Szovjetunió török fajta népeit nemcsak nemzetiségi és nyelvi tekintetben, hanem politikai beállítottság tekintetében is.

Az arab írás használatában csak a csuvasok voltak kivételek és egy pár, az írásbeliség kezdetén álló szibériai törzs.

Az Októberi Forradalom új korszakot nyitott a Szovjetunió népeinek és nyelveinek történetében. Nem új nyelvek keletkezéséről van szó, hanem a meglévők korszerűsítéséről, szerepük kiszélesítéséről, szókincsük gazdagításáról, karöltve a törzs-nemzetiség-nemzet vonalon való fokozatos fejlődéssel. A felszabadító forradalom adta nagy politikai, gazdasági és kulturális felemelkedéshez idomulnia kellett a nyelvnek is, hogy meg tudjon felelni a Sztálin által megfogalmazott fontos rendeltetésének, hogy eszköz tudjon lenni az új szociális életberendezkedés elveinek közvetítésében, terjesztésében és fejlesztésében. Az egyes nemzeti köztársaságok és autonóm területek kereteibe foglalt török népek az összetartozás érzetében nemzeti öntudatra ébredtek. Örömmel fogadták az új alfabetumot, amely egyesapásra kiszabadította őket az írástudatlanságból. Ahol még nem volt meg, megindult a nemzetnép alakulás folyamata, a nemzeti nyelv gyors kialakulása, amihez nagyban hozzájárult az újságírás fellendülése, a színház-kultúra és a rádió. Ez a nagy változás természetesen azoknál a népeknél a legfeltűnőbb, amelyek az Októberi Forradalomig magukra hagyatva tengődtek és egyáltalán nem volt írásuk. A legelmaradottabbak voltak minden téren az altaji népek, különösen pedig egyes

csoportjaik. Pl. hogy csak egy népet ragadjunk ki, az önálló chakaszon autonóm terület megalakulása után rögtön megindultak a munkálatok új alfabetum megteremtése ügyében. Kezdetben az orosz írásrendszeren alapuló, missziós papoktól eredő abc-t használták (1922—1928), ezt felváltotta egy latin alfabetum (1928—1938) míg azután végleg az orosz betűtípusra tértek, a török hangrendszerre alkalmazva.

A török népek és nyelvek forradalom utáni történetét ismét két korszakra oszthatjuk: 1. A nemzeti autonómiák és irodalmi nyelvek kialakulásának kora 1917-től 1928-ig. 2. A Lenin-Sztálin-i nemzetiségi politika elgondolása alapján a Szovjetunió minden török népénél magas színvonalat ér el a formájában nemzeti és tartalmában szocialista kultúra és ez a fejlődés megszakítás nélkül folyik napjainkig.

A török nyelveknek ez a soha sehol nem tapasztalt gyors ütemű fejlődése két tényezőn nyugszik: 1. a nyelv belső adottságain, 2. a külső, szociális körülmények magukkal ragadó követelésein.

Ez az utóbbi tényező az, amely elsősorban érdemel figyelmet. Ennek a tényezőnek kihatása pontokba foglalva: a) Tökéletesített, általános érvényű ábécé, amely azonkívül, hogy elősegíti a török népek egymásközi érintkezését, utat nyit az orosz kultúra befolyásának is. Azután az irodalmi nyelv megszületése. b) A török szókinés óriási megnövekedése. c) Bizonyos fonetikai és morfológiai változások, amelyek csak a nagy tömegű szóátvétellel és a vele járó hangkészlet-átvétellel magyarázhatók. Az orosz nyelv intenzívebb tanulása maga után vont mondatkonstrukciós változásokat is.

Vegyük sorra e három pontot.

a) Az alfabetum körül folyó mult századvégi harcok teljes hevességgel lobbantak fel mind az írást eddig nélkülöző, mind az írásbeliséggel rendelkező népeknél. Egy esomó reformált arab írásrendszer látott napvilágot, többé-kevésbé alkalmasítva a török nyelvre. Azután latin próbálgatások következtek, míg végül általános megnyugvásra sikerült egy nevezőre hozni a török alfabetumot az orosz betűrendszer alapján. Az alfabetum körüli harcokkal párhuzamos az a harc, mely az irodalmi nyelv körül dúlt. Az azerbajdzsániak például, akiknek irodalma még a XIV. századra nyúlik vissza és sok tekintetben archaikus vonásokat őrzött meg, mindenáron ragaszkodtak ehhez az irodalmi nyelvhez. Végül is győzött a haladó szellemű irányzat, s az új irodalmi nyelv a népi és a társalgási nyelvhez simult. Jellemző ennek az időszaknak elejére az a féltékeny gond, mellyel az azerbajdzsáni reakciók őrizték nyelvük tisztaságát és távol akartak tartani tőle az arabon és perzsán kívül minden idegen befolyást. A hiányzó fogalmakra új műszavakat gyártottak és nem vették észre, hogy azok éppen olyan érthetetlenek a köz számára, mint az általuk kifogásolt orosz vagy egyéb, idegen terminus technicus-ok.

b) A szókinésben beállott gazdagodás egészen rendkívüli. Sztálin szerint a nyelv a legérzékenyebb a változásokkal szemben s mondhatni, hogy állan-

dóan a változás állapotában van. A forradalom utáni rendkívüli események természetesen rendkívüli változásokat okoztak a nyelv életében is. Ez a változás legfeltűnőbb azoknál a török népeknél, amelyek a kultúra legalacsonyabb fokán állottak. Ez természetes is, mert hiszen a hirtelen magas szintre emelkedett politikai, gazdasági és kulturális élet adhoc kifejezéseit készen találták az orosz nyelvben, következésképpen náluk a legerősebb az orosz hatás és az ezzel együttjáró egyéb nyelvi elváltozások. Az írásbeliséggel és irodalmi multtal rendelkező török népek inkább tudtak magukon segíteni. Vagy a tájnyelvekből merítettek, vagy igénybevették a nyelv szóalkotó lehetőségeit; lefordították az orosz szakkifejezést, pl. *beşjillik* 'öt éves terv', új jelentéstartalommal ruházták fel a régi szót, pl. *baj* 'gazdag, kizsákmányoló', szóösszetétel útján gyártottak új szavakat, pl. alt. *işkũçile jalkan* 'dolgozó', tkp. 'munkával élő', képzőkészletükkel megfelelő alapszavakból új szavakat képeztek és végül felhasználták a rövidítést. De ezek sem kerülhették el egészen jelentős orosz szókészlet átvételét. Ugyanakkor, amikor ez az új szociális berendezkedéssel összefüggő szóanyag beágyazódott a török nyelvekbe, eltűnedeztek belőlük azok a szavak, amelyek egy primitívebb gazdasági és mindennapi élet szókészletébe tartoznak. Ugyanígy eltűnik lassanként a vallási élet terminológiája is a törököknél.

Az orosz befolyás nem újkeletű a török népeknél, ez természetes is, de ezelőtt más természetű volt. Most a Szovjetunió nagyvonalú politikai, gazdasági és kulturális terveiben élve, közös határok közt, közös célért küzdve ez a nyelvi átvétel vagy hasonulás öntudatos. Egészen megváltozott mind a népek, mind a nyelvnek az oroszokhoz való viszonya. Elismerik abszolút felsőbbségüket s az orosz nyelvet örömmel tanulják és mondhatni második anyanyelvüknek érzik.

A szovjet turkológia életszerűségéről s fejlődésének ebből következő vonásairól beszéltem most, részletesen szemléltetve a kérdést N. A. Baszkakov cikke alapján. Menjünk tovább.

Másik fontos, különleges jellemző vonása a szovjet turkológiának a tervszerűség. A fejlődés menete nincs a véletlenre, egy vagy egy-két ember kedvére bízva. Ki vannak jelölve a feladatok, meg vannak teremtvé a külső keretek s be vannak állítva a megfelelő emberek a feladatok elvégzésére. A beállított erők természetesen nem egyformák, az egyik kiválóbb, a másik gyengébb, ez már másképpen nem lehet, de a munka sikerét ez a tudomány-politika lényegében biztosítja.

A Szovjetunió politikai szervezete is lényegesen hozzájárul a siker biztosításához.

A török nyelvű autonóm köztársaságokban önálló tudományos központok, akadémiai fiókok, kutató intézetek keletkeznek, önálló tudományos élet indul meg, mely általános érdeklődést ébreszt, minden megfelelő nemzeti

erőt magához vonz, működését és a nemzet szellemi életének vérkeringésébe való bekapcsolódását biztosítja.

Egészen természetes, hogy a fejlődés ilyen körülmények között rendkívüli arányokat öltött. Régebben úgy képzeltem, hogy egyetemi előadásaimban filológiai szempontból nagyjában teljes képet tudok adni az oroszországi török népekről, kimeríthetem főleg nyelvük forrásait és irodalmukat. Ma, a szovjet korszakban, a török filológiának is új korszakában vagyunk. Anyagunk annyira meggyarapodott, hogy a török népek közül több, így a oszuvasok, a jakutok, a türkmének, az azerbajdzsániak, a kazakok, a volgai tatárok, az özbekek — de más török népek is — csak egy-egy önálló egyetemi tanszék keretében volnának kimerítő módon tanulmányozhatók.

Hatalmas már az az anyag is, melyet a szovjet korszak előtti orosz turkológia nyújtott. Jellemző, hogy ebben a korszakban török-tatár származású tudósok az orosz turkológiában még alig szerepelnek, ma pedig tömegével látjuk őket, ami a szovjet turkológusok táborának és a munkateljesítménynek rendkívüli növekedését jelenti.

De a régi korszak esetleges jellegű termelése az új korszak tervszerű termeléséhez nem hasonlítható.

Tekintsük át ezt az új termelést és vegyük először magát a nyelvi anyagot.

A Szovjetunió török népeinek újabb irodalma, a népköltészet újabban kiadott termékei mint filológiai anyag kimeríthetetlen. Ebben van az új korszak fő jelentősége. Egyes török népek nyelvének tudományos művelésére ma már nem gyér, vagy legfeljebb egy-két kötetnyi anyag áll rendelkezésre, mint régen, hanem gyakran egész könyvtárt kitevő anyag. Ez az anyag új szempontok felvetésére, új, egyetemes programmú kutatás kialakulására fog vezetni és az anyaghoz méltó arányokban fog a tudományos kutatás kifejlődni.

Munkámban a szovjet turkológia eddigi eredményeit a következő módon szándékozom tárgyalni.

Először is ismertetem azokat az intézményeket, amelyek keretében a munka folyik. Erre vonatkozólag már számos adatom van, de pontosabb képet adni ebben a pillanatban még nem tudnék. A Nagy Októberi Forradalom óta a Szovjetunió egyes népeinél számtalan tudományos intézmény keletkezett, számtalan tudományos kezdeményezés indult el s ezek sok változáson, javításon, tökéletesítésen mentek keresztül. Sok meg is szűnt s helyét egy új, jobb intézmény, helyesebb kezdeményezés foglalta el. Lehetőleg teljes képet szeretnék magamnak alkotni a Tudományos Akadémiának az egyes török köztársaságokban működő fiókjairól, a tudományos kutató intézetekről, a főiskolákról, mindezek kiadványairól.

Át szeretném tekinteni azoknak a tudományos munkásoknak a sorát, akik ezeknél az intézményeknél működtek és működnek.

Mindezeknek az adatoknak a rendszeres összegyűjtéséhez azonban elengedhetetlen volna a helyszíni tájékozódás.

Munkám további felépítését a következőkép gondolom.

Először adom az egyes török népek leírását a szovjet korszakban. Közlöm a legfontosabb statisztikai, továbbá a gazdasági és kulturális életre vonatkozó főbb adatokat. Ismertetem a nép néprajzával és történetével foglalkozó szovjet kutatásokat. Jellemzem a nyelv filológiai irodalmát, majd tovább megyek tulajdonképpeni tárgyamra, részletesen felsorolom és ismertetem a nyelvet tárgyaló kiadványokat, a szövegeket (ezeket természetesen csak erős válogatással), a nyelvtanokat, illetőleg a leíró nyelvtan körébe tartozó dolgozatokat, majd a szótárakat.

A felsorolt tárgykörökkel kapcsolatban ki kell emelnem egyet-mást.

Mondottam, hogy ismertetem az egyes mai török népek történetével foglalkozó legfontosabb szovjet irodalmat.

Ezen a területen a szovjet turkológia egészen rendkívülit alkotott. Rendszeresen számba veszi és sorra kiadja, jórészen fel is dolgozza az ide tartozó történeti forrásokat, hasonlíthatatlanul nagyobb arányokban, mint az eddigi kutatás tette. Különösen új és nagyjelentőségű a Szovjetunió levéltárai adatainak tervszerű kiadása és feldolgozása.

Ma már az azerbajdzsáni törökök, a volgai tatárok, a baskirok, a turkománok, a karakalpakok, a kazakok, az altaji tatárok, a jakutok és más török népek történetére vonatkozólag nagyterjedelmű, gyakran többkötetes kiadványok állanak rendelkezésünkre, — egyikük-másikuk a szovjet történeti irodalom legjobb termékei közé tartozik.

A jakutok történetéről például alig tudtunk valamit. Most szovjet tudósok, főleg Sz. A. Tokarev, feltárták az erre vonatkozó történeti forrásokat, rendszeres kutatásokat végeztek, s ma erről a tárgyról megbízható, részletes képünk van. De ugyanígy van a dolog más területeken is.

A megjelent nyelvtanok száma — ha a tankönyveket is tekintetbe vesszük — természetesen százakra megy, de ezek között vagy tíz kitűnő, nagyterjedelmű és tudományosan nagyjelentőségű alkotás is van. Egyes nyelveknek, mint a nogáj, a kumük, eddig nem is volt nyelvtana, most ezekről iskolázott szakemberektől jól felépített, gazdag anyagú, megbízható leírásokat kaptunk.

Pontos, részben gépfonetikai eszközökkel végzett, úttörő jellegű leíró hangtani vizsgálatok eredményei is gazdagították ismereteinket. Ezen a területen főleg V. Bógorogyickij és N. K. Dmitriev dolgoztak. Az utóbbi egyébként is számos cikkben főleg a török leíró nyelvtan egyes fejezeteinek ismeretéhez járult hozzá.

A nyelvtanokéhoz hasonlóan nagy a szótárak száma, melyek jó része használható nyelvtani részt is tartalmaz. Voltaképpen azonban keveset mondok, ha azt mondom, hogy nagy a szótárak száma. A szótárak rendszeres

sorozatairól van itt szó, amelyből alig marad ki egy-egy nyelv s ha kimarad, nem sokáig marad ki.

Ezek a szótárak, épúgy mint a nyelvtanok, különböző értékűek.

Van köztük kisebb terjedelmű, mely tudományosan jelentős újat nem ad, van olyan, mely kis terjedelme ellenére is fontos, mert kevésbé ismert nyelv vagy nyelvjárás anyagát ismerteti.

A szótárak bizonyos norma szerint készültek, meghatározott szóanyagot tartalmaznak. Terjedelmüket céljuk szabja meg.' Mint már mondtam, a nép gazdasági és kulturális felemelkedését szolgálják. Nem az a fontos, hogy a nyelvész számára a természet és társadalom végtelen világa jelenségeinek megnevezéseit tartalmazza, hanem hogy alkalmas segédeszközök legyenek a szocializmus építésében. A tanulni akaró emberek számára készülnek, öregeknek és fiataloknak egyformán s ebből természetesen következik, hogy az irodalmi nyelv szókincsét adják.

Egyoldalú szemlélet lenne azonban nyelvtudományi jelentőségüket lebecsülni.

Először is az a nyelvi átalakulás, melyen a Szovjetunió népei most keresztülmennek és amelyet e szótárak tükröznek, nyelvtudományi szempontból nagyon jelentős és a kutatók minden figyelmét megérdemli. Ezzel a nyelvészeti irodalom még részletesen fog foglalkozni.

De más tekintetben is jelentősek lehetnek e szótárak. Csak egy példát említek.

Ismeretes, hogy a baskiroknak kapcsolataik vannak a magyarsággal. Magna Hungariának körülbelül a mai Kujbisevtől keletre élt magyarsága a baskirokba olvadt be, a forrásokban gyakran a baskirok nevét viseli, kik ma e területen, vagy legalább is e terület közvetlen közelségében laknak. Két törzsrük a legújabb időkig viselte a magyar Gyarmat és Jenő törzsnévet. Régebbi kutatók baskir-magyar rokonságról, történeti azonosságról is beszéltek, — erről nem lehet szó, de a kapcsolat világos, legújabban is nyomatékos formában felmerült a tudományos irodalomban. A baskir nyelv ismerete tehát magyar szempontból igen fontos, de mindeddig csekély anyagra támaszkodott. Fő forrásunk volt Katarinszkijnek 1899-ben, Orenburgban megjelent, 237 lapos baskir-orosz zsebszótára és a Keleti Szemle V. kötetében megjelent 43 lapos baskir szójegyzék. Ma egy közel 1000 lapos orosz-baskir szótár is áll rendelkezésemre, mely Moszkvában, 1948-ban jelent meg.

Kirgiz szótárunk régebben egyáltalában nem volt, ma Judachinnak Moszkvában, 1940-ben megjelent szótárát használjuk.

A példák számát bőven lehetne szaporítani.

A gyakorlati céllal készült kisebb és középszótáraknak tehát gyakran tudományos szempontból is jelentőségük van.

De tudományos szempontból is magas színvonalon álló, nagyszabású szótári művek is jelentek meg a Szovjetunióban a turkológia területén. Ezek

a Szovjetuniónak tudományos szempontból legfontosabb két török nyelve szóanyagát tartalmazzák. Pekarszkij jakut és Asmarin csuvas szótáráról van szó. Az első két hatalmas 4° kötet, a második tizenhét 8° kötet.

Ilyen szótárakat máról holnapra természetesen nem lehet létrehozni. Ezekhez évtizedekre terjedő rendszeres szógyűjtés, szöveggyűjtés és a szövegek anyagának gondos feldolgozása kell. Így mindkét szótár munkálatai a szovjet korszak előtti időbe mennek vissza.

Pekarszkijt, a jakut szótár szerzőjét, 1881-ben száműzték Szibériába s ettől fogva dolgozott jakut szótárán s jakut szövegek gyűjtésén és kiadásán, több jól használható munkatárssal. Szótára, melynek kézirata 1926-ban készült el, óriási anyagot tartalmaz, gondos feldolgozásban, számos példamondattal, etimológiai megjegyzésekkel.

Asmarin csuvas szótára még nagyobb terjedelmű, mint mondottam tizenhét kisebb kötet. Ez is rengeteg, eddig ismeretlen adatot tartalmaz, nagyon sok, főleg a csuvas népköltésből vett idézettel.

E szótárak a régi időben nagy kiadási nehézségekkel küzdöttek. A jakut szótár első füzete először 1899-ben jelent meg Jakutszkban, majd 1907-ben, az Orosz Akadémiánál indult meg egy újabb kiadás, mely 1930-ban fejeződött be. A csuvas szótárból már 1910-ben és 1912-ben megjelent egy-egy füzet, de a folytatás abbamaradt, s csak 1928-ban indulhatott meg az új kiadás, melynek utolsó, XVII. kötete 1950-ben látott napvilágot.

E két szótár tudományos kiaknázása a jövő feladata. Mindkettőnek rendkívüli tudományos jelentősége van.

A jakut nyelv a törökségnek különálló ága, melynek nyelvtörténeti tanúságai számos kérdésben alapvető jelentőségűek, és pedig nemcsak török, hanem a mongol, a tunguz és egyes paleoázsiai nyelvek szempontjából is.

Asmarin csuvas szótára pedig éppen magyar szempontból fontos. A csuvas az egyetlen élő bolgár-török nyelvjárás és a bolgár-törökség volt az, amely a magyarságra az első évezred második felében legnagyobb hatással volt. Bolgár-török jövevényszavaink problémája — a magyar nyelvtudomány egyik legszebb fejezete — Budenz és Gombocz kutatásaival lényegében tisztázódott, de Asmarin szótárának felhasználása még számos részletkérdés tisztázásához s ezek nyomán esetleg az egész kérdés egyes lényeges pontjainak módosításához fog vezetni. A magyar turkológiának fontos és sürgős feladata volna Asmarin anyagát magyar szempontból feldolgozni.

Munkám másik részében a szovjet turkológiának a régi törökség kutatásában kifejtett munkásságával fogok foglalkozni. Ez is nagyjelentőségű, de mivel kapcsolata az étellel nem olyan szoros, terjedelemben természetesen messze mögötte marad a mai törökségre vonatkozó munkálatoknak.

Elősorban Bartold műveiről kell itt megemlékezni, ki századunkban a törökség történetének legkiválóbb szakértője volt. Nagy szolgálatot tett a török népek történetéről szóló összefoglaló munkájával, mely törökül,

németül és franciául jelent meg. A régi törökségről szóló ismereteinket egy fontos ponton lényegesen módosította azzal a megokolt, de biztosra nem vehető feltevésével, hogy a törökök a VI. század második felében a Káspi-tenger és az Aral-tenger között türk néprészeket telepítettek le és ezek az oguzok és türkmének elődei. Ha ez valószínű, akkor az oguz törökség, elsősorban a türkmének, de az azerbajdzsániak és oszmánlik kialakulásában is egy nagyon fontos új körülménnyel kell számolni. Ezt az elméletét Bartold a *Turkmenyija* c. gyűjtelékes mű 1927-ben megjelent kötetében adja elő, egy nagyterjedelmű, az egész türkmén történetet magában foglaló dolgozat keretében. A türkmének történetét eddig senki sem tárgyalta részletesen és megfelelő kritikával, nagy nyereségünk Bartoldnak e dolgozata. De más hasonló dolgozatai is vannak. Ezek az »Ocserk isztorii Szemirecsja« és a »Kirgizi« c. művei, melyeket még nem tanulmányozhattam.

Külön ki kell még emelnem Sz. E. Malovnak, a szovjet turkológia legkiválóbb képviselőjének, a régi török feliratok nemzetközileg is első szakértőjének munkásságát, aki tudományterülete nehéz kérdéseit nagy tudással, mély kritikával és sok eredménnyel műveli. 1928-ban jelent meg Leningrádban a nagyjelentőségű »Uigurische Sprachdenkmäler«, melynek anyagát még Radloff készítette elő. A mű, mely anyagával az ujugurok jogi és gazdasági életéről is tájékoztat bennünket, Malov közreműködésével készült. Legújabb munkája, a Jenyisejzskaja Piszmennoesztj Tjurkov, mely 1952-ben, s mint az előbb említett mű, a Szovjetunió Akadémiájának kiadásában jelent meg, csemény a turkológia történetében. A régi törökség legfontosabb emlékei a VIII-ik, illetve VII-ik századi orkhoni és jeniseji feliratok. A jobb állapotban levő, nagyterjedelmű és filológiaiilag könnyebben kezelhető orkhoni feliratoknak megfelelő kiadása és magyarázata van, de a jeniseji feliratok, melyeknek magyarázata igen nehéz, eddig csak kevésbé használható, megbízhatatlan kiadásban állottak a kutatók rendelkezésére. Ezen a hiányon segített Malov. A jeniseji feliratok számos kérdése persze még ma sincs tisztázva s egy részük valószínűleg soha sem lesz, de most már megbízható alapunk van további kutatásokra is.

Malov másik, újabban, 1951-ben megjelent műve, a Pamjatnyiki drevnyetyurk-zkoj pizmennosztji, voltaképpen bevezetés a régi török nyelvemlékek ismeretébe, de anyagának gazdagsága, megbízhatósága, nagy gondal kidolgozott szótárának bősége, hivatkozásai és az adatokban rejlő új megállapítások önálló tudományos értéket biztosítanak neki.

Magyar szempontból is nagyjelentőségűek Malovnak a Talasz-völgyi feliratokról szóló cikkei. E feliratok a régi türk feliratoknak egy külön csoportját alkotják, a mai kazak és kirgiz köztársaság területén átfolyó Talasz vidékéről valók és a nyugati türk birodalom emlékei. Székely rovásírásunk ezekkel a feliratokkal mutat rokonságot.

A türk nyelvemlékek kutatása terén jelentős a kiváló archeológusnak, Sz. V. Kiszelëvnek és feleségének, L. A. Jevtyuchovának a munkássága, kik-

újabb, kisebb emlékeket fedeztek fel és adtak ki, megemlíthetők a kitűnő mongolista, B. Ja. Vlagyimircov magyarázatai az emlékek egyes szavairól és kifejezéseiről, A. N. Bernstam művei és cikkei, főleg *Szocialno-ekonomiceszkij sztroj orchono-jenyiszejszkich tjurok VI–VIII vekov* (1946) c. munkája.

Egyéb fontos művek is jelentek meg a régi törökség kutatásának területén, így 1932-ben Kokovcov műve a kazár történet héber forrásairól, 1941-ben Gordlevszkijé a kisázsiai szeldzsukokról.

Ami mármost a nyelvtörténeti kutatást illeti, erre egészen a sztálini cikkek megjelenéséig bénítólag hatott a marrizmus. Voltak a Szovjetunióban kiváló tehetségű török nyelvtörténészek, akik részben dolgoztak is, de ezeket a marrizmus félretolta, megfélemlítette. Viszont a marrizmus a téves irányzatoknak nem ahhoz a fajtájához tartozott, amely bizonyos tisztító eljárás után hasznavehető eredményeket produkál. A marrizmus alapjában elhibázott, fantasztikus elmélet volt, mely a nyelvtörténeti kutatás legvilágosabb elveinek a helyességét sem ismerte el.

Ilyen körülmények között a szovjet turkológia nyelvtörténeti kutatásainak értékes eredményét csak részletekre vonatkozó — igaz, hogy meglehetősen számú — cikkek teszik. Nagyobb, esetleg elvileg is jelentős monográfia nem jelent meg. Itt azonban, miután Sztálin nyelvtudományi cikkei a nyelvészeti kutatást a marrizmus zsákutcájából kivezették, — úgy látszik — hamarosan lényeges változás lesz. N. K. Dmitriev akadémikus vezetése alatt elkészült a török nyelvek összehasonlító nyelvtana. Baskir nyelvtudósok megírták a baskir nyelv összehasonlító nyelvtanát. Türkmeniában dolgoznak a türkmén és orosz, Bakuban az azerbajdzsáni és orosz összehasonlító nyelvtanon. Számos munkálat van folyamatban az egyes török nyelvek alapszókincsének, grammatikai szerkezetének és nyelvjárásainak kutatása területén. (Izv. Ak. Nauk SzSzsZsR, Otgy. Lit. i Jaz. X, 5 : 509.)

Feszült érdeklődéssel várjuk e kiadványok megjelenését.

A magyar tudomány a régebbi időben is tisztában volt az orosz turkológia jelentőségével. Budenz, Munkácsi úgy olvasták az orosz turkológiai irodalmat, mint a magyart vagy a németet, Vámbérynak, Gombocznak szintén meglehetősen orosz nyelvismerete volt a turkológiai munkásságuk sikerét mindnyájan jelentős mértékben az orosz szakirodalomnak köszönhetik. Az ő hagyományukat folytatjuk most, a sokkal gazdagabb anyag, a sokkal kedvezőbb lehetőségek korában.

NÉMETH GYULA MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1908

1. Kisázsában: *BH* XXVIII, 189. szám (aug. 7.) 11–12.

1909

2. Tatár földön: *BH* XXIX, 187. szám (aug. 8.) 12–13.
3. A tatárok romlása: *BH* XXIX, 198. szám (aug. 22.) 13–14.

1910

4. Németh Gyulának a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságához intézett jelentése az 1910. év nyarán végzett kaukázusi tanulmányútjának eredményeiről: *KSz.* XI, 162–165.
5. Über die Bannungsorte der finnischen Zauberlieder. Von O. J. Brummer. Soumalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia, XXVIII. Helsingfors 1909. 4°. III + 153 oldal: *Ethn.* XXI (Új folyam VI), 250–252. (Ism.)
6. Vladimir” Gordlevskij: Iz” nabljudenij nad” tureckoj pësn’ju. Ottisk” iz” «Étnografičeskago Obozrenija» . kn. 79. Moskva. 1909: *KSz.* XI, 158–160. (Ism.)

1911

7. Kumük és balkár szójegyzék (Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis): *KSz.* XII, 91–153.
8. Proben der kumükischen Volksdichtung [I]: *KSz.* XII, 274–308.

1912

9. Proben der kumükischen Volksdichtung [II]: *KSz.* XIII, 129–173.
10. B. J. Vladimirczov: Török elemek a mongolban = B. Ja. Vladimircov: "Tu-reckie elementy v' mongol'skom" jazykě. Otděl'nyj ottisk" iz" Zapisok" Vostoč-nago Otdělenija Imperatorskago Russkago Arheologičeskago Obščestva. Tom" XX. S.-Peterburg". Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk". 1911. N. 8-r. 32 l. – I. A. Podgorbunszkij: Orosz-mongol-burját szótár = I. A. Podgorbunskij: Russko-mongolo-burjatskij slovar'. Irkutsk". Tipolitografija P. Makušina i V. Posohina. 1909. 16-r. 340 l. – A. Rudnev: Adatok a mandzsu köznyelvhez = Andrej Rudnev: "Novyja dannyja po živoj mandžurskoj rěči i šamanstvu. (S" dvumja risunkami v" tekstě.) S.-Peterburg". Tipografija Imperatorskoj Aka-demii Nauk". 1912. N. 8-r. 36 l.: *NyK* XLI, 373–376. (Ism.)
11. Egy török-mongol hangtörvény: *NyK* XLI, 401–412.
12. Durch Armenien (Eine Wanderung) und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meere. (Eine militär-geographische Studie) von E. v. Hoffmeister, General-leutnant z. D. Mit 5 Vollbildern, 96 Abbildungen, meist nach Originalaufnah-men des Verfassers, 2 Kartenskizzen im Text sowie 2 Kartenbeilagen. 1.–3. Tausend. Leipzig u. Berlin, Druck u. Verlag von B. G. Teubner, 1911. IX + 221 S.: *ZDMG* LXVI, 146–147. (Ism.)
13. Die türkisch-mongolische Hypothese: *ZDMG* LXVI, 549–576.
14. Nyelvünk régi török jövevényszavai [Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Von Zoltán Gombocz Mém. de la Soc. Finno-Ougr. XXX. Helsinki, 1912, 8r. XVIII+251]: *Nyr.* XLI, 398–401, 452–455. (Ism.)
15. Bericht von Herrn J. Nemeth: *Ottisk" iz" « Izvēstij Russk. Komit. dlja izuč. Srednej i Vostočnoj Azii »*. N° 11, ser. II, 1912 g. S.-Peterburg". 66–69.

1913

16. Kóborlások Kisázsiában. *Földrajzi ifjúsági olvasmányok*. 3. sz. Budapest. 44 l. + térkép.
17. Nagymagyarország felé: *BH* XXXIII, 195. szám (aug. 17.) 33–34.
18. A csuvas tanítónál: *BH* XXXIII, 200. szám (aug. 24.) 35–36.
19. Németh Gyula dr. jelentése az ufai csuvasok közt tett nyelvészeti tanulmányút-járól: *KSz.* XIV, 211–213.
20. A török-mongol *a*-féle hangok fejlődése a csuvasban: *NyK* XLII, 75–85.
21. † Vámbéry Ármin. 1832–1913: *NyK* XLII, 468.

22. Mongol elemek a magyar nyelvben: *Nyr.* XLII, 241–246.
23. Pastinszky János: A legújabb török irodalom főbb képviselői. Budapest, (Pesti Könyvnyomda), 1912. 8-r. 48 l.: *EPhK* XXXVII, 760–761 (Ism.)
24. Sbornik materiálův dl'a opisanija městnostej i pl'emen Kavkaza, Bd. 42.: *ZDMG* LXVII, 547–548. (Ism.)

1914

26. Über den Ursprung des Wortes šaman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte: *KSz.* XIV, 240–249.
27. A török-mongol nyelvviszonyhoz: *NyK* XLIII, 126–142.
28. Az ősjakut hangtan alapjai: *NyK* XLIII, 276–326, 448–476.
29. *Khedive: MNy.* X, 461.
30. Mészáros Gyula: Magyarországi kún nyelvemlékek. Budapest, 1914. 8-r. 46 l.: *EPhK* XXXVIII, 706–709. (Ism.)

1915

31. Török szójegyzék: *A budai basák magyar nyelvű levelezése.* I. Szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfű Gyula. Budapest. 545–546.
32. A nagyszentmiklósi feliratokhoz: *EPhK* XXXIX, 495–497.
33. Az "Attila-kincs" feliratainak ügye. I. A nagyszentmiklósi feliratokhoz: *Ethn.* XXVI (Új folyam XI), 216–217.
34. Die langen Vokale im Jakutischen: *KSz.* XV, 150–164.
35. Köpü: *MNy.* XI, 144.
36. A tör magánhangzójához: *MNy.* XI, 176.
37. Bolgár-török jövevényszavainkhoz: *MNy.* XI, 316–318.
38. Nyelvtudomány és archaeológia: *MNy.* XI, 377–378.
39. Horger Antal: A nyelvtudomány alapelvei. (Bevezetés a nyelvtudományba.) Budapest, Kókai, 1914. 8r. 215 l.: *NyK* XLIV, 106–110. (Ism.)

1916

40. Türkische Grammatik. (Sammlung Göschel 771.) Berlin–Leipzig. 126 l.
41. Türkisches Lesebuch mit Glossar. Volksdichtung und moderne Literatur. (Sammlung Göschel 775.) Berlin–Leipzig. 106 l.

42. Az « Attila-kincs » feliratainak ügye: *EPhK* XL, 419–422.
43. Üрге: *MNy.* XII, 24–25.
44. A török nyelvek: *MNy.* XII, 115–118.
45. Nem hajt a tatár!: *MNy.* XII, 124.
46. A nagyszentmiklósi kincs revíziója: *Történeti Szemle* V, 285–286.
47. Vannak-e arab eredetű bolgár-török szavaink?: *Nyr.* XLV, 213–215.
48. Zu den "Osttürkischen Dialektstudien" von Bang und Marquart: *ZDMG* LXX, 447–448.
49. Dr. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest. Magy. Tud. Akadémia, 1915. Nagy 4-r. 173 l. + 18 műmell.: *EPhK* XL, 560–570. (Ism.)
50. A bíráló felelete: *EPhK* XL, 675–679.

1917

51. Türkische Grammatik. Durchgesehener Neudruck. (Sammlung Götschen 771.) Berlin–Leipzig. 126 l.
52. Türkisches Übungsbuch für Anfänger. (Sammlung Götschen 778.) Berlin–Leipzig. 110 l.
53. Türkisch-deutsches Gesprächsbuch. (Sammlung Götschen 777.) Berlin–Leipzig. 106 l.
54. Thomsen a nagyszentmiklósi kincs feliratairól: *EPhK* XLI, 638–641.
55. A régi magyar írás eredete: *NyK* XLV, 21–44.
56. Vilhelm Thomsen: *Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie.* (Soumalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia XXXVII.) Helsingfors, 1916. 8-r. 108 l.: *NyK* XLV, 121–124. (Ism.)

1918

57. Gyarló: *Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából.* Budapest. 114.
58. Carl Brockelmann: *'Alī's Qiṣṣa'ī Jūsuf.* Der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur. Aus den Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1916. Phil.-hist. Klasse. Nr. 5. Berlin, 1917. 60 S. 4°: *Túrán*, 109–112. (Ism.)

59. Die neueren Sprachen. Bd. XXV (1917). H. 1: *Túrán*, 114–115. (Ism.)
60. Magyar Nyelv (Ungarische Sprache). XIII (1917). Heft: 1–6: *Túrán*, 115. (Ism.)
61. Nyelvtudományi Közlemények (Sprachwissenschaftliche Mitteilungen). Bd. XLIV: *Túrán*, 117–119, 181–182, 257–261, 435–436. (Ism.)
62. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. LXXI, Heft 1–2: *Túrán*, 120. (Ism.)
63. Krause, Paul R.: Die Türkei. Leipzig, Teubner, 1916. Aus Natur und Geisteswelt. 469. Bändchen. 136 S. 8°: *Túrán*, 124. (Ism.)
64. W. Bang: Turcica. Leipzig (Hinrichs), 1917. [Sonderdruck aus Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. Jahrgang 1917 (Hommel-Festschrift Bd. II), S. 270–294.] 8°: *Túrán*, 249–251. (Ism.)
65. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Bd. 71, 3–4. Heft: *Túrán*, 261–265. (Ism.)
66. A nagyszentmiklósi kincs körül. I–II: *Túrán*, 265–267, 325–329.
67. Válasz Sebestyénnek: *Túrán*, 332–333.
68. Keleti Szemle (Revue Orientale). Bd. XVII: *Túrán*, 433. (Ism.)
69. Magyar Nyelv (Ungarische Sprache). Bd. XII (1917). Heft 4, 7–10: *Túrán*, 434–435. (Ism.)
70. Bernhard Munkácsis ossetische Studien: *Túrán*, 448.
71. W. Bang, Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen. 1. Mitteilung: Über das türkische Interrogativpronomen. Berlin, 1917. Abhandl. d. königl. Preuss. Akad. d. W. Jahrg. 1917. Phil.-hist. Klasse. Nr. 6. 62 S. 4°: *Túrán*, 488–490. (Ism.)
72. Hacki Tewfik (Galandjizade): Türkisch-deutsches Wörterbuch. Zweite Auflage. Leipzig (Otto Holtze's Nachfolger) 1917. 8°, VI, IV Doppelseiten, 388 S: *Túrán*, 499–500. (Ism.)
73. Nyelvtudományi Közlemények (Sprachwissenschaftliche Mitteilungen). Bd. LXV [recte XLV], Heft 1: *Túrán*, 502. (Ism.)
74. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Bd. 72, 1–2. Heft: *Túrán*, 503–504. (Ism.)

1919

75. Das Ferah-nâme des Ibn Haṣīb. Ein osmanisches Gedicht aus dem XV. Jahrhundert: *Le Monde Oriental* XIII, 145–184.

1920

76. Nincstelen: *MNy.* XVI, 91.
77. *Szinnyei, Josef: Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur.* [Ungarische Bibliothek für das Ung. Institut an d. Univ. Berlin hg. v. Robert Gragger. I. 1.] Berlin u. Leipzig 1920. Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger. 8-r. 57 l.: *EPhK* XLIV, 94–95.

1921

78. Török jövevényszavaink középső rétege: *MNy.* XVII, 22–26.
79. Túrán: *MNy.* XVII, 109.
80. On ogur, hét magyar, Dentümgöy: *MNy.* XVII, 205–207.
81. Régi török jövevényszavaink és a turfáni emlékek: *KCsA* I, 71–76.
82. Proceedings of the British Academy. 1915–1916: *KCsA* I, 94–96. (Ism.)
83. On ogur, hét magyar, Dentümgöy: *KCsA* I, 148–155.
84. *Le Monde Oriental*. XIII. (1919), p. 145–184. Das Ferah-nâme des Ibn Hatib. Ein osmanisches Gedicht aus dem XV. Jahrhundert. Von J. Németh: *KCsA* I, 176–177. (Szerzői ism.)
85. Kégl Sándor + : *Történeti Szemle* X, 184–185.
86. Túrán: *Új Nemzedék* III, 38. szám (febr. 17.) 2.
87. *A. Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen.* (*Morgenländische Texte und Forschungen*, hrsg. von A. Fischer. I. Bd. Heft 2.) B. G. Teubner, Leipzig 1920. 26 S. 8°: *ZDMG* LXXV, 275–278. (Ism.)

1922

88. A Turkish Word in Curtius Rufus?: *Hirth Anniversary Volume. Asia Major. Journal devoted to the Study of the Languages, Arts and Civilisation of the Far East and Central Asia. Introductory Volume.* London. 274–279.
89. Új elmélet a magyarság kialakulásáról: *KCsA* I, 181–182. [Török János név alatt.]
90. Zur Kenntnis der Petschenegen: *KCsA* I, 219–225.
91. 'Szent' jelentésű egy szavunk eredete: *KCsA* I, 242–243.

92. A besenyők ismeretéhez: *MNy.* XVIII, 2–7.

93. Karczag: *MNy.* XVIII, 125–127.

1923

94. Törökök és magyarok: *Napkelet* I, 176–178.

95. Heinrich Winkler, Die altaische Völker- und Sprachenwelt. Osteuropa-Institut in Breslau. Quellen und Studien. Sechste Abteilung: Sprachwissenschaft. I. Heft. Leipzig und Berlin (Teubner), 1921. 8°. 86 l.: *NyK* XLVI, 145–147. (Ism.)

1924

96. Húnok, bolgárok, magyarok: *BSz.* CXCIV, 167–178.

97. *Köprülüzade Mehmed Fu'ad: Türk edebiyatında ilk mütesavvyflar. İstambol (Matba'a-i 'amire) 1918, 8°, 446 S. mit 2 Taf. 12 Notenbeilagen: KCsA* I, 330–332. (Ism.)

1925

98. Debrecen nevének eredete: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján.* Budapest. 139–141.

99. Debrecen nevének eredete: *MNy.* XXI, 273–274.

100. [Köprülüzade Mehmed Fu'ad: Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul 1918.]: *Türkiyat Mecmuası* I, 288–289. (Ism.)

101. Két oszmánli eredetű indulatszó a magyarban: *MNy.* XXII, 284.

1926

102. Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan: *KCsA* II, 134–143.

103. Pastinszky János: *Gyakorlati magyar-török szótár. Madsar ve türk lugat kitabı.* I. rész. A szerző kiadása. [a megjelenés éve és helye megjelölése nélkül. Előszó kelte: Pilismarót, 1922.] – 16°. XXIX + 1377 l.: *KCsA* II, 192–194. (Ism.)

104. Koldus: *KCsA* II, 198.

105. Zur Erklärung des Denkmals am Ongin: *KCsA* II, 198. [Johann Török néven.]
 106. A *koldus* és *dió* szóhoz: *KCsA* II, 238. [Török János név alatt.]

1927

107. Fekete Lajos: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. (A Magyar Királyi Országos Levéltár Kiadványai. Szerkeszti dr. Csánki Dezső.) Első füzet, 2°, LXII + 34 l., 16 táblával. Budapest, 1926. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda: *Századok* LXI, 428–429. (Ism.)
 108. La provenance du nom *bulgar*: *Symbola grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski*. Volumen II. Cracoviae. 217–222.
 109. A *türk* népnév: *MNy.* XXIII (Szinnyei-Emlékkönyv), 271–274.
 110. Thomsen Vilmos: *MNy.* XXIII (Szinnyei-Emlékkönyv), 533–535.
 111. Josef Szinnyei: *KCsA* II, 239–240.
 112. Der Volksname *türk*: *KCsA* II, 275–281.

1928

113. Akadémiánk és a keleti filológia: *BSz.* CCXI, 80–95.
 114. [Megjegyzés Melich János *Duba* = *Duna* c. cikkéhez]: *MNy.* XXIV, 87–88.
 115. Géza: *MNy.* XXIV, 147–150.
 116. Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata: *NyK* XLVII, 62–84.

1929

117. Magna Hungaria: *Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vomehmlich des Orients*. Hrsg. von Hans Mžik. Leipzig und Wien. 92–98.
 118. A magyarság őstörténete: *Magyar kálvinisták naptára az 1930. évre*. 113–115.
 119. A magyar népnév legrégebb alakjai: *MNy.* XXV, 8–9.
 120. Szabírok és magyarok: *MNy.* XXV, 81–88.

1930

121. A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest. 350 l.
 122. Die petschenegischen Stammesnamen: *Ujb.* X, 27–34.

123. Bernhard Munkácsi: *KCsA* II, 331–332.
124. Zu den Rätself des Codex Cumanicus: *KCsA* II, 365–367.
125. Franz Babinger, Robert Gragger, Eugen Mittwoch, J. H. Mordtmann: *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien* bearbeitet von –. (Ungarische Bibliothek, herausgeg. vom Ung. Institut an den Univ. Berlin. Erste Reihe, 14.) 1927, Walter de Gruyter & Co. Berlin u. Leipzig. 8°. VI + 231 S: *KCsA* II, 374–377. (Ism.)
126. Jan Rypka: *Báqf als Ghazeldichter*. Pragae, sumptibus Facultatis Philosophicae Universitatis Carolinae. Apud Francise, Rivnác, bibliopolam Universitatis Carolinae. 1926. 8°. 200 S.: *KCsA* II, 377–378. (Ism.)
127. Der Name Gül-Baba: *KCsA* II, 379.
128. Aurélien Sauvageot: *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques*. Budapest, 1929. 8-r. XLII + 142 l.: *NyK* XLVII, 467–475. (Ism.)

1931

129. Nyelvtudományunk és a történetírás: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Kiadja a Magyar Szemle Társaság. Budapest. 365–396.
130. [Vihor]: *MNy*. XXVII, 78–79.
131. Maklár: *MNy*. XXVII, 145–147.
132. Özön: *MNy*. XXVII, 226–227.
133. A magyar turánizmus: *Magyar Szemle* XI, 132–139.
134. Árpád-kori törökjeink. (Kié volt a nagyszentmiklósi kincs?): *Népünk és nyelvünk* III, 169–185.
135. Géza Fehér: Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Bulgarisches Nationalmuseum in Sofia, 1928. Nagy 8°, 144 l.: *Századok* LXV, 78–82. (Ism.)
136. Török nyelvészeti irodalom. I: *NyK* XLVIII, 136–147.
137. Az új török írás: *NyK* XLVIII, 160–161.

1932

138. A nagyszentmiklósi kincs feliratai: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 30. sz. 35 l.
139. Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen; II. Die ungarische Kerbschrift (BOH II.) Budapest–Leipzig. 84 l. + VI tábla.

140. Zum Begriff der tawba. Ein Beitrag zu den christlich-mohammedanischen Beziehungen: *Festschrift für Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag*. Leipzig. 200–208.
141. Proizhod "t" na imenata « Kobrat » i « Esperjuh » : Izvestija na Istoričeskoto Družestvo v" Sofija. XI–XII, 169–177. (Németről fordította V. Beševliev".)
142. La préhistoire hongroise: *Nouvelle Revue de Hongrie* 25e (1ère) année. Tome XLVI. Janvier-Juin 1932. Budapest. 460–468.
143. A *Kobrat* és *Eszperüh* nevek eredete: *MNy.* XXVIII, 5–11.
144. A nagyszentmiklósi kincs feliratai: *MNy.* XXVIII, 65–85, 129–139.
145. A csikszentmihályi felirat: *KCsA* II, 434–436 [+ 1 tábla].
146. Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüh: *KCsA* II, 440–447.
147. Tadeusz Kowalski: *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Eingeleitet, erläutert und mit einem karaimisch-polnisch-deutschen Glossar versehen. W Krakowie, 1929. (Mémoires de la Commission Orientale de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres Nr. 11.) 8°, LXXIX + 311 S: *KCsA* II, 452–454. (Ism.)
148. Dr. Hans August Fischer: *Schah Ismajil und Gülüzar*. Ein türkischer Volksroman. Leipzig, Mayer & Müller, 1929. (Türkische Bibliothek, 26. Band.) Kl. 8°, LVIII + 149 S: *KCsA* II, 454–457. (Ism.)
149. G. Raquette: *The accent problem in Turkish*. Lund–Leipzig, 1927. 8°, 42 S. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 24. Nr. 4.): *KCsA* II, 457. (Ism.)

1933

150. Petz' Wirkung in Ungarn ausserhalb der Germanistik: *Festschrift für Gideon Petz*. Herausgegeben von Jakob Bleyer, Heinrich Schmidt und Theodor Thienemann. Német Philologiai Dolgozatok, Arbeiten zur Deutschen Philologie. LX, 34–36.
151. Dentümgöyör: *MSFOu.* LXVII, 290–295.
152. Csepel: *MNy.* XXIX, 11–12.
153. Az újjászületett Törökország: *Magyar Szemle* XIX, 328–333.
154. Der Schatz von Nagy-Szent-Miklós: *Litterae Orientales*. Heft 53. Januar. Leipzig. 6–8.

155. Les inscriptions du tresor de Nagyszentmiklós [I]: *RÉH* [VIII–] XI, 5–38.
156. Raquette, G.: Tāji bilā Zohra. Eine osttürkische Variante der Sage von Tahir und Zohra. Lund: C. W. K. Gleerup: Leipzig: Otto Harrassowitz 1930. (128 S.) gr. 8°. = Lunds Universitets Arsskrift: *OLZ* XXXVI, 115–117 cc. (Ism.)
157. 1. Sauvageot, Aurélien: Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. Budapest: Imprimé par Victor Hornyánszky 1929. (XLVII, 144 S.) 8° – 2. Shirokorogoff, S. M.: Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural-Altaic Hypothesis. Reprinted from Tsing Hua Journal, Vol. 6. Peiping: The Commercial Press, Ltd. 1931. (III, 198 S.) 4° – 3. Duda, H. W.: Faslı-i-Ferhat. Nazif efendinin elile yazılmış yegane nushadan istinsah eden: – – [Ein türkisches Schattenspiel nach der einzigen Handschrift des ehemal. Hofschattenspieters Nazif Efendi hrsg. u. eingel.] Istanbul: Zaman kitaphanesi 1931. (48 S., 2 Taf.) 8°: *OLZ* XXXVI, 557–561 cc. (Ism.)

1934

158. A magyar rovásírás. *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*. II. kötet. 2. füzet. Budapest. 32 l + VII. melléklet.
159. Németh Gyula r. t. megemlékezése Wilhelm Bang Kaup k. tag elhunytá alkalmából: *Akadémiai Értesítő* XLIV, 369–370.
160. Thúry József l. tag emlékezete: *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek*. XXII. kötet, 6. [recte: 3.] szám. Budapest. 25 l.
161. A törökség őskora: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából*. Budapest. 158–174.
162. Les inscriptions du tresor de Nagyszentmiklós. II. *Les inscriptions runiques: RÉH* XII, 126–136 [+ 1 térkép.]
163. Török nyelvészeti irodalom. II: *NyK* XLVIII, 471–478.

1935

164. Kőrösi Csoma Sándor célja. *Előadások Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére*. 10. szám. Budapest. 20 l.
165. A török *tabur* szó eredete: *MNy*. XXXI, 178–181.
166. Hamit Zübeyr, Ishak Refet, Anadilden derlemeler. [Anyanyelvi gyűjtések.] (C[umhuriyet] H[alk] F[ırkası] Neşriyatından. [A Köztársasági Néppárt kiadványa.]) Ankara, 1932. n. 8°, XVI = 448 l. (+ térkép, mely az ismertetett példányból hiányzik): *NyK* XLIX, 397–398. (Ism.)

167. Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. (Hóman Bálint: A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I. kötet. 6/b. füzet.) Budapest, 1934. Magyar Történelmi Társulat, 8°. 256 l., egy táblával: *Századok* LXIX, 110–111. (Ism.)
168. A székeltek eredetének kérdése: *Századok* LXIX, 129–156.

1936

169. Keleti eredetű magyar ruhanevek: *NyK* L, 321–328.
170. Über den Ursprung des türkischen Wortes tabur: *Ujb.* XV, 541–547.

1937

171. A tarka lovak országa: *Ethn.* XLVIII, 103–107. (Német összefoglalással.)
172. A bölcsészeti oktatás és a középiskolai tanárképzés reformja: *Magyar Felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai.* Budapest. 11–24.
173. *Tok* halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásairól: *MNy.* XXXIII, 135–140.
174. Mundzsuk-Bendeguz: *MNy.* XXXIII, 216–221.
175. A hiung-nuktól az oszmánli nyelvtanig: *MNy.* XXXIII, 323–329.
176. Gombocz Zoltán: *Szövetségi Évkönyv*, XIV–XV. kötet. *Gombocz Zoltán emlékének szenteli és kiadja az Eötvös-Kollégium volt tagjainak szövetsége.* Budapest. 3–11.

1938

177. Az Országos Felsőoktatási Kongresszus bölcsészeti vonatkozásai: *Országos Felsőoktatási Tanács* 2. Bölcsészeti-, Történelmi-, Nyelv- és Irodalomtudományi Szakosztály. Budapest. 20 l.
178. Das Volk mit den scheckigen Pferden: *KCsA I. Erg.* – Bd. 345–352.
179. Turkológiai portyázások: *MNy.* XXXIV, 60–63.

1939

180. Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen: *KCsA I. Erg. – Bd.* 515–531.
181. A magyar népnév, a magyar törzsnevek, a kazár népnév: *MNy.* XXXV, 63–71.

1940

182. Az intézet megalakulása és első évi működése: *A budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter-Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1939/40. tanévben.* Budapest. 3–9.
183. Die Orientalistik in Ungarn: *Actes du XXe Congrès International des Orientalistes.* Bruxelles 5–10 septembre 1938. Louvain. 308–309.
184. La question de l'origine des Sicules: *Archivum Europae Centro-Orientalis.* VI, 208–241.
185. Előszó: *Attila és hunjai.* Szerkesztette Németh Gyula. [A Magyar Szemle könyvei XVI.] Budapest. 7–10.
186. A hunok nyelve: *Attila és hunjai.* Szerkesztette Németh Gyula. [A Magyar Szemle könyvei. XVI.] Budapest. 217–226 és jegyzetek: 315–316.
187. Hunok és magyarok: *Attila és hunjai.* Szerkesztette Németh Gyula. [A Magyar Szemle könyvei. XVI.] Budapest. 265–270 és jegyzetek: 320–322.
188. A magyar keresztyénség kezdete: *BSz.* CCLVI, 746. sz. 14–30.
189. Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin: *Scritti in Onore di Luigi Bonelli. Pubblicazioni dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli. Annali, Nuova Serie, volume I.* Roma. 87–95.
190. Türklüğün eski çağı: *Ülkü* XV, 299–306, 509–518. (Magyarról fordította: Şerif Baştav.)

1941

191. La question de l'origine des Sicules. *Études sur l'Europe Centre-Orientale.* N° 27. Budapest. 34 l.
192. Az intézet 1940/1941.-i működése: *A budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter-Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben.* Budapest. 3–6.

193. Zur Erklärung der Orchoninschriften: *Festschrift Friedrich Giese, aus Anlass des siebenzigsten Geburtstags überreicht von Freunden und Schülern.* Sonderband. *Die Welt des Islams.* Berlin. 35–45.
194. Gróf Teleki Pál: *KCsA* III, I–VIII.
195. Die Volksnamen *quman* und *qun*: *KCsA* III, 95–109.

1942

196. Török jövevényszók: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 286–300.
197. A zárt *e* bolgár-török jövevényszavainkban: *MNy.* XXXVIII, 1–11.
198. A kunok neve és eredete: *Századok* LXXVI, 166–178.
199. A. von Gabain [Doz. an d. Univ. Berlin]. *Alt türkische Grammatik mit Bibliographie, Lese stücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch.* [Porta Linguarum Orientalium. Hrsg. v. R. Hartmann. Bd. XXIII.] Leipzig, Otto Harrassowitz, 1941. XVIII u. 357 S. 8° m. 4 Schrifttaf. u. 7 Schriftproben: *OLZ* LXIII, 342–346 cc. (Ism.)

1943

200. Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése. *Erdélyi Tudományos Füzetek.* 149. sz. Kolozsvár. 15 l.
201. Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Désen 1942. október hó 18–20. napján tartott tizenhetedik vándorgyűlésének emlékkönyve.* Kolozsvár. 5–17.
202. Sólyom, karvaly: *MNy.* XXXIX, 99–104.

1944

203. Ritter, Hellmut: Karagös. Türkische Schattenspiele, hrsg., übers. u. erklärt. 2. Folge. Leipzig: Deutsche Morgenländ. Ges.; F. A. Brockhaus in Komm. 1941. (XIX, 339 S., 27 Abb. u. 2 farb. Taf.) gr. 8° = Bibliotheca Islamica 13a: *OLZ* XLVII, 135–136 cc. (Ism.)

1945

204. A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat: *MNy.* XLI, 11–16 + 2 kép.

1946

205. [Or]hun kitâbelerinin izahı: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* I, 56–61. (Törökre fordította Sâdettin Buluç.)

1947

206. Nevelés az egyetemen: *A Pázmány Péter Tudományegyetem Tanácsának 1947. szeptember 20-i beiktató és tanévet megnyitó ünnepélyes nyilvános ülésén mondott beszédek*. Budapest. 20–37.
207. Probleme der türkischen Urzeit: *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata*. (BOH V.) Budapestini. MCMXLII–MCMXLVII. 57–102.

1948

208. La cérémonie du tewhîd à Vidin: *Ignace Goldziher Memorial Volume*. Part I. Budapest. 329–335.
209. Balassa Bálint és a török költészet: *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. Budapest. 80–100.
210. A mohamedán vallásgyakorlat népi formáinak ismeretéhez. (A tevhit szertartása Vidinben.): *Ethn.* LIX, 1–4.

1949

211. Le système des noms des peuples turcs: *Actes du XXe Congrès International des Orientalistes*. Paris. 174.
212. Hunların dili: *TDB*, seri III, sayı 12–13, 106–114. (Magyarról fordította J. Eckmann.)

1950

213. J. Thury. (Thury József emlékezete): *Macar Bilim Eserleri serisi* I. İstanbul. XVIII + 34 l. (Magyarról fordította Ziya Tugal; V–XVIII: Németh Gyula bibliográfiája, összeállította Halasi-Kun T. és H. Eren.)
214. Goldziher's Jugend: *Acta Orient. Hung.* I, 7–25.

215. Die Zeremonie des Mevlud in Vidin: *Acta Orient. Hung.* I, 134–140.
216. Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai. Részletek Németh Gyula, Kossuth díjas akadémikusnak az Akadémia Ünnepi Hetén megtartott előadásából: *Szabad Nép* VIII, 277. szám (nov. 29.) 6.
217. Peçenek ve Kumanların dili: *TDB*, seri III, sayı 14–15, 97–106. (Németről fordította J. Eckmann.)

1951

218. Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai: *I. OK* I, 3–20.
219. Le système des noms de peuple Turcs: *JA* CCXXXIX, 69–70.
220. Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai: *Társadalmi Szemle* VI, 73–88.
221. Rabghuzi Narrationes de Prophetis, Cod. Mus. Brit. Add. 7851, Reproduced in Facsimile. With an Introduction by K. Grönbech. Copenhagen (Ejnar Munksgaard), 1948. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. Grönbech, IV.) Fol.^o 15 S. + 252 Tafeln: *ALingu.* I, 237–239. (Ism.)
222. A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch neutürkisch. Mit vier Schrifttafeln und sieben Schriftproben. 2. verbesserte Auflage. Leipzig (Otto Harrassowitz), 1950. 8°, XVIII + 15 unpaginierte Seiten. (Porta Linguarum Orientalium, hrsg. v. Richard Hartmann. XXIII.): *ALingu.* I, 239–241. (Ism.)

1952

223. Die türkischen Texte des Valentin Balassa: *Acta Orient. Hung.* II, 23–61.
224. Ein türkischer Text aus Vidin über die Pilgerfahrt: *Documenta islamica inedita. Ricardo Hartmann viro de studiis islamicis meritissimo sacrum.* Berlin. 273–277.
225. A kevert nyelvrendszer kérdéséhez. (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere.): *I. OK* II, 313–332.

1953

226. Zur Kenntnis der Mischsprachen. (Das doppelte Sprachsystem des Osmanischen.): *ALingu.* III, 159–199.
227. Neuere Untersuchungen über das Wort *tábor* 'Lager': *ALingu.* III, 431–446.

228. Wanderungen des mongolischen Wortes *nökür* 'Genosse': *Acta Orient. Hung.* III, 1–23.
229. A szovjet turkológia: *I. OK* IV, 105–116.
230. Kun László király nyögérei: *MNy.* XLIX, 304–318.
231. Le passage ö > ü dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest: *RO* XVII, 114–121.
232. Balint Balassa'nın Türkçe manzumeleri: *Tercüme.* 46–50. (Magyarról fordította Hasan Eren.)
233. Brockelmann, Carl: Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens. 1. Lfg. Leiden: Brill 1951. 64 S. gr. 8°: *OLZ* XLVIII, 265–269 cc. (Ism.)

1954

234. Németh Gyula elnöki zárszava: *I. OK* VI, 47.
235. Beszámoló bolgáriai tanulmányutamról: *I. OK* V, 213–218.
236. Balassi Bálint török verseihez: *Irodalomtörténeti Közlemények* LVIII, 386–392.
237. Heuser-Şevket: Türkçe-almanca lûgat. Türkisch-deutsches Wörterbuch. 3., verb. u. stark erweit. Aufl., verfasst u. hrsg. v. Fritz Heuser. Wiesbaden: Harrassowitz 1953. XVI, 618 S. gr. 8°: *OLZ* XLIX, 349–352 cc. (Ism.)

1955

238. Nyelvtudományunk múltja, jelene és jövője: *A magyar tudomány tíz éve. 1945–1955.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 21–39.
239. Die Herkunft des ung. Wortes *tábor*: *ALingu.* V, 224.
240. Türkische Balassa-Texte in Karagöz-Spielen: *Acta Orient. Hung.* V, 175–180.
241. Újabb kutatások a *tábor* szó történetéhez: *NyK* LVI, 117–128.
242. Benzing, Johannes: Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie. Wiesbaden: Harrassowitz 1953. VII, 142 S. 8°: *OLZ* L, 146–148. (Ism.)
243. Gabain, Annemarie von: Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften. Freiburg/Schweiz: Paulusverlag 1953. 20 S. 4° = S.-A. aus *Anthropos* Bd. 48: *OLZ* L, 461–463 cc. (Ism.)

1956

244. Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Bulgarische Akademie der Wissenschaften. Sofia. 74 l.
245. Zu den türkischen Aufzeichnungen des Georgievits: *Charisteria Orientalia praecipue ad Persiam pertinentia, Ioanni Rypka... hoc volumen sacrum*. Praha. 202–209.
246. Nem török eredetű-e *úr* szavunk?: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerkesztette Bárczi Géza és Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 358–364.
247. Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához: *I. OK X*, 1–60.
248. Két török szó a Szabács Viadalában: *MNy*. LII, 307–310.
249. Brockelmann, Carl: Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasien. 2.–6. Lfg. Leiden: Brill 1951–1954. VIII, 65–429 S. gr. 8°: *OLZ LI*, 444–446 cc. (Ism.)

1958

250. Zur Geschichte des Wortes *tolmács* 'Dolmetscher': *Acta Orient. Hung.* VIII, 1–8.
251. Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban. *Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1957. jún. 24-i felolvasó ülésén: I. OK XII*, 233–259 + II.
252. Feriz bég. *Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. II. 17-i felolvasó ülésén: I. OK XIII*, 89–94.
253. A jász szójegyzékhez: *I. OK XIII*, 485–486.
254. A *tolmács* szó történetéhez: *NyK LX*, 127–132.
255. Jyrkänkallio, P.: Zur Etymologie von russ. *tolmač* "Dolmetscher" und seiner türkischen Quelle. Helsinki: Societas Orientalis Fennica 1952. 11 S. 8° = *Studia Orientalia XVII*, 8: *OLZ LIII*, 432 c. (Ism.)
256. Ritter, Hellmut: Karagös. Türkische Schattenspiele. Dritte Folge. Hrsg. u. erklärt. Mit Beiträgen von Andreas Tietze. Wiesbaden: Deutsche Morgenländische Gesellschaft. In Komm. Fr. Steiner, Wiesbaden 1953. XII, 666 S., 17 mehrfarb. u. 98 einfarb. Abb. auf 65 Taf. gr. 8°: *OLZ LIII*, 432 c. (Ism.)
257. Räsänen, Martti: Beiträge zu den türkischen Runeninschriften. Helsinki: Societas Orientalis Fennica 1952. 7 S. 8° = *Studia Orientalia XVIII*, 6: *OLZ LIII*, 567 c. (Ism.)

1959

258. Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen. *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst.* Jahrgang 1958, Nr. 4. Berlin. 36 l. + II. tábla.
259. Spuren der türkischen Sprache in Albanien: *Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses.* München, 28. August bis 4. September 1957. Herausgegeben von Herbert Franke. Wiesbaden. 378–380.
260. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára: *Magyar Tudomány* LXVI. Új folyam IV, 639–644. (Ism.)
261. Joki, Aulis J.: Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache. Helsinki: Societas Orientalis Fennica 1953. 47 S. gr. 8° + *Studia Orientalia* XIX, 1: *OLZ* LIV, 51–52 cc. (Ism.)
262. Deny, Jean: Principes de grammaire turque ("Turk" de Turquie). Paris: Adrien-Maisonneuve 1955. VII, 183 S. gr. 8°: *OLZ* LIV, 609–613 cc. (Ism.)

1960

263. Spisok slov na jazyke jasov, vengerskih alan. Pervod s nemeckogo i primečanija V. I. Abaeva. *Severo-oseťinskij Naučno-issledovatel'skij Institut.* Ordžonikidze. 16 l. [Abaev megjegyzései: 17–23.]
264. [Korreferátum Sötér István "Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkájáról" c. előadásához]: *I. OK* XVI, 215–218.
265. Osmanlı Türk dili tarihi araştırmalarının yeni yolları: *VIII. Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler 1957'den.* Türk Dil Kurumu Yayınlarından sayı 179. Ankara. 1–14.
266. Zum Geleit: *Sovietico-Turcica.* Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917–1957. (BOH IX). Akadémiai Kiadó, Budapest. 5–10.
267. Herbert W. Duda, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī. Kopenhagen, Munksgaard, 1959. XVII + 366 S.: *Acta Orient. Hung.* X, 307–308. (Ism.)
268. Menges, Karl Heinrich, Prof. Dr.: Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Turkistan II. Mainz: Akademie der Wiss. u. d. Literatur; in Komm. Fr. Steiner, Wiesbaden 1955. 139 S. gr. 8° = Akademie der Wissenschaften u. d. Literatur. Abhandl. d. Geistes- u. sozialwiss. Kl. Jahrg. 1954. 14: *OLZ* LV, 70–71 cc. (Ism.)

1961

269. Traces of the Turkish Language in Albania: *Acta Orient. Hung.* XIII, 9–29.
270. Németh Gyula elnöki megnyitója: *Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről.* Az MTA Nyelvtudományi Intézetének és a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközösségének közös vitája. 1961. március 29–30: *I. OK* XVIII, 7–10.
271. Reise um zwei kiptschakische Ortsnamen in Ungarn: *UJb.* XXXIII, 122–127.

1962

272. Turkish Grammar. *English Adaptation of the German Original* by T. Halasi-Kun, Ph. D. [Publications in Near and Middle East Studies Columbia University. Series B. I.] Mouton and Co. 'S-Gravenhage. 111 l.
273. Önsöz: *Attila ve Hunlari.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. Yayınları sayı: 106. İstanbul. 3–6. (Magyarról fordította Şerif Baştav.)
274. Hunlari dili: *Attila ve Hunlari.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları sayı: 106. İstanbul. 215–224, [Jegyzetek:] 313–314. (Magyarról fordította Şerif Baştav.)
275. Hunlar ve Macarlar: *Attila ve Hunlari.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları sayı: 106. İstanbul. 261–265, [Jegyzetek:] 318–320. (Magyarról fordította Şerif Baştav.)
276. Eine türkisch-mongolische Wortsippe und ihre ungarischen Beziehungen: *Acta Orient. Hung.* XV, 211–218.
277. Egy őtörök jövevényszó a magyarban az állattenyésztés köréből. *Kérődzik: MNy.* LVIII, 30–36.
278. Die "Lebensrute" in einem türkischen Märchen von Vidin: *Oriens* XV, 304–314.
279. Deny, Jean. Grønbech, Kaare +, Scheel, Helmuth, u. Zeki Velidi Togan: *Philologiae Turcae Fundamenta. Jussu et auctoritate Unionis Universae Studiosorum Rerum Orientalium auxilio et opera Unitarum Nationum Educationis Scientiae Culturae Ordinis una cum praestantibus turcologis* ed. I. Wiesbaden: Steiner 1959. XXIII, 813 S., 1 Kte. 4°: *OLZ* LVII, 61–71 cc. (Ism.)

1963

280. Kőrő, görhe, girhes: *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok*. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. Nyelvtudományi Értekezések. 38. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–190.
281. Tarka: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Benkő Loránd. Nyelvtudományi Értekezések. 40. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 279–281.
282. Special'nye problemy tjurkskogo jazykoznanija v Vengrii: *VJa.* XII, No. 6, 126–136. (Németről fordította M.M. Makovskij.)
283. Annemarie von Gabain, *Das uigurische Königreich von Chotscho 850–1250*. Berlin: Akademie-Verlag 1961. 81 S. m. 42 Abb. i. T. 8° (Sitzungsberichte der Deutschen Akad. der Wiss. zu Berlin. Kl. f. Sprachen, Lit. u. Kunst. Jg. 1961, Nr. 5.): *Deutsche Literaturzeitung* LXXXIV, 305–306 cc. (Ism.)
284. Heuser-Şevket: Türkçe-almanca lûgat. Türkisch-deutsches Wörterbuch. 5. verb. Aufl. verfasst u. hrsg. v. Fritz Heuser. Wiesbaden: Harrassowitz 1962. XIX, 728 S. gr. 8°: *OLZ* LVIII, 592–593 cc. (Ism.)

1964

285. Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit Zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen. II. Die ungarische Kerbschrift. (BOH II.) Budapest, 1932. Photomechanischer Neudruck. The Hague. 85 l.
286. Elnöki megnyitó: *Általános nyelvészeti tanulmányok II. A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései*. Szerkesztő Kalmár László és Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó. Budapest. 7–9.
287. Feriz Beg von Kruševac, 1454: *Der Islam* XXXIX, 192–196.
288. La provenance du nom Bulgar. (Pohodzenija nazvi «Bolgari»). *Onomastica*. No. 28. Winnipeg. 12 l.
289. Zu den *E*-Lauten im Türkischen. *Studia Orientalia* XXVIII: 14. Helsinki. 19 l.
290. Obščie problemy tjurkskogo jazykoznanija v Vengrii: *VJa.* XIII, No. 6, 119–125. (Németről fordította M. M. Makovskij.)
291. Fokos-Fuchs, D. R.: Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandschaft – mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandschaft. Wiesbaden (Otto Harrassowitz), 1962, 137 S., 8°. Ural-altaische Bibliothek XI: *ALingu.* XIV, 381–384. (Ism.)

292. Žirmunskij, W. M.: Skazanie ob Alpamyše i bogatyrskaja skazka. [Die Sage von Alpamiš und das Heldenmärchen.] Akad. Nauk SSSR. Institut Mirovoj Literatury im A. M. Gor'kogo. Institut Vostokovedenija. Izdatel'stvo Vostočnoj Literatury, Moskva 1960. 336 S. kl. 8°: OLZ LIX, 589–592 cc. (Ism.)

1965

293. Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. (BOH X.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 420 l.
294. Eine Benennung für scheckige Tiere bei Türken und Ungarn: *ALingu.* XV, 79–84.
295. Das Zimmerhandwerk der Turko-Bulgaren im Spiegel der alttürkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache: *Acta Orient. Hung.* XVIII, 55–60.
296. Ein ungarisches Lehnwort in Byzanz im 10. Jahrhundert: *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965 dargebracht.* Veröffentlichungen der sprachwissenschaftlichen Kommission der DAdW, Nr. 5. Berlin. 291–294.
297. Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században: *Nyr.* LXXXIX, 231–234.
298. Linguistics: *Science in Hungary.* Edited by Tibor Erdey-Grúz and Imre Trencsényi-Waldapfel. Budapest. 179–197.
299. *Kereit, Kérey, Giray: UAJb.* XXXVI, 360–365.
300. Laude-Cirtautas, Ilse: Der Gebrauch der Farbebezeichnungen in den Türk-dialekten. Wiesbaden: Harrassowitz 1961. 137 S. gr. 8° = Ural-altaische Bibliothek, hrsg. v. O. Pritsak, X: OLZ LX, 62–64 cc. (Ism.)

1966

301. Turkish Reader for Beginners. *English Translation of the German original* by T. Halasi-Kun, Ph. D. [Publications in Near and Middle East Studies Columbia University. Series B. II.] Mouton and Co. The Hague–Paris. 71 l.
302. Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: *ALingu.* XVI, 1–21.
303. A baskír földi magyar őshazáról: *Élet és Tudomány* XXI, 596–599.
304. Az "életvessző" egy vidini török mesében: *Ethn.* LXXVII, 337–342.
305. Magyar törzsnevek a baskíroknál: *NyK.* LXVIII, 35–50.
306. Proishozhdenie russkogo slova «karandaş»: *Tjurkologičeskij sbornik (K šestidesjatiletiju Andreja Nikolaeviča Kononova)*, Moskva. 105–114.

307. Tietze, Andreas: Turkish Literary Reader. Bloomington: Indiana University; Den Haag: Mouton 1963. VIII, 275 S. gr. 8° = Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 22 = American Council of Learned Societies, Research and Studies in Uralic and Altaic Languages, Project No. 60: *OLZ* LXI, 165–166 cc. (Ism.)
308. Turkologie. Mit Beiträgen von A. v. Gabain, O. Pritsak, N. Poppe, J. Benzing, K. H. Menges, A. Temir. Z. V. Togan, F. Taeschner, O. Spies, A. Caferoglu, A. Battal-Taymas. Leiden–Köln: Brill 1963. IX, 468 S. gr. 8° = Handbuch der Orientalistik, hrsg. v. B. Spuler, I. Abt.: Der Nahe und der Mittlere Osten, V, 1: Altaistik, 1: *OLZ* LXI, 479–482 cc. (Ism.)

1967

309. Das russische Wort *karandas* 'Bleistift': *ALingu.* XVII, 211–221.
310. Köprülüade Mehmet Fuat. 1890–1966: *Acta Orient. Hung.* XX, 363–366.
311. A magyarországi oszmán-török nyelv. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból: *NyK* LXIX, 57–109.

1968

312. Über alttürkische Sternnamen: *ALingu.* XVIII, 1–6.
313. Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits: *ALingu.* XVIII, 263–271.
314. Vengerskie elementy v leksike vidinskogo govora tureckogo jazyka: *Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Slavica*, VII, 181–184.
315. Tureckij jazyk v Vengrii: *VJa.* XVII, No. 2, 89–95. (Németről fordította G. F. Blagova.)

1969

316. Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe: *ALingu.* XIX, 13–18.
317. Dva kipčakskih geografičeskikh nazvanija v Vengrii: *Issledovanija po tjurkologii.* Alma-Ata. 26–34. (Németről fordította B. I. Repin.)

1970

318. Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. (*BOH* XIII.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 214 l. + facsimile 217–281.
319. A török-magyar törzsnévadás korszakai: *Névtudományi Előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest 1969. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. Névtudományi Értekezések. 70. sz.* Budapest. 229–235.
320. Âşik Paşa: *Világirodalmi Lexikon. I. A-Cal.* Budapest. 511.
321. Bâki: *Világirodalmi Lexikon. I. A-Cal.* Budapest. 639.
322. Egorov, V. G. *Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary: Čuvašskoe knižnoe izdatel'stvo. 1964. 355 S. kl. 8° = Naučno-issledovatel'skij institut pri Sovete Ministrov Čuvašskoj ASSR: OLZ LXV, 172–173 cc. (Ism.)*

1971

323. The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe: *ALingu.* XXI, 1–52.
324. Karl H. Menges: The Turkic Languages and Peoples, An Introduction to Turkic Studies. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968. = Ural-altaische Bibliothek XV. Hrsg. v. O. Pritsak und W. Schlachter: *ALingu.* XXI, 471–473. (Ism.)
325. Vengerskie plemennye nazvanija u baškir: *Arheologija i etnografija Baškirii. Materialy naučnoj sessii po étnogenezu baškir maj 1969 g. IV.* Ufa. 249–262.
326. Zoltán Gombocz et la théorie des mots d'emprunts turks bulgares du hongrois: *Études Finno-Ougriennes VIII – Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire.* [Budapest] 203–212.
327. Noms ethniques turcs d'origine totémistique: *Studia Turcica.* Edidit L. Ligeti. (*BOH* XVII.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 349–359.
328. Türk dillerinde yıldız adları ve ülker kelimesinin menşei: *Voprosy tjurkologii. K šestidesjatiletiju akademika AN Azerb. SSR M.Š. Širalieva.* Baku. 18–26.

1972

329. Gombocz Zoltán [A múlt magyar tudósai] Akadémiai Kiadó. Budapest. 258 l.
330. Zoltán Gombocz. Ein ungarischer Sprachforscher (1877–1935): *ALingu.* XXII, 1–40.
331. Vorbemerkung des Herausgebers: Zur Deutung der Talas-Inschriften von Vilhelm Thomsen (1927): *ALingu.* XXII, 245.

332. Magyar und Mišer: *Acta Orient. Hung.* XXV, 293–299.
333. Evliyâ Çelebi: *Vilâgirodalmi Lexikon. II. Cam-E.* Budapest. 1314–1315.
334. Andreas Tietze, *The Koman Riddles and Turkic Folklore.* University of California Press. Berkeley and Los Angeles 1966. (University of California Publications – Near Eastern Studies, vol. 8.) XIV + 160 S., mit zwei Seiten Facsimile.: *CAJ* XV, 314–317. (Ism.)

1973

335. Ungarisch *tüdő* 'Lunge' – ein bulgarisch-türkisches Lehnwort: *ALingu.* XXIII, 1–5.
336. Das Wolga-bulgarische Wort *baqši* 'gelehrter Herr' in Ungarn: *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* V, 160–170.
337. Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük (New Redhouse Turkish-English Dictionary). İstanbul: Redhouse Yayınevi (The Publishing Agency of the Near East Mission of the United Church Board for World Ministries.) 1968. XXXII, 1292 S. gr. 8°. *OLZ* LXVIII, 384–386 cc. (Ism.)

1974

338. Das ungarische Zeitwort *győz-ni* 'siegen': *ALingu.* XXIV, 273–275.
339. Die Orientalistik in Ungarn: *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus.* Ed. Gy. Káldy-Nagy. Budapest. 11–22.

1975

340. Linguistics: *Science and Scholarship in Hungary.* Edited by Tibor Erdey-Grúz and Kálmán Kulcsár. Budapest. 259–276. [Benkő Loránddal együtt.]
341. Türkische und ungarische Ethnonyme: *UAlb.* XLVII, 154–160.

1976

342. K voprosu ob avarah: *Turcologica. K semidesjatiletiju akademika A. N. Kononova.* Leningrad. 298–304. (Németről fordította I. G. Dobrodomov.)

1978

343. Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamens: *Studia in honorem Veselini Beševliev*. Sofia. Academia Litterarum Bulgarica. 68–71.

1982

344. The Meaning of the Etnonym Bulgar: *Studies in Chuvash Etymology I*. Ed. A. Róna-Tas: *Studia Uralo-Altaica* 17. Szeged. 7–13. (Németről fordította Róna-Tas András.)
345. Pályám emlékezete: *Jászkunság* XXVIII, 36–38.

Összeállította:
Berta Árpád

Budapest Oriental Reprints – Ser.A

1. *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. 1. köt. Bp. 1977.IV, 430 p.
2. *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. 2.köt. Bp. 1979.II, 480 p.
3. *Czeglédy Károly*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985.X, 359 p.
4. *Németh Gyula*: Törökök és magyarok. 1.köt. Bp. 1990. 536 p.
5. *Németh Gyula*: Törökök és magyarok. 2.köt. Bp. 1990. 312 p.

Felletős kiadó: az MTA Könyvtárának főigazgatója
Szerkesztette: II. Takács Marianna
Alak: B/5 – Terjedelem: 27,3 (A/5) ív
Megjelenés: 1990 – Példányszám: 800
Készült az MTA Könyvtára
házi sokszorosító részlegében

**Az MTA Könyvtárának
legújabb kiadványaiból:**

Kasantatarische Volksmärchen. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos.

Hrsg. von Zsuzsa Kakuk und Imre Baski.

Bp. 1989. MTAK. 220 p.

/Keleti Tanulmányok. – Oriental Studies.8./

Ára: 80, – Ft

May István: Die Briefe von Antal Reguly an A.A. Kunik 1845–1855. – Reguly Antal A.A. Kunikhoz írt levelei 1845–1855.

Bp. 1990. MTAK. 139 p.

/MTA Könyvtárának Közleményei. 25(100)./

Ára: 55, – Ft

Kabdebó Tamás: Blackwell küldetése.

Bp. 1990. MTAK. 308 p.

/MTA Könyvtárának Közleményei. 26(101)./

Ára: 140, – Ft

Gyárfás Ágnes: Az első magyar bölcséleti mű és története. Bárány Péter: Jelenséges lélekmény.

Bp. 1990. MTAK. 373 p.

/MTA Könyvtárának Közleményei. 27(102)./

Ára: 150, – Ft

Vitályos László: Ady-bibliográfia 1896–1987. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. Kiegészítő kötet.

Bp. 1990. MTAK. 426 p.

/MTA Könyvtárának Közleményei. 28(103)./

Ára: 400, – Ft

Németh Gyula: Törökök és magyarok. 1.köt. Régi törökök.

Bp. 1990. MTAK. 536 p.

/Budapest Oriental Reprints. Ser.A 4./

Ára: 250, – Ft

A kiadványok kaphatók:

MAGISZTER AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT

Bp. V. Városház u. 1.

STUDIUM AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT

Bp. V. Váci u. 22.

II. köt. ára: 200,- Ft